

BAKİ BEYNƏLXALQ
MULTİKULTURALİZM MƏRKƏZİ
BAKU INTERNATIONAL MULTICULTURALISM CENTRE

QAFQAZ ALBANİYASININ ETNO-MƏDƏNİ İRSİ

№ 5

BAKİ 2024

Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu), № 5.
Bakı, 2024, 272 səh.

Baş redaktor:

Kamal Abdullayev *Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Himayəçilər Şurasının sədri, Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, Xalq yazıçısı, akademik*

Layihəyə məsul:

Rəvan Həsənov *Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin icraçı direktoru*

Elmi redaktorlar:

Kərim Şükürov *AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru, professor*

Nəcəf Müseyibli *AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor*

Ülviyyə Hacıyeva *AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Redaksiya heyəti:

Riçard Danakari *Volqoqrad Dövlət Aqraq Universitetinin professoru, fəlsəfə elmləri doktoru, Rusiya Federasiyası*

Roman Lolua *TDU Arn. Çikobava adına Dilçilik İnstitutunun professoru, filologiya elmləri doktoru, Gürcüstan*

Gülçöhrə Seyidova *YUNESKO-nun Şimali Qafqazda mənəvi ənənələrin, onların mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərinin və dinlərarası dialoqun müqayisəli tədqiqi kafedrasının müdiri; Qafqaz Xalqları Dostluğu İnstitutunun elmi işlər və beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru; Dərbənd Dövlət Universitetinin Dərbənd filialının hüquq və humanitar fənlər kafedrasının dosenti, Rusiya Federasiyası*

Kəmalə İmranlı-Lou *Oksford Universitetinin Asiya və Orta Şərq Tədqiqatları Fakültəsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzinin müəssisə tədqiqatçısı, t.e.d., Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı*

Rasa Çepaitiene *Vilnüsdəki Avropa Humanitar Universitetinin professoru, tarix elmlər doktoru, Litva Tarixi İnstitutunun baş elmi işçisi, Litva*

Kim Congil *Seul Milli Universitetinin Arxeologiya və İncəsənət tarixi kafedrasının professoru, Koreya Respublikası*

Zurab Kanançev *"Transqavqazika" jurnalının redaktoru, Rusiya Federasiyası*

"Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi" məqalələr toplusunun beşinci nömrəsi 19-20 aprel 2024-cü il tarixində Bakıda təşkil olunmuş "Qafqaz Albaniyası: Etnoarxeologiya, yazılı mənbələr və tarixi abidələr" mövzusunda XI Beynəlxalq konfransın materiallarını əhatə edir.

**QAFQAZ ALBANİYASI:
ETNOARXEOLOGİYA,
YAZILI MƏNBƏLƏR
VƏ TARİXİ ABİDƏLƏR**

**XI BEYNƏLXALQ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

Bakı, 19-20 aprel 2024-cü il

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	7
--------------	---

HACIYEVA Ü. Müasir xarici tarixşünaslıqda Qafqaz Albaniyasının sərhədləri haqqında tarixi məlumatların təhrif edilməsi	10
--	----

ARXEOLÖGİYA, ANTROPOLOGİYA, NUMİZMATIKA

KİM CONGİL. Qafqaz Albaniyasında qadınların və qadın döyüşçülərin çoxtərəfli şəxsiyyəti	18
HACIYEV M., ABDULAEV A.M., BUDAYÇİEV A.L. Dərbənd Cümə məscidində 2023-cü ildə aparılmış arxeoloji-memarlıq tədqiqatı (qısa məlumat)	27
ƏLİYEV İ. "Xıralıq Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğu" ərazisində arxeoloji tədqiqatlar	36
ƏLİYEV T. Torpaqqala: Qafqaz Albaniyasının yaşayış məntəqəsi	46
KİRİÇENKO D. Canaxır kəndində tapılmış antropoloji material	53
MUSTAFAYEV L. Qafqaz Albaniyasının antik dünya ilə beynəlxalq münasibətlər	59
NƏCƏFOV Ş., ƏLİYEVA S., MURSAQULİYEV M. Avey Alban məbədi və ətrafında 2023-cü ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar	66
NƏCƏFOVA İ.M., MƏMMƏDOVA A. Qəbələdən tapılmış Parfiya sikkəsi haqqında	75

TARİX, MƏNBƏŞÜNASLIQ, ETNOLOGİYA, DİLÇİLİK

BEKKER M. Qafqaz Albaniyası yəhudi diasporunun tarixi kontekstində	82
BƏHRƏMOVA M. Buduqlar: Qafqaz Albaniyası dövründən bugünə qədər	87
CƏFƏROV Y. Alvaniya/Aran qarqarları haqqında: müxtəsər mənbələr nə deyir və çoxsaylı tədqiqatçılar nə yazır?	93
DABAKOV V. Rusiya və Azərbaycan udinləri: qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf və möhkəmləndirilmə perspektivləri	99
DANAKARI R. Udinlərin tarixi yaddaşı və özünüidentifikasiya təcrübəsi: sosial-mədəni varislik ənənələri.....	103
ƏSƏDOV F. Erkən erməni müəlliflərinin xəzərlər haqqında tarixi məlumatları: Movses Xorenatsinin "Tarix" əsərində xəzərlərin adını çəkilməsinin etibarlılığı haqqında	110

GÜNAY NEJLA. Karabağ'ın demografik və siyasi yapısının dəyişməsinə rus politikalarının etkisi və Karabağ'ın işğalı (1813–1950)	117
HORİ GABRİYEL AKYÜZ. Süryanilərin Kafkasya'daki müjdecilik / misyonerlik faaliyyətləri	124
XƏLİLOV M. Antik – ilk orta əsr Albaniyasının mədəni əlaqələri və inkişaf istiqamətləri	131
JENİS JOMART JENİSULİ. Qafqaz Albaniyasının çadırşəkilli dini tikililərinin mənşəyi haqqında	141
KURANOV A. Qafqaz Albaniyası: bir daha albanlar və udlar/utlar haqqında	147
QOŞQARLI Q. Böyük İpək Yolunun yaranma tarixi	153
LOLUA R. Qafqaz–Alban əlifbasının qrafikası	158
MƏMƏDOV E. Qafqaz Albaniyasının xristian elementləri	164
NİKONOROV A., Arximandrit Aleksi. V əsrdə Qafqaz Albaniyası Kilsəsinin müqayisəli perspektivdə kanonik hüququ	170
OTYE JİL. Udi dilində və Qafqaz Albaniyasının digər dillərində mürəkkəb feillər	179
PAŞAYEVA M. Ağoqlan məbədi: alban xristian irsinə qarşı erməni vandalizmi faktları	186
SEYİDOVA G. Qafqaz Albaniyasında xristianlığın mənşəyi məsələsinə dair	195
ŞABİYEV B. Mehranilər sülaləsi dövründə Albaniya–Xəzər münasibətləri	203
ŞALBUZOVA N. Azərbaycan, qız, udi dillərinin qarşılıqlı təsirlənmələrində ümumalban izləri	208
VƏLİYEV E. Zərdüştüyə aid dəfn abidələri və ayinləri	216

MEMARLIQ, İCƏSƏNƏT

ADGÖZƏLOVA A. Alban xaç daşlarında dini simvolikanın təsviri	222
CƏFƏROVA E., XƏLİLOV M. Xaçmaz xristian kilsəsi	227
ÇEPAITİENE R. Postsovet məkanında mədəniyyət abidələrinin mötəbərliyinin qorunub saxlanılma problemləri və imkanları	240
QARABAĞLI R. Göycə gölü ətrafında alban məbədləri	248
ƏHMƏDOVA A., RZAYEVA S. “Qız” xalçasının bədii təhlili	255
FƏRMANOV F. Qafqaz Albaniyası dövrünə aid keramika üzərində naxış elementləri	262
YEJİ LYUBAX. Lexistanda Azərbaycan haqqında	267

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikasında zəngin mədəni-mənəvi irs, dini dözümlülük, tolerantlıq ənənələri və multikulturalizmin dövlət siyasəti səviyyəsində inkişafı ölkənin qədim dövlətçilik tarixinə əsaslanır.

Əsrlər boyu multikulturalizm coğrafi cəhətdən Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən regionda müxtəlif etnik və subetnik qrupların nümayəndələri tərəfindən yaradılmış mədəni müxtəlifliyin Azərbaycanın ümummilli mədəniyyətinə uyğunlaşdırılması və inteqrasiyasında istiqamətləndirici vektora çevrilmişdir.

XX əsrin sonunda ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə azərbaycançılıq ideologiyasına uyğun olaraq, multikultural ənənələrin qorunub saxlanması sahəsində siyasi kurs dövlət statusu almışdır və bu kurs Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilməkdədir.

Bu kurs Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının maddələrinin müvafiq müddəalarında, qanunvericilik aktlarında, fərman və sərəncamlarda, habelə BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM kimi nüfuzlu təşkilatların təmhüquqlu üzvü olan ölkənin xarici siyasətində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi “Şərq tərəfdaşlığı” layihəsi çərçivəsində Avropaya inteqrasiya prosesini uğurla davam etdirir. Ölkəmiz dünya miqyasında çoxmillətli və çoxkonfessiyalı mədəniyyətlərarası dialoq məkanıdır. Hazırda multikulturalizmin bir sıra müxtəlif modelləri mövcuddur (ABŞ, İsveç, Avstraliya, Kanada). Azərbaycan tolerantlıq modeli dünyanın bir çox mütərəqqi dövlətləri tərəfindən nümunəvi model kimi təqdir edilib və həyata keçirilir.

2020-ci ildə 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsində Respublikamızda yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri Ermənistanın işğalı altında olan torpaqların azad edilməsi uğrunda birgə vuruşmuşlar. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə ermənilər tərəfindən dağıdılmış dini abidələrin, müsəlman və xristian, o cümlədən alban məbədlərinin bərpası ölkənin multikultural siyasətinə xas humanizmin təzahürüdür.

Millətlərarası Multikulturalizm və Dini Məsələlər üzrə Dövlət Müşaviri Xidmətinin təşkilatçılığı, Braziliya, ABŞ, İtaliya, Litva, Bolqarıstan, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Misir, İordaniya və digər ölkələrdən olan tanınmış alimlərin, ictimai xadimlərin və tələbələrin iştirakı ilə “Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafın harmoniyası”, “Multikultural təhlükəsizlik”, “Xarici ölkə universitetlərində “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin tədrisi: problemlər və perspektivlər”, “Azərbaycana olan maraq Azərbaycana sevgiyə çevrilməkdədir (Azərbaycan multikulturalizmi yerli və xarici tələbələrin gözü ilə)” adlı 4 virtual dəyirmi masa keçirilmişdir. Dəyirmi masaların materialları Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap edilmişdir.

2022-ci ildə “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası”, “Heydər Əliyev və Azərbaycan multikulturalizmi”, “Prioritet global məsələlər üzrə multikultural perspektivlər” mövzularında konfranslar keçirilmişdir.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Azərbaycan cəmiyyətində əldə edilmiş milli-mədəni, dini, lingvistik və etnik müxtəlifliyin unikal nailiyyətlərini qoruyub saxlamaq məqsədilə multikulturalizm məsələlərinə, millətlərarası və konfessiyalararası münasibətlərə və dialoqa həsr olunmuş çoxsaylı müxtəlif beynəlxalq tədbirlər və elmi konfranslar təşkil edir, həmçinin ciddi elmi əsərlər, məqalə və jurnal topluları, bədii ədəbiyyat və dərsliklər (Azərbaycanda yaşayan etnik qrupların dillərində) çap etdirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında “Bilik” Fondunun təşkilatı dəstəyi ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin xaricdə və ölkə universitetlərində tədrisi layihəsi çərçivəsində qış və yay məktəbləri təşkil etmişdir. Həmin məktəblərin təşkil edilməsində məqsəd gəncləri ölkədəki multikultural və tolerant dəyərlərlə tanış etməkdən ibarət olmuşdur. Hazırda “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni Azərbaycanın və dünyanın nüfuzlu universitetlərinin tədris planlarına daxildir.

Azərbaycan zəngin alban etnik-mədəni irsinin, Qafqaz Albaniyasının qədim və erkən orta əsrlər mədəniyyətinin, ötən əsrlərdə bu ərazidə yaradılmış bütün tarixi-dini irsin bilavasitə tarixi varisi və mühafizəsidir. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən birini tarix, arxeologiya, antropologiya, etnologiya, dilçilik, memarlıq və incəsənət sahələrində albanşünaslığın mühüm problemlərinin öyrənilməsinə dəstəkləmək təşkil edir.

2023-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu, Alban-Udi xristian dini icmasının birgə dəstəyi ilə 14 iyul 2023-cü il tarixdə Bakıda keçirilmiş “Qafqaz Albaniyası: dini və sosial həyat” mövzusunda X Beynəlxalq konfransın materiallarını özündə ehtiva edən “Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” (№ 4) adlı məqalələr toplusu çap edilmişdir.

2023-cü ildə aşağıdakı bir sıra kitablar çap edilmişdir: “Həqiqətin onomastikası – 2: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur”, “Həqiqətin onomastikası” (rus dilində), “Azərbaycan Albanşünaslığının (Qafqaz) tarixinə dair” bibliografiya, “1847-ci il Qafqaz diyarının hərbi-topoqrafik xəritəsi”, “Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun alban abidələri” (ingilis dilində).

20 fevral 2024-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasında “Qafqaz diyarının xəritəsi – Tiflis, 1847-ci il” nəşrinin təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Nəşr Prezident Kitabxanası, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi və Qərbi Azərbaycan İcmasının birgə dəstəyi ilə ərsəyə gəlmişdir.

19-20 aprel 2024-cü il tarixlərdə Bakıda Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyası (SEBA), Alban-udi xristian icması tərəfindən təşkil olunmuş “Qafqaz Albaniyası: Etnoarxeologiya, yazılı mənbələr və tarixi abidələr” mövzusunda XI Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransın keçirilməsində məqsəd arxeologiya, antropologiya, tarix, etnologiya, dilçilik, numizmatika, memarlıq və incəsənət sahələrində aparılmış və Qafqaz Albaniyası və Alban etno-mədəni irsinə həsr olunmuş elmi tədqiqat nəticələrini birgə müzakirə əsasında öyrənməkdən ibarət olmuşdur.

Konfransın açılış mərasimində AMEA-nın Tarix və Etnologiya İnstitutunun direktoru professor Kərim Şükürov; Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Himayəçilər Şurasının sədri, Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru akademik Kamal Abdullayev; Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin icraçı direktoru Rəvan Həsənov; Türk Tarix Qurumunun rəhbəri professor Yüksel Özgen; Qazaxıstan Elm və Təhsil Nazirliyinin Elm Komitəsinin Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş direktoru, Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü professor Ziyabek Kabuldinov; Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun direktoru akademik Azamat Ziyov; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik İsa Həbibbəyli çıxış etmişlər.

Dəvət olunmuş rəsmi şəxslər arasında Azərbaycandakı Katolik Kilsəsinin Apostol Prefekturasının prefekti yepiskop Vladimir Fekete də olmuşdur. Konfransda Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı-Azərbaycan Yeparxiyasını İctimai Təşkilatlarla Qarşılıqlı Əlaqələr üzrə Yeparxiya şöbəsinin rəhbəri protoierey Mefodi Əfəndiyev təmsil etmişdir.

Konfransda 13 ölkədən 27 görkəmli alim iştirak etmişdir: Türkiyədən (Yüksel Özgen, İbrahim Tellioglu, Necla Günay, Hori horepiskopu Qabriel Akyüz), Gürcüstandan (Roman Lolua), Rusiya Federasiyasından (Murtuzəli Hacıyev, Abdullayev Abdul, Budayçiyev Arsen, Gülçöhrə Seyidova, Zurab Kanançov, Riçard Danakari, Artyom Kuranov, Vladislav Dabakov), Litvadan (Rasa Çepaytene), Fransadan (Jil Otye), Qazaxıstandan (Ziyabek Kabuldinov, Jenis Jomart), Özbəkistandan (Azamat Ziyov), Cənubi Koreyadan (Kim Conqil), Almaniya (Cost Gippert), Kanadadan (Yusif Cəfərov, Nazilə İsgəndərova), ABŞ-dən (Qreqori Nil Uilyams), Polşadan (Yerji Lyubax, Marek Yan Olbrixt, Yerji Ostapçuk), İtaliyadan (Françesko Matstsola). Konfransın bölmə iclaslarında “Qafqaz Albaniyasının tarixi coğrafiyası və arxeologiyası”, “Qafqaz Albaniyasının daxili vəziyyəti. Beynəlxalq əlaqələr və xarici siyasət”, “Qafqaz Albaniyasında yazı, din və mədəniyyət”, “Qafqaz Albaniyasının əhalisi

və varisləri” kimi mövzular müzakirə edilmişdir. Konfransın materialları “Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” məqalələr toplusunun beşinci nömrəsinə daxil edilmişdir.

Şuşa şəhərinin 2024-cü il üçün “İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi bir çox tədbirlərin keçirilmə planını təsdiq etmişdir. Həmin tədbirlər arasında İslam Dünyasının Mədəniyyət Forumunun təşkil edilməsi; Şuşada İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının mədəni irsin qorunmasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransın keçirilməsi; “İslam dünyasının itirilməkdə olan qeyri-maddi mədəni irs nümunələri” mövzusunda dəyirmi masa və sərginin keçirilməsi; “Şuşa – İslam Dünyasının Mədəniyyət paytaxtı 2024” poçt markasının təqdimatı; Şuşanın tarixi abidələrini özündə əks etdirən təbliğat materiallarının (nəşrlər, albomlar, məqalələr, kitablar, broşürlər, televiziya verilişləri, filmlər və s.) hazırlanması və beynəlxalq səviyyədə yayımlanması; İslam Dünyası Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının Baş qərargahında Şuşaya həsr edilmiş birgə elmi və mədəni tədbirlərin (konfrans, konsert, təqdimat, sərgi, film nümayişi, müsabiqə və s.) təşkili; İslam ölkələrinin mədəniyyət paytaxtlarının “Şuşa şəbəkəsi”nin yaradılması və ilk görüşünün keçirilməsi; Şuşada İslam ölkələrinin rəssamlarının və fotoqraflarının sərgi və düşərgəsinin təşkili; Şuşanın İslam mədəniyyətinə töhfə vermiş tarixi-dini irsi və şəxsiyyətləri haqqında sənədli filmin hazırlanması (müxtəlif dillərdə); İslam ölkələrində “Şuşa günləri”nin keçirilməsi və tədbirdə folklor incəsənət qruplarının, Qarabağ xalçalarının, foto və rəsm əsərlərinin, videoçarxların nümayişi, kitab təqdimatlarının keçirilməsini qeyd etmək olar.

2024-cü il may ayının 1-dən 3-dək Bakıda “Sülh və global təhlükəsizlik naminə dialoq: əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə” mövzusunda VI Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilmişdir. Forumun açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxış etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında milli və dini tolerantlığın, multikulturalizmin, milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı və təbliğində əvəzsiz xidmətlər Heydər Əliyev Fonduna məxsusdur.

11 may 2024-cü il tarixdə Şuşanın Cıdır düzündə Heydər Əliyev Fondunun və Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə “Xarıbülbül” VII Beynəlxalq Musiqi Festivalının (11–13 may 2024-cü il) və “Şuşa – İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı 2024” ilinin açılış mərasimi baş tutmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım, Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva tədbirdə iştirak etmişdir. Bu il “Xarıbülbül” Beynəlxalq Musiqi Festivalına Azərbaycanla yanaşı, ICESCO-ya üzv ölkələr, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İndoneziya, İran, Qazaxıstan, Qətər, Qvineya, Mərakeş, Özbəkistandan ifaçılar və yaradıcı kollektivlər qatılmışdır. Festival mayın 12-də Şuşada, 13-də isə Laçında davam etmişdir.

2024-cü ilin sentyabr ayında mədəni irsin mühafizəsi məsələlərinə və Azərbaycanın İslam mədəniyyəti, tarixi və incəsənəti mövzularına həsr olunmuş beynəlxalq və yerli simpoziumlar, elmi-praktik konfranslar təşkil edilmişdir.

Akademik Kamal Abdullayev

Hacıyeva Ülviyyə

*“Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” məqalələr toplusunun elmi redaktoru,
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-3548-5717>*

MÜASİR XARİCİ TARİXŞÜNASLIQDA QAFQAZ ALBANİYASININ SƏRHƏDLƏRİ HAQQINDA TARİXİ MƏLUMATLARIN TƏHRİF EDİLMƏSİ

Annotasiya. Müasir xarici tarixşünaslıq Qafqaz Albaniyasının sərhədləri haqqında saxta məlumatlar verir. Bu məqalədə Qafqaz Albaniyasının tarixi coğrafiyası və Qafqazdan uzaqda, Kiçik Asiya ərazisində formalaşmış erməni dövlətçiliyinin real tarixi məsələləri işıqlandırılır. Yalnız XIX əsrdə çarizmin konfessional siyasəti erməni kilsəsinə regiondakı alban etnik-mədəni irsi üzərində qanuni hüquqlar əldə etməyə imkan vermişdi. Lakin bu, Qarabağ və Zəngəzur torpaqlarının, Qarabağ və Zəngəzurdakı alban kilsələrinin onların yerləşdiyi ərazi ilə birlikdə ermənilərə məxsus olduğunu, erməni etnosunun tarixinə aid olduğunu söyləməyə əsas vermir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, sərhədlər, sikkə dəfinələri, kilsə şuralarının metrik kitabları
Keywords: Caucasian Albania, borders, coin hoards, registers of church councils

Y. Gippert və Y.Dum-Traqutun redaktəsi ilə “Caucasian Albania. An International Handbook” (2023) məqalələr toplusu, X.D.Andreasyanın redaktəsi ilə “Aqvanların tarixi” (2023), “Udinlər: Tarixi-etnoqrafik очерк” və Q.G.Ayvazyanın redaktəsi ilə “Azərbaycan tarixşünaslığında Ermənistan, Qafqaz Albaniyası və Azərbaycan tarixinin təhrifləri” (2023) və s. kimi son xarici tədqiqat işlərində antik dövr və orta əsrlər dövründə Cənubi Qafqazın mühüm dövlətlərindən birinin – Albaniyanın tarixi coğrafiyası və sərhədləri haqqında təhrif olunmuş məlumatlar ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə dərc olunur. Bu nəşrlərin məqsədi Azərbaycan Respublikasının torpaqları ilə – Qarabağ və Zəngəzurla bağlı müasir qanunsuz iddiaların tarixi təsdiqi üçün Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin, o cümlədən Albaniyada e.ə. IV əsrdən başlayaraq eramızın VIII əsrinin əvvəllərinə qədər vahid ölkə çərçivəsində, sonrakı əsrlərdə isə onun ərazisində ayrı-ayrı çarlıqların-knyazlıqların, daha sonra isə XIX əsrin əvvəllərinə qədər mülkiyyətlərin daxilində yaradılmış maddi və mənəvi mədəniyyətin Cənubi Qafqazdan uzaqda yerləşən, Kiçik Asiya ərazisində mövcud olan Ermənistan dövlətinə və erməni xalqına aid olmasına dair əsrlər boyu mövcud olan uydurma erməni konsepsiyasını əsaslandırmaqdan ibarətdir. Bu tədqiqat işlərində Strabonun Mitelenskinin qorunub-saxlanılmamış əsəri və Albaniyada olmuş Roma legionerlərinin yol qeydləri əsasında verdiyi ziddiyyətli məlumatlara, eləcə də bir sıra saxtalaşdırılmış, redaktə edilmiş yazılı mənbələrə və onların əsasında yaradılmış yalan fikirlərə istinad edilir.

XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan albanşünaslığı Alban dövrünün tarixi, arxeologiyası, numizmatikası, epiqrafiyası, antropologiyası, memarlığı və incəsənəti üzrə fundamental tədqiqat işlərini özündə ehtiva edir. Zəngin arxeoloji materiala, M.Kalankatuklunun (VII–X əsrlər) [Каранкатвацц, 1861], Gəncəsər katolikosu Yesai Həsən-Calalyanın (XVIII əsr) [Баку: Элм, 1989], yepiskop M.Barxudaryantsın (XIX əsr) [Бархударян, 1893; 1949; 2009] və bir sıra başqa mənbələrin məlumatlarına, o cümlədən Albaniya,

Ermənistanın tarixi reallıqlarına və Roma, Bizans, Parfiya, Sasani İranının Cənubi Qafqaz ölkələri ilə bağlı geosiyasetinə əsaslanaraq Albaniyanın I–V–VII əsrlərdə sərhədləri aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir.

M.Kalankatuklu "Albaniya tarixi" əsərində göstərir: 1) "onların hamısının başçısı Yafət nəslindən və Sisakan soyundan olan Aran, Araz çayından Xnarakert qalasına qədər Albaniya tarlalarının və dağlarının varisi olan şəxs təyin edilmişdi" [I, 2, c.1-3]; 2) növbəti fragmentdə deyilir: böyük knyaz Cavanşir Mehrani (642–684) "İberiya sərhədlərindən hunların qapısına və Araz çayına qədər olan ərazidə mütləqiyyətə əsaslanaraq və əzəmətli şəkildə hökmranlıq edirdi" [II, 21, c.146]. Bu məlumat onu göstərir ki, həmin dövrdə Albaniyanın cənub sərhədi Araz çayı olmuşdur.

Gəncəsər katolikosu Yesai Həsən-Calalyan XVIII əsrdə Qarabağda baş verən hadisələri təsvir edərək bu bölgəni "Alban ölkəsi" adlandırır ki, bu da alban özünüdərkinin qorunub saxlanmasını təsdiq edir.

XIX əsrin sonlarında yepiskop M.Barxudaryants "Alban ölkəsi və qonşular" əsərinin (1893-cü ildə nəşr edilmişdir) "Sərhədlər" fəslində yazır: "Çar Valarşakın dövründə ölkəmizin məlum sərhədləri Araz çayı, şimaldan Qafqaz dağı, qərbdən Xnarakert qalası, cənubdan isə Araza qədər Artsax dağları olmuşdur. Sisakan Aran çar Valarşak tərəfindən bu sərhədlərin canişini təyin edilmişdi. Arşakidlərin dövründə maneə divarı Dərbənddən şərqdə Xəzər dənizinə, ...qərbdən Alazan və Xrami çaylarına, cənubdan Kayen dağlarına, Girdman, Qandzak, Artsax şəhərlərinə və Araz çayının sol sahilinə qədər uzanırdı. Bu sərhədlər daxilində yerləşən torpaqları ermənilər Aquank, gürcülər Rani, farslar Aran və ya Aranşah, ərəblər Ran, avropalılar isə Albaniya adlandırırlar" [Бархударянц, 1893, c.4]. Onun digər əsəri olan "Artsax"-da (1895-ci ildə nəşr edilmişdir) eyni məlumat təsdiqlənir: "Sərhədlər Dzoraget çayından, Murğuz silsiləsi də daxil olmaqla (yəni müasir Ermənistanın Tavuş bölgəsi), Araz çayına qədər uzanırdı" [Бархударянц, 1949, c.I, c.11-12; 2009, c.I, c.24-25]. Beləliklə, qərbdə Kür və Araz çayları arasındakı ərazilər (Dzoraget çayından Araz çayına qədər) Albaniyanın əyaləti olmuşdur.

İndi isə arxeoloji materiala nəzər salaq. Məlum olduğu kimi, dövlətçiliyin, eləcə də ticari-iqtisadi əlaqələrin atributlarından biri də sikkələrdir, yəni numizmatik material bu cür sikkələrin mövcudluğunu təsdiq və ya təkzib edir. Azərbaycan ərazisində onilliklər ərzində arxeoloji tədqiqatlar aparılmış, bu tədqiqatlar zamanı zəngin faktiki materiallar, o cümlədən numizmatik materiallar (həm fərdi sikkə tapıntıları, həm də bir sıra iri sikkə xəzinələri) aşkar edilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda (MATM NF) – numizmatik faktların toplanması, saxlanması və qeydiyyatı üzrə respublika mərkəzində 100 mindən çox sikkə var ki, onların da əksəriyyəti Respublika ərazisində aşkar edilmişdir və Azərbaycan dövlətlərinin sikkələrinə aiddir. Ötən əsrlər ərzində Azərbaycanda ondan çox qədim sikkə xəzinəsi aşkar edilmişdir. Beynəlxalq tranzit ticarətinin mühüm yolları (o cümlədən Böyük İpək Yolu) Albaniyadan keçirdi ki, bu da regionun təbii sərvətləri, onun su kommunikasiyaları (Kür və Araz çaylarının, Xəzər dənizinin olması), eləcə də yaxın ellinizm mədəniyyət dünyası ilə sıx əlaqələrlə bağlı olmuşdur [Раджабли, 2013, c.40; Раджабли, 2017, c.32-33].

Numizmatik materialın uzunmüddətli tədqiqatları qədim zamanlarda Albaniyada pul dövriyyəsinin iki dövrə bölünməsinin mümkünlüyünü təsdiq etməyə imkan verir: 1) e.ə. IV əsrin sonundan e.ə. I əsrin ortalarına qədər; 2) e.ə. I əsrin ortalarından eramızın III əsrinin ortalarına qədər. Bu dövrlər həm də geosiyasi dəyişikliklərlə əlaqədar Albaniyanın pul dövriyyəsində müəyyən dəyişikliklərin baş verdiyi mərhələlərə bölünür.

Albaniyada qədim dövrlərdə alban sikkələrinin zərb edilməsinə qədər bu bölgədə Yaxın Şərq ölkələri ilə ticarət və pul münasibətləri nəticəsində meydana çıxan "kauri" balıqqulaqlarından geniş istifadə olunmuşdur [Бабаев, 1990, c.153]. Albaniyanın Kabalaka (Qəbələ), Şamaxı, Naxçıvan kimi ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərinin yaxınlığında və bir sıra başqa bölgələrdə qədim dünyanın, demək olar ki, bütün dövlətlərinə (Selevkilər, Kapadokya, Vifiiniya, Yunan şəhərləri, Pont, Baktriya, Parfiya, Respublika və İmperiya dövrünə aid Roma sikkələri) aid gümüş drahmalardan və tetradrahmalardan ibarət çoxlu sikkə xəzinələri aşkar edilmişdir, bunların arasında Makedoniyalı İskəndərin (e.ə. 336–323) dövründə zərb edilmiş gümüş tetradrahmları və drahmaları, bütün Selevki çarlarının (IV Antiox, V Antiox, I Demetri Soter, VII Antiox Everget) dövründə zərb edilmiş tetradrahmları göstərmək olar. 1958-ci ildə Şamaxı şəhərinin Xınıslı kəndi yaxın-

lığında 300 sikkədən ibarət xəzinə aşkar edilmişdir: Afinaya aid, Frakiya çarı Lisimakın (e.ə. IV əsr), Vifiniya çarlarının (II Nikomed, III Nikomed), Pont çarı VI Mitridat Yevpatorun, Selevki dövləti çarlarının (IV Antiox Epifan, I Demetr Soter, Aleksandr Balas, VII Antiox Everget, II Aleksandr Zebin, VIII Antiox Qrip, VI Selevk Epifan, Antiox Filadelf) dövründə zərb edilmiş gümüş tetradrahmlar; Parfiya çarlarının (I Fraat, II Mitridat, II Artaban, Sanatruk, III Fraat) dövründə zərb edilmiş drahmalar, Q.Litsininin dövründə zərb edilmiş Roma dinarisi [Бабаев, 1990, с.155-156; Раджабли, 2013, с.40-44]. Digər qazıntılar zamanı Yunan – Baktriya tetradrahmları və Krit adasına (Kidoniya şəhəri) aid sikkə aşkar edilmişdir [Бабаев, 1990, с.157].

Əhəmənilər imperiyasının süqutundan sonra Albaniya müstəqil dövlətə çevrildi. Makedoniyalı İskəndərin Əhəmənilər İranını ələ keçirməsindən sonra zərb edilən sikkələr bütün ellinizm dünyasına axın edərək Şərq bazarlarında yayılmağa başladı. Bu, ölkə xaricindən gətirilən sikkələrin sayının ölkənin daxili bazarının tələbatını artıq ödəyə bilməməsi səbəbi ilə e.ə. III əsrdən e.ə. I əsrin sonuna qədər şəxsi sikkələrin zərb edilməsi üçün etalona çevrilməyə imkan verdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş xəzinələrdə (Qəbələ şəhəri yaxınlığında, Ağsu rayonunun Nüydü kəndində, Xınıslı kəndində) paytaxt Kabalakda (Qəbələdə) zərb edilmiş xeyli sayda gümüş alban sikkələri aşkar edilmişdir. Həmin sikkələr Makedoniyalı İskəndərin dövründə zərb edilmiş tetradrahmlar və drahmalarla, Selevkilər və digər Ellin dövlətlərinə aid sikkələrlə bənzərlik təşkil edir [Тревер, 1959, с.55; Paxomov, 1962, с.106-113; Пахомов, 1959, с.7; 1962a, с.74-76; 1966, с.19-21; Бабаев, 1990, с.155, 158, 162-163; Раджабли, 2017, с.32-33].

E.ə. II əsrə aid gətirilən sikkələr arasında Selevkilərin tetradrahmlarını da qeyd etmək lazımdır. 1929-cu ildə Bərdə rayonunda Makedoniya və Selevkilərə aid tetradrahmların xəzinəsi aşkar edilmişdir [Тревер, 1959, с.55]. E.ə. II əsrdən etibarən Ön Asiya və Cənubi Qafqazda hegemonluq uğrunda Roma ilə Parfiya arasında mübarizə gedirdi və buna görə də Albaniyada Parfiya və Romaya aid sikkələr yayılmışdı [Гошгарлы, 2012, с.113]. Parfiyaya aid sikkələr arasında II Mitridatın (e.ə. 124–88) dövründə zərb edilən gümüş drahmaları və III Artabanın dövründə zərb edilən sikkələri (e.ə. 10–38) qeyd etmək olar. Y.A.Paxomovun sözlərinə görə, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında aşkar edilmiş Ərşaki drahmalarının həmin dövrdə Albaniyada mövcud olan bütün digər sikkələri dövrüyyədən sıxışdırıb çıxarmağa başladığını ehtimal etməyə imkan verir [Тревер, 1959, с.59].

E.ə. I əsrdən başlayaraq Albaniya bazarlarında Romaya aid sikkələr meydana çıxdı (Mingəçevir, Bərdə, Təzəkənd, Şamaxı, Qəbələdə aşkar edilmişdir), onların arasında ən geniş yayılmış sikkə Avqustun dövründə zəbt edilmiş dinari olmuşdur; həmçinin Roma imperatorları: Qalba, Oton və Vitellinin dövründə zərb edilmiş sikkələr tapılmışdır [Раджабли, Наджафова, Мамедова, 2023, с.102-110]. E.ə. I əsr – eramızın I əsrinə aid küp qəbirlərdə Roma və Ərşaki sikkələrinin aşkar edilməsi onların aran kəndlərinin yaşayış məntəqələrində istifadə olunduğunu göstərir [Тревер, 1959, с.60].

E.ə. I əsrdə – eramızın I əsrində Parfiyaya aid sikkələr üstünlük təşkil edirdi [Бабаев, 1990, с.158]. XX əsrin əvvəllərində Gəncə rayonunda çiy kərpic qəbirləri olan nekropolda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı skeletin alt çənəsinin altından 3 ədəd sikkə aşkar edilmişdir. Onlardan ikisi Arşaki – Parfiya hökmdarları: III Fraat (e.ə. 70–57) və Orodun (e.ə. 57–38) dövrünə aid alçaq əyarlı gümüş sikkədir və buna görə də həmin çiy kərpic qəbirlər göstərilən dövrə aid edilmişdir [Гошгарлы, 2012, с.63, 109].

224-cü ildə Parfiya dövləti süqut etdi, onun yerində isə Sasanilər dövləti yarandı. Həmin dövrdən Albaniyaya Ərşaki sikkələrinin axını kəsildi. Albaniya Sasani imperiyasından asılı vəziyyətə düşdü. VIII əsrin əvvəllərinə kimi, yəni ərəb istilasına və Alban dövlətçiliyinin süqutuna qədər Ərşaki və Roma sikkələrini əvəz etmiş Sasani sikkələri ölkə bazarlarına axın etdi. Sasanilərin dövründə Albaniyanın iri şəhərlərində (Dərbənd, Bakı, Bərdə, Naxçıvan) Sasani şahənşahlarının gümüş dirhəmləri zərb edilirdi [Раджабли, 2017, с.33]. 1964-cü ildə Şamaxı rayonunda aparılan qazıntılar zamanı A.B.Nuriyev Şərgah nekropolundakı küp qəbirdən II Xosrovun dövrünə aid Sasani gümüş sikkələrini aşkar etmişdir ki, bu da qəbrin tarixini VII əsrə aid etməyə imkan vermişdir. Şərgah məzarlığında 40-dan çox küp qəbrə baxış keçirilmiş, onların birində 133 Sasani sikkəsindən ibarət xəzinə aşkar edilmişdir [Гошгарлы, 2012, с.94].

Maraqlıdır ki, onilliklər ərzində Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdə II Tiqrana aid cəmi 2 sikkə tapılmışdır.

Qarabağın 30 illik işğalı zamanı erməni arxeoloqları xarici alimlərlə birlikdə qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparmışlar. Onların arasında 2006-cı ildən etibarən Hamlet Petrosyanın XIX əsrdə Tərnəqüt da adlandırılan Şahbulaq qalası yaxınlığındakı ərazidə apardığı arxeoloji tədqiqatları qeyd etmək lazımdır. Erməni alimləri bunun II Tiqran tərəfindən salınmış Tiqranakert şəhəri olduğunu iddia edirlər. Bu, Tunc dövrü, Antik dövr və Orta əsrlərin mədəni təbəqələrinin tədqiq edildiyi çoxtəbəqəli abidədir ki, bu da adicəkilən şəhərin XIII–XIV əsrlərə qədər mövcud olduğunu göstərir. Belə bir sual ortaya çıxır: nə üçün böyük faktiki materiallar arasında, bir dənə də olsun, erməni sikkəsi (nə II Tiqranın, nə də başqasının dövrünə aid) tapılmayıb? Skeletin dişlərində tapılan, mənşəyi bəlli olmayan mis sikkə böyük sensasiya səbəb olmuş, həmin hadisəni KİV təntənəli şəkildə xəbər vermişdi. Yunanıstanda yaranmış və Şərqdə Ellinizm dövründə geniş yayılmış, “Harunun Obolu” adlanan mərhumun ağzına sikkə qoyulması ilə bağlı dəfn mərasimi elementi qədim dövrlərdə Albaniyada da müşahidə edilmişdir. Bunu bir sıra qəbirlərdəki tapıntılar sübut edir: Cəlilabad rayonunun Cəfərli kəndi yaxınlığında, Xanlar məzarlığında [Говарлы, 2012, с.63, 112-113], Qəbələdə, “Xınalıq Dövlət Tarix-Memarıq və Etnoqrafiya Qoruğu” ərazisində, Qazax rayonunda yerləşən Aveydağ məbədi nekropolunda. Erməni arxeoloqlarının qeyri-qanuni tədqiqat işləri apardıqları şəhərin ərazisinə gəlincə, bu, çox güman ki, qədim müəlliflərin göstərdiyi 29 alban şəhərindən biri olub. Tapılan numizmatik material sübut edir ki, Albaniyada, xüsusən də Kür və Araz çayları arasındakı ərazidə erməni pullarından ümumiyyətlə istifadə olunmamışdır. Bu fakt bir daha göstərir ki, Kür və Araz çayları arasındakı ərazi Ermənistanın təsir dairəsinə daxil olmamışdır və həmin şəhər onun paytaxtı Tiqranakert ola bilməzdi.

Ermənistan dövlətçiliyinin həqiqi tarixini bir daha xatırlatmaq yerinə düşər. Ermənişünasların qənaətinə görə, frig tayfalarından olan, kimmerlərin köçünə qarışmış ermənilər əvvəlcə Balkanlarda yaşamış, e.ə. XIII əsrdə Kiçik Asiyaya gəlib çıxmış, sonra isə Fərat çayına doğru irəliləmişlər. E.ə. XII əsrdə hurrilərin, xetlərin və luviyalıların yaşadığı ərazilərə (Fərat çayının yuxarı axarı) hind-Avropa mənşəli erməni tayfalarından ibarət olan, Assur mixi yazılarında “muşku” və “urmu”, yunan mənbələrində “arimlər”, daha sonra isə “ermənilər” adlandırılan qruplar daxil oldular. M.Abeqyan qeyd edirdi: “Erməni xalqının mənşəyi nədir, Ermənistanda necə və nə vaxt kök salmışdır, öz vətəninə haradan və hansı yollarla gəlmişdir, Ermənistana gəlməzdən əvvəl və gəldikdən sonra hansı tayfalarla ünsiyyətdə olmuşdur, onun dilinə və etnik tərkibinə kim və necə təsir göstərmişdir? Bütün bunlar haqqında əlimizdə dəqiq və ətraflı məlumat yoxdur” [Абегян, 1975, с.11]. Tarixən elə olmuşdur ki, ermənilər Qafqazın hüdudlarından kənardakı ərazilərdə, Kiçik Asiyada, Van gölünün ətrafında, Fərat və Dəclə çaylarının sahillərində yaşamışlar. Birinci erməni dövləti e.ə. VI əsrdə Kiçik Asiya ərazisində yaranmışdır. E.ə. VI–III əsrlərdə Ermənistan İran İmperiyasının (Əhəmənilər sülaləsinin), sonra da Selevkilərin hakimiyyəti altında olan iki satraplıqdan – əyalətdən ibarət idi (Şərqi Ermənistan və Qərbi Ermənistan). E.ə. I əsrin sonunda I Artaxsesin yaratdığı, eramızın I əsrinin əvvəllərində II Tiqran tərəfindən ərazisi genişləndirilmiş erməni dövləti cəmi 30 il mövcud olmuşdur. Albaniya torpaqlarından yalnız Kaspiana vilayəti işğala məruz qalmışdı. Bu bölgə sonradan Atropatənin, III əsrdən etibarən isə Albaniyanın tərkibinə daxil edilmişdi. Roma sərkərdəsi Pompey tərəfindən darmadağın edilən II Tiqran əldə etdiyi bütün torpaqlardan məhrum oldu. Onun hakimiyyəti altında, sadəcə, Ermənistan yaylasının hüdudları daxilindəki Ermənistan qalmışdı. E.ə. I əsrdən eramızın 428-ci ilinə qədər Ermənistan siyasi statusuna görə nominal dövlət hesab edilsə də, faktiki olaraq İranın və Roma–Bizans imperiyalarının əyalətlərindən biri olmuşdur və e.ə. 66-cı ilə, eramızın 37-ci, 298-ci, 387-ci, 591-ci illərində onların arasında dəfələrlə bölünmüşdür. Ermənistana gah İranın, gah da Roma imperiyasının təyin etdiyi şəxslər başçılıq edirdi. Onlar Atropatəna və ya İberiya – Gürcüstan şahzadələrinin arasından seçilirdilər. Bu o demək idi ki, erməni çarlarının vəresəlik hüquqları yox idi və onlar faktiki deyil, nominal hökmdar idilər. Ermənistan darmadağın edilərək Roma ilə Parfiya arasında bölündü, bununla bağlı ərazi-inzibati anlayışlar meydana çıxdı: I, II, III, IV Ermənistan, Böyük Ermənistan və Kiçik Ermənistan, Şərqi Ermənistan və Qərbi Ermənistan. Bu bölgələr nəticəsində Ermənistanın bir hissəsi Bizansa keçdi və Qərbi Bizans Ermənistanı (Fərat çayının qərbində) və ya Kiçik Ermənistan adlandırıldı. Digər hissəsi isə İrana keçdi və Şərqi Fars Ermənistanı (Fərat çayının şərqində) və ya Böyük Ermənistan adlandırıldı. Beləliklə, ermənilər tərkibində yaşadıkları dövlətlərin xalqları ilə eyni tarixi yaşamağa başladılar [Mammadova, 2021, p.434, 436-437].

V–IX əsrlərdə erməni dövləti mövcud olmamışdır. K.Patkanov yazırdı: “Ermənilər heç vaxt bəşəriyyətin tarixində xüsusi rola malik olmamışdır. O, siyasi termin deyil, erməni məskənlərinin səpələndiyi coğrafi əyalətin adıdır. Ermənilər yaşadıkları torpaqları öz əllərində saxlamaqda heç vaxt bacarıqlı olmamış, ancaq həmişə öz yaxınlarını sataraq güclülərə xidmət etməyi yaxşı bacarmışlar” [Патканов, 1875, c.5].

Erməni kilsə məclislərinə aid sənədlər (Kanonaqirk Xayots) onun Şərqi Anadoluda, Van gölünün ətrafında, Arake çayının qərbində, Dəclə çayının şərq sahilində, Dəclə və Fərat çaylarının aralığındakı ərazidə, Qafqazdan uzaqda: Taron, Mardpet, Tayk, Mok, Rotak, Baseana, Mardaqi, Bznunik, Arşarunik, Baqratunik, Xorxorunik, Rştunik, Vananda, Amatunik, Qnunik, Palunik, Mexnunikdə yerləşən yeparxiyalarının ərazilərini lokallaşdırmağa imkan verir. Erməni kilsə məclisləri aşağıdakı əyalətlərdə keçirilirdi:

- 365-ci ildə Aştışatda (Taron əyalətində, Fərat çayının qolu Aratsani çayının sahilində);
- 447-ci ildə Şaapivanda (Baqratunilərin mülklərinin cənub-qərb hissəsində, Van gölünün şimalında);
- 505-ci və 633-cü illərdə Tayk əyalətinin cənubunda, Fərat çayının yuxarı axarı tərəfdə yerləşən Karinedə (Feodosiopol);
- 506, 555 və 649-cü illərdə Dvində;
- 726-cı ildə Apaxunik əyalətində (Van gölünün şimalında, Aratsani çayının sahilində) Mazankert məclisi keçirilmişdir;
- 862-ci ildə Vanand əyalətində (Qafqazın cənub-qərb hissəsində) Şirakaban məclisi çağırılmışdır [Mammadova, 2021, p.423-424].

Erməni kilsə məclislərinin reyestrləri Alban Apostol kilsəsinin nümayəndələrinin iştirak etmədiyini göstərir. Bu, alban ruhanilərinin Erməni kilsəsinə tabe olmadığını sübut edir.

IX–XI əsrlərdə Qars ərazisində (Ərzurum) Baqratidlər erməni dövləti (paytaxtı Ani) yarandı. Məhz bu dövrdə dənizdən dənizə böyük Ermənistan yaratmaq, gürcü və Qafqaz-alban yazısının yaradıcısı Mesrop Maştots və bir çox şeylər haqqında mifik hekayə uydurmaq ideyası yarandı; Cənubi Qafqazda ermənilərin digər etnik qruplardan üstünlüyünü sübut etmək və gələcəkdə başqasının etnik-mədəni irsini və ərazilərini mənimsəmək məqsədilə köçürülən, redaktə edilən və saxtalaşdırılan bütün mövcud əlyazmaların intensiv toplanılmasına başlandı. XII–XIV əsrlərdə erməni Kilikiya çarlığı yaradılmışdı, bundan sonra – XIV əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər ermənilərin dövləti olmamışdır. Həmin dövrdə Erməni kilsəsində birlik yox idi, Konstantinopolda, Axtamarda taxtlar mövcud idi. XV əsrdə Erməni kilsəsinin katolikosluğu Kilikiyadan Eçmiədzinə – tarixi Azərbaycan ərazisinə köçmüşdür [Mammadova, 2021, p.437-438]. O vaxtdan bu ərazidə erməni əhalisi məskunlaşmağa başlayır. Lakin buna baxmayaraq, Erməni kilsəsinin fəaliyyət dairəsi, əsasən, Kiçik Asiyanın şərq hissəsində, Şərqi Anadoluda və cənub-qərbi Qafqazda qalmaqda davam edirdi, Alban və Gürcü Apostol kilsələri isə tabeliklərində olan yeparxiyaları ilə birlikdə Cənub-Şərqi və Qərbi Qafqazın ərazisində yerləşirdi.

Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edilərkən Erməni Eçmiədzin kilsəsinin Qafqazda heç bir yeparxiyası olmamışdır. 1828-ci ildən başlayaraq ermənilər kütləvi şəkildə İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının torpaqlarına köçürülməyə başladı. 1836-cı ildən isə Erməni Eçmiədzin katolikosluğu XIX əsr boyunca dağıdıb taladığı bütün alban dini irsinə (məbədlər, arxivlər, kitabxanalar) sahib olmaq hüququna yiyələndi [Гаджиева, 2004, c.66, 72-73].

Nəticə. Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək söyləmək olar ki, şimalda Samur ovalığının dağətəyi hissəsindən, Dərbənddən (Çola) cənubda Araz çayına qədər, şərqdə Xəzər dənizindən İberiya sərhədlərinə, İori və Alazani çaylarının yuxarı axarlarına (Xunarakert/Xnarakert qalaları) və Dzoraget çayına qədər olan ərazilər, Tavuş vilayəti və Qərbi Azərbaycan torpaqları (o cümlədən Göyçə gölü) Alban dövlətinin tarixi torpaqlarıdır. XVIII əsrin sonuna qədər Qarabağ və Zəngəzur ərazisində tikilmiş bütün xristian məbədləri, monastırlar, sovməələr, kilsələr XIX əsrin əvvəllərinə qədər Albaniya katolikosluğunun yurisdiksiyasında olmuşdur.

Erməni dövlətləri Qafqazdan çox uzaqda yerləşirdi. Yalnız XIX əsrdə çarizmin konfessional siyasəti Erməni kilsəsinə regiondakı alban etnik-mədəni irsi üzərində qanuni hüquqlar əldə etməyə imkan vermişdi. Lakin bu, Qarabağ və Zəngəzur torpaqlarının, Qarabağ və Zəngəzurdakı alban kilsələrinin onların yerləşdiyi

etdirilmiştir.

Bu gün Azərbaycan Respublikası multikultural ölkə kimi öz tarixi arazisində əsrlər boyu yaradılmış

may be maintained either in, or outside,

ƏDƏBİYYAT:

1. Рахмонов У.А. Albaniya (Azərbaycan SSR ərazisində) antik sikkilər / Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962, с.106-113.
2. Абегян М. История древнеармянской литературы. Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1975, 616 с.
3. Айвазян Г.Г. Искажения истории Армении, Кавказской Албании и Азербайджана в азербайджанской историографии / Ред.А.А.Акопян. Ер.: Изд-во «Лусакн», 2024, 228 с.
4. Айвазян Г.Г. Удины: Историко-этнографический очерк Удины: Историко-этнографический очерк / Ред.: А.А.Акопян. Ер.: Изд-во ИАЭ, 2023, 296 с.
5. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1990, 236 с.
6. Бархударян М. Албанская страна и ее соседи. Тифлис, 1893, 302 с. (erməni dil.)
7. Бархударянц М. Арцах. Часть I–II. Баку, 1895, 461 с. (на арм. яз) / Перевод Яргүляна, 1949-НАИИАНА инд. №1622.2010, 415 с.
8. Гаджиева У. Деэтнизация кавказских албан в XIX веке. Баку: Нурлан, 2004, 120 с.
9. Гошгарлы Г. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012, 248 с.
10. Епископ Мака́р Бархуда́рянц. Арцах / Сост. и подгов. текста Б.А.Григорян, В.Г.Григорян. Перевод с арм. Н.Алексянана. СПб.: «Наука», 2009, 394 с., 23 ил.
11. Каганкатваци М. История агван / Пер. с древнеармян.яз. К.Патканова. СПб.: типография Импер. Академии наук, 1861, 376 с.
12. Патканов К. Ванские надписи и их значение для истории Передней Азии // ЖМНП, 1875, с.5.
13. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Баку, 1966, вып.IX.
14. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана. Баку, 1959, вып.I.
15. Пахомов Е.А. Чеканка в Албании подражаний монетам македонским или селевкидским в I в. до н.э. / ТМИА. Баку, 1962а, т.I.
16. Раджабли А. К истории монетной чеканки в Азербайджане // Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri, 2013, №2, с.40-44.
17. Раджабли А. Монета и государственность. Баку, 2017, 184 с.
18. Раджабли А., Наджафова И.М., Мамедова А. О монетах императоров Гальбы, Оттона и Вителлия в Национальном Музее Истории Азербайджана // Этнокультурное наследие Кавказской Албании, Баку, 2023, с.102-110.
19. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Ленинградское отделение Изд-ва Академии наук СССР, 1959, 392 с.
20. Хасан-Джалалян Есаи. Краткая история страны Албанской / 1702–1722 гг./. Пер. с древнеарм. яз. Т.И.Тер-Григоряна. Предисл. и подготовка к изданию акад. З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1989, 48 с.
21. Caucasian Albania. An International Handbook / Edited by Jost Gippert and Jasmine Dum-Tragut, published by Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2023, 735 p.
22. Hrant D. Andreasyan. Ağvan tarixi. Hazırlayan: Doğanay Eryılmaz. Yayınevi: Türk Tarih Kurumu (TTK). Ankara, 2023.
23. Mammadova F. Caucasian Albania and Albanians. Second edition. Baku, 2021, 512 p.

ARXEOLOGIYA,
ANTROPOLOGIYA,
NUMIZMATIKA

Kim Conqil

*Arxeologiya və incəsənət tarixi kafedrasının professoru,
Seul Milli Universiteti
(KOREYA RESPUBLİKASI)*

QAFQAZ ALBANİYASINDA QADINLARIN VƏ QADIN DÖYÜŞÇÜLƏRİN ÇOXTƏRƏFLİ ŞƏXSİYYƏTİ

Annotasiya. Azərbaycan-Koreya birgə ekspedisiya qrupu 2009-cu ildən SEBA (Seul-Bakı) Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının tam dəstəyi ilə və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə əməkdaşlıq şəraitində Azərbaycanın Qəbələ rayonundakı Səlbir yaşayış yerində qazıntı işləri aparmışdır. Katakomba və küp qəbirlər arasında qadın cəsədi qalıqlarının (və ya onun hissələrinin) tapılaraq tədqiq edildiyi bir neçə qəbir, daha maraqlısı isə, içində deformasiyaya uğramış skelet qalıqları, sarmat silahları və tam bədən üçün zinət əşyaları olan qadın qəbirləri aşkar edilmişdir. Bu qadın qəbirləri bir tərəfdən dövrün qadın döyüşçüsünün tipik, lakin “statik” obrazını nümayiş etdirsə də, digər tərəfdən dəfn edilmiş qadının şəxsiyyətinin anadan olandan ölənə qədər müəyyənləşdirilməsi və yenidən müəyyənləşdirilməsi prosesində fəal roluna işıq salan çoxsaylı sübutlar təqdim edə bilər.

Açar sözlər: DNT-nin A forması, qadın döyüşçüsü, katakombalar, küp qəbirləri

Keywords: A-DNA analysis, female warriors, catacombs, Jar burial

1. Giriş

Qədim skiflərin və savromatların (və ya sarmatların) yaşadığı bölgələrdə son vaxtlar xeyli sayda qadın döyüşçü qəbirləri aşkar edilmişdir. Bu qəbirlərdə “əks olunan” qadın döyüşçü obrazının məhz mifologiyada və ya yazılı sənədlərdə (məsələn, Herodotda) təsvir edilən “Amazon döyüşçü”nü təmsil etdiyi və həmin dövrün qadınlarını səciyyələndirən “sosial şəxsiyyəti” nümayiş etdirdiyi hesab edilmişdir. Bununla belə, “döyüşçü kimi qadın şəxsiyyətinin formalaşması prosesi” indiyə qədər ətraflı müzakirə edilməmiş, qadının “sosial qüvvə” kimi maddi kontekstdə iştirakının əhəmiyyəti dərk edilməmişdir.

Azərbaycan-Koreya birgə ekspedisiya qrupu 2009-cu ildən SEBA (Seul-Bakı) Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının tam dəstəyi ilə və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə əməkdaşlıq şəraitində Azərbaycanın Qəbələ rayonundakı Səlbir yaşayış yerində qazıntı işləri aparmışdır. Müxtəlif tipli tikililər və anbar çuxurları (antik dövrə aid), qanat (kəhriz) və soba, eləcə də evlər (orta əsrlərə aid) tədqiq edilmişdir. Xüsusilə indiyədək 20-yə yaxın katakomba və küp qəbir (antik dövrə aid) tədqiq edilmişdir. Artıq məlum olduğu kimi, Səlbir yaşayış yeri təxminən eramızın IV əsrindən orta əsrlərə və müasir dövrlərə (məsələn, eramızın 18-ci əsri) qədər mövcud olmuş, Qafqaz Albaniyasının paytaxt qalası (yaxud şəhəri) hesab olunurdu.

Bu katakomba və küp qəbirlər arasında qadın cəsədi qalıqlarının (və ya onun hissələrinin) tapılaraq tədqiq edildiyi bir neçə qəbir, daha maraqlısı isə, içində deformasiyaya uğramış skelet qalıqları, sarmat silahları və tam bədən üçün zinət əşyaları olan qadın qəbirləri aşkar edilmişdir. Bu qadın qəbirləri bir tərəfdən dövrün qadın döyüşçüsünün tipik, lakin “statik” obrazını nümayiş etdirsə də, digər tərəfdən dəfn edilmiş qadının şəxsiyyətinin anadan olandan ölənə qədər müəyyənləşdirilməsi və yenidən müəyyənləşdirilməsi prosesində fəal roluna işıq salan çoxsaylı sübutlar təqdim edə bilər.

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan və Koreya birgə qrupunun 2009-cu ildən bəri tədqiq etdiyi Səlbir yaşayış yerində (Qəbələ rayonu, Azərbaycan) qazılacaq qadın qəbirləri (Qafqaz Albaniyası dövrünə

aid) barədə məlumat təqdim etməkdir. Bundan əlavə, bu məlumatlar əsasında Qafqaz Albaniyası qadınının şəxsiyyətinin bu regionda keçmişdən miras qalan “bilik ehtiyatından” istifadə etməklə onun bütün həyatı boyunca və hətta ölümündən sonra davamlı şərh (və ya müəyyənləşdirilməsi) və yenidən şərh (yenidən müəyyənləşdirilməsi) nəzərdən keçiriləcək.

2. Qafqaz Albaniyasına aid katakomba qəbirləri üzərində DNT-nin A formasının təhlili

Səlbir yaşayış yerində indiyədək ümumilikdə 18 katakomba tipli qəbir tədqiq edilib. Bununla belə, yaşayış yerində daha çox katakombaların və/və ya küp (və ya çuxur) qəbirlərin ola biləcəyi təsdiqlənmişdir. Faktiki olaraq hələ də qazılacaq bir neçə katakomba tipli qəbir qalmaqdadır və 2023-cü ildə antik dövrə aid təbəqədə (sarımtıl rəngli) bir antik qəbir tədqiq edilib (Şəkil 1). Təəssüf ki, bu qəbrin yuxarı hissəsi dağılmış olduğuna görə onun ümumi formasını və deməli, qəbrin növünü (məsələn, katakomba və ya çuxur qəbir) müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Bununla belə, oradan antik dövrə aid 5 qara cilalanmış saxsı qab, bir dəmir bıçaq, bir dəmir ikidişli yaba, insan və heyvan sümükləri aşkar edilmişdir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, dəmir bıçaq heyvan sümükləri arasında tapılıb, digər heyvan sümükləri isə üç qara cilalanmış saxsı qabın içərisində aşkar edilib (Şəkil 2). Qara cilalanmış saxsı qab kimi dulusçuluq növü əsasında, bu qəbir təqribən Şimal divarındakı çuxur qəbirlərdə və qərb hissədəki katakomba qəbirlərdə (antik dövrə aid edilirlər) tapılmış qablarla eyni dövrə (məsələn, e.ə. I əsr – eramızın II əsri) aid edilə bilər.

Şəkil 1. Qəbir № 1 (antik dövr): Tədqiqatın gedişi

Şəkil 2. Qəbir № 1-də içində heyvan sümükləri olan antik saxsı qab

Bundan əlavə, DNT-nin A formasının analizi üçün ümumilikdə 9 insan sümük və ya diş nümunəsi (antik dövrə aid olmaqla, Səlbir yaşayış yerindəki katakomba qəbirlərindən toplanıblar) və 7 heyvan sümüyü nümunəsi seçilmişdir (Şəkil 3). Bu analiz basdırılmış qalıqların cinsi, yaşı, patoloji xüsusiyyətləri, xəstəlikləri və digər müxtəlif xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu insan sümüklərindən (və ya dişlərindən) DNT-nin A forması əldə olunaraq, Maks Plank İnstitutunda və Yaponiyanın Kanazava Universitetində sekvenləşdirmə analizi aparılıb və DNT-nin A forması sahəsində fəaliyyət göstərən Koreyalı biologlar və genetiklər tərəfindən təhlil edilib.

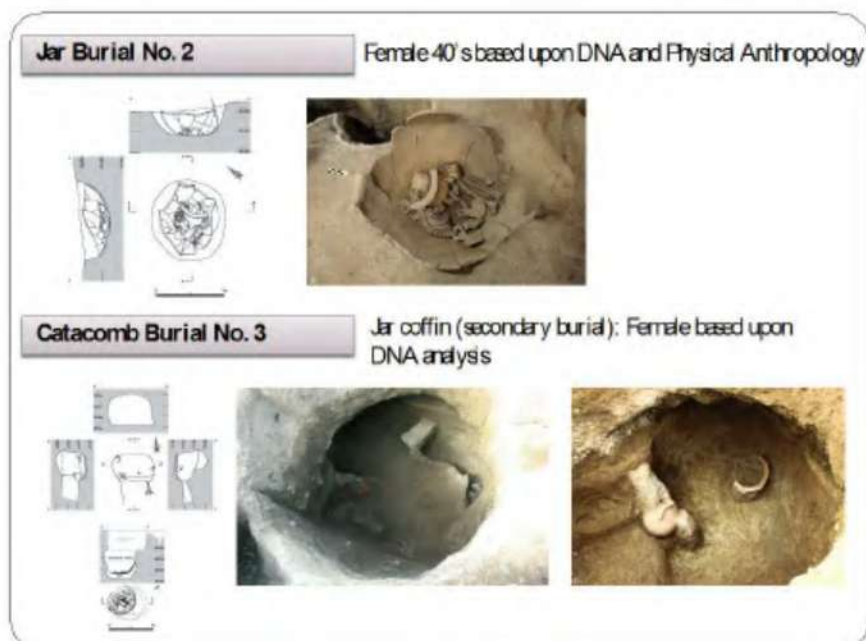

Şəkil 3. DNT-nin A formasının əldə olunması, 2023

Yaşayış yeri	Tip	Bioloji növ	Cins	Digər
Səlbir	Küp qəbir № 2	İnsan	Qadın	
Səlbir	Katakomba № 3 (küp qəbir № 1)	İnsan	Qadın	
Səlbir	Katakomba № 16	İnsan	Kişi	
Səlbir	Katakomba № 17	İnsan	Qadın	
Səlbir	Katakomba № 8	İnsan	?	Çirklənmə
Səlbir	Katakomba № 13	İnsan	?	Çirklənmə
Səlbir	Katakomba № 14	İnsan	?	Çirklənmə
Səlbir	Səlbir qoşa qəbri, 2013-cü il	İnsan	Kişi	Hesabat fəlsəfə doktoru Ceyhun Eminli tərəfindən hazırlanıb
Səlbir	Səlbir qoşa qəbri, 2013-cü il	İnsan	Qadın	Hesabat fəlsəfə doktoru Ceyhun Eminli tərəfindən hazırlanıb

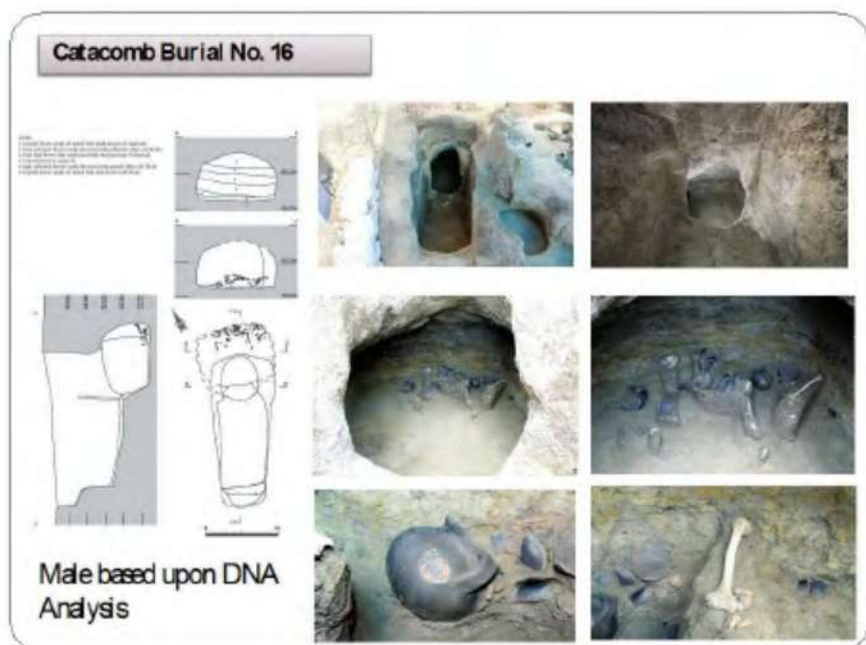
Cədvəl 1. Səlbir yaşayış yerindən götürülmüş DNT-nin A formasının ilkin nəticəsi

Maraqlıdır ki, 3 sayılı katakombanın və 17 sayılı katakombanın 1 sayılı küp qəbrində tapılan qalıqların qadın, 16 sayılı katakombadakı qalıqların isə kişiə aid olduğu müəyyən edilmişdir (Şəkillər 4, 5 və 6). Gözlənilirdi ki, Səlbir yaşayış yerində 2013-cü ildə tapılmış qoşa qəbirdə aşkarlanmış qalıqlar kişi və qadın cinslidir (çox güman ki, bir-birinin həyat yoldaşlarıdır). Təəssüf ki, 8, 13 və 14 sayılı katakombalarda tapılmış qalıqların cinsi çirklənmə səbəbindən müəyyən edilməmişdir. DNT-nin A formasının analizi göstərir ki, insan sümükləri üzərində aparılan müşahidədən əldə edilmiş nəticələr DNT-nin A formasının analizinin nəticələrinə uyğun gəlir. Beləliklə, 8 və 13 sayılı katakombalardakı qalıqların cinsi müəyyən edilməsə də, müşahidələrə əsaslanan ilkin nəticələr müəyyən qədər etibarlı ola bilər.

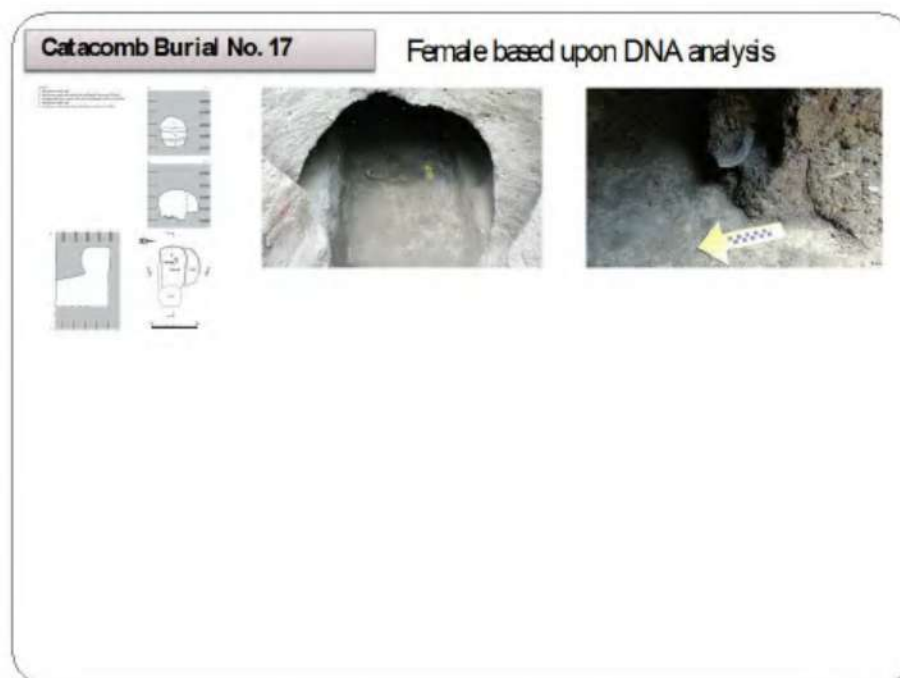
Şəkil 4. Küp qəbir № 2 və katakomb qəbir № 3 (Dəfn küpü)

Jar burial No. 2	Küp qəbir № 2
Catacomb burial No. 3	Katakomba qəbir № 3
Female 40's based upon DNA and Physical Anthropology	DNT analizi və fiziki antropologiya əsasında 40+ yaşlı qadın
Jar coffin (secondary burial): Female based upon DNA analysis	Dəfn küpü (ikinci dərəcəli qəbir): Qadın – DNT analizi əsasında

Şəkil 5. Katakomba qəbir № 16

Catacomb burial No. 16	Katakomba qəbir № 16
Male 40's based upon DNA Analysis	40+ yaşlı kişi – DNT analizi əsasında
Grayish brown sandy silt mixed with small amount of charcoals	Az miqdarda kömürlə qarışmış bozuntul-qəhvəyi qumlu-lilli torpaq
Gray yellowish brown sandy silt mixed with yellowish white soil blocks	Sarımtıl ağ torpaq blokları ilə qarışmış boz sarımtıl qəhvəyi qumlu-lilli torpaq
Gray dark brown sandy silt mixed with small amount of charcoals	Az miqdarda kömürlə qarışmış boz tünd qəhvəyi qumlu-lilli torpaq
Yellowish brown sandy silt	Sarımtıl qəhvəyi qumlu-lilli torpaq
Light yellowish brown sandy silt mixed with grayish white soil blocks	Bozuntul ağ torpaq blokları ilə qarışmış açıq sarımtıl qəhvəyi qumlu-lilli torpaq
Grayish brown sandy silt mixed with dark brown soil blocks	Tünd qəhvəyi torpaq blokları ilə qarışmış bozuntul-qəhvəyi qumlu-lilli torpaq

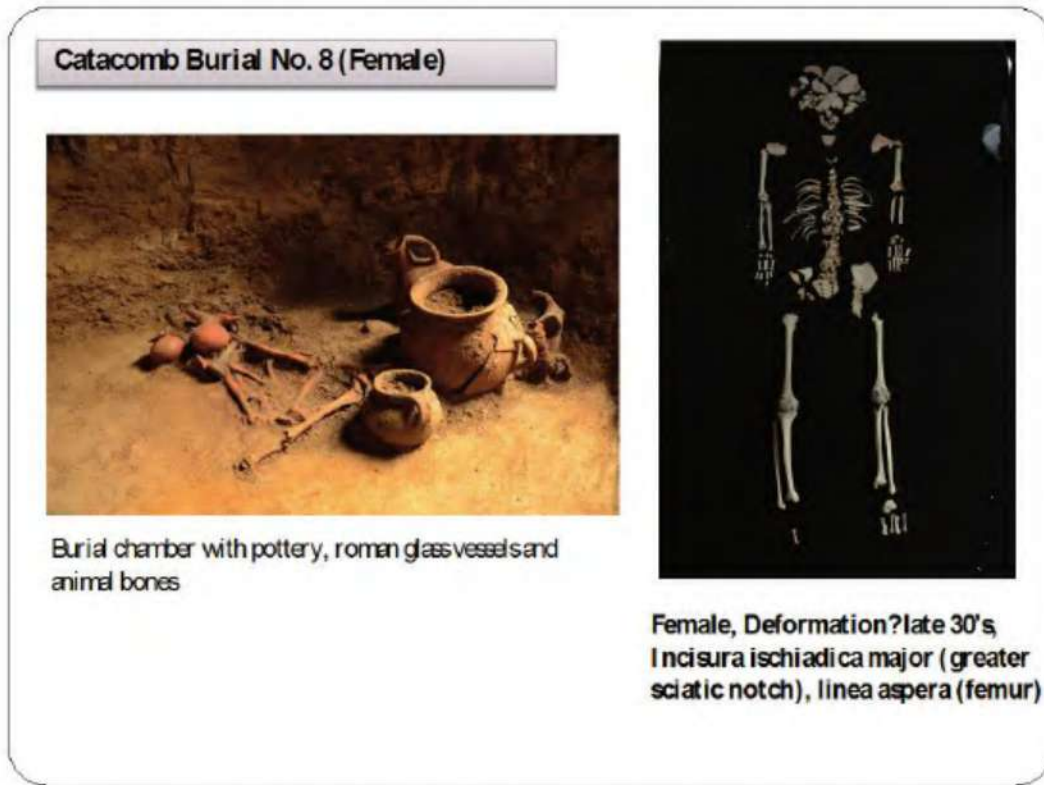

Şəkil 6. Katakomba qəbir №17

Catacomb burial No. 17	Katakomba qəbir № 17
Female based upon DNA analysis	Qadın – DNT analizi əsasında
Light brown sandy silt	Açıq qəhvəyi qumlu-lilli torpaq
Dark brown sandy silt mixed with yellowish brown soil blocks	Sarımtıl qəhvəyi torpaq blokları ilə qarışmış tünd qəhvəyi qumlu-lilli torpaq
Dark grayish brown sandy silt mixed with grayish white soil blocks	Bozuntul ağ torpaq blokları ilə qarışmış tünd bozuntul qəhvəyi qumlu-lilli torpaq
Light brown sandy silt	Açıq qəhvəyi qumlu-lilli torpaq
Dark brown silty sand mixed with large amounts of pebbles	Böyük miqdarda çınqılla qarışmış tünd qəhvəyi lilli qumdaşı

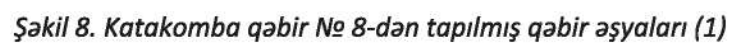
3. Qadın bədəninin formalaşdırılması və qadın döyüşü

8 və 13 sayılı katakomb qəbirlər ən çox gözəçarpan qəbirlərdir və buna görə də maraq doğururlar. 8 sayılı katakomb qəbirlərdən (Şəkillər 7, 8 və 9) çoxlu miqdarda saxsı qablar, Roma şüşə qabları və dəmir silahlar aşkar edilmişdir. Məsələn, çoxsaylı saxsı qablar, bir Parfiya sikkəsi və içində bir çox tunc əşyaların olduğu iki Roma şüşə qabı aşkar edilmişdir. Xüsusilə, bu qəbir kamerasından çoxsaylı dəmir silah-sursat, o cümlədən 50 dəmir ox ucluğu, dəmir döyüş yabası və nizə ucluqları da tapılmışdır. Dəmir silah-sursatda sarmat silahlarının güclü təsiri özünü göstərir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yaxşı formalaşmış böyük oturaq oyması və bud sümüyü olan təqribən 40 yaşlı qadına aid olduğu güman edilən insan qalıqlarının yanında müxtəlif qəbir əşyalarının tapılması da diqqətəlayiqdir. O qədər də aydın olmasa da, skeletin üzərindəki deformasiyanın qəsdən törədilmiş ola biləcəyini ehtimal etmək olar.

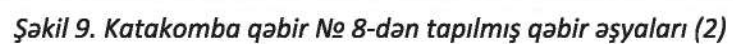

Şəkil 7. Katakomba qəbir № 8

Catacomb burial No. 8 (Female)	Katakomba qəbir № 8 (qadın)
Burial chamber with pottery, roman glass vessels and animal bones	İçərisində saxsı qablar, Roma şüşə qabları və heyvan sümükləri olan qəbir kamerası
Female, Deformation? Late 30's, Incisura ischiadica (greater sciatic notch), linea aspera (femur)	Qadın, Deformasiya? 40 yaşına yaxın, Incisura ischiadica (böyük oturaq oyması), linea aspera (bud sümüyü)

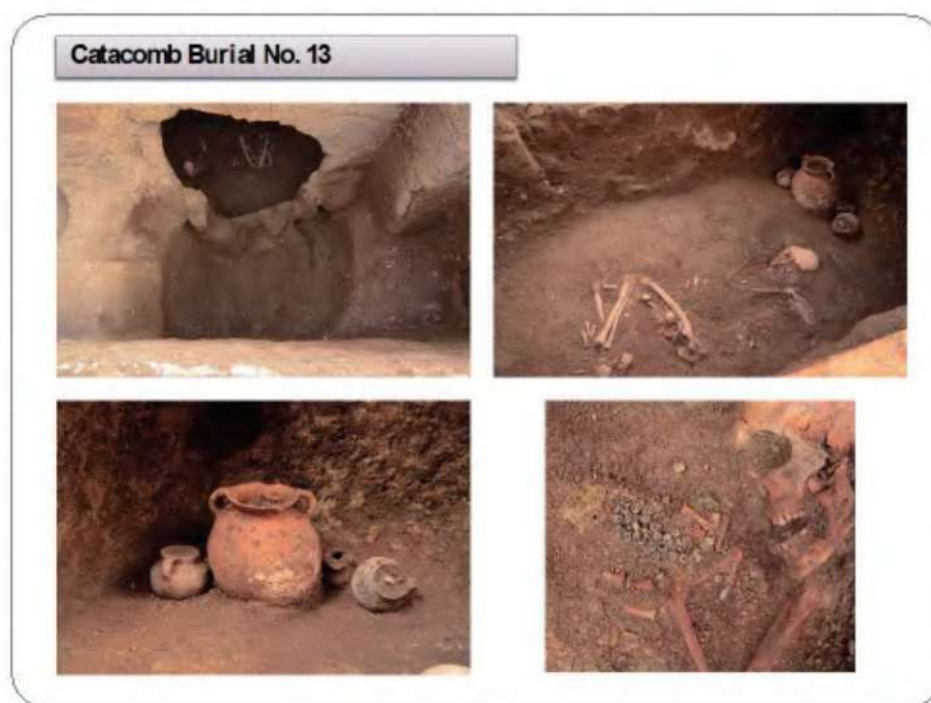

Catacomb burial No. 8	Katakomba qəbir № 8
Roman glass vessels	Roma şüşə qabları
Artabanus III (?–40 AD) from Parthia	Parfiyalı III Artaban (?-eramızın 40-cı ili)

Catacomb burial No. 8	Katakomba qəbir № 8
Various Iron Objects of Sarmatian type from Catacomb No. 8	8 sayılı katakomba qəbirdən tapılmış sarmat tipli müxtəlif dəmir əşyalar

13 sayılı katakomba qəbirin qəbir kamerasının döşəməsində insan skeleti aşkar edilmişdir (Şəkil 10). Mərhum başı və bədənə şərqə istiqamətlənmiş, qolları isə sinəsi üzərində olmaqla, bükülmüş vəziyyətdə dəfn edilmişdir. Skeletin onurğa sütununun yaxınlığında qaqat, sümük, əqiq və şüşə muncuqlardan ibarət bilərzik tapılmışdır. Dörd saxsı qab da aşkar edilmişdir. Bu katakomba qəbirdəki insan sümüklərinin təqribən 40 yaşında və boyu təxminən 155 sm olan bir qadına aid olduğu ehtimal edilir. Skeletdə deformasiya izi aydın müşahidə olunur və bu qadının 3-4 dəfə uşaq dünyaya gətirdiyini ehtimal etmək olar.

Şəkil 10. Katakomba qəbir № 13

Catacomb burial No. 13	Katakomba qəbir № 13
------------------------	----------------------

Bu iki katakomba tipli qadın qəbri bir neçə maraqlı məqamı ortaya qoyur. Birincisi, onların qadınlarla bağlı Alanlarda tez-tez müşahidə olunan xüsusi ənənəyə, konkret olaraq deformasiya ənənəsinə uyğun gəldiyi aydın görünür. İkincisi, bu iki qadın qəbri tamamilə fərqli obrazları – qadın döyüşçü və/və ya ana obrazını ortaya qoyur. Bu fərq döyüşçü və ana arasında sadə dixotomik bölünmə kimi şərh edilə bilməz. Lakin bu iki qəbir sanki bizə iki fərqli obrazı nümayiş etdirir. Üçüncüsü, qadının dəfn olunduğu 8 sayılı katakomba qəbrində Sarmatiya, Parfiya və hətta Roma şüşəsindən hazırlanmış dəyərli əşyalar olmuşdur. Bu qadının qadın döyüşçü şəxsiyyətinə görə yüksək statusa malik olması fərziyyəsi müəyyən mənada təbii qəbul edilir. Lakin hesab edirəm ki, bu obrazda öz əksini tapmış bu fikir üzərində dayansa, o zaman bu qadın qəbri o dövrün qadın döyüşçüsünün tipik, lakin “statik” obrazı kimi qəbul edilə bilər. Bu, bizi sözügedən qəbrin orada dəfn olunmuş qadının anadan olandan ölənə kimi öz şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsində və yenidən müəyyənləşdirilməsində fəal roluna işıq salmaq üçün yetərli sübut hesab etməyə sövq edir.

Bu müəyyənləşdirmə və yenidən müəyyənləşdirmə prosesi aşağıdakı kimi nümayiş etdirilə bilər: qadın birinci mərhələdə, yəni körpəliyində gender fərqlərinə əsaslanan diskursun predmetinə çevrilib ki, bunun sübutu da cinsi əlamətlərin deformasiya və skeletdə təzahürüdür. Bu diskurs və ya təzahür onun öz iradəsi ilə deyil, böyüklər (məsələn, valideynləri) tərəfindən formalaşdırılıb və həyata keçirilib. İkinci mərhələdə, erkən yaşda, o, bədənində (xüsusilə də başının formasına) baxaraq bədən formasındakı fərqləri dərk etmiş ola bilər. Üçüncü mərhələdə, yeniyetməlik və ya erkən yetkinlik dövründə o, “döyüşçü” və/və ya “ana” kimi müxtəlif sosial rol və vəzifələrlə qarşılaşmış ola bilər. Bu zaman, müxtəlif səbəblərə görə, məsələn, sosial iyerarxiya (və ya adət-ənənələr) və ya hətta onun öz istəyi əsasında müxtəlif qərarlar qəbul edilmiş ola bilər. Arxeoloji sübutlara əsaslanaraq qadın döyüşçünün əsl rolunu müəyyən etmək çox çətinidir. Bununla bağlı Herodot aşağıdakıları qeyd etmişdir:

“Savromatların qadınları o gündən indiyə qədər öz qədim adətlərinə riayət etməyə davam edir, tez-tez at belində öz ərləri ilə, bəzən isə hətta təklikdə ova çıxır, döyüşlərdə iştirak edir və kişilərlə eyni paltar geyinirlər. Savromatlar skif dilində danışirlər, lakin heç vaxt bu dildə düzgün danışa bilməyiblər, çünki Amazonlar əvvəldən bu dili yaxşı öyrənməyiblər. Onların evlənmə qaydalarına görə, heç bir qız döyüşdə bir kişini öldürmədən evlənə bilməz. Bəzən elə olur ki, qadın bütün həyatı boyu bu şərti yerinə yetirə bilmədiyinə görə evlənmədən vəfat edir” (Herodot *“Tarix”*, 4-cü cild, səh. 116-117)

Bu sənəd Savromatiyalı qadın döyüşçüdən bəhs etsə də, Qafqaz Albaniyasında qadın döyüşçünün rolunu və mövqeyini təsəvvür etmək üçün bizə kifayət edir. Bədən üzvlərinin və əzələlərin fərqli inkişafının bu qərarın səbəbi və ya nəticəsi olduğu məlum deyil. Bununla belə, onun bədən hərəkətləri və məşqlər, eləcə də bədən üçün nəzərdə tutulan zinət əşyaları ilə özünü davamlı olaraq subyektləşdirdiyi çox aydın görünür. Son mərhələdə, yəni qadın öləndə, yas tutanlar onun cənazəsini həyatı boyunca subyektləşdirmə və öz şəxsiyyətini müəyyənləşdirmə prosesini nəzərə almaqla, eləcə də bu subyektləşdirmə və şəxsiyyət barədə öz şəxsi fikirləri əsasında dəfn etmiş ola bilərlər.

4. Nəticə

Bu məqalədə Azərbaycan-Koreya arxeoloqlarının birgə qrupunun apardığı qazıntıların nəticələri və Qafqaz regionuna aid qəbir qalıqları üzərində aparılmış DNT-nin A formasının analizi əsasında qadın bədəninin formalaşdırılması və onun şəxsiyyəti məsələsindən bəhs edilmişdir. Bu məqalədə irəli sürülən mülahizə və fərziyyələr ilkin xarakter daşısa da və gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməli olsa da, vurğulamaq lazımdır ki, qadınlar həyatları boyunca öz iradələri ilə özləri barədə düşünərək öz bədənlərini və şəxsiyyətlərini müəyyənləşdirib və yenidən müəyyənləşdiriblər.

Hacıyev Murtazəli

*REA Dağıstan Federal Tədqiqatlar Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun Arxeologiya şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor
(RUSİYA FEDERASIYASI)*

<https://orcid.org/0000-0002-4592-0527>

Abdulayev Əbdül

*REA Dağıstan Federal Tədqiqatlar Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun elmi əməkdaşı (RUSİYA FEDERASIYASI)*

<https://orcid.org/0000-0002-3571-5343>

Budayçiyev Arsen

*REA Dağıstan Federal Tədqiqatlar Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun elmi əməkdaşı (RUSİYA FEDERASIYASI)*

<https://orcid.org/0000-0003-1718-9105>

DƏRBƏND CÜMƏ MƏSCİDİNDƏ 2023-cü ildə APARILMIŞ ARXEOLÖJİ-MEMARLIQ TƏDQIQATI (qısa məlumat)

Annotasiya. Məqalədə dünyanın ən qədim fəaliyyət göstərən məscidlərindən biri olan Dərbənddəki Cümə məscidinin arxeoloji və memarlıq tədqiqatı üzrə aparılan işlərin nəticələri təqdim olunur. Memarlıq tədqiqatlarına əsaslanaraq, əvvəllər abidənin tikilmə vaxtı və ilkin təyinatı ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər söylənilirdi: M.İ. Artamonov binanın ilkin olaraq xristian məbədi olduğunu bildirmişdir [Artamonov, 1946], S.O. Xan-Maqomedov onun ilkin olaraq məscid kimi tikildiyini düşünür [Xan-Maqomedov, 1970]. 2023-cü ildə aparılan işlər nəticəsində Sasani və monqoldan əvvəlki dövrlərə aid təbəqələr müəyyən edilib. Tipik Sasani ortostatik hörgü texnikası ilə tikilmiş divarlar 3-5 m hündürlükdə qorunub saxlanılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, binanın ilkin dam örtüyü kirəmitli, iki tərəfə maili dam idi və mövcud mehrab otağı, görünür, XI əsrdə tikilmişdir. Bazilika binasının monumentallığı (daxili ölçüləri təqribən 68x17 m – nisbət 4:1, divarların qalınlığı təqribən 1,25 m), iki sıra kütləvi dirəklərlə (hər cərgədə 18 dirək) üç nefə bölünməsi, iki tərəfə maili damının olması ilkin olaraq binanın iki qatının mövcudluğunu göstərir. Binaanın şərq divarının bayır tərəfində, binanın tam uzununa oxu boyunca, aşağı hissəsində Sasani hörgüləri olan qüllə çıxıntısı (uzunluğu 10,75 m) vardır ki, bu da yəqin ki, dördbucaqlı apsis olmuşdur. Binaanın şərq divarının yuxarı hissəsi və qüllənin çıxıntısı ilə kərpicə bərabər qalınlıqda əhəng məhlulu ilə üfüqi birləşmələri olan iri bişmiş kərpicdən (28-29x28-29x4 sm, bəzən yan tərəfi 27 sm, 30 sm) Bizans hörgü texnikasından istifadə edərək tikilmişdir. Göründüyü kimi, bina şəhərin ən böyük binası idi və şübhəsiz ki, mühüm ictimai təyinatlı idi. Bu binanın əvvəlcə Albaniya, Lpiniya və Chora katolikosu Ter-Abasin (551–595) tərəfindən Dərbənddə tikilmiş və hicri 115-ci / 733 ildə məscidə çevrilmiş monumental xristian bazilika olduğunu sübut etmək üçün güclü dəlillər əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Dərbənd, Sasanilər dövrü, Cümə məscidi, Xristian bazilika, memarlıq

Keywords: Derbent, Sassanid period, Juma Mosque, Christian basilica, architecture

2023-cü ildə REA Dağıstan Federal Tədqiqatlar Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Dərbənd Arxeoloji Ekspedisiyası bərpa işləri çərçivəsində Dərbənd Cümə Məscidinin – dünyada fəaliyyətdə olan ən qədim məscidlərdən birinin arxeoloji-memarlıq tədqiqatını aparıb. İşlər 25 iyun 2002-ci il tarixli 73 nömrəli “Rusiya Federasiyası xalqlarının mədəni irs obyektləri (tarix və mədəniyyət abidələri) haqqında) Federal Qanunun tələblərinə əsasən, “Cümə Məscidi, VIII əsr” federal əhəmiyyətli mədəni irs obyektinin bərpası və uyğunlaşdırılması” layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə “Dərbənd qala divarları arasında qala və tarixi şəhər” adlı görməli yerin V əsr – XX əsrin əvvəllərinə aid mədəni təbəqəsi” federal əhəmiyyətli mədəni irs obyektinin (arxeologiya abidəsinin) ərazisinin mühafizəsinin təmin edilməsi tədbirləri çərçivəsində həyata keçirilib.

Cümə Məscidi Dərbəndin ən görkəmli memarlıq abidələrindən biridir. VIII əsrin əvvəllərində ərəb sərkərdələr Əl-Cərrah ibn Abdullah və Məsləmə ibn Əbdəlməlikin (xəlifələr I əl-Valid və Hişamın qardaşı) Şərqi Qafqaza yürüşlərindən sonra Dərbənd (ərəbcə: *Bab əl-əbvab*) tamamilə Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil olub. Qafqazda Məsləmənin, 732-ci ilin martından etibarən isə Mərvan ibn Məhəmmədin (gələcək xəlifə) canişinliyi dövründə Bab əl-əbvab Qafqazda Xilafətin əsas dayaq nöqtəsinə və ən mühüm inzibati-siyasi və dini-ideoloji mərkəzinə çevrilir. Məsləmənin dövründə, – Dərbəndin və onun ətrafının fəal şəkildə islamlaşması onun adı ilə bağlıdır, – 725–731-ci illərdə Dəməşq, Həmas, Kufə, Cəzair və Yaxın Şərqi digər bölgələrindən 24 min əsgər ailələri ilə birlikdə bu şəhərə köçürülüb. Yazılı mənbələrin məlumatına görə, şəhər məhəllələrə (*qism*) bölünmüşdü və hər bir məhəllədə onun sakinlərinin əvvəlki yaşayış yerlərinin və ya etnik mənsubiyyətinin adı ilə adlandırılan məscidlər tikilmişdi: Xəzər, Fələstin, Dəməşq, Həmas, Kayzar (Qeyser), Cəzair, Mosul. Onlardan başqa, əzəmətli Cümə (camaat) Məscidi (ərəb dilində *Məscid əl-Cami*) tikilmişdi [Шихсаидов, 1969, с.89-90].

Onun tikintisi haqqında rəvayət mənbələrindən – əl-Balazuri (892-ci ildə vəfa edib), *Dərbəndnəma* – başqa, girişin üzərində mərkəzi portalın təqəvvü divar oyuğunun içindəki hörgüdə yerləşən adi ərəb-fars hərfləri ilə həkk olunmuş relyef kitabədə (4 və 5-ci sətirlər fars dilində yazılıb) məlumat verilir:

[1] *Buraya sülh və əmin-amanlıq içində daxil olun!*

[2] *Peyğəmbərin hicrətinin yüz on beşinci ilində. Allahın rəhməti və salamı onun və bütün ailəsinin üzərinə olsun! 115-ci il.*

[3] *Allah və onun rəsulu. Rəbbim, Məhəmmədə və Məhəmmədin ailəsinə rəhmət eylə!*

[4] *Məscid dağıldı. Yeddi yüz yetmişdə [ildə]*

[5] *Afriburz b. Təhmuras Uca Allahın köməyi ilə bərpa etdi. 770*

[Лавров, 1966, с.120, №289].

Hicrətin 115-ci ili 733-cü ilin fevral – 734-cü ilin fevral ayına təsadüf edir. Yazıda da məscidin dağıldığı və hicrətin 770-ci ilində (1368-ci ilin avqustu – 1369-cu ilin avqustu) əmir Afriburz b. Təhmurasın əmri ilə bərpa edildiyi haqqında məlumat verilir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, portalın qərb tərəfində eyni xətlə yazılmış kitabədə də məscidin *üstad* (inşaatçı) Tac əd-Din b. Musa *bənnə* Bakuvi (Bakıdan memar) tərəfindən bərpa edildiyi bildirilir [Лавров, 1966, с.120-121, №290].

Məscidin zəlzələ nəticəsində qismən dağıldığını təxmin etmək olar. Günümüzədək qorunub saxlanmamış Qırxlar-qapı darvazasının portikinin üzərindəki, darvazanın elə həmin illərdə – 770-ci illərdə bərpa olunması haqqında kitabə də buna dəlil təqəvvü edə bilər [Лавров, 1966, с.121, №291]. Belə əzəmətli tikililərin – Cümə Məscidinin və şəhərin şimal divarlarının əsas darvazasının eyni vaxtda bərpa olunması dolayı şəkildə bu memarlıq obyektlərini dağıdan güclü zəlzələdən xəbər verə bilər.

Cümə Məscidi kompleksinin topoqrafik vəziyyətinə gəlincə, qeyd edək ki, o, orta əsrlərə aid şəhristanın yuxarı hissəsinin mərkəzində – Dərbəndin məskunlaşmış və tikinti aparılmış hissəsində, şəhərin şimal və cənub müdafiə divarlarının arasında və şərq tərəfi şəhərin şimal və cənub divarlarını birləşdirən, şəhər və Narın-qala qalası arasındakı məkanı məhdudlaşdıran köndələn divarın yuxarı hissəsinə bitişik yerləşirdi. Tikinti işləri zamanı qalıqları aşkar edilən orta köndələn divar Salman küçəsindən və Azadlıq meydanından

keçirdi. Nəhayət, indi yenidən üzə çıxan aşağı köndələn divar şəhərin dənizkənarı hissəsindən keçirdi [Гаджиев М.С., Гаджиев Б.Х., 2021, с.397-401].

Konstruktiv cəhətdən bütün köndələn divarlar Dərbəndin VI əsrin ortalarında, daha dəqiq isə 560-cı illərin sonlarında şahənşah Xosrov I Ənuşirəvanın hakimiyyəti dövründə ucaldılmış Sasani müdafiə divarlarına bənzəyir (şimal müdafiə divarının və Dərbənd qalasının tikintisinin dəqiq tarixi haqqında məlumat üçün: [Гаджиев, 2006, с.77-94; Gadjiev, 2008, p.1-15; Gadjiev, 2016]). Onlar enli və dar tərəfləri növbə ilə düzülmüş (yastı və dik) iri düzbucaqlı plitələrdən ibarət quru ikitərəfli zirehli üzə və dayanıqlı kirəc məhlulu və doğranmış daşlarla doldurulmuş qata malik idi. Köndələn divarlar mühüm müdafiə funksiyasını yerinə yetirirdi, şəhristanı yalnız qüllələrlə əhatə olunmuş darvazalar vasitəsilə bir-birilə əlaqəsi olan dörd bağlı hissəyə bölürdü, bununla da hər hansı hissəyə hücumu uğurlu olduğu təqdirdə hücum edən düşmən üçün əlavə çəpərləyici müdafiə xətlərini təmin edirdi: düşmən möhkəm divarlar arasında təcrid vəziyyətində qalırdı [Гаджиев М.С., Гаджиев Б.Х., 2024].

Cümə Məscidinin arxeoloji tədqiqatı heç vaxt aparılmayıb. Lakin abidə vizual memarlıq tədqiqatlarının obyektı olub. Bu tədqiqatlar əsasında abidənin tikildiyi vaxt və ilkin təyinatı haqqında bir-birinə zidd mülahizələr irəli sürülüb.

Bu nadir abidəyə diqqət yetirən ilk tədqiqatçı M.İ.Artamonova olub, o, 1937-ci ildə Dərbənddə rəhbərlik etdiyi SSRİ EA Maddi Mədəniyyət Tarixi İnstitutunun Şimali Qafqaz Arxeologiya Ekspedisiyasının tərkibində vizual tədqiqat aparıb. "Qədim Dərbənd" məqaləsində Cümə Məscidinə kifayət qədər diqqət yetirməyib, lakin çox dəyərli müşahidələr aparıb. Abidəyə baxış onun belə bir nəticəyə gəlməsinə imkan verib: "Şübhəsiz, daş istehkamların ən qədim hissəsi ilə eyni zamanda tikilmiş bina məscid üçün uyğunlaşdırılıb. Məscidin divarları Ənuşirəvanın tikintiləri ilə eyni texnika ilə hörülüb. Planından göründüyü qədər, bu, bazilika tərzində bina olub, bu da Dərbənd Cümə Məscidinin əvvəllər xristian məbədi olduğu haqqında rəvayətə uyğun gəlir" [Артамонов, 1946, с.141-143]. Məscidin ilk, kifayət qədər müfəssəl planı da M.İ.Artamonova aiddir.

1949-cu ildə – 1950-ci ilin əvvəllərində S.O.Xan-Məhəmmədov Cümə Məscidinin memarlıq tədqiqatını aparıb, bu tədqiqatın nəticələri onun "Dərbənddə Cümə Məscidi" məqaləsində əksini tapıb [Хан-Магомедов, 1970, с.202-220]. Tədqiqatçı həmçinin məscidin cənub və qərb divarlarının içəri tərəfində əsas hörgünün Dərbəndin Sasani istehkamları üçün səciyyəvi olan mürəkkəb orfostat texnika ilə iri, yaxşı yonulmuş yastı və dik plitələrdən hörüldüyünə diqqət yetirib. Tədqiqatçı həmçinin binanın kilsədən məscidə çevrilməsi ehtimalını da nəzərdən keçirib. O, Cümə Məscidinin kilsə keçmiş haqqında XVIII əsrin sonlarına – XIX əsrin birinci yarısına aid olan mövcud rəvayətləri misal çəkib (П.Г.Бутков, И.Н.Березин, Ю.Клапот), А.А.Бестужев-Марлинскийin qurbangah qalıqları haqqında ifadəsinə ("indi dağılmış qurbangahın izləri aydın görünür"), həmçinin məscid divarlarının hörgüsünün Dərbəndin Xosrov Ənuşirəvanın dövründə (531–579) tikilmiş Sasani istehkamlarının divar hörgüsü ilə yaxınlığına diqqət yetirib [Хан-Магомедов, 1970, с.209-211]. Eyni zamanda, o, Cümə Məscidinin binasının "islamın meydana çıxmasından xeyli əvvələ aid olduğunu" hesab edən L.S.Bretanitskiyinin fikrini nümunə göstərib. Onun fikrincə, "məscidin ən qədim hissələrinin tikinti xüsusiyyətləri və Qafqaz Albaniyasının və ona qonşu bölgələrin məbəd tikililəri üçün səciyyəvi olan bazilika planı" buna dəlalət edir [Бретаницкий, 1966, с.159-160]. S.O.Xan-Məhəmmədov qeyd edirdi ki, "Cümə Məscidinin aşağı hissələrinin hörgüsünün qala divarlarının ən qədim hörgüsünə yaxınlığına baxmayaraq, ciddi fərqlər də mövcuddur", daha dəqiq isə, – "qala divarlarının hörgüsünə zidd olaraq, onun daşları düz həndəsi formaya malikdir, ikincisi isə, Cümə Məscidinin hörgüsündə yastı və dik daşların bir-birini əvəzlədiyi cərgələrdən başqa, yastı şəkildə qoyulmuş daşlardan cərgələr də var" və Dağ divarının (Dağ-barı) xarabalıqlarında rast gəlinən bu hörgü növü Dərbəndin müdafiə sisteminin tikintisinin müəllifin ərəb dövrünə aid etdiyi ikinci dövrü üçün səciyyəvidir [Хан-Магомедов, 1970, с.216]; həmçinin bax: [Хан-Магомедов, 1966, с.227-243]; Dərbəndin müdafiə sisteminin tərkib hissəsi olan Dağ divarı (Dağ-barı) haqqında məlumat üçün bax: [Гаджиев, 2008, с.8-36; Gadjiev, 2017]. Lakin Dağ-barının tədqiq edilməsi zamanı müəyyən edilən bu qarışıq hörgü texnikası Sasani istehkamı üçün də səciyyəvidir. Bununla yanaşı,

tədqiqatçı qeyd edirdi ki, gümbəzli hissəsi istisna olmaqla, Cümə Məscidinin planı “Suriya bazilikalarını çox xatırladır”, lakin “ciddi fərqləri” var, o, bu fərqlərə diqqət çəkib [Хан-Магомедов, 1970, c.213]. Nəticədə alim M.İ.Artamonovun rəyinə əks olan nəticəyə gəlib ki, “Cümə Məscidi kilsədən məscidə çevrilməyib, müsəlmanların ibadət binası kimi tikilib, onun ən qədim hissələri Dağıstanda ərəblərin hökmranlıq etdiyi dövrə gedib çıxır (VIII–X əsrlər), məscid dəfələrlə yenidən qurulub və təmir edilib, həm də onun həcm-məkan kompozisiyası əsasən XIV əsrdə formalaşmış” [Хан-Магомедов, 1970, c.220].

Beləliklə, Cümə Məscidinin yaranması ilə bağlı bir-birinə zidd iki nöqteyi-nəzər mövcuddur: birincisinə əsasən, o, xristian bazilikasından məscidə çevrilib; ikinciyə görə, əvvəlcədən məscid olaraq tikilib.

Məscid (Şəkil 1) daxili ölçüləri təxminən 68x17 m olan düzbucaqlı formaya malikdir, uzun ox boyunca şimala doğru cüzi kənaraçıxma ilə şərq-qərb istiqamətinə yönəlib. Məscidin içəri hissəsi profilli kapitelli alçaq dördbucaqlı sütunlarla-pilonlarla (təxm. 0,97x0,97 m.) bir-birindən ayrılmış üç nefdən ibarətdir (orta nefin eni 6,3-6,4 m, yan neflərin hər birinin eni 4 m). Sütunların arasında binanın uzun oxuna köndələn olaraq çatma tağlar atılıb. Sütunlar arasında məsafə 2,5 m-dir, orta bölmə 3,8 m gözə malikdir. Kənar neflərin hər bir bölməsi yarımyuvarlaq gümbəzlərlə örtülüb. Orta nefin bütün bölmələri güzgülü gümbəzlərlə, orta bölmə isə kiçik yonulmuş çatma tağla örtülüb. Cənub tərəfdən orta nefə doğru diametri təxminən 9 m olan və cənub yarısı məscidin cənub divarının xəttindən kənara çıxan böyük çatma gümbəz ilə örtülmüş kvadrat formalı zal birləşir. Elə buradaca, bu zalın cənub divarının ortasında mehrab yerləşir. Bu gümbəzaltı mehrab çıxıntısının ümumi eni 13,8 m-dir (yandakı kiçik otaqlar və pilləkənlər daxil olmaqla), cənub divarın daxili xəttindən təxminən 5,25 m. kənara çıxır. Aydındır ki, bu mehrab çıxıntısı (zalın şimal tərəfdən açıq olan hissəsi) *maksur* – məsciddə ümumi zaldan ayrılmış, hökmdarın öz ətrafı ilə birlikdə namaz qıldığı və məscidin imamının olduğu yer rolunu oynayır. Vaxtilə onun ümumi zaldan arakəsmə, pərdə və ya dekorativ barmaqlıqla ayrıldığını güman etmək olar.

Abidədə binanın həm kənar cənub (şurf 46, ölçüləri: 4x2 m) və şimal (şurf 47, ölçüləri 2x2 m) divarları tərəfdən, həm də içində – orta nefin iki pilastrı arasında şərq divarının orta hissəsinə yaxın (şurf 48, ölçüləri: 6,45x1 m) olmaqla, üç kəşfiyyət şurfu qazılıb. Şurfaların qazılmasının məqsədi bu hissələrin stratifikasiyasını, mədəni təbəqələrin qalınlığını və xarakterini, xronologiyasını, məscid divarlarının hörgüsünün mədəni qatın gizlədiyi alt cərgələrini, onların tarixini və s. müəyyən etmək idi.

Görülmüş işlər nəticəsində binanın cənub, şərq və şimal divarlarında mədəni təbəqələrin qalınlığı müəyyən edilib, Sasani (V–VI əsrlər) və monqol istilasından əvvəlki dövrlərə (X–XIII əsrin əvvəlləri) aid təbəqələr aşkar edilib. Sasanilər üçün səciyyəvi olan orfostat hörgü texnikası ilə tikilmiş divarlar 3-4,8 m hündürlüyündə qalıb (Şəkil 2-4). Binanın hörgüsünün Dərbəndin Sasani dövrünə aid daş istehkamının hörgüsü ilə bənzərliyi və stratifikasiya məlumatları əsasında onun 560–570-ci illərdə tikildiyi müəyyən edilib.

Binanın əvvəlcə kirəmit örtüklü qoşaçatılı damı olduğu müəyyən edilib – çox sayda nümunə və çoxsaylı solen və kalipter qalıqları tapıntıları bunu sübut edir. Binanın əzəməti və üç nefli olması, qoşaçatılı damının və iri pilonların mövcudluğu onun əvvəlcə ikiyarıslı olduğunu deməyə əsas verir. Bərpa işləri zamanı son mala qatının sökülməsi nəticəsində binanın mərkəzindəki pilonlardan birinin üzərində tağların eninə deyil, uzununa yönəldiyini sübut edən köhnə tağ dabanının qalıqlarının aşkar edilməsi həddindən artıq əhəmiyyətli idi.

Qazıntılar nəticəsində müəyyən edilib ki, *maksur* rolunu oynayan mövcud mehrab hissəsi, çox güman ki, XI əsrdə tikilib – bu hissənin divarının erkən dövrə aid Sasani hörgüsünə bitməsi, habelə stratigrafik müşahidələr bunu göstərir – X əsrə – XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən mədəni təbəqə bir tərəfdən maksur divarına (təbəqənin yuxarı hissəsi) bitişir, digər tərəfdən sonradan tikilmiş bu hissənin altında yerləşir (təbəqənin alt hissəsi). Məscid binasının təmirinə gətirib çıxaran geniş mehrab hissəsinin tikintisinin Dərbənddə kəskin hərbi-siyasi vəziyyətlə, şəhərin əmirləri və “Əl-Bab xalqı”, ticarət-sənətkarlıq zadəganlığı arasında vaxtaşırı alovlanan mübarizə ilə şərtləndiyini ehtimal etmək olar, bu, “Əl-Bab tarixi” xronikasında aydın şəkildə əksini tapıb [Минорский, 1963].

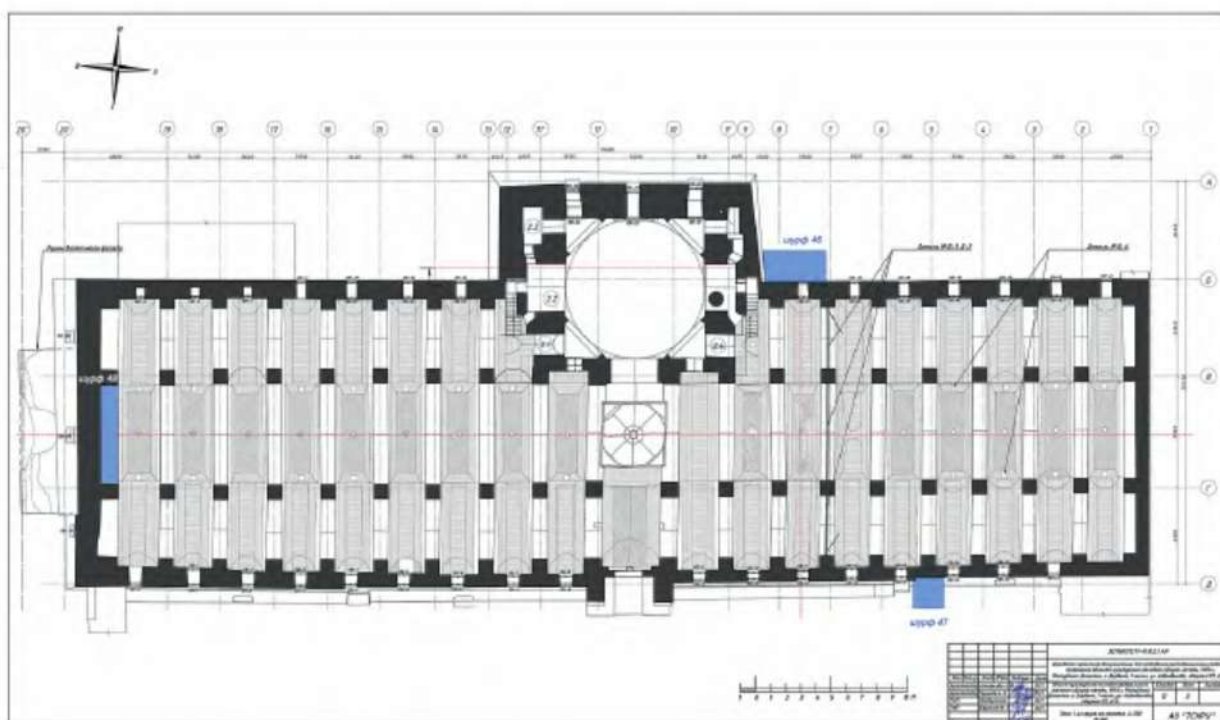
Binanın içinin tədqiqi zamanı binanın qərb tərəfdən çıxışının olmadığı müəyyən edilib – qərb divarı tamamilə Sasanilər üçün səciyyəvi olan hörgü texnikası ilə tikilib, əlavə və ya dəyişiklik izləri yoxdur (Şəkil 4). Bu, şimal divarında, çox güman ki, müasir portalın yerləşdiyi yerdə mərkəzi girişin olduğu haqqında məsələni gündəmə gətirir.

Şərq divarının bayır tərəfindən binanın uzununa oxu boyunca, ola bilər ki, altında yarım dairəvi tağ tavanlı kriptə yerləşən, çox güman ki, düzbucaqlı apsis (apsis çıxıntısı) olan, aşağı hissəsi Sasani texnikası ilə hörülmüş düzbucaqlı qüllə çıxıntısı (uzunluğu 10,75 m; çıxıntısı təxminən 3,75 m) yerləşir (Şəkil 5). Şərq divarının, binanın interyerində və bayırdan mədəni təbəqələrlə, demək olar ki, tamamilə gizlənmiş Sasani daş hörgüsünün yüksəkliyi təxminən 4,85 m-dir. Binanın şərq divarının və qüllə çıxıntısının üst hissəsi Bizans kərpiç hörgüsü texnikası ilə böyük bişmiş kərpiclərdən (28-29x28-29x4 sm, bəzən bir tərəfi 27 sm, 30 sm), qalınlığı kərpiclərə bərabər olan üfiqi kirəc məhlulu birləşmələri ilə tikilib (Şəkil 6). Həm də divarın Sasani daş hörgüsünün və Bizans hörgüsü adlanan hissəsinin və düzbucaqlı qüllə çıxıntısının birləşmə yerinin xarakteri onların eyni tikinti dövründə, eyni xronoloji dövrdə tikildiyini ehtimal etməyə imkan verir.

Qazıntılar nəticəsində müəyyən olunub ki, binanın şərq hissəsi Sasani çiy kərpiçi (ölçüləri: 40-41x40-41x10-11 sm) adlandırılan materialdan tikilmiş, təməli əsas torpaqda yerləşən 2,0 m-dən çox yüksəklikdə qorunub saxlanmış mövcud möhkəm divara əlavə olaraq tikilib. Bu faktı nəzərə almaqla, şəhərin şimal müdafiə divarı boyunca olduğu kimi, burada da şəhərin yuxarı köndələn daş divarının [Гаджиев М.С., Гаджиев Б.Х., 2024] çiy kərpicdən tikilmiş mövcud köndələn müdafiə divarının konturlarını təkrarladığını güman etmək olar. Daha əvvəl arxeoloji tədqiqatlar və rəvayət mənbələrinin məlumatlarına əsasən müəyyən edildiyi kimi, Dərbəndin çiy kərpicdən istehkam divarlarının tikintisi şahənşah II Yezdəgirdin (439–458) hakimiyyəti dövrünə, daha dəqiq isə, 440-cı illərin sonlarına təsadüf edir [Кудрявцев, 1978, с.243-257; 1979, с.31-43; Гаджиев, 1989, с.61-76; 2011, с.115-117, рис. 10-12; 2013, с.130-133, рис. 1, 2, 11].

Beləliklə, Cümə Məscidinin arxeoloji-memarlıq tədqiqatı iki pilon cərgəsi ilə (hər bir cərgədə 18 pilon) üç nefə bölünmüş bu əzəmətli binanın (iç ölçüləri təxminən 68x17 m – nisbət 4:1, divarların qalınlığı təxminən 1,25 m təşkil edir) 560–570-ci illərdə, Dərbəndin Sasani daş istehkamu ilə eyni xronoloji dövrdə tikildiyini, çox güman ki, şəhərdə ən böyük bina olduğunu və şübhəsiz, mühüm ictimai təyinatı olduğunu göstərib. Bina, o cümlədən düzbucaqlı qurbangah çıxıntısına görə (Der il-Kəhf, Kerratin, Der Siman, Ayn Şaya, Kusayr, Samtserisi, İdleti, Kamravar və s.) Suriya, İraq, Cənubi Qafqazın erkən xristian bazilikaları ilə müəyyən paralellərə malikdir, lakin çox böyük ölçüləri ilə onlardan fərqlənir. Bina 733–734-cü illərdə məscidə çevrilməzdən əvvəl də mövcud olub.

Aparılan arxeoloji-memarlıq müşahidələri binanın əvvəlcə Dərbənddə Albaniya, Lpiniya və Çor Ter-Abas katolikosunun patriarxlığı dövründə tikilmiş xristian bazilikası olduğunu sübut edən tutarlı dəlillər əldə etməyə imkan verib (551/2–595/6). Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, erkən orta əsrlər memarlığına aid bu nadir abidənin memarlıq tarixi ilə bağlı yaranan çox sayda sual açıq olaraq qalır və ilk növbədə arxeoloji qazıntılar aparılmaqla, əlavə tədqiqat tələb edir.

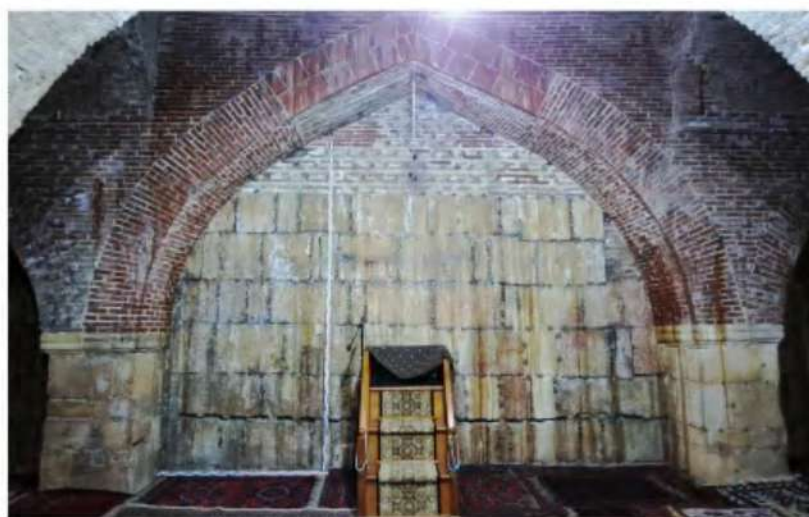
*Şəkil 1. Dərbənd. Cümə məscidi.
Məscidin 46, 47, 48 şurfının yerini göstərən planı*

*Şəkil 2. Dərbənd. Cümə məscidi. Cənub divarı. Şurf 46.
Məscidin cənub divarının xarici fasadının sasanı kərpic və daş hörgü.
CCŞ (Cənub–Cənub–şərq) tərəfdən görünüş*

Şəkil 3. Dərbənd. Cümə məscidi. İnteryer. Cənub divarının daxili fasadı.
ŞŞQ-dən (Şimal-Şimal-qərb) görünüş

Şəkil 4. Dərbənd. Cümə məscidi. İnteryer. Qərb divarının daxili fasadı (mərkəzi nef).
ŞŞŞ-dən (Şimal-şərq-Şərq) görünüş

Şəkil 5. Dərbənd. Cümə məscidi. Tağlı kamera ilə xarici çıxıntı məscidin şərq divarında:

1 – ŞŞŞ (Şimal-şərq-şərq) tərəfdən görünüş,

2 – ŞŞ (Şimal-şərq) tərəfdən görünüş

Şəkil 6. Dərbənd. Cümə məscidi. İnteryer. Şərq divarı.

Pilasterin divara bağlanması (1) və kərpic hörməsinin xarakteri (2)

ƏDƏBİYYAT:

1. Артамонов М.И. Древний Дербент // Советская археология, VIII, 1946, с.121-144.
2. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII–XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. М.: Наука, Главная ред. Восточной литературы, 1960, 559 с.
3. Гаджиев М.С. Даг-бары – Великая Кавказская стена // Дагестанские святыни. Кн.2. Сост. и отв. ред. А.Р.Шихсаидов. Махачкала, 2008, с.8-36.
4. Гаджиев М.С. Исследования сырцовой фортификации цитадели Дербента сасанидского времени (по материалам раскопок Р-ХI и Р-ХIII) // Древняя и средневековая архитектура Дагестана. Махачкала, 1989, с.61-76.
5. Гаджиев М.С. Определение абсолютной даты строительства цитадели и северной городской стены Дербента и произведенных трудов затрат (интерпретация среднеперсидской надписи №3) // Вестник Института истории, археологии и этнографии, №1, 2006, с.77-94.
6. Гаджиев М.С. Раскопки в Дербенте в 2010 г. // Вестник Института истории, археологии и этнографии, №3, 2011, с.110-129.
7. Гаджиев М.С. Раскопки в цитадели Дербента в 2011 г. // Вестник Института истории, археологии и этнографии, №1, 2013, с.122-147.
8. Гаджиев М.С., Гаджиев Б.Х. К исторической топографии Дербента в позднесасанидский период // XXXIII Крупновские чтения. Достижения и перспективы изучения археологии Северного Кавказа в XX – первой четверти XXI века. Материалы Международной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения Е.И.Крупнова. М.: ИА РАН, 2024 (çapdadır).
9. Гаджиев М.С., Гаджиев Б.Х. Новые исследования прибрежной поперечной стены Дербента середины VI века // Морские исследования и образование (MARESEDU-2021). Труды X Международной научно-практической конференции. Тверь, 2021, с.397-401.
10. Кудрявцев А.А. Длинные стены на Восточном Кавказе // Вопросы истории, №11, 1979, с.31-43; Лавров Л.И. Эпиграфические памятники Северного Кавказа на арабском, персидском и турецком языках. Ч.1. Надписи X–XVII вв. Тексты, переводы, комментарии, введение и приложения. М.: Наука, 1966, 300 с.
11. Кудрявцев А.А. О датировке первых сасанидских укреплений в Дербенте // Советская археология, №3, 1978, с.243-257.
12. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X–XI вв. М.: Восточная литература, 1963.
13. Хан-Магомедов С.О. Джума-мечеть в Дербенте // Советская археология, №1, 1970, с.202-220.
14. Хан-Магомедов С.О. Раннесредневековая горная стена в Дагестане // Советская археология, №1, 1966, с.227-243.
15. Шихсаидов А.Р. Ислам в средневековом Дагестане (VII–XV вв.). Махачкала: Типография Дагестанского ФАН СССР, 1969, 251 с.
16. Gadjeiev M. Dagh bary // Encyclopædia Iranica, online edition, 2017, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/dagh-bary> (accessed on 20 October 2017).
17. Gadjeiev M. Darband Epigraphy. i. Middle Persian Inscriptions // Encyclopædia Iranica, online edition, 2016, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/darband-epigraphy-01> (accessed on 26 January 2016).
18. Gadjeiev M. On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex // Iran and the Caucasus. 2008. V.12. №1, P.1-15.

Əliyev İdris

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu,
aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

“XINALIQ DÖVLƏT TARİX–MEMARLIQ VƏ ETNOQRAFIYA QORUĞU” ƏRAZISINDƏ ARXEOLoji TƏDQİQATLAR

Annotasiya. “Kımalıqebriş” arxeoloji abidənin ərazisində arxeoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılması nəticəsində müəyyən oldu ki burada 1 ha yaxın sahədə qədim yaşayış yeri və qədim qəbristanlıq mövcuddur. Adı çəkilən abidənin cənub-şərq hissəsində 15-dən artıq kurganda geydə alındı. Tədqiq edilən qəbirlərin və aşkar edilən materiallar əsasında dəfn komplekslərini birmənalı olaraq e.ə. V – b.e. VIII əsrlərinə aid olduğunu müəyyən etmək olar. “Kımalıqebriş” arxeoloji abidənin ərazisi Roma-Parfiya, Bizans-Sasanilər, Xəzər-ərəblər arasındakı gedən siyasi, hərbi proseslərdə strateji əhəmiyyət kəsb edib. Həmən hadisələrin maddi-mədəniyyət nümunələri indiyə qədər Xımalıq torpağı özündə qoruyub saxlayır. Sasanilərin, alanların, ərəblərin maddi-mədəniyyət izləri bu kompleksdə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Xımalıq, yaşayış yeri, daş gutu qəbirlər, arxeoloji abidələr, tapıntılar

Keywords: Khinalig, settlement, stone cist graves, archaeological sites, findings

XX əsrin 70-ci il – 80-ci illərin əvvəllərində Xımalıq qoruğunun tərkibində olan ərazilərdə ilk dəfə arxeoloji işlər keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, Xımalıq və ətrafında olan dağ və dağətəyi ərazilərin abidələri orta əsrlərə aid edilmişdir. Beləliklə, uzun illər boyu Azərbaycanın dağlıq şimal-şərq ərazilərində daha erkən dövrlərdə oturmaq həyat tərzinin olmaması barədə fikir söylənilmişdir. Bu işlər qısa müddətli olması səbəbindən belə nəticə çıxarılıb ki, Xımalıqın xronologiyası erkən orta əsrlərə aiddir.

Bu regionun öyrənilməsi 1934-cü ildə, antropoloq prof. N.İ. Anserov tərəfindən təşkil olunmuş ekspedisiya ilə bağlıdır. Ekspedisiyada doktor Hacızadə və M.M. Əfəndizadə yaxından iştirak etmişdilər. Ekspedisiya Xımalıqların və kızıların sosial-məişət şəraiti, demoqrafik məlumatlar və fiziki xarakteristikası barədə məlumatları toplayırdı. Ekspedisiya iştirakçısı, sanitariya-məişət şəraitini öyrənən dosent M.M. Əfəndizadə Xımalıq əhalisi barədə geniş, ətraflı etnoqrafik məlumatlarda toplamışdır. Davamlı tədqiqatlar nəticəsində Xımalıqın lingvistik və etnoqrafiyası haqqına xeyli məlumatlar toplanmışdır amma, bu ərazilərdə arxeoloji qazıntı işləri barədə məlumat verilməyib. Xımalıqda tarixi-etnoqrafik qoruğunun yaranmasından sonra Xımalıqın memarlıq strukturunun saxlanılması ilə əlaqədar bəzi yaşayış evlərində restavrasiya işləri görüldü. Bununla bərabər, kəndin tarixi hissəsində və ətrafında abidələrin qazıntı işləri həyata keçirilib.

2011-cu ilin avqust ayında Zaqar adlanan yerdə aşkar olan kurganda arxeoloji qazıntı işləri aparıldı. Tədqiq olunan kurgan ilkin nəticələrə e.ə 2000-ci minilliyə aid edilir, buradan tapılan materiallar ümumiyyətlə Azərbaycanın düzənliklərində olan eyni abidələrlə analogiya təşkil etsə də burada Şimali Qafqaz mədəniyyətlərinin izlərini müşahidə etmək olar. Daha əhəmiyyətli abidə kurganın yaxınlığında Zaqar adlı ərazidə yerləşən e.ə. III minilliyə aid olan *yaşayış yerini* geyd etmək olar. Tipinə görə bu abidə yaşayış yeri kimi çox maraqlı hesab oluna bilər. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, Böyük Qafqaz dağlarının yüksəkliklərində istər kurgan, istərsə də yaşayış yeri bu vaxta kimi aşkar olunmamışdır. Məhz bu səbəbdən burada hətta müvəqqəti yaşayış yerinin aşkarlanması böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımda kəşf olunan yaşayış yeri nəinki müvəqqəti, hətta uzun müddət insanların məskunlaşmasını təsdiq edə bilən abidələr sırasına daxil olaraq ilk dəfə arxeoloji elmə daxil olunur. İlk kəşfiyyat xarakterli qazıntılar bu

abidənin sahəsini 0,5 ha-dan çox olmasını, 150-200 sm qalınlığı olan mədəni təbəqənin mövcudluğunu, geniş yayılmış Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinə aid olduğunu təsdiq etdi. Belə ki, e.ə. III minilliyin ən geniş yayılmış arxeoloji mədəniyyətin yüksəkliyə aşkar olunması bu mədəniyyətin Azərbaycanda yayılmasının əsaslı sübutdur.

Son tapıntılara əsaslanaraq deyə bilərik ki, orta əsr Xınalıq kəndi daha qədim yaşayış məskənləri əsasında yaranmışdır. Uzun müddət orta əsr abidəsi kimi qeydiyyatda qalan Xınalıqın yaranma tarixi ilk tunc dövrünə aid edilməli və bu ərazidə məskunlaşma prosesinin xronoloji cəhətdən dayanmadan davam etmisini sübut edir.

“Xınalıq Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğunun” yaranmasından sonra Xınalıq kəndi və ətrafındakı abidələrə də Qoruğun təşəbbüsü ilə **2010-cu** ildən etibarən mütəmadi olaraq hər il AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu (indi Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu) tərəfindən arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Nəticədə çox maraqlı və elmi dəyəri olan yeni abidələr aşkar olunaraq tədqiq edilir.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu **2020-ci** il 02 mart tarixində Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyi ilə STA-FD-015/20 sayılı müqavilə əsasında “Xınalıq Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qorugu” ərazisində t.ü.f.d.İ.N.Əliyevin rəhbərliyi altında arxeoloji işlərini həyata keçirmişdir.

Zangar qədim yaşayış yeri. Abidə Xınalıq kəndindən 10 km cənub-şərqdə, Quba-Xınalıq yolunun üstündə təxminən 2 hektar ərazidə yerləşir (GPS koordinatları: 41.11.53.2: 048.12.48.8; dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 1963 m). 2011-ci ildə apardığımız arxeoloji-tədqiqat işləri nəticəsində qeyd olunan abidədən çox zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri tuncdan hazırlanmış müxtəlif ölçülərdə və formada bəzək əşyaları (asmalar, amuletlər, sırğalar, iynələr və s.), müxtəlif növ materiallardan (əqiq, daş, pasta, balıqqulağı və s.) hazırlanmış çoxlu sayda muncuqlar aşkar edilmişdir. Abidənin dövrü və elmi əhəmiyyəti əldə olunan materiallar və qazıntı nəticələrinə əsaslanır. Bu cəhətdən ilkin tədqiqatlar bu abidə haqqında bəzi fikirlər söyləməyə imkan verir. İlk növbədə keramikanın qısa təhlilini verərkən deməliyik ki, yaşayış yerinin keramikası ilk tunc dövrü üçün xas olan əsas aparıcı texnoloji və tərtibat xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Belə ki, e.ə. III minillikdə ən geniş yayılmış Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinin dağ yüksəkliyində aşkar olunması Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində bu mədəniyyətin yayılması haqqında əsaslı dəlildir.

Zangar yaşayış yeri

Bərkşanə (Inqa) yaşayış yeri. Qədim yaşayış yeri Xınalıqdan cənub istiqamətdə 2 km məsafədə yerləşir (GPS koordinatları: N 412088,6; E 0430981,8; dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 2100 m). 2012-ci ildə apardığımız arxeoloji-tədqiqat işi nəticəsində yaşayış yerinin ərazisi təxminən 1,5 hektar təyin edildi. Abidənin mərkəzində bir-birinə yaxın olan iki hündür təpə yerləşir. Bu ərazini Xınalıq kəndindən ayıran Qudyalçay, şimaldan Dəyirmançay, şərqdən isə Qıbləçaydır. Hər iki təpənin hündürlüyü 8-12 m, uzunluğu qərbdən-şərqə 37-45 m, eni şimaldan-cənuba 30 m. II təpəlik eyni hündürlükdə olsa da ərazisi nisbətən böyükdür. Hər iki hündürlüklərin sahəsindən müxtəlif ölçülü saxsı qırıqları aşkar olundu. Qeyd olunmalıdır ki, burada çay daşından tikilmiş tikinti izləri də aydın müşahidə olunur. İlkin tədqiqatlara əsaslanaraq abidənin dövrü e.ə. II minilliyə aid etmək olar. Yuxarıda adı çəkilən abidələrdə kəşfiyyat xarakterli işlər aparılırsa,

lakin geniş miqyaslı qazıntı işlərinin başlanmasına uzun müddətli vaxt və böyük vəsait tələb olunur. Bu səbəbdəndə məhs Kima Liqebriş adlanan abidədə arxeoloji tədqiqatlara başladıq.

Barkşanə (Inqa) yaşayış yeri

Kimaliqebriş (qədim qəbirstanlıq). Yerli əhali arasında “Kıma Ligebris” adlanan, Xınalıqdan 2 km cənub-şərqdən (GPS koordinatlar: 41 10 05,52 N; 048 08 56,20 E.; dəniz səviyyəsindən 1968 m yüksəklikdə yerləşən), Qudyalçayın sağ sahilində, təqribən 3 ha ərazini əhatə edən qədim qəbirstanlıqda daş qutu qəbirlər tədqiq edildi. Ərazi onilliklər ərzində kənd əhalisinin örüş ərazisi kimi istifadə etdiyi yerdə yerləşdiyi üçün bu arxeoloji abidə yaxşı vəziyyətdə qorunub saxlanılmışdır. 2016–2019-cu illərdə bu abidədə kəşfiyyat və arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Abidənin şimalında istehkam, cənubunda daş qutu qəbirlər aşkar olunmuşdur. Əvvəlcə ekspedisiya üzvləri abidənin cənubunda 100 kv.m 3-cü qazıntı sahəsində arxeoloji qazıntı işlərinə başlamışdır. Bu ərazidə antik dövrə aid yerüstü saxsı qulplar, müxtəlif saxsı qabların hissələri və müxtəlif növ muncuqlar aşkar edildi. 2020-ci ildə aparılan qazıntı sahəsinin cənubunda yerləşən daş qutu qəbirlərin bir hissəsi təbii təsirlər nəticəsində dağılma təhlükəsi ilə üzləşdiyi üçün burada arxeoloji tədqiqatlara başlanmasına zərurət yaratmışdır.

Kimaliqebriş (qədim qəbirstanlıq)

Qəbir № 19. Şərq-qərb istiqamətindədir, uzunluğu 150 sm, eni 38-40 sm, dərinliyi 40 sm-dir. Üç sıra çay daşından tikilmişdi. Dəfn olunmuş insan skeleti arxa üstə uzanmış vəziyyətdə, üzü şimaladır, kəllə sümüyünün yuxarısında 2-3 sm enində deşiyin olması qeyd olunur. Digər sümüklər çürümüş və zədələnmiş vəziyyətdə idi. Tapılmış inventar bir ədəd göy rəngli göz muncuğundan ibarət olmuşdu.

Qəbir № 19

Qəbir № 19.

Sağlamlığında zədələnən insan kəlləsi

Qəbir № 20. Qəbir üç sıra çay daşından tikilib, şimal-qərbdən cənub-şərqə istiqamətlənmişdi: qəbrin uzunluğu 170 sm, eni 54 sm, dərinliyi 42 sm idi. Dəfn olunanın diz, ayaq sümükləri az bükülü vəziyyətdə idi. Bel hissəsində alt çənə sümükləri qeydə alındı. Qəbrin mərkəzində dəmir iti uclu alət aşkarlandı.

Qəbir № 20

Qəbir № 21. 20 nömrəli qəbirlə bir istiqamətdə yerləşir. Çay daşından tikilib, üç sıradan ibarətdir, uzunluğu 160 sm, eni 50 sm, dərinliyi 40 sm-dir. Şərqdən-qərbə istiqamətlənib, üst səthi yastı çay daşları ilə örtülüb. Qəbirdə insan kəlləsinin qapaq sümüyü zədələnməsinin izlərini müşahidə etmək olurdu. Digər insan skeletinin qalıqları aşkarlanmadı. Qəbrin qərb hissəsindən sol ayaq sümüyünün hissəsi yanında tunc sancaq, tunc bəzək əşyası tapıldı. Sancağın yuxarı hissəsi yastı, üçbucaq şəklində, alt hissəsi isə burma üsulu ilə işlənmişdir. Digər bəzək əşyası dəridən hazırlanan ipin üstünə taxılan dairəvi halqalarla yanaşı, dairəvi asmalarla bəzədilmişdi. Qəbirdə dəmirdən hazırlanan iti uclu alət və kiçik həcmli qara rəngli zoomorf tək gulplu qab aşkar olundu.

Qəbir № 21

Tunc bəzək əşyası

Tunc sancaq

Qəbir № 23. İstiqaməti şimal-şərqdən cənub-qərbdədir. Səthi çay daşları ilə örtülmüşdür: qəbrin ölçüləri: uzunluğu 180 sm, eni 30-40 sm, dərinliyi 30-35 sm-dir. Qəbir çay daşından, üç sıra daşdan tikilib. Dəfn olunmuş insan skeleti arxa üstündə uzanmış vəziyyətdə, üzü şimala tərəf qoyulmuşdur. Kəllə sümüyünün gicgahı zədələnmişdir. Skeletin digər sümüklərində (ayaq, qol) zədələnmənin izləri müşahidə olunurdu. Kəllənin alt çənəsi yox idi. Tapıntılar: tuncdan aypara şəklində asma, xırda əqiq muncuqlar və bir ədəd göz muncuğu.

Qəbir № 23

Miniatur tunc balta

Qəbir № 24. 23 nömrəli qəbirnən yanaşı yerləşir. Qəbrin dağıntıya məruz qalması müşahidə olunur: ölçüləri: uzunluğu 170 sm, eni 35, dərinliyi 30 sm. Ayaq sümüklərdən başqa, digər sümüklər dağılmış halda olduğu müşahidə olunur. İnsan kəlləsinin qəbrin qərb tərəfində yerləşməsi müəyyən oldu. Tapıntılar qurğuşun parçası və göz muncuğundan ibarət idi.

Qəbir № 24

Qəbir № 25. Bu qəbir 22 nömrəli qəbrin altında yerləşir, istiqaməti şərq-qərb, başı cənuba tərəf istiqamətlənib: uzunluğu 170 sm, eni 45 sm, dərinliyi 55 sm. Başın gicgahında zədələnmə izi müşahidə olunur, alt çənəsi isə kameranin qərbində tapıldı. Digər insan sümükləri tapılmadı. Kamera 5 sıra çay daşından ibarətdir, düz bucaglı, daşlar sələgəli düzülməsilə fərglənir

Qəbir № 25

Qəbir № 26. Bu qəbrin üst daş örtüyü mərkəz hissəsində açılmış, qəbir isə qarət edilmişdi. Qəbrin cənub divarında insan alt çənəsi, xırda sümüklər aşkarlandı.

Qəbir № 26

Tunc fibula

Qəbir № 27. Çay daşından tikilib, istiqaməti şərq-qərb, uzunluğu 200 sm, eni 45 sm, dərinliyi 40 sm-dir. Qəbrin üst örtük daşları dağıdılıb. Qəbirdə insan skeletinin ayaq sümüyü, kəlləsi aşkar olundu, alt çənəsi və digər sümüklər tapılmadı. Qəbrin qarət olunmasına baxmayaraq, buradan pərakəndə şəkildə maraqlı materiallar aşkar edə bildik. İlk növbədə, tuncdan, dəmirdən, gümüş əşyaları qeyd etməliyik. Roma-Bizans mədəniyyətinin nümunəsi olan tuncdan hazırlanmış insan sifətini əks edən faler (çox güman Heraklin təsviri), digər material II Xosrovun dövrünə aid 2 gümüş pul, ornamental üslubda işlənmiş zirehli geyimin detalı, dəmir nizə, ox ucluğu kimi materiallar tapıldı. Tapıntılar arasında saxsı məmulatı az təsadüf olunur, bu baxımdan tapıntıları maraqlı nümunələrdən olduğunu nəzərə alaraq, onların geniş təsnifatını veririk.

*Qəbir № 27**II Xosrovun gümüş pulu**Tunc şandart**Tunc goc figuru və bikərzik*

Tunc bəzək əşyası

Tunc bilərzik

Hərbi geyim detallı

Zirehli geyim detallı (faler)

Gümüş bəzəyi

Dəmir ox ucu

Dəmir nizə ucu

Dəmir amulet

Küpalər

Xıralıq Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğu ərazisində arxeoloji tədqiqatlar AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu və Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyi arasında 17 may **2023-ci** il tarixində bağlanmış (STA-FD-49/23) müqavilə əsasında aparılmışdır.

10, 26, 28, 29, 30, 31, 32 №-li qəbirlərdə dəfn olunan skeletlərin sümüyləri və **gümüşdən** (1 ədəd cam, 1 ədəd sinə bəzəyi olan medalyon, VIII əsrin əvvəllərinə aid edilə bilən dirhəm), **tuncdan** (bəzək əşyaları asma tipli, 4 ədəd qolbaq, müxtəlif tipli sancaqlar və sancaq tipli tapıntılar, 2 ədəd üzük, 1 cüt sırğa, iri umbon, boru tipli başlıq, puansonla bezədilmiş lövhə en kəsiyi oval blərzik, kiçik ölçülü halqalar, spiralvari simlər,

toqqa, xəncər qınının fraqmentləri, bıçaq başlığı, ucları yastılanaraq qatlanmış burma diadema), **dəmirdən** (nizə qırıqları, nizə ucluqları, xəncərin dəstəsi, aypara formalı asma bəzək, bıçaq fraqmentləri, toqqa başlığı, kiçik ölçülü xəncər qalıqları) hazırlanmış tapıntılar; sferik asmalar, cüt düymələr, müxtəlif ölçülü və fərqli rəngdə pasta, əqiq, gözmuncuğu; qızıldan, tuncdan, mineral daşlardan hazırlanan muncuqlar aşkar edildi. Qeyd edək ki, bu tip muncuqlar Qafqaz və Şərqi Qara dəniz əraziləri abidələrində də rast gəlinir.

Ekspedisiyanın son mərhələsində Xınalıq kəndi ərazisində kəşfiyyat xarakterli işlər nəticəsində kəndin cənub-şərg hissəsində *daş gutu qəbir* aşkar edildi: insan skeletin qalıqları, heyvan sümükləri və iki saxsı gab aşkarlandı. Xınalıqdan tapılmış saxsı nümunələri e.ə. III–II minilliyin əvvəllərinə aid edilə bilər. Bu növ saxsılar Azərbaycanın həm dövr arxeoloji abidələrdə də aşkar edilmişdir. Əlavə etməliyik ki eyni analoji saxsı Abşeron kurganlarında da tapılmışdır. Xınalıq kəndi ərazisində arxeoloji tapıntılar X–XII əsrlərə aid saxsı fragmentləri ilə yanaşı dahada qədim tapıntılarla da təmsil olunurdu. Lakin bu, kəndin davamlı inkişafını sübut etmək üçün əsas vermirdi. Yeni tədqiq edilən, və əvvəlki tapıntılar Xınalıqın daimi məskunlaşması haqda fikir söyləməyə bizə imkan verir.

Muncuqlar. 10 №-li qəbirdən

Çənə hissəsində tapılmış gümüş dirhəm (VIII əsr)

2023-ci ilin Qazıntı sahəsinin görüntüsü

Nəticə. “Kımalıqebriş” arxeoloji abidənin ərazisində arxeoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılması nəticəsində müəyyən oldu ki burada 1 ha yaxın sahədə gədim yaşayış yeri və gədim qəbristanlıq mövcuddur. Adı cəkilən abidənin cənub-şərq hissəsində 15-dən artıq kurganda geydə alındı. Tədqiqat işləri abidənin dağətəyi sahəsində aparıldı, əldə edilən nəticələr və arxeoloji materiallar abidə haqqında əsaslı mənbə olaraq Xınalıqın gədim keçmişini, tarixini qeniş xronologiyasının araşdırılmasında dəyərli mənbə kimi istifadə oluna bilər. Tədqiq edilən qəbirlərin və aşkar edilən materiallar əsasında dəfn komplekslərini birmənalı olaraq e.ə. V – b.e. VIII əsrlərinə aid olduğunu müəyyən etmək olar. Əvvəlki vaxtlarda və indi aşkar edilən-lə materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki burada davamlı, uzun müddətli yerli əhalinin sabit mədəniyyəti müşahidə olunur. Bununla belə, əlavə etməli ki bir sıra materiallar və dəfn adəti e.ə. V – b.e. VIII əsrlərə gədər dövrlərində Qafqaz, Dağıstan mədəniyyətlərinin böyük təsiri müşahidə olunur. Xınalıq Böyük Qafqaz daqlarında əhəmiyyətli hərbi strateli əhəmiyyət kəsb edərək, böyük tarixi hadisələrin şagidi olmuş. IV əsrə aid dəfnlərdə. e.ə. skif-sarmat tipli yuvalı ox ucları müəyyən edilmişdir. Bu silah növü Kafqaz, Volqaboyu, Krım, Sibir, eləcə də Azərbaycan abidələrində geniş yayılmışdır ki, bu da bu tayfalarının tədqiq etdiyimiz bölgəyə irəliləyişindən xəbər verir [Давыдов, 1996, с.128].

Qədim dövrlərə və erkən orta əsrlərə aid qəbirlərdə də silah və zərgərlik məmulatları əldə edilmişdir. Oxşar material artıq Qafqaz Albaniyasının tarixi bölgəsinə daxil olan Azərbaycanın (Mingəçevir, İsmayilli, Qəbələ, Şamaxı), Dağıstan və digər abidələrində də geniş şəkildə təmsil olunur [Osmanov, 1982, s.137].

Silahlar qısa qılınclar və nizə və ucları ilə təmsil olunur. Aşkar edilmiş materiallar yazılı mənbələrdə bu dövrdə Qafqazda gedən siyasi proseslər, xüsusən də Romanın şərg yürüşləri və onun Parfiya ilə qarşıdurmasını təsdiqləyir. Belə nümunələrdən biri Qobustandakı Roma yazısıdır – Roma imperatoru Domitian dövründə burada XII Legionun mövcudluğunun sübutudur. İndiyədək bu kitabə, o cümlədən ayrı-ayrı arxeoloji tapıntılar bəzi tədqiqatçılar tərəfindən romalıların Azərbaycanda olması faktını qəbul etmir və buna krutik münasibət bildirirlər [Смышляев, 2018, с.607].

2020-ci ilin sonunda Kımalıqebriş nekropolunda 27-ci məzarın tədqiqi zamanı Qorqon-Medusa təsviri olan tunc faler, kəmər dəstinin tunc detallı, umbonlar və Romalılara məxsus, pilum adlanan nizə aşkar edilmişdir. Bu materiallar, şübhəsiz ki, romalıların Azərbaycana irəliləməsini təsdiqləyən yeni məlumatlardır. Xınalıqdan tapılan bu əşyalar göstərir ki, bu ərazi qərbdən şərqə gedən yolda mühüm dağ keçidlərdən biri olmuşdur [Гаджиев, 2006, с.78, 88].

“Kımalıqebriş” arxeoloji abidənin ərazisi Roma-Parfiya, Bizans-Sasanilər, Xəzər-ərəblər arasındakı gedən siyasi, hərbi proseslərdə strateji əhəmiyyət kəsb edib. Həmin hadisələrin maddi-mədəniyyət nümunələri indiyə gədər Xınalıq torpağı özündə gəyub saxlayır. Son tapıntılar bu bölgədə siyasi hadisələrin cərəyan etməsindən də danışmağa imkan verir. Sasanilərin, alanların, ərəblərin maddi-mədəniyyət izləri bu kompleksdə öz əksini tapmışdır. Əminliklə demək olar ki, Xınalıq ərazisi təkcə indiki Azərbaycanın şərq və qərb hissələrini deyil, bütün Ön Qafqaz və Qafqazı birləşdirən ən mühüm dağ keçidlərindən biri olmuşdur. Əldə edilmiş materialların öyrənilməsi elmi və kameral tədqiqatlar nəticəsində daha da maraqlı faktlar üzə çıxar bilər. Ərazinin elmi əhəmiyyətini unikal hesab etsək səhv etmərik, zənnimizcə Mingəçevir arxeoloji abidələr kompleksi ilə onu müqayisə etmək olar. Əlavə etməli ki, bu tip abidədə tədqiqatların davam etdirilməsi üçün stasionar qazıntıların aparılması işi Azərbaycan arxeologiya elminin inkişafında və maddi mədəniyyətin tədqiqi istiqamətində xüsusi yer tutardı. Bundan əlavə əldə edilən arxeoloji materiallar Xınalıq muzey ekspozisiyasında nümayiş etmə baxımından dəyərli və bir cəhətdə analoqu olmayan materiallardan ibarətdir. Tədqiq olunan abidələr arxeoturizmin təbliği və inkişafı üçün gələcəkdə bazasının yaranmasında əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV–X əsrlər). Bakı: Nafta-Press, 2009, 324 s.
2. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. T.IV. Bakı, 1982, s.137.
3. Бакушев М.А. Погребальный обряд населения Дагестана албано-сарматского времени (III в. до н.э. – IV в. н.э.). Ростов-на-Дону, 2008, с.183.
4. Бородавская Е.Л. Погребение с полихромными стеклянными бусами эпохи эллинизма на Нижней Катуни // Вестник НГУ, 2009, вып.3, т.8, с.167, рис.5-6.
5. Гаджиев М.С. Определение абсолютной даты строительства цитадели и северной городской стены Дербента и произведенных трудозатрат // Вестник Института ИАЭ, 2006, №1, с.78, 88.
6. Давудов О.М. Материальная культура Дагестана албанского времени. Махачкала, 1996, с.128.
7. Катаржина Максимюк. Значение охраны Кавказских проходов в отношениях между Византией и Сасанидским Ираном (363–506 гг.) // CAUCASO-CASPICA. Труды Института востоковедения Российско-Армянского (Славянского) Университета, Вып.II-III. 2017-2018, Ереван, 2018, с.5.
8. Смышляев А.Л. Латинская надпись из Азербайджана: Проблемы и история интерпретации // ВДИ, №78/3, 2018, с.607.

Əliyev Taleh

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Albanşünaslıq Elmi Mərkəzinin
 “Qafqaz Albaniyasının maddi mədəni irsinin arxeoloji tədqiqi” sektorunun müdiri,
 tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<https://orcid.org/0000-0003-0519-6930>

TORPAQQALA: QAFQAZ ALBANIYASININ YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏSİ

Annotasiya. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi antik və erkən orta əsrlərə aid arxeoloji abidələrlə zəngindir. Qafqaz Albaniyasının Kambisena əyaləti Qanix (Alazan) və Qabırri (İori) çayları hövzəsində əhalinin sıx məskunlaşdığı məntəqələri özündə cəm etmişdir. Qanix (Alazan) çayı sahili boyu alban dövrü yaşayış yerləri və qəbir abidələri mövcuddur. Bunlardan biri Qax rayonunun Lələli kəndi yaxınlığında, Qapıçayın Qanix çayına birləşdiyi mənsəbində yerləşən Torpaqqaladır. Arxeoloji abidə 20 hektara yaxın ərazini əhatə etməklə istehkam, yaşayış və nekropol hissədən ibarətdir. İstehkam hissə cənub-qərb hissədə müşahidə səciyyəli təpənin üzərində yerləşir. Yaşayış hissə əsasən mərkəzi əhatə edir. Yaşayış yeri antik və ilk orta əsr təbəqələri ilə zəngindir.

Açar sözlər: Albaniya, Qax, Torpaqqala, antik, ilk orta əsrlər

Keywords: Albania, Gakh, Torpaggala, antiquity, early Middle Ages

Qafqaz Albaniyasının antik və ilk orta əsrlər dövrünü özündə ehtiva edən yaşayış məntəqələrinin arxeoloji tədqiqi olduqca aktual məsələlərdəndir. Bu cür yaşayış yerləri həm şəhər, həm də kəndtipli məntəqələri əhatə edir. Qax rayonunun cənub hissəsində yerləşən abidələr də bu qəbildəndir. Albaniyanın Kambisena əyalətinin ərazisində antik və ilk orta əsr yaşayış məntəqələri əsasən çay yaxınlığında yerləşirdi. Qanix (Alazan) və Qabırri (İori) çaylarına yaxın ərazilərdə antik və erkən orta əsr yaşayış yerləri mövcud olmuşdur. Abidələrdən biri Qax rayonunun Lələli kəndi ərazisində yerləşən Torpaqqaladır (*GPS koordinatları: 41°20'46.47"N, 46°40'44.72"E*). Torpaqqala Lələli kəndinin şərq tərəfində, Qapıçayın Qanix (Alazan) çayına töküldüyü mənsəbinə yaxın hissədə, onun sol sahilində yerləşir. Abidənin ümumi ərazisi 20 ha-a yaxındır. Torpaqqala əsasən üç hissədən ibarətdir: yaşayış yeri, istehkam hissəsi və nekropol. Qapıçay abidənin qərb hissəsində üç dəfə ətək hissəyə toxunaraq keçir. Torpaqqalada 2009-cu ildə mərhum tədqiqatçı Vilayət Kərimov tərəfindən [Kərimov, 2010, s.205], 2023-cü ildə isə tərəfimizdən arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır [Əliyev, 2023, s.25]. Abidəyə 2022-ci ildə baxış keçirildikdən sonra növbəti il arxeoloji qazıntı işinin həyata keçirilməsi qərarı alınmışdır [Əliyev, 2022, s.33].

Aparığımız arxeoloji qazıntı işləri zamanı istehkam hissənin şimal-qərb küncündə müəyyən olunmuşdur ki, çay daşı və möhrədən ibarət divar hissəsi şimala doğru davam edir. Onu qərbə doğru uzanan hörgü kəsir, divarın özü isə şimala doğru davam edir (Şəkil 1-2). Kəşifən nöqtədə saxsı qabın oturacaq və gövdə hissəsi içərisində kömür qalıqları ilə birgə aşkar olunmuşdur. Əsas divarı kəşifən həmin hörgünün cənub hissəsində əhəng məhlulu ilə qarışıq suvaq izlənilir. Divar cənub hissədə cənub-şərqə doğru açıq bucaq altında dönərək davam edir. Həmin divarın çay daşından olan bünövrəsinin alt hissəsində orta həcmli saxsı qabın boğaz, ağız və gövdə hissəsindən ibarət bir parça tapılmışdır. Kvadratın cənub-qərb hissəsində qara rəngli üzərində cizma naxışlı saxsı qab hissələri və obsidian fraqmentləri aşkar olunub. Kvadratın şimal-şərq hissəsində xırda və iri buynuzlu heyvana məxsus sümük qalıqları tapılmışdır. Cənub-şərq hissədə və mərkəzdə çay daşları ardıcıl və toplu halda açılmışdır. A 1 kvadratının cənub-şərq hissəsində orta əsr polixrom şirli qab hissəsi, müxtəlif təyinatlı keramika fraqmentləri, qulplu camın yarı hissəsi, onun yanında

isə heyvan sümükləri aşkar edilmişdir. Şimala doğru gedən divarın şərq tərəfdən hissəsi açılmış, çay daşı və möhrədən hörgü olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Qərb hissədə yerə döşənmiş suvaq təmizlənmiş, onun cənub tərəfində kəsik dəqiqləşdirilmişdir. A 1 kvadratında aşağı dərinliyə doğru qazıntı işləri davam etdirilmişdir [Əliyev, 2023, s.26-27].

Müdafiə divarının 90° bucaq altında kəsişdiyi tikili ilə birlikdə şimal istiqamətdə uzandığı üçün A 1 kvadratı şimala doğru 1 metr uzadılmışdır (kvadratın ölçüsü 5x6 m). Kvadratın şimal-qərb hissəsi açıldıqca kəsişmə nöqtəsi daxil olmaqla, şimala doğru uzanan divarın davamı və onu kəsən şərq-qərb istiqamətində uzanan tikilinin şimal-qərb qurtaracağı üzə çıxmışdır. Sözü gedən hörgü çay daşı və möhrədən inşa edilmişdir. Şimala doğru uzanan divarın şərq tərəfi çay daşından olan bünövrə hissəsi şimaldan cənuba doğru açılmışdır.

A 2 kvadratında qazıntı işləri zamanı cənub-qərb hissədə çay daşından hörgü təmizlənərək açılmışdır. Həmin hörgü A 1 kvadratında cənub-şərqdəki hörgünün davamıdır. A 2 kvadratında qazıntı işləri davam etdirilərək ərazi dərinləşdirilmişdir. Cənub-qərb küncündə kiçik həcmli çay daşlarından ibarət tikili hissələri təmizlənərək tam üzə çıxmışdır. A 2 kvadratı şimal istiqamətində A 1 kvadratı ilə paralel 1 metr uzadılıb. Nəticədə yeni açılan hissədə kvadratın şimal-şərqində kiçik çay daşlarından ibarət tikili hissəsi tapılıb. Bu tip tikili qalıqları bünövrəni xatırladır.

B 1 kvadratı relyefə müvafiq olaraq cənub-qərbə doğru yamac meyilliliyi ilə səciyyələnir. Həmin hissədə profil formada stratifikasiyanı işləmək daha məqsədəuyğundur. Kvadratın şimal-qərb küncündə digər kvadratlarda üzə çıxarılmış kiçik çay daşlarından tikili qalıqlarının davamı aşkar edilmişdir. Kömür qalıqları, saxsı məmulatı hissələri və osteoloji qalıqlar əldə olunmuşdur. Saxsı məmulatı antik, ilk orta əsrlər və klassik orta əsrlərin müəyyən mərhələsini (IX–XIII əsrləri) əhatə edir. Şirsiz və şirli keramika qalıqları dulus məmulatı nümunələri kimi üstünlük təşkil edir.

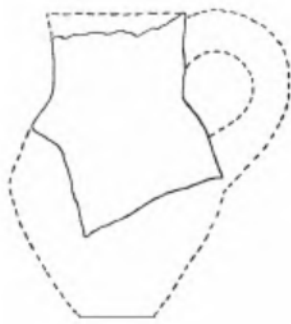
B 2 kvadratının şimal-şərq hissəsində A 1 və A 2 kvadratlarının cənub küncündə aşkar olunmuş çay daşından ibarət tikili qalıqlarının davamı qismən açılıb. Mərkəzi hissədə XII–XIII əsrlərə aid, şimal hissədə XIII əsrə aid şirli saxsı qabın fragmentləri tapılıb. Kvadratın mərkəzi hissəsində iri həcmli təsərrüfat küpü dik formada basdırılmışdır. Yarıya qədər hissəsi açılmış küp sınımış haldadır. Qərb hissədə çay daşlarından tikili qalıqları şimal-cənub istiqamətində 1 cərgə davam edir. Tapılmış küpün şərq hissəsində kiçik həcmli çay daşlarından ibarət dairəvi tikili təmizlənilib. Kvadratın şimal hissəsində 1 ədəd kirəmit qalıqları tapılıb. Kvadratın cənub-şərqində kiçik çay daşlarından ibarət tikilinin şərq hissəsində bir ədəd muncuq aşkar olunub. İri təsərrüfat küpünün içərisində kömür qalıqları və xırda buynuzlu heyvanın 4 ədəd onurğa fəqərəsi, kvadratın cənub-qərb hissəsində 1 ədəd iri buynuzlu heyvanın boyun fəqərəsi tapılıb. Cənub-şərq hissədə aşkar olunan orta həcmli küpün içərisində də kömür qalıqları tapılıb [Əliyev, 2023, s.30-31].

Müdafiə divarının şərq hissəsi kirəclə suvanmış çiy kərpicdən ibarət olub, divara paralel şəkildə uzanır. A 2 kvadratının şimal-qərb hissəsində A 1 kvadratından boşluq hissəyə paralel olaraq qazılıb. Mərkəz hissədə üzəri kirəc məhlulu ilə suvanmış qalın döşəmə qatı izlənilmişdir (Şəkil 3).

Qazıntı sahəsinin hər dörd kvadratında arxeoloji qazıntı işləri zamanı relyefə müvafiq olaraq ən dərin hissədə 1.5 m-ə qədər mədəni təbəqənin davam etdiyi izlənilib. A 1 kvadratında 1.5 m dərinlikdə şərq hissədə döşəmə qatı və üzərində yanıq təbəqəsi açılıb, içərisində isə qara rəngli saxsı məmulatı hissələri, tayqulp kiçik həcmli qara rəngli qabın yarısı və üzəri naxışlı tava tipli qabın oturacaq və gövdə hissəsi tapılmış, şərq hissədə iki ədəd obsidian parçası da əldə olunmuşdur. A 2 kvadratında şərq hissədə 1.5 m dərinlikdə döşəmənin izi və yanıq izi qeydə alınıb. Qazıntı zamanı kvadratdan müxtəlif saxsı fragmentləri üzə çıxarılıb. B 2 kvadratında cənub hissəsində qazıntı prosesi zamanı qara rəngli saxsı hissələri tapılıb.

Şərti olaraq başlanğıc kimi götürülən A nöqtəsindən baxdıqda istehkam hissəsinin şimal-qərb küncündəki struktur aydın nəzərə çarpır. Qazıntı sahəsinin qərb hissəsindəki müdafiə divarı, həmçinin, oradan şərqdə yerləşən tikili və döşəmələr, otaqlar, çay daşından dairəvi formada salınmış hissələr və mədəni təbəqələr struktur olaraq məlum olur [Əliyev, 2023, s.33].

Aşkar olunmuş saxsı nümunələri qara, qırmızı, boz, sarı-qırmızımtıl rəngli olmaqla qulp, gövdə, ağız, boğaz, lülək və oturacaq hissələrindən ibarətdir. Qeyd edək ki, bənzər materiallar Qax rayonunun Almalı

kəndi yaxınlığında yerləşən Torpaqqala yaşayış yerindən və Ağyazı düzənliyi abidələrindən məlumdur [Исмизаде, 1956, s.30-32; Mahmudov, 1965, s.132; Vahidov, 1965, s.202]. A 2 kvadratının mərkəzi hissəsində müxtəlif təyinatlı saxsı nümunələri, həmçinin, toxuculuqda istifadə olunan iy başlığı aşkar edilmişdir. B 1 və B 2 kvadratlarında qazıntı işləri aşağı qata doğru davam etdirilib. Üst təbəqə orta əsrlər mərhələsinə (XI–XIII əsrlər) aiddir. Aşağıya doğru IX–XI əsrlər mərhələsinə aid saxsı məmulatı aşkar olunub. Kvadratın şimal-şərq hissəsində tayqulp uzunboğaz qabın bir hissəsi, yaxınlığında isə nazik divarlı, üzəri cızma naxışlarla bəzənmiş qabın fraqmentləri tapılıb. B 2 kvadratında mərkəzi hissədə üst təbəqədə kiçik həcmli nazik antropomorf saxsı nümunəsi aşkar olunub. Bu zaman bir sıra saxsı fraqmenti, qazan, qulp, küpə və cam tipli qabın bir hissəsi, cənub hissədə orta həcmli küpün oturacaq və gövdə hissəsi aşkar edilib [Əliyev, 2023, s.42].

Saxsı qabların hissələri qulp, oturacaq, gövdə, ağız, boğaz və lülək fraqmentlərindən ibarətdir. Dulus məmulatı küpə, küp, qazan, dopu tipli qablara məxsusdur [Əliyev, 2022, s.43; Əliyev, 2023, s.38]. Obsidianlardan bəzisi kiçik həcmli kəsici aləti xatırladır. Digərləri isə çıxdaşlardır. Şirsiz və şirli saxsı məmulatı tədqiqata cəlb olunmuşdur. A 1 kvadratından orta əsr təbəqəsindən kiçik həcmli nazik divarlı şüşə qabın kiçik hissələri də aşkar olunmuşdur.

A 1 kvadratında istehkamın şimal-qərb müdafiə divarı 30 sm dərinlikdə üst hissəsi çıxmışdır. Çiy kərpicdən ibarət tikilinin bünövrəsi 80 sm dərinlikdə açılmışdır. İnşa zamanı xırda və orta həcmli çay daşlarından divarın bünövrəsi üçün istifadə edilmiş üzərində isə 10x20x20 sm, 10x20x30 sm ölçüdə çiy kərpicdən, onların arasında isə 2 sm qalınlığında kirəc məhlulundan istifadə edilmişdir. Bünövrədə istifadə olunmuş çay daşlarının bəzilərinin ölçüləri 15x20x30 sm, bəziləri isə 12x15x20 sm-dir. Ölçülər kiçik fərqlərlə dəyişir. Divarın eni 80 sm-dir. Bütövlükdə eni istiqamətində bünövrə çay daşı ilə döşənmiş, aşağı hissədə iri çay daşları, onun üzərində isə möhkəmləndirmək məqsədi ilə kiçik çay daşlarından istifadə edilmişdir. A 1 kvadratının şimal-qərbində divarın şimaldan cənuba doğru 60 sm-də 90° qərbə doğru 70 sm uzunluğu və 60 sm eni olan möhkəmləndirici çıxıntı aşkar edilib. Divarın salamat qalan hissəsinin uzunluğu 4.7 m-dir. Şimala doğru A 1 kvadratında dərəcə doğru şimal istiqamətində divar davam edir. Divarın qərb hissəsində bünövrəyə paralel 3x1.3 m suvaq, onun cənub hissəsi həmin suvaqdan sonra 80 sm açılmışdır. A kvadratının cənub-şərq hissəsində 1.5x0.9 m ölçüdə 10-30 sm dərinlikdə xırda çay daşlarından ibarət tikili qalıqı açılmışdır. Müdafiə divarının şərq hissəsində 2.7x0.9 m ölçüdə 20 sm qalınlığı olan möhrə müəyyən edilmiş, daha sonra ondan alt hissədə digər döşəmə hissə açılmışdır. Onun qalınlığı isə 30 sm-dir. Növbəti suvaq 2.6 x1.3 m ölçüdə A 1 kvadratının şimal-şərq hissəsində 1.5 m dərinlikdə açılmışdır.

A 2 kvadratı açıldığı zaman cənub-şərqdə 30 sm dərinlikdə 1.4x1.9 m ölçüdə kiçik çay daşlarından ibarət tikili qalıqı A 1 kvadratının cənub-qərb hissəsində açılan tikilinin davamıdır. Kvadratın cənub-qərb və şimal-şərq hissəsində (kəsişən) 20 sm qalınlığında döşəmə açılmışdır. Şimal hissədə relyefə müvafiq olaraq 70 sm, cənub hissədə isə 50 sm dərinlikdə üzə çıxmışdır. Kvadratın şimal-qərb küncünə yaxın 1.1x0.4 m ölçüdə kiçik çay daşlarından ibarət tikili qalıqı açılmışdır. Kvadratın cənub-şərq hissəsində eyni ölçüdə tikili qalıqı açılmış, lakin aşağı təbəqəyə düşmək məqsədi ilə plana salındıqdan sonra götürülmüşdür. Kvadratın şimal-qərb hissəsi 1.4 m dərinlikdə, 3.3x1.3 m qazılmışdır. Həmin hissə kvadratın içərisindəki döşəmədən 60-70 sm dərinlikdədir. Cənub-şərq hissədə açılmış sahə 4.1x1.6 (2.8) m-dir. Həmin hissənin dərinliyi 1.2-1.3 m-dir. Müvafiq olaraq təbəqələr 40, 35, 40, 35 sm arasında dəyişir. 94 sm dərinlikdə 2 sm qalınlığında yanq təbəqəsi qeydə alınıb [Əliyev, 2023, s.35].

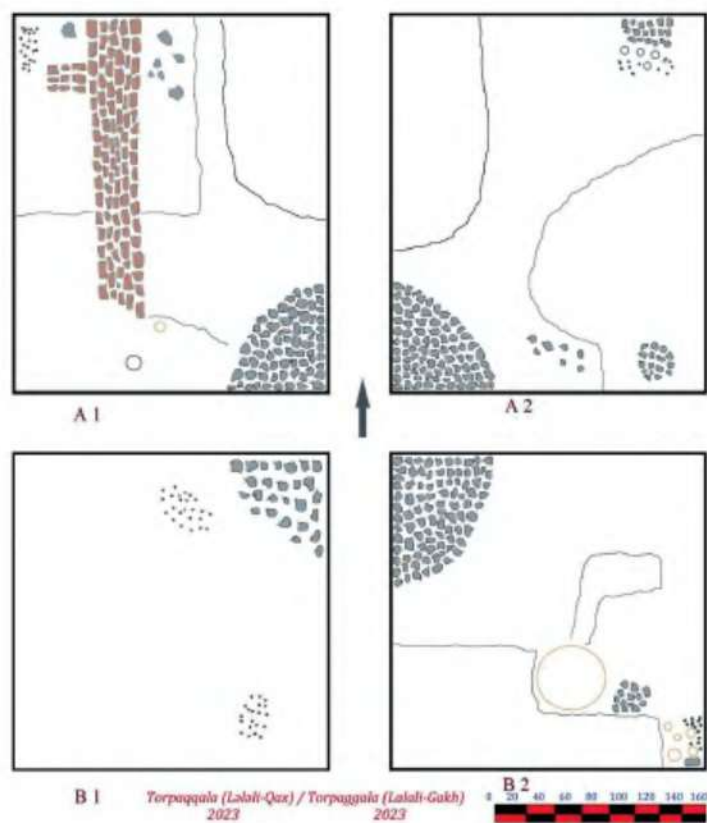
B 1 və B 2 kvadratlarında qazıntı zamanı şimal-qərb küncündə 20 sm dərinlikdə 0.7x1 m ölçüdə kiçik çay daşlarından ibarət tikili qalıqı və 1.8m cənuba doğru kvadratın qərb divarında çay daşları qeydə alınıb. Relyefə müvafiq olaraq şimalda 60 sm, şərqdə 90 sm dərinlikdə döşəmə səthi təmizlənilib. Bu, kvadratın şimal

və qərb hissəsində ardıcıl olaraq davam edir. Kvadratın cənub-şərq küncündə 1.1x0.8 m ölçüdə döşəmənin üzərində orta həcmli küpə, müxtəlif təyinatlı saxsı fraqmentləri, kömür qalığı 40 sm dərinlikdə tapılmışdır. Onun üst hissəsində 28x30x5 sm ölçüdə yastı çay daşı 10 sm dərinlikdə üzə çıxmışdır. 30 sm dərinlikdə 0.8x0.7 m ölçüdə kiçik çay daşlarından ibarət tikili qalığı açılmışdır. Ön tərəfdə qərb hissəsində diametri 75 sm, salamat qalan hissəsinin hündürlüyü 80 sm olan təsərrüfat küpü aşkar olunub. Mərkəzi hissədə 1.2x0.6 m ölçüdə möhrə tikilinin qalığı saxlanılıb. Kvadrat 1.5 m-ə qədər qazılmış, cənub və cənub-qərb hissədə erkən dəmir dövrü təbəqəsinə düşüüb. Əvvəlki kvadratlarda olduğu kimi mədəni təbəqənin 40, 35, 40, 35 sm aralığında davam edir [Əliyev, 2023, s.36].

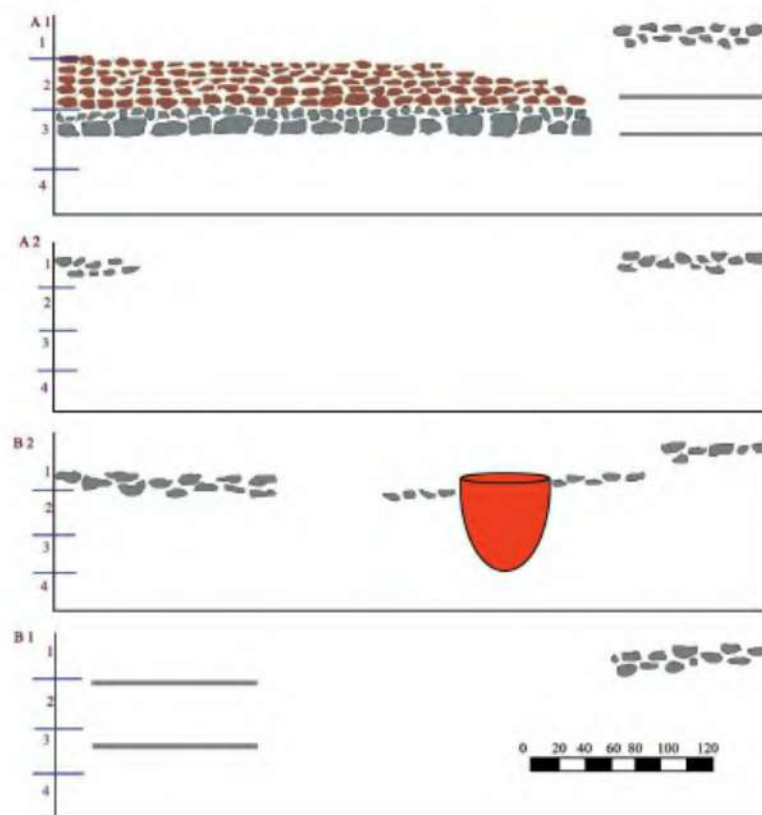
4 təbəqə qeydə alınmışdır. I təbəqə 40 sm, II təbəqə 35 sm, III təbəqə 40 sm, IV təbəqə 35 sm-dir. I təbəqə klassik orta əsrlər (IX–XIII əsrlər), II təbəqə (III–VIII əsrlər), III təbəqə antik dövr (e.ə. VI – b.e. III əsrləri), IV təbəqə erkən dəmir dövrünün sonlarını (e.ə. VIII–VII əsrləri) əhatə edir. 1.25 m dərinlikdə 4 sm qalınlığında yanıq təbəqəsi qeydə alınıb. 50 sm dərinlikdə şimal-qərb küncündə 5 sm qalınlığında yanıq təbəqəsi qeydə alınıb.

Nəticə. 20 hektar ərazini əhatə edən Torpaqqala yaşayış yeri antik və ilk orta əsrlərdə həyatın intensiv olduğu bir məntəqə idi (Şəkil 4). İstehkam hissə 50x70 m ölçüdə 0,35 ha ərazini əhatə edir. Ümumi yerləşmə vəziyyətinə görə cənub-qərb nöqtəsində müşahidə və müdafiə məqsədini daşıyan istehkamın bütöv kənarı boyu köbə davam edir. Həmin köbələr istehkamın müdafiə divarının izləridir. Mərkəzdə böyük bir hissə çökəklik səthə malikdir. Təpənin şimal-qərb hissəsi digər yerlərə nisbətən köbəli və hündürdür. Arxeoloji qazıntı zamanı istehkamın şimal-qərb hissəsində 30 sm dərinlikdə divarın üst hissəsi üzə çıxarılmışdır. Çiy kərpicdən ibarət tikilinin bünövrəsi 80 sm dərinlikdə açılmışdır. İnşa zamanı xırda və orta həcmli çay daşlarından divarın bünövrəsi üçün istifadə edilmiş, üzərindəki hörgüdə çiy kərpicdən, bərkidici maddə kimi isə kirəc məhlulundan istifadə edilmişdir. Divarın eni 80 sm-dir. Hələlik açılan qazıntı sahəsində divarın salamat qalan hissəsinin uzunluğu 4.7 m-dir. Divar dərəcəyə doğru şimal istiqamətində divar davam edir. Qazıntı sahəsinin mərkəzi hissəsində xırda çay daşlarından ibarət tikili qalığı açılmışdır. Dairəvi bünövrə həmin hissədə qismən iridir, ətrafında isə kiçik formada bənzər bünövrə yerlərinə rast gəlinmişdir. Qazıntı sahəsinin qərb hissəsindəki müdafiə divarı, həmçinin, oradan şərqdə yerləşən tikili və döşəmələr, otaqlar, çay daşından sütun yerləri və nəhayət, mədəni təbəqələr struktur olaraq məlum olur. Hələlik bizə məlum olan mədəni təbəqələr yuxarıdan aşağıya doğru klassik orta əsr (IX–XIII əsrlər), ilk orta əsr (III–VIII əsrlər), antik dövr (e.ə. IV– b.e. III əsrləri), pre-alban dövrü (e.ə. VII–V əsrlər) və erkən dəmir dövrünün son mərhələsi (e.ə. VIII əsr) olaraq davam edir. Aşkar olunmuş saxsı nümunələri küpə, küp, qazan, dopu tipli qablara məxsus olmaqla qara, qırmızı, boz, sarı-qırmızımtıldır və qulp, oturacaq, gövdə, ağız, boğaz, lülək fraqmentlərindən ibarətdir. Maddi mədəniyyət nümunələri içərisində daş, şüşə, obsidian, sümük və kömür qalıqları da yer tutur. Müşahidə zamanı kənar hissələrdə küp və torpaq qəbirlərin olduğu müəyyən edilmişdir. Torpaqqala erkən dəmir dövrünün somunda yaşayış yeri kimi formalaşmış, antik və ilk orta əsrlərdə şəhər tipli məntəqəyə çevrilmişdir.

İlkin ehtimal olaraq mənbələrə nəzər saldıqda Torpaqqalanın Klavdi Ptolemeyin göstərdiyi alban yaşayış məntəqələrindən biri olan İobula və ya Adiabla ilə uyğunluğunu nəzərdən keçirmək olar [Ptolemey, 1932, s.123]. Lakin yekun fikri aparılacaq sistemli arxeoloji qazıntı işlərindən sonra qəti şəkildə söyləmək mümkündür.

Şəkil 1. Torpaqqalada arxeoloji qazıntı sahəsinin planı (Taleh Əliyev, 2023)

Şəkil 2. Torpaqqalada arxeoloji qazıntı sahəsinin en kəsiyi

Şəkil 3. Torpaqçalanın istehkam hissəsində arxeoloji qazıntı sahəsi

Şəkil 4. Torpaqçalanın Sattalite görünüşü

ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyev T.V. Şimal-qərbi Azərbaycanın alban dövrü arxeoloji abidələri ekspedisiyasının 2022-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqat və çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı / AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu. Bakı, 2022, 150 s.
2. Əliyev T.V. Şimal-qərbi Azərbaycanın alban dövrü arxeoloji abidələri ekspedisiyasının 2023-cü ildə apardığı arxeoloji qazıntı işinin hesabatı / AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu. Bakı, 2023, 120 s.
3. Kərimov V. Azərbaycanın Qax rayonunun Lələli kəndinin yaxınlığında yerləşən Torpaqqala yaşayış məskəninə arxeoloji tədqiqatlar / Kərimov V., Əliyev M., Kərimov H. Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar – 2009. Bakı, 2010, s.205-209.
4. Mahmudov F.R. Ağyazı düzənliyində Yaloylutəpə mədəniyyətinə aid abidə / Azərbaycan Maddi Mədəniyyəti. VI Cild. Bakı, 1965, s.131-144.
5. Vahidov R.M. Torpaqqalada arxeoloji qazıntı işlərinin ilk yekunları / Azərbaycan Maddi Mədəniyyəti. VI Cild. Bakı, 1965, s.201-211.
6. Исмизаде, О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1956, 132 с.
7. Ptolemy Claudius. Geography / Translated and edicted by Edward Luther Stevenson. New York, 1932, 240 p.

Kiriçenko Dmitri

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Antropologiya şöbəsi,
 aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<https://orcid.org/0000-0002-1045-4159>

CANAXIR KƏNDİNDƏ TAPILMIŞ ANTROPOLOJİ MATERIAL¹

Annotasiya. Məqalədə Canaxır yaşayış məntəqəsində tapılmış torpaq qəbrinə aid kranioloji material nəzərdən keçirilir. Canaxırda tapılmış antropoloji materiallar hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun ərazisinə aid olan yeganə mənbələrdir. Həmin materiallar canaxırlı kişinin qədim Qafqaz Albaniyasının avtohton əhalisinə mənsub olduğunu göstərir.

Açar sözlər: Azərbaycan, arxeologiya, dəfnlər, antik dövr, Qafqaz Albaniyası, antropologiya, kraniometriya, paleopatologiyalar

Keywords: Azerbaijan, archaeology, burials, Antiquity, Caucasian Albania, anthropology, craniometry, paleopathology

Canaxır yaşayış məntəqəsi Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun eyniadlı kəndinin şimalında, Ağçay çayının sağ sahilində yerləşir.

Qədim şəhər yeri Canaxır I–XIV əsrlərə aid çoxtəbəqəli yaşayış məntəqəsi və nekropoldur. Arxeoloji abidə 1977-ci ildə AAAT ekspedisiyası – Azərbaycan Arxeoloji Abidələri Toplusu tərəfindən aşkar edilərək tədqiq edilmişdir [Халилов и др., 1991, с.109-110].

Yaşayış məntəqəsinin aşağı təbəqəsi I–IV əsrlərə, yuxarı təbəqəsi isə IV–XIV əsrlərə aiddir [Əliyev, Qoşqarlı, 1984, s.83].

Arxeoloq M.C.Xəlilov qədim şəhər yeri Canaxırı Klavdi Ptolemey tərəfindən adı çəkilən Albaniyanın Qanqara şəhəri ilə eyniləşdirir [Халилов, 1992, с.70].

Abidə müxtəlifölçülü 14 təpədən ibarət olmuşdur. Torpaq qəbir VIII təpədə aşkar edilmişdir [Бабаева, 2014, с.233].

Arxeoloji ədəbiyyatda Canaxır yaşayış məntəqəsindəki torpaq qəbrin (№ 1) bir neçə müxtəlif təsvirləri vardır [Əliyev, 1981; Əliyev, Qoşqarlı, 1984; Халилов и др., 1991; Гошгарлы, 2012].

Arxeoloq Ə.Ə.Əliyevin məqaləsində qəbrin 1,65 m dərinlikdə aşkar olunduğu qeyd edilir. Skelet böyrü üstə, bir qədər qıvrılmış vəziyyətdə idi, onun başı isə cənub-qərb tərəfə baxırdı. Skeletin solunda – baş tərəfində aftafa, sinəsində isə tunc dairəvi güzgü vardı. Ölənin şəxsin sümükləri arasında təyinatı bəlli olmayan təkərəbənzər tunc əşya (ortasından təkərə bənzəyən iki dairəvi qapaqla bağlanmış tunc ox ucluğu keçir) aşkar edilmişdir. Qəbirdən həmçinin digər tunc əşyalar aşkar edilmişdir: 2 toqqa, 2 üzük, sırğa, sancaq, tuncdan hazırlanmış spiral əşya. Qəbirdən şüşə və sümük muncuqlar, həmçinin kaurilər aşkar edilmişdir [Əliyev, 1981, s.72].

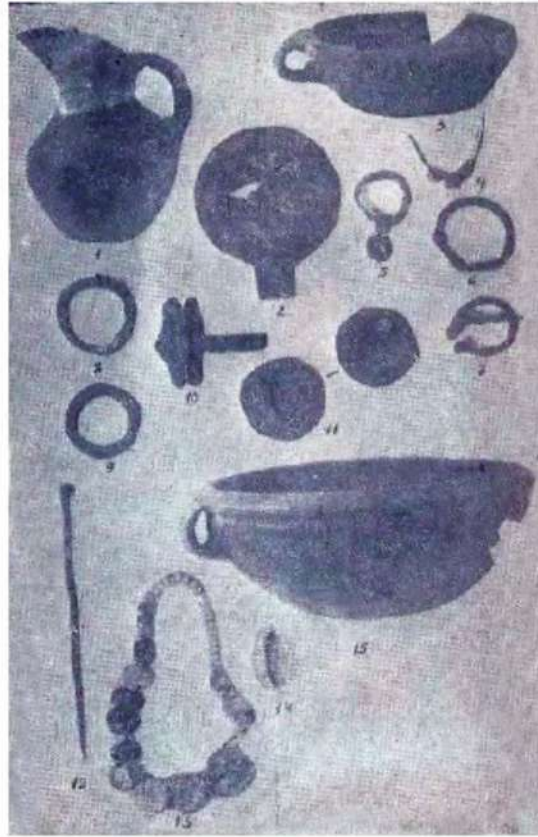
Arxeoloqlar Ə.Ə.Əliyev və Q.O.Qoşqarlının əsərlərində qəbrin ölçüləri göstərilir: uzunluğu – 85 sm, eni – 60 sm [Əliyev, Qoşqarlı, 1984, s.82].

Arxeoloq Ə.Ə.Əliyev qeyd edir ki, məzarlıqdan aşkar edilmiş tunc güzgü ilə sarmatların basqınları zamanı şimaldan cənuba doğru yayılmış tunc güzgülər arasında oxşarlıqlar var və bu cür məlumatlara Alban dövrünə aid Dağıstan abidələrində sahilboyu tez-tez rast gəlinir [Əliyev, 1981, s.72].

¹ Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № AEF-MGC-2024-2(50)-16/16/5-M-16.

C.A.Xəlilovun həmkarları ilə birgə nəşr etdirdiyi əsərdə qəbrin 1,3 m dərinlikdə aşkar edildiyi qeyd olunur. Skelet arxası üstə uzadılıb, başı qərb tərəfə yönəlib. Əlləri sinəsi üzərində bükülüb. Qəbirdən kənarları içəriyə doğru qatlanmış, çəhrayı bişimli, kiçik qulplu iki kasa, həmçinin dar boğazla birləşmiş və ağzı bir qədər yuxarı qalxmış novu olan çəhrayı rəngli aftafa tapılmışdır (Şəkil 1). Burada çoxlu metal əşyalar da var idi: qısa qulplu tunc güzgü, sırğalar, toqqa, iki üzük, iynəşəkilli bənd, həmçinin oxlu təkərəbənzər əşya. Bu bəzək əşyaları muncuqlar və balıqqulaqları ilə tamamlanır. Qəbrin xarakteri və inventar sarmat tayfalarının təsirindən xəbər verir [Халилов и др., 1991, с.112].

Arxeoloq Q.O.Qoşqarlı qeyd edir ki, qəbirdə sağ böyrü üstə bir qədər qıvrılmış, başı qərbə tərəf yönəlmiş, qolları sinəsinə bükülmüş vəziyyətdə olan skelet var idi. Qəbir inventarı çəhrayı bişimli, kiçik qulplu kasadan, təkqulplu və dar boğazla birləşmiş, ağzı bir qədər yuxarı qalxmış novu olan kiçik çəhrayı aftadan ibarət olmuşdur. Xeyli sayda metal əşyalar da tapılmışdır ki, onların arasında qısa qulplu tunc güzgü, sırğalar, toqqa, üzüklər, iynəşəkilli bənd və müxtəlifölçülü, müxtəlif formalı və müxtəlif materiallardan ibarət çoxlu muncuqları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Torpaq qəbrin dibində kül izləri və kömür parçaları aydın görünürdü [Гошгарлы, 2012, с.23].

Şəkil 1. Torpaq qəbirdən tapılmış inventar (Xəlilov və b., 1991, s.210, Cədv. XLVIII)

Dəfnin təsvirindəki uyğunsuzluqlara baxmayaraq, əksər tədqiqatçılar torpaq qəbrini eramızın I–II əsrlərinə aid edirlər [Əliyev, 1981, s.72; Халилов и др., 1991, с.112].

Bir qədər qıvrılmış skeletlərdən ibarət torpaq qəbirlər qədim Qafqaz Albaniyasında qəbir abidələri növlərindən biri olmuşdur [Qoşqarlı, 2012].

Sonralar Canaxırın qədim qəbiristanlığında aparılan arxeoloji tədqiqatlar, sarmat-alban mədəniyyətinin güclü elementləri ilə olsa da, ümumilikdə alban maddi mədəniyyətini özündə əks etdirir [Гошгарлы, 2012, с.24].

Canaxırın qədim qəbiristanlığı qarışıq alban-sarmat mədəniyyətinin təsvirini verir [Гошгарлы, 2012, c.104].

Məqalənin müəllifi torpaq qəbrə aid olan, yaxşı vəziyyətdə qalmış insan kəlləsini (Şəkil 2) tədqiq etmişdir.

Hazırda qəbirdən götürülən antropoloji material «İnsan Anatomiyası Muzeyi»nin sərgisində nümayiş etdirilir və Azərbaycan Tibb Universitetinin «İnsan anatomiyası və tibbi terminologiya kafedrası»nda saxlanılır.¹

Kranioloji material (Cədvəl 1) paleoantropologiyada ümumən qəbul edilmiş R.Martin metodoikası üzrə tədqiq edilmişdir [Martin, Saler 1957; Алексеев, Дебец 1964]. Dəfn edilmiş insanların cinsi kəllə sümüyünün morfologiyasına [Пашкова, Резников, 1978; Гайворонский и др., 2018], yaşı isə kəllə tikişlərinin obliterasiya dərəcəsinə və diş sisteminin sıradan çıxmasına əsasən müəyyən edilmişdir [Buikstra, Ubelaker, 1994].

Patoloji müşahidələr müxtəlif elmi metodikalar əsasında həyata keçirilmişdir [Бужилова 1995; Ubelaker 1978; Ortner, Putschar 1981; Buikstra, Ubelaker 1994; Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Waldron 2008].

Materialların tədqiqi üçün ənənəvi elmi üsullardan – laboratoriya və analitik tədqiqatlardan istifadə edilmişdir. Materialları nəsrə hazırlayarkən mövcud məlumatların sistemləşdirilməsi üsulu uğurla tətbiq edilmişdir. İş prosesi zamanı kraniometrik ölçülər aparılmış, kəllə sümüyünün müxtəlif proyeksiyalarda fotosəkilləri çəkilmiş, habelə paleopatoloji tədqiqatlar həyata keçirilmişdir.

1 nömrəli qəbirdən tapılmış kəllənin (Şəkil 2) 25-30 yaşlı kişiə aid olduğu ehtimal edilir.

Kəllə mezokran tipə bir qədər yaxın olsa da, dolixokran tiplidir və kəllə qutusunun az qədər uzununa, cüzi qədər eninə və böyük hündürlük diametrləri ilə xarakterizə olunur. Alın dardır. Üz çox dardır, uzun deyil, düzgün profilə malikdir, indeksə görə – mezen və lepten sərhədindədir. Göz çuxurları çox aşağıdır, geniş deyil, xamekonxdur. Burun çox dardır, qısadır, leptonindir, orta dərəcədə qabarıqdır. Kəllə avropoid irqinin cənub qoluna, ehtimal ki, Kaspi antropoloji tipinə aiddir.

Qədim Azərbaycan (ovaxtkı Qafqaz Albaniyası) ərazisində yerləşən məzarlıqlardan tapılmış paleoantropoloji materiallar, əsasən, mezolit dövründən ölkəmiz ərazisində təmsil olunan dolixo-mezokran Kaspi antropoloji tipinin üstünlük təşkil etdiyini nümayiş etdirir [Кириченко, 2020, c.72].

Canaxırdan tapılmış kəllə sümüyündə bir sıra patologiyalar da qeyd edilmişdir: soyuq stres təsirinin izləri (vaskulyar reaksiya), parodontoz və diş daşı.

Vaskulyar reaksiya qəşüstü qövlər nahiyyəsində sümük üstlüyünün, almacıq sümüklərinin xarici kənarında, göz yuvalarının, Bregma perimetri boyunca, oxşəkilli tikiş boyunca, peysər nahiyyəsində xüsusi dəyişiklikdir. Bu marker, adətən, insanın sərin və küləkli, yaxud yüksək rütubətin müşahidə edildiyi soyuq havada müntəzəm olaraq açıq havada qalması ilə əlaqəli soyuq stresin nəticələri ilə müəyyən edilir [Перепова, 2017, c.166]. Soyuq stresin markerləri əhalinin gündəlik fəaliyyətində yüksək aktivlik dərəcəsini göstərir [Перепова, 2017, c.168].

Canaxırlı kişidə parodontoz xəstəliyin olması onun həyat boyu qidalanması ilə izah edilməlidir, bu fakt, ilk növbədə, ətraf mühitin təsirinin (suyun keyfiyyəti və s.) təzahürü olmuşdur;

Canaxırlı kişi qədim Qafqaz Albaniyasının avtohton əhalisinə mənsub olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Canaxırda tapılmış antropoloji materiallar hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun ərazisinə aid olan yeganə mənbələrdir.

¹ Müəllif «İnsan anatomiyası və tibbi terminologiya» kafedrasının müdiri, tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent A.S.Abdullayevə antropoloji materialı tədqiq etmək imkanını yaratdığına görə, həmçinin iş zamanı göstərdikləri köməyə görə «İnsan Anatomiyası Muzeyi»nin əməkdaşlarına öz təşəkkürünü və minnətdarlığını bildirir.

Cədvəl 1

Torpaq qəbirdən tapılmış kişi kəlləsinin kraniometrik ölçüləri

№ R. Martin üzrə	σ 25-30 yaş
1	176,8
8	130,8
5	99,5
9	90
17	137,1
20	126,5
40	97
45	121,9
48	67
51	40
51a	38
52	28
54	21
55	49
8:1	73,98
48:45	54,96
52:51	70
52:51a	73,7
54:55	42,85
77	139
∠ Zm	118,6
75 (1)	26

Şəkil 2. 1 nömrəli torpaq qəbirdən tapılmış insan kəlləsi

Şəkil 3. Patologiyalar. Soyuq stres və parodontozun izləri

Şəkil 4. Diş daşı

ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyev Ə.Ə. Canaxar kəndi yaxınlığındakı qədim qəbiristanlıq haqqında // Az.SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1981, 3, s.69-73.
2. Əliyev Ə.Ə., Qoşqarlı Q.O. Canaxar abidəsi haqqında ilk məlumat // Az.SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, 1984, XI, 5, s.81-83.
3. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропометрических исследований. М.: Наука, 1964, 128 с.
4. Бабаева Т.В. К истории изучения могильников античного периода в северо-восточном Азербайджане // Гілея: науковий вісник, 2014, 84, с.231-236.
5. Бужилова А.П. Древнее население (палеопатологические аспекты исследования). М.: ИА РАН, 1995, 189 с.
6. Гайворонский И.В., Фандеева О.М., Ничипорук Г.И., Гайворонская М.Г. Сравнительная методика определения соматического пола взрослого человека по черепу // Вестник Российской Военно-Медицинской Академии, 2018, 3 (63), с.207-213.
7. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012, 248 с.
8. Кириченко Д.А. Палеоантропология Азербайджана (VII в. до н.э.–V в. н.э.). Баку: «Apostrof-A», 2020, 208 с.
9. Пашкова В.И., Резников Б.Д. Судебно-медицинское отождествление личности по костным останкам. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978, 320 с.
10. Перерва Е.П. Маркеры стресса у сарматов II–IV вв. н.э. из подкурганных захоронений Нижнего Поволжья (палеопатологический аспект) // Известия Волгоградского государственного педагогического университета, 2017, №10 (123), с.165–177.
11. Халилов Дж.А., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б. Свод археологических памятников Азербайджана. Вып.1. Археологические памятники северо-восточного Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 216 с.
12. Халилов М.Дж. Сарматия–Кавказская Албания: границы, контакты (I в. до н.э. – II в. н.э.) // Античная цивилизация и варварский мир. Материалы III археологического семинара. Ч.I. Новочеркасск, 1992, с.68–75.
13. Aufderheide A.C., Rodriguez-Martin C. The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. New York and Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 478 p.
14. Buikstra J.E., Ubelaker D.H. Standards for data collection from human skeletal remains: proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History, organized by Jonathan Haas. Arkansas archaeological research series. 44. Indianapolis: Western Newspaper Company, 1994, 206 p.
15. Martin R., Saller K. Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung, mit Besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden. Bd.I. Stuttgart: Fischer, 1957, 518 p.
16. Ortner D.J., Putschar W.G.J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Washington: Smithsonian Institution Press, 1981, 479 p.
17. Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation. Chicago: Adline Publishing Company, 1978, 116 p.
18. Waldron T. Paleopathology. Cambridge: Cambr. Univ. Press, 2008, 298 p.

Mustafayev Laçın

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya elmi fond şöbəsinin böyük elmi işçisi,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası,
kafedrasının baş müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-1995-642X>*

QAFQAZ ALBANİYASININ ANTİK DÜNYA İLƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycanın Antik dünya mədəniyyəti ilə formalaşan erkən əlaqə və izlərindən bəhs edilir. O cümlədən araşdırmada e.ə. IV əsrdən etibarən Qafqaz Albaniyasının ellin ölkələri ilə qurduğu mədəni, iqtisadi, siyasi xarakterli beynəlxalq münasibətlərindən söz açılır. Qarşılıqlı münasibətlər nəticəsində e.ə. IV – b.e. III əsrlərində geniş xarakter alan beynəlxalq əlaqələrin Qafqaz Albaniyasının maddi və mənəvi mədəniyyətinə olan təsiri göstərilir. Həmçinin Qafqaz Albaniyasının yaranmasına qədər Əhəmənilər imperiyası vasitəsilə Antik yunan mədəniyyətinin göstərdiyi təsirinə aid faktlar açıqlanır. Problemə ilk dəfə olaraq geniş prizmadan, 1500 ilə yaxın tarixi-xronoloji aspektdən nəzər yetirilir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, beynəlxalq münasibətlər, tarixi-xronoloji aspektlər, Antik dünyası, ellinizm dövrü
Keywords: Caucasian Albania, international relations, historical-chronological aspects, Ancient world, Hellenistic period

Giriş. Azərbaycan ən qədim dövrlərdən müxtəlif sivilizasiya və qədim dövlətlərlə mədəni münasibətlər qurmuşdur. Biz bu mədəni münasibətləri arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələri sayəsində öyrənə bilirik. Azərbaycanın müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji abidələrindən aşkar edilən tapıntılar göstərir ki, Yaxın Şərqi Azərbaycanla olan əlaqələri e.ə. V–IV minillikdən yaranmağa başlamışdır [Müseibli, 2014; Müseyibli, 2020]. Obeyd mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan Leylatəpə mədəniyyəti (e.ə. V–IV minillik), Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan Xalaf tipli çölmək (e.ə. V minillik), (inv. №23852), mixi yazılı təsərrüfat küpünün fragmenti (e.ə. II–I minillik) (inv. №28788), asma kaurilər (e.ə. II–I minillik) (inv. №12613, inv. №12655), üzərində Assur çarı Adadneraninin adı olan mixi yazılı muncuq (e.ə. I minillik) (inv. №21557), Assur tipli qab (e.ə. I minillik) (inv. №27817), Assur tipli gil vaza (inv. №28977), çömçə (inv. №28975) və s. kimi tapıntılar bu əlaqələrin bariz nümunəsidir [Джафаров, 1984]. Erkən əlaqələr qədim əhalinin miqrasiyası, yaxud mədəni, siyasi və iqtisadi münasibətlərin pərakəndə şəkildə, qeyri-nizami formada təzahürüdür. O cümlədən bu əlaqələrə Yaxın Şərqlə bərabər İran, Misir və Orta Asiya ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətlərini aid etmək olar. Zamanla bu əlaqələr genişlənərək Avropaya qədər uzanmışdır. Azərbaycan ilk əvvəl Antik yunan dünyası ilə [Mustafayev, 2014, s.137-145; Mustafayev, 2016a, s.276-279; Mustafayev, 2019, s.109-118], daha sonra tarix səhnəsinə çıxan Qafqaz Albaniyası dövləti isə həm yunan, həm də Roma ilə beynəlxalq səviyyədə iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlər qurmuşdur [Пасюлова, 2008]. Bir neçə əsr ərzində davam edən bu beynəlxalq münasibətlər Qafqaz Albaniyasının maddi və mənəvi mədəniyyətində dərin və silinməz izlər qoymuşdur [Mustafayev, 2016a, s.276-279].

Antik dünya ilə formalaşan erkən əlaqələr. Azərbaycanın qonşu dövlətlər və müxtəlif xalqlarla olan münasibətlərinin coğrafiyası kifayət qədər əhatəli və qədimdir. Avropanın qədim və erkən sivilizasiya beşiyi olan antik dünya mədəniyyətinin Azərbaycanla olan əlaqələri 2400 il bundan öncə, ellinizm dövründə

varanmışdır. Arxeoloji tapıntılar bu əlaqələrin doğruluğunu dönə-dönə təsdiq edir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar da Qafqaz Albaniyasının tarix səhnəsinə çıxdığı dövrdən etibarən ellin dünyası ilə sıx və rabitəli əlaqələr qurduğunu göstərir. Lakin arxeoloji tapıntıları daha dəqiq, eyni zamanda antik mənbələr kontekstində xarakterizə etsək bu əlaqələrin 2500 ilə yaxın olduğunu aydınlaşdırı bilərik [Геродот, 1999, s.426; Mustafayev, 2019, s.109-118].

Bəzi artefaktlar isə bu əlaqələrin tarixinin daha erkən olduğunu göstərməyə çalışır. Antik Yunanıstanda dəfn mərasimi zamanı bir sıra saxsı qablar ölü ilə birlikdə qəbrə qoyulurdu. Adətən dini ayinlər üçün istifadə olunan bu tip saxsı qablar çox güman ki, qəbir kamerasına qoyulur və ritual xarakter daşıyırdı. Antik dünyaya mədəniyyətinin keramikasından məlum olan bu qablardan biri kernos adlanır. **Κέρνος** ifadəsinin qədim yunan dilindəki anlamı – ağzının kənarında kiçik qablar olan ayini (ritual) qab (Müasir yunan dilində; şamdan, çılçıraq. Qədim yunan dilində; qurbanvermə, qurbanvermə mərasimi üçün qab və s.) – mənasını verir. Kernos tipli saxsı qablarla bərabər hidriya, lekif, lutrofor, quttus, kalaf, kalpida, fiala (piyalə) kimi keramika məmulatı ayini və dəfnin icrası zamanı qəbrə qoyulan nümunələrə aiddirlər. Anoloji nümunə 1946–1953-cü illərdə Mingəçevirdə aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmiş Son Tunc–Erkən dəmir dövrünə, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinə aid ayini, ritual təyinatlı saxsı qab antik yunan mədəniyyətinin izlərini və təsirini əks etdirir. Hal hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda bu tip keramika nümunəsinə aid kiçik bir fraqment də qorunur qorunur (inv. №27291). Xanlar, Çardaqlı, Qaracəmirli kimi abidələrindən kernos tipli qab nümunələri aşkarlanmışdır [Порпегова, 1977, c.93-96; Гусейнова, 2011, c.113, 130, 169-172, 192], eləcə də Son Tunc–Erkən dəmir dövrünə aid dünyanın müxtəlif arxeoloji abidələrindən məlumdur.

Daha maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, kernos tipli qabların xronologiyası və coğrafiyası daha qədim və genişdir. Keramika dünyasında bu tip qabların ən qədim nümunəsi e.ə. IV minillik, Aralıq dənizi hövzəsi ərazilərindən məlumdur ki, onun meydana gəlməsi Ön Asiyanın keramikası ilə tanışlıqdan sonra baş vermişdir [Порпегова, 1977, c.94]. Antik yunan mədəniyyəti üçün xarakterik olan bu tip qablar daha çox Şərqi Aralıq dənizi hövzəsi, Suriya, Fələstin, Kiprdə geniş yayılmışdır. Cənubi Qafqaz coğrafiyası ilə paralel İranın Xurvin, Həsənlı və s. abidələrindən, xüsusilə İranın şimal-qərb bölgəsindən kernoslar məlumdur. Tədqiqatçılar e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində anoloji nümunələrin tədricən İran vasitəsilə Cənubi Qafqaza daxil olduğunu göstərilir [Порпегова, 1977, c.95-96]. Etiraf etmək lazımdır ki, Xurvin, Həsənlı kimi sözügedən abidələrindən aşkar edilən bu tip qabların İranın keramika istehsalığında peyda olması da xarici təsirlərlə bağlıdır.

Qədim Yunan sivilizasiyası zaman keçdikcə inkişaf etmiş və antik dövrdə dulusçuluqda ən yüksək zirvəyə çatmışdır. Bu dövrdə Şərqi Aralıq dənizi və Qərbi Asiya ölkələri, o cümlədən İranın qədim Azərbaycanla əlaqələri bu tip qabların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Qədim Azərbaycan ərazisi e.ə. VI–IV əsrlərdə mövcud olmuş Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik Cənubi Qafqaz regionu Avropaya aparan əsas tranzit yollarından biri olmaqla yanaşı strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şimaldan gələn karvan yolu üzərində yerləşən Azərbaycan Cənubi Qafqazda Əhəmənilərin əsas maraq dairəsinə daxil idi. Bu tranzit xətt vasitəsilə mədəni və ticarət əlaqələrinə nəzarət etmək, eyni zamanda hərbi məqsədlər üçün istifadə etmək olardı [Mustafayev, 2019, s.109-118]. İran körfəzindən Qafqaz dağlarına, Misirdən Hindistana qədər geniş əraziləri əhatə edən Əhəmənilər imperiyasının ərazisində çoxsaylı xalqlarla yanaşı yunanlar da yaşayırdı. Bu iki sivilizasiyanın müxtəlif səpkili qarşılıqlı münasibətləri çərçivəsində mədəniyyət zənginləşərək inkişaf edirdi [Mustafayev, 2016a, s.276-279; Mustafayev, 2018, s.204-213; Mustafayev, 2014, s.137-145]. Əhəmənilər imperiyası 20 satraplığa (inzibati idarəçilik üsulu) bölünürdü. Yunan tarixçisi Herodot "Tarix" kitabında kaspi tayfasının yaşadığı ərazinin XI satraplığa daxil olduğunu qeyd edir [Геродот, 1999, c.208-209]. Eyni zamanda bu tayfalar Kserksin ordusunda Yunanıstana olan yürüş zamanı iştirak etmişdir.

Yunan mədəniyyətinin erkən təsirini əks etdirən saxsı qab və fraqmentləri əhəməni dövrünə aid Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndi ərazisindəki İlyastəpə və İdealtəpə abidələrindən tapılmışdır. Hər iki abidədən oynoxoyya (şərab qabı) tipli ağzı əyməli antik saxsı qab fraqmentləri aşkar edilmişdir. 2014-

cü ildə İlyastəpə abidəsindən Əhəmənilər dövrünə aid (e.ə. V–IV əsrlər) qırmızımtıl rəngli, tək qulplu, ağzi gül ləçəyi formasında olan oynoxoyyə tipli gil qab aşkar edilmişdir (AF 28118, s/q 62). Növbəti oynoxoyyə tipli qab da Əhəmənilər dövrünə aid olub, 2015-ci ildə İlyastəpə abidəsindən tapılmışdır. Bu tapıntı kiçik həcmli, tay qulplu və boz rənglidir (AF 28119, s/q 14) [Мустафаев, 2017, c.75-77; Babayev, Kaniyut, Mustafayev, Qruber, 2017, s.81-91]. Bu tip qablardan e.ə. IV– b.e. III–IV əsrlərində Albaniyanın məişətində geniş istifadə olunmuşdur [Османов, 2006, c.180-182; Халилов, 1985, c.118-119]. Оynoxoyyə tipli qabların yerli istehsalatda peyda olması antik yunan mədəniyyətinin Azərbaycanın keramika istehsalına göstərdiyi təsirinin nəticəsidir [Бабаев, 1990, c.141-142]. Beləliklə Makedoniyalı İsgəndərin şərq yürüşü və Qafqaz Albaniyasının yaranmasınadək burada yaşayan əhali antik yunan mədəniyyəti ilə tanış olmuş, o cümlədən onun müsbət keyfiyyətlərindən bəhrələnmişlər [Мустафаев, 2015, c.143-148].

Qafqaz Albaniyası ellinizm dövründə. Qafqaz Albaniyasının e.ə. IV əsrdən yunan və ellin dünyası ilə qurulan əlaqələri isə artıq beynəlxalq iqtisadi, mədəni və sosial münasibətlər səviyyəsində idi. Bu faktı Azərbaycanın ərazisindəki antik dövrün arxeoloji abidələri və qazıntılar zamanı aşkarlanan sayısız maddi mədəniyyət nümunələri təsdiq edir. Makedoniyalı İsgəndərin Avropadan başladığı şərq yürüşü Hindistana qədər davam edir. Beynəlxalq tranzit yolları üzərində yerləşməsi Qafqaz Albaniyasının mədəni, siyasi, iqtisadi və hərbi münasibətlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Antik dövrdə isə əsrlər boyu formalaşan əlaqələr nizamlı xarakter alaraq beynəlxalq səviyyəyə yüksəlmişdir. Pərakəndə qurulan münasibətlərin davamlı və hərtərəfli xarakter almasını bir neçə başlıca amillə səciyyələndirmək olar: 1) zəngin təbii sərvətlər, flora və faunası; 2) Qafqaz Albaniyasının beynəlxalq miqyaslı quru və su ticarət yollarının, eyni zamanda müxtəlif xalqların şimaldan cənuba, şərqdən qərbə hərəkət edən miqrasiya yolları üzərində yerləşməsi; 3) Qafqaz Albaniyasının tarix səhnəsinə çıxmasınadək bu ərazilərin nəhəng imperiya və inkişaf etmiş dövlətlərin tərkibinə daxil olması; 4) Qafqaz Albaniyası sakinlərinin dünyada baş verən bəzi proseslərə müdaxiləsi və bəzi hadisələrin gedişatında yaxından iştirakıdır.

Qafqaz Albaniyası haqqında antik mənbələrdə də kifayət qədər yazılı məlumatlar vardır. E.ə. II əsrdə yaşamış Polibinin qeydləri [Алиев, 1987, c.7], Strabonun (e.ə. 64 – b.e. 24-cü illəri) “Coğrafiya” [Страбон, 1964, c.467-475], Böyük Plininin (23–79) “Təbii tarix” [Латышев, 2 (28), 1949, c.271-308], Plutarxın (46–119) “Paralel tərcümeyi hallar” [Плутарх, Т.2, 1987, c.136-137, 310-313], Klavdi Ptolomeyin (70–147) “Coğrafiya” [Латышев, 1948, c.215-314, 231-257] və s. kimi antik yazılarda Qafqaz Albaniyasının təbiəti, şəhər tipli yaşayış yerləri, əhalisi, hərbi-siyasi durumu, təsərrüfat və əhalinin məşğuliyyəti haqqında zəngin məlumatlar cəmləşir.

Antik yunan mədəniyyətinin Qafqaz Albaniyası ilə qurulan beynəlxalq münasibətlərini arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan artefaktlarda müşahidə etmək mümkündür. Bu tarixi prosesi arxeoloji dəlillərə istinad edərək iki cəhətdən təhlil etmək olar.

1) Qarşılıqlı mədəni, siyasi və iqtisadi münasibətlər nəticəsində antik dünya ölkələrinə məxsus artefaktların Albaniya ərazisinə gətirilməsi (sikkələr və sənətkarlıq məmulatı).

2) Yuxarıda göstərilən beynəlxalq münasibətlər fonunda Antik dünya mədəniyyətinin Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə, xüsusilə dulusçuluq, bəzək-zinət məmulatının hazırlanması və tikinti texnikasında təsirini aydın şəkildə izləmək mümkündür. Antik dünya mədəniyyəti Albaniya əhalisinin dini dünyagörüşünə, dəfn adətlərinə, təsərrüfat və məşğuliyyətinə, həyat tərzinə, o cümlədən ticarət və pul dövryyəsinin formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmişdir.

Antik dünya mədəniyyətinin Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətinə təsiri və son mərhələdəki beynəlxalq münasibətləri Roma ilə sıx bağlıdır [Mustafayev, 2016]. Roma mənbələri Albaniyanın toponimləri, hidronimləri, etnik müxtəlifliyi, şəhərləri, tarixi hadisələrdəki iştirakı, xüsusilə Albaniya əhalisinin iqtisadi və hərbi-siyasi münasibətləri haqqında olan məlumatları olduqca dəqiq və aktual bir şəkildə diqqətə çatdırır. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində tədqiq olunan antik dövrün yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən aşkar edilən tapıntılar Albaniyaya aid latın dilli mənbələrdə göstərilən faktları tamamlayır. Əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri sırasında antik

Romaya aid bir çox tapıntılar, sənətkarlıqda və tikinti texnikasında izlənən Roma təsirini, ticarət, siyasi və mədəni münasibətlərin formalaşmasında qarşılıqlı əlaqələri görmək mümkündür. Roma ilə Albaniya arasında formalaşan münasibətlərin böyük qismi ticarət münasibətlərinin üzərinə düşür. Albaniya bir çox regionları birləşdirən mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşirdi ki, məhz bu quru və dəniz ticarət yolları vasitəsilə antik dünya ölkələri ilə əlaqələr saxlayırdı. Beynəlxalq ticarət münasibətləri Albaniyanın iqtisadi, siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatında başlıca funksiya daşıyırdı. Antik dövrdə Avropadan Asiyaya doğru ticarətin genişlənməsinin əsas səbəbi Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşü idi. Beynəlxalq ticarət yolları Avropanı Misir, Suriya, Selevki, Parfiya, Midiya, Baktrya, Çin, Hindistan kimi qədim mədəniyyətə malik ölkələrlə birləşdirirdi [Алиева, 2005, с.40; Алиева, 2007, с.42-60; Расулова, 2008, с.60-105, 129-139].

1958-ci ildə Şamaxı rayonunun Xınıslı kəndindən tapılan dəfinədə 70-dən çox yerli, Afina, Selevki, Arşaki və s. sikkələri ilə birlikdə e.ə. 80-ci illərdə kəsilmiş Roma denarisinin tapılması Albaniyanın Roma ilə ticarət münasibətlərinə dair nümunəvi faktdır [Пахомов, 1962, с.107-110; Пахомов, 1966, с.19-21]. Albaniyada ticarət münasibətlərinin yüksək inkişafı və pul dövriyyəsinin yaranması ellin mədəniyyətinin birbaşa təsiri, eyni zamanda Şərqdə güclənən şəhərləşmə prosesi ilə bağlı olmuşdur [Бабаев, 2002, с.177-178]. Azərbaycan ərazisindən aşkar edilən yerli bənzətmə sikkələr göstərir ki, ellin pullarının ölkə iqtisadiyyatındakı pula olan tələbatı ödəyə bilməməsi Albaniyada pulun zərb edilməsi zərurətini gündəmə gətirmiş və nəticə etibarilə e.ə. III əsrdən etibarən yerli pullar meydana gələrək, pul dövriyyəsinə formalaşmışdır [Бабаев, Казиев, 1971, с.16-32; Бабаев, 1990, с.160-162; Раджабли, 1997, с.9-28; Халилов, 1985, с.152-155]. Tapılan Roma pulları beynəlxalq səviyyədə qurulan qarşılıqlı ticarət münasibətlərinin göstəricisidir. 1964-cü ildə Çuxur-Qəbələ kəndinin cənubunda traktorla yer şumlanan zaman tapılan dəfinədə Roma imperatorları Otonun (69-cu il), Vespasianın (69–79-cu illər), Trayanın (98–117-ci illər) və Adrianın (117–138-ci illər) denariləri də vardır [Babayev, Əhmədov, 1981, s.18-19]. 1978-ci ildə Qəbələ rayonunun Çuxur-Qəbələ kəndinin antik şəhər yerinin e.ə. I əsrə aid mədəni təbəqəsindən tapılan Yuli Sezar və Klodinin gümüş denariləri isə Albaniya ilə Romanın erkən əlaqələrini şərtləndirən ən qədim pullardır [Наджафова, Бабаев, 2009, с.208-210]. Roma pulları Azərbaycanın Mingəçevir (e.ə. I–e.III əsrlərinə aid qəbir abidələrində), Bərdə, Gəncə, Şamaxı və digər rayonlarından da tapılmışdır [Бабаев, 1990, с.164]. İspaniyadan Hindistana qədər olan geniş ərazilərdə, o cümlədən Cənubi Qafqazda e.ə. I əsrin sonu – b.e. I əsrinin əvvəllərində Avqustun denarilərinin geniş yayıldığını sübut edən 12 ədəd sikkə Beyləqan rayonunun Təzəkənd xarabalığından tapılmışdır. Bu tapıntılar eramızın ilk əsrlərində Roma ilə Albaniyanın sıx əlaqələr qurduğunu göstərir [Azərbaycan tarixi, I Cild, 2007, s.391-392].

Yunan-Roma təsiri Albaniya ərazisinə ticarət vasitəsilə daxil olmuş, möhür əksləri olan gil parçalarında da (bulla) müşahidə edilir. Mingəçevir, Qəbələ və Şamaxıda rast gəlinən bu tapıntıların üzərində olan sujetlər antik dünyanın, xüsusən də Roma sənətkarlığının dini mifoloji təsvirləri ilə oxşarlıq təşkil edir [Асланов, Бабаев, 1965, с.94-102; Бабаев, 1990, с.165-176]. Mingəçevir qazıntılarından Roma mədəniyyətinə aid qliptika nümunələrinin tapılmasının başlıca səbəbi bu şəhərin beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşməsidir. Möhürlərin üzərində Roma allahlarının heykəlləri təsvir edilmişdir. Yunan möhürləri ilə oxşar təsvirlərə malik tapıntıların üzərində döyüş (müharibə), günəş, sevgi və s. allahların təsvirləri həkk edilmişdir [Бабаев, 1965, с.8]. Yunan və Roma tipli möhürlərin Albaniya ərazisində aşkarlanması qarşılıqlı ticarətin və mədəni əlaqələrin təzahürüdür. Romanın Albaniyanın sosial-siyasi həyatına təsiri nəticəsində yerli möhürlər hazırlanmışdır.

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Albaniyada torevtika sənəti inkişaf etməyə başlayır. Torevtika sənətinin Albaniyada yaranmasının əsas səbəbi antik dünyaya məxsus torevtika nümunələrinin ölkə ərazisinə gətirilməsi olmuşdur. Yunan-Roma sənətkarlıq nümunələri ilə tanış olan albanlar əcnəbi məmulatın oxşarını yaratmağa başlamışlar. Mingəçevir, Şamaxı, İsmayilli, Göyçay, Quba və digər rayonların ərazilərindən əldə edilən Roma torevtika sənətinə aid nimçə, cam, piyalələr ticarət və mədəni əlaqələr vasitəsilə Albaniya ərazisinə gətirilmişdir. Sənətkarlığa aid müxtəlif nümunələr, xüsusilə bəzək zinət əşyaları yalnız Yunanıstan və Romadan yox, eləcə də Misir, Suriya və s. ölkələrdən Albaniyaya ticarət və mədəni

əlaqələr yolu ilə daxil olurdu. 1893-cü ildə İsmayilli rayonu ərazisindən II-III əsrlərə aid Roma keramikasının ən gözəl nümunələrindən olan antik dünyaya məxsus içərisində əfsanəvi səhnələr təsvir edilmiş gümüş nimçə tapılmışdır [Osmanov, 1982, s.95-96]. Döymə üsulu ilə iki metal lövhədən hazırlanmış nimçənin alt hamar hissəsinə dairəvi çıxıntı – daban, yaxud oturacaq qaynaqlanmışdır. Bundan əlavə üst təbəqənin üzərində tritonların, habelə erot və delfinlərin əhatəsində dəniz atı üzərində oturmuş gənc gözəl qız təsviri həkk edilmişdir. Əsas süjet xətti qədim yunan – Roma mifologiyasından götürülən bu təsvir qızıl suyu ilə parıldadılmışdır. E.Spartianın verdiyi məlumata əsasən Roma imperatoru Adrian (117–136-cı illər) albanlar və iberlərlə dostluq münasibətlərində olub onların başçılarına bəxşişlər vermişdir [Тревер, 1959, c.177; Тревер, 1969, c.25; Кошкарлы, 1985, c.6-7, 54-57].

40-cı illərdə Mingəçevirdə taxta qutu qəbirdən tapılan fincanla və 1974-cü ildə Quba rayonunun Rustov kəndinin torpaq qəbrindən tapılan piyalə üzərindəki təsvirlər oxşardır. Tapıntılar üzərində həkk edilən üzüm salxımı təsviri Roma və digər antik ölkələrin torevtika sənəti üçün xarakterikdir [Гошгарлы, 2006a, c.49-55; Гошгарлы, 2006, c.116-118; Əliyev, Əliyeva, 1997, s.74-75]. Dionislə bağlı olan üzüm təsviri Yunanıstan və Roma ilə paralel Aralıq dənizi hövzəsi və Şərq ölkələrinin incəsənəti üçün əlamətdardır. Mingəçevir və Şamaxının qəbir abidələrindən tapılan Alban dövrünə aid üçbucaq formalı üzüm salxımı şəklində hazırlanan sırğalar da oxşar xüsusiyyətlərə malikdirlər [Гошгарлы, 2006a, c.54-55]. Bu tip təsvirlərlə işlənən torevtika nümunələri və zinət əşyaları Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Xüsusi fondunda qorunur, həmçinin ekspozisiya zalında nümayiş olunur (XF 517, XF 547 və s.). Roma torevtika sənətinin təsirini Albaniyada hazırlanan nümunələrdə görmək olar. Şamaxının küp qəbrindən və Mingəçevirin qəbir abidəsindən tapılan gümüş fincanlar öz təsvir və formalarına görə Roma torevtika sənətinin nümunələrinə çox yaxındır. Eramızın ilk əsrlərində bu tip fincanlar Romada geniş yayılmışdır [Кошкарлы, 1985, c.41-42].

Yunan-Roma mədəniyyətinin təsiri Albaniyanın tikinti texnikasında da izlənilir. Tikintidə dam örtüyü kimi kirəmitlərdən istifadə olunması birbaşa yunan mədəniyyətinin təsiri ilə baş vermişdir. Antik kirəmitlər Qəbələ, Şamaxı və İsmayılının arxeoloji abidələrindən əldə edilmişdir [Бабаев, 1974, c.48-59; Алиев, Османов, 1975, c.188-202; Халилов, 1985, c.34-38]. Bu dövrün tikinti texnikasında hörgü materialı kimi əhəng qarışıqlı məhluldan istifadə olunmuşdur. E.ə. I əsrdə Romanın tikinti texnikasında geniş tətbiq edilən bu yeni üsuldən Qəbələdə bişmiş kərpicdən ibarət tikililərdə istifadə olunduğu təyin edilmişdir. Buna qədər Romada Əhəng qarışıqlı məhluldan yalnız suvamaq və mozaika işində istifadə edilirdi [Бабаев, 1990, c.86].

Qafqaz üçün nadir memarlıq abidələri olan oval tipli tikililərdə antik Roma təsirinin fərqli nümunəsini görmək mümkündür. 2017-ci ildə aşkar edilən 5 Nəli oval tikilinin 0,7-0,8 m dərinlikdə, B4 və C4 kvadrlarında izlənilən döşəməsinin bəzi yerləri narın çınqıl qarışıqlı əhəng məhlulu ilə təqribən 1,5 sm qalınlığında suvanmışdır. Müasir tikinti texnikası olan bu məhlul Roma betonu (*opus caementicium*) adlanır. İndiyədək belə anoloji tapıntıya Azərbaycan ərazisində rast gəlinməmişdir [Babayev, Ağamaliyeva, Mustafayev, Heydərova, Hüseynova, 2018, s.229-230; Mustafayev, 2014, s.305; Бабаев, 1990, c.86].

AMEA Arxeologiya və Etnografiya İnstitutunun Xınalıq ekspedisiyası tərəfindən, 2020-ci ildə Xınalıq Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnografiya Qoruğu ərazisinin “Kımalıqəberiş” abidəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı antik dövrə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Abidə yaşayış yeri və qəbristanlıqdan ibarət olub e.ə. IV–b.e. VII əsrlərini əhatə edir. Bu abidədən xeyli sayda müxtəlif çeşidli, maraqlı maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Qazıntılar zamanı Albaniyanın Roma ilə əlaqələrini sübut edən, Qədim Roma hərbi geyim elementi olan tunc falera (Qədim Romada əvvəlcə at əslahəsinin bəzəyi, daha sonra mükafat medalı kimi istifadə olunan dairəvi və oval şəkilli metal plastinlər) aşkar edilmişdir. Nadir tapıntının üzərində yunan mifologiyasındakı Meduza-Qorqona təsvir edilmişdir (<https://news.milli.az/culture/917683.html>).

Yuxarıda göstərilən faktları əsas tutaraq qeyd edə bilərik ki, antik dövrdə Albaniyanın Antik dünya mədəniyyəti, xüsusilə Yunanıstan və Roma ilə qurduğu beynəlxalq səpkili iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr nəticəsində Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində yüksək inkişaf baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. I Cild. Bakı, 2007, 199 s.
2. Babayev İ., Ağamaliyeva S., Mustafayev L., Heydərova Ü., Hüseynova S. 2017-ci ildə Qəbələnin Antik şəhər ərazisinin V qazıntı sahəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2018, s.226-233.
3. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ. Bakı, 1981, 96 s.
4. Babayev İ., Kaniyut K., Mustafayev L., Qruber M. 2016-ci ildə Şəmkir-Qaracəmirli Beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən MATM-in Arxeologiya fonduna təhvil verilən arxeoloji tapıntılar / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2017, s.81-91.
5. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrə. Bakı, 1997, 120 s.
6. Mustafayev L. Antik dünyanın Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətinə təsirini şərtləndirən amillər / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2019. Bakı, 2019, s.109-118.
7. Mustafayev L.X. Antik mədəniyyətin Azərbaycan Albaniyasının maddi irsinə mədəni təsiri: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru diss. avtoref. Bakı, 2016, 26 s.
8. Mustafayev L. Azərbaycanda izlənən Əhəmənilər dövrü abidələrində yunan mədəniyyətinin izləri (Şəmkir rayonunda aparılan arxeoloji qazıntı materiallarına əsasən) / Görkəmli tarixçi-alim S.Aşurbəylinin anadan olmasının 110 illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu", VI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2016a, s.276-279.
9. Mustafayev L.X. Keramika istehsalında varislik (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və Quba tarix-diyarşünaslıq muzeyinin materialları əsasında) / Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş "Muzey, arxiv və kitabxanalarda qorunan milli dəyərlərin tədqiqi, təbliği, mühafizəsi və bərpası" II Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2018, s.204-213.
10. Mustafayev L.X. Şimali Azərbaycan Əhəmənilər imperiyasının tərkibində. Antik dünya ilə ilk əlaqələr / "Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu" IV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2014, s.137-145.
11. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı, 2020, 576 s.
12. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı, 2014, 140 s.
13. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV – b.e. III əsrləri). Bakı, 1982, 159 s.
14. Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, 1987, 132 с.
15. Алиев И.Г., Османов Ф.Л. Бассейн рек Геокчай – Гирдиманчай – Ахсучай в античное время // СА, 1975, №1, с.188-202.
16. Алиева Ф. Античный Азербайджан. Политические и торговые связи / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку, 2005, с.40.
17. Алиева Ф. Культура античного Азербайджана – Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку, 2007, 180 с.
18. Асланов Г.М., Бабаев И.А. Общая характеристика памятников глиптики, найденных при раскопках в Мингечауре // Изв. АН Аз.ССР, Серия общественных наук, 1965, №2, с.94-102.
19. Бабаев И.А. Античная черепица Кавказской Албании // СА, 1974, №2, с.48-59.
20. Бабаев И.А. Античные памятники глиптики Азербайджана / Материалы I науч. конфер. аспирантов Ин-та истории АН Аз.ССР. Баку, 1965, с.6-8.
21. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1990, 236 с.
22. Бабаев И.А. Денежное обращение Кавказской Албании в эллинистическую эпоху (конец IV – первая половина I вв. до н.э.) / Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı, 2002, s.177-196.
23. Бабаев И.А., Казиев С.М. Кабалинский клад монет эллинистической эпохи // НЭ, Т. 9, 1971, с.16-32.
24. Геродот. История в девяти томах / Пер. Г.А.Стратановского. М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1999, 752 с.
25. Гусейнова М. Из истории Южного Кавказа. Ходжалы–Гедабекская культура Азербайджана (XVI–IX вв до н.э.). Баку, 2011.

26. Гошгарлы Г.О. Античные могильники древнего Мингечаура и их параллели на трассе трубопроводов Баку – Тбилиси – Джейхан и Баку – Тбилиси – Эрзерум / Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının 60 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Mingəçevir, 2006, с.116-118.
27. Гошгарлы Г.О. Серебряная чаша из срубного погребения на трассе нефтепровода Баку – Тбилиси – Джейхан / Azərbaycanın antik və orta əsr arxeologiyası problemləri. Bakı, 2006a, с.49-55.
28. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическим материалам Азербайджана). Баку, 1984, 107 с.
29. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика из Азербайджана. Баку, 1985, 140 с.
30. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ 2 (24). М.; Л.; 1948, с.215-314, 231-257.
31. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ 2 (28), М.-Л., 1949, с.271-308.
32. Мустафаев Л.Х. Влияние культуры античного мира на керамическое производство Кавказской Албании // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В.М.Вашкевич. К.: "Видавництво "Гілея", 2015, Вип. 97 (6), с.143-145.
33. Мустафаев Л.Х. О развалинах построек, обнаруженных в 2014–2015 гг. на памятнике Ильястепе / Новые материалы и методы археологического исследования: От археологических данных к историческим реконструкциям. Материалы IV конференции молодых ученых. М.: ИА РАН, 2017, с.75-77.
34. Наджафова И.М., Бабаев И.А. Монета Клодия из античной Кабалы / Международная научная конференция, Азербайджан Шамкир, 11-12 сентября 2008. Баку, 2009, с.208-211.
35. Османов Ф. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 2006, 288 с.
36. Пахомов Е.А. Античные монеты в Албании // ВИКА, Баку, 1962, с.106-113.
37. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республиках и краев Кавказа / Вып.9. Баку, 1966, 124 с.
38. Плутарх. Избранные жизнеописания. Т.2. М.: Изд-во «Правда», 1987, 605 с.
39. Погребова М.Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке. М., 1977, 184 с.
40. Раджабли А. Нумизматика Азербайджана. Баку, 1997, 232 с.
41. Расулова М.М. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. – III век н.э. Баку, 2008, 228 с.
42. Страбон. География в 17 книгах / Пер. Г.А.Стратановского. М.: «Наука», 1964, 941 с.
43. Тревер К.В. Блюдо серебряное с позолотой с изображением Нереиды, римская работа II–III вв. Ленинград: Эрмитаж, 1969, 41 с.
44. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Ленинградское отделение Изд-ва Академии наук СССР, 1959, 392 с.
45. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку 1985, 236 с.

Nəcəfov Şamil

*AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Etnoarxeologiya şöbəsi,
aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<https://orcid.org/0000-0001-8834-7188>*

Əliyeva Səadət

*Avey Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun direktoru,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-5370-3178>*

Mursaqlıyev Musa

Keşikçidağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun direktoru

AVEY ALBAN MƏBƏDİ VƏ ƏTRAFINDA 2023-CÜ İLDƏ APARILAN ARXEOLoji TƏDQIQATLAR

Annotasiya. Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəni irsinin öyrənilməsində məbəd və kilsələr mühüm yer tutur. Azərbaycanın qərb bölgəsində, xüsusilə Qazax rayonu ərazisində Albaniya dövlətinin tarixi yadigarları olan kilsə və məbədlərə çox rast gəlinir. Xristianlığın geniş yayıldığı bölgələrdən biri kimi ərazidə maddi-mədəni irsimizin alban dövrünə aid memarlığını və incəsənətini özündə yaşadan abidə olaraq Avey məbədi əhəmiyyətli rola malikdir. Təqdim olunan məqalədə tarixi keçmişimizin izlərini saxlayan bu abidə kompleksində 2023-cü ildə aparılmış arxeoloji tədqiqatlardan bəhs edilir.

Açar sözlər: Qazax, Daş Salahlı, Avey, alban, məbəd

Keywords: Gazakh, Dash Salahli, Avey, Alban, temple

Avey məbədində arxeoloji tədqiqatlar. 2023-cü ildə Qazax arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonunda, Avey dağında yerləşən alban məbədi və ətrafı, eləcə də Daş Salahlı mağaralarında arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır. Avey dağının zirvəsində, Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun ərazisində, dəniz səviyyəsindən 922 metr yüksəklikdə yerləşən, VII əsrə aid edilən Alban məbədinin üzərində qeydiyyat nişanı (inv. № 283) və qısa məlumat löhvəsi vardır [Nəcəfov, 2024, s.18].

Alban məbədi hesab edilən qədim məbəd (Ay məbədi) Avey dağının cənub zirvəsində yerləşir. 4,5x3,5 m və 3,5x2,5 m ölçülü iki nefli (otaqlı) məbəd yerli Avey daşından inşa edilmişdir [Мамедова, 2004, c.98]. Şimal hissəsinin tavanı tağvari, cənub hissəsinin tavanı isə konusvari kümbəzlə tamamlanır (Şəkil 1-3). Məbəd kompleksinə iki kilsə, yardımçı tikili, qala divarları və bir neçə köməkçi tikililər daxildir [Ахундов, 1986; Мамедова, 2004, c.98].

Məbədin tarixi ilə bağlı müxtəlif mənbə və ədəbiyyatlarda məlumatlar vardır. Bunları ümumiləşdirərək və aparılmış qazıntılardan əldə edilən materialları sistemləşdirərək məbədin V–VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyası dövlətinin dövründə tikildiyini ehtimal etmək olar. Lakin məbəd memarlıq üslubuna görə xristianlığa qədərki Albaniya dövrünün abidələrinə daha çox bənzədir. Abidənin tikinti üslubunda Roma və yunan memarlıq üslubuna yaxınlıq daha çox hiss edilir [Ахундов, 1986]. Bəzi mülahizələrə görə “Avey” sözü qədim türklərdə “Ay evi” mənasını verir və məbəd qədim yunan mifologiyasındakı Ay ilahəsi – Selenanın şərəfinə inşa edilmişdir. Bildiyimiz kimi, xristianlığa qədərki Albaniyada çoxallahlı dinə sitayiş edilmişdir və

burada Roma və yunan allahlarına səcdə olunurdu. Digər bir ehtimala görə isə, bura ov yeri (indi də Qazax dialektində “ov” sözü “oy” kimi ifadə olunur) olub. Lakin buranın ov yeri olması bir qədər təəccüb və şübhə doğurur. Çünki, ərazi ovalıq yox dağlıq ərazidir.

Məbədin dağın zirvəsində, sıldırım qayanın üzərində tikilməsi onu göstərir ki, məbəd xalqa açıq yer olmamışdır. Fikrimizcə, bura kahinlərin müəyyən vaxtlarda dini ayinləri icra etmək üçün gəldiyi məkan olmuşdur. Bu baxımdan Avey məbədinin Qazax rayonunun Aşağı Əskipara kəndi ərazisində, Coğaz çayının sol sahilində yerləşən başqa bir alban kilsəsindən fərqi açıq-aydın hiss olunur [Ахундов, 1986]. Belə ki, ikinci abidədə xristianlıq elementləri ilk baxışdan sezilir və yaşayış məntəqəsi ərazisində, xalqa açıq şəkildə yerləşmişdir. Əlavə olaraq, onu da qeyd edək ki, ikinci abidənin qapılarının başında alban xaçı var, sütunlarında nəbatə və balıq şəkillərdən ibarət bəzək elementləri görünür. Suriya üslubunda V–VIII əsrlərdə inşa edildiyi ehtimal edilir. Həyatında yazılı qəbir daşları olmuşdur. Məlumatlara əsasən bu qəbir daşlardan birinin üstündə qarqarca belə yazılmışdır: **“yurdumuzu tərk etmədik, qriqorianlara əyilmədik, qırıldıq...”**

Şəkil 1. Avey məbədinin şərq görünüşü

Şəkil 2. Məbədin cənub görünüşü

Şəkil 3. Avey məbədinin şimal-şərq hissəsində yardımçı tikili

Şəkil 4. Avey məbədinin qarşısında qazıntı sahəsinin görünüşü

Avey məbədinin həyatında XIX əsrin 70-80-cı illərində qəbirlər aşkar edilmişdir. Qəbirlərin sinə daşları albanlara xas olan üslubda naxışlanmışdır. Daşlarının birinin üstündə damğa kimi albanlara məxsus lotos gülü və onun yuxarı künclərində Günəş simvolu olaraq içərisi 8 hissəyə ayrılmış rozetka qazılmışdır [Ахундов, 1986].

Avey məbədinin daxilində, hücrə yerlərinin birinin yuxarisında, şərq tərəfə açılmış pəncərənin yaxınında göl naxışlı bəzək elementi ilə əhatələnmiş alban xaçı təsvir edilmişdir. Bu xaç daş üzərində qabartma üsulu ilə yonulmuş, həkk edilmişdir. Xarici hissədə isə məbədin qərb tərəfində, yuxarıda eynilə

daxildəki kimi xaç təsviri vardır. Hər iki xaçın üzəri zədələnmiş, hansısa küt alətlə qaşınmış, müəyyən tərəfləri qopub düşmüşdür [Nəcəfov, 2024, s.19-20].

2023-cü ildə arxeoloji qazıntılar məbəd kompleksinin daxilində və məbədin şimal, cənub və şərq həyatında aparılmışdır. Qazıntıların aparılmasında məqsəd məbəd daxilində və yaxın ətrafında dəfnlərin mövcud olub-olmadığını müəyyən etmək, ümumilikdə məbədin strukturuna, tikinti üslubuna və dövrünə bir daha aydınlıq gətirməklə insan dəfnləri ilə məbədin inşa edildiyi dövrün qarşılıqlı müqaisəsini və əldə edilmiş artefaktların təhlilini aparmaq və dövrünü müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur [Nəcəfov, 2024].

Avey Alban məbədi daxilində və həyatında qazıntı sahələri seçilmişdir. Daxildə, iç otaqda seçilmiş qazıntı 2x2 m-lik sahəni əhatə edirdi. Adətən Alban dövrü məbədlərinin, kilsələrin daxilində də bəzən insan dəfnləri, müqəddəslərin məzarları olur. Məhz bu məqsədlə məbədin daxilində də arxeoloji qazıntılar aparılmış, lakin dəfn yerləri aşkarlanmamışdır [Nəcəfov, 2024, s.28].

Məbədin cənub həyatında yoxlama qazıntı sahəsi ilkin olaraq 2x2 m ölçüsündə götürülsə də sonradan tədricən artırılmışdır. Müasir yer səthindən 10-15 sm dərinlikdən başlayaraq qəbirlərin sinə daşları görünməyə başlamışdır (Şəkil 4). İlkin mərhələdə bu daşların bu qədər sıx və çox yanaşı, simmetrik qaydada düzülüşü bizdə şübhə yaratmış və əvvəlcə bu sahənin məbədin ön hissəsi olduğu üçün bəlkə də daşla döşənmiş səki yeri olması fikrini doğurmuşdur. Lakin, sonradan bəzi daşların qoyuluşu, onların üzərində işarə və damğalara rast gəlinməsi, qəbir daşları arasından insan sümüklərinin fraqmentlərinin tapılması bu daşların altında insan dəfnlərinin həyata keçirilməsi fikrini təsdiq etdi [Nəcəfov, 2024, s.23]. Qazıntı sahəsi genişləndirilərək 3x7 m-ə çatdırıldı. Müəyyən olundu ki, bu sahədə yanaşı salınmaqla sıx dəfnlər həyata keçirilmiş və bu dəfnlər arasında zaman fərqi təxminən çox deyildir. Bəzi insan sümükləri fraqmentlər halında hətta 5-10 sm dərinlikdən tapılmışdır. Məbədin yerləşdiyi yüksəklikdə vaxtilə sərhəd-gözetçi məntəqəsi tikilərkən ərazinin torpağı müəyyən qədər texnika ilə qaşınmış və buna görə də insan sümükləri lap üst səviyyələrdən aşkar edilmişdir. Şübhəsiz ki, dəfnlərin icra edildiyi və mərasimlərin həyata keçirildiyi zaman insanlar öz ölümlərini dini qaydalara əsasən müəyyən dərinliklərdə (əsasən 1-1,2 m dərinlikdə) basdırmışlar. Lakin, sonradan təpənin torpaq qatı müəyyən qədər götürüldüyü üçün skeletlərin bəzi sümükləri çox dərin olmayan qatlardan aşkar edilirlər. Qazıntılar zamanı müasir yer səthindən 10 sm dərinlikdə sinə daşlarından birinin üstünə uzadılaraq dəfn edilmiş insanın skeleti aşkar edildi (1 №-li qəbir). Güman ki, bu skelet digərlərindən sonrakı dövrə aiddir və onun aid olduğu mərhum dəfn edilməsi üçün nəzərdə tutulan yerdə daha əvvəlki dövrdə salınan qəbrin sinə daşı çıxdığına görə, elə bu formada sinə daşının üstünə uzadılmış və üzəri torpaqlanmışdır [Nəcəfov, 2024, s.23]. Maraqlı dəfn adəti izlənilmişdir. Mərhum arxası üstə, qərb-şərq istiqamətində, sağ qolu yanına uzadılmış, sol qolu isə qurşaqda əylərək qasıq nahiyəsinin üstünə qoyulmuş halda, xristian dini qaydalarına əsasən dəfn edilmişdir. Baldır və ayaq barmaq sümüklərinin bəzisi dağılmışdır. Ehtimal ki, mərhumun skeleti çox üzdə olduğu üçün sümüklər itmiş və dağılmışdır. Antropoloji təhlillərdən və skeletin sümüklərindən onun iri bədən ölçüsünə məxsus kişi cinsinə aid olduğu aydın oldu. Sağ ayağın baldır sümüyü əyilmişdir. Görünür ki, mərhumun ayaq sümüklərində anatomik problem olmuşdur. Mərhumun başı orta ölçülü, içərisi kül və kömür dolu gil manqalın içərisinə qoyularaq basdırılmışdır. Gil manqal az hündürlüyə malik olub, qalın divarlıdır və onun hissələri tapılmışdır. Bütöv parçası isə kəllənin altından çıxarılmışdır [Nəcəfov, 2024, s.24]. Kəllənin altına gil manqal qoyularaq dəfn edilmə adəti maraqlıdır. Fikrimizcə, belə bir adət od ayini ilə bağlı ola bilərdi. S.M.Qaziyev Kərimlidə (Oğuz rayonu) tədqiq etdiyi erkən dəmir dövrünə aid qəbir abidəsinin baş tərəfində od qalanması, dəfn edilən şəxsin qarşısında buynuz formasında çıxıqları olan bir cüt kürənin qoyulmasını atəşə, oda olan ibtidai dini inamla əlaqələndirmişdir [Qaziyev, 1962]. Tədqiqatçı eyni zamanda Sarısu və Qarabaldır çayları arasında Muncuqlutəpə adlanan sahədə tədqiq etdiyi bəzi qəbirlərdən gil manqallar aşkar ediliyini yazmışdır [Qaziyev, 1973, s.149]. Ümumiyyətlə, Kərimlidə e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid 9 torpaq qəbir tədqiq edilmiş, bunlardan 1, 3, 5 və 8 №-li qəbirlərdən gil manqallar aşkar edilmişdir [Qaziyev, 1973, s.149-155]. 5№-li qəbrin yanında ocaq yeri aşkar edilmiş, ocaqda 3 ədəd enli oturacaqlı, yuxarı hissəsi daralan dördkünc manqal aşkar edilmişdir [Qaziyev, 1973, s.156].

İnsan skeletinin bel hissəsindən isə dəmir xəncərin qalıqları tapılmışdır. Həddinən artıq korroziyaya uğradığı və hissələrə parçalandığı üçün onun formasını müəyyən etmək çətin olmuşdur.

İnsan kəlləsinin alt çənə sümüyü üzərindən mis sikkə tapıldı (Şəkil 5). Çox korroziyaya uğramayan mis miskkənin üzəri oxunarkən aydın oldu ki, bu dirhəm Elxani (Hülakü) hökmdarı Abaqa xan dövründə zərb edilmiş pul nişanıdır. Mis dirhəm hicri 663-cü ildə (miladi 1265) Təbrizdə zərb edilmiş, diametri 20 mm, çəkisi isə 2,76 qramdır. “Qaan əl-adil” növünə aid mis dirhəm ehtimal ki, mərhumun ağzına qoyulmuşur. Belə bir adətin xristian dəfnlərində mövcud olması ilə bağlı məlumatlar vardır. İnsan skeletinin üzərindən mis sikkənin tapılması mərhumun dəfn olunduğu dövrü müəyyən etmək baxımından əhəmiyyətli tapıntı idi [Nəcəfov, 2024, s.24].

Abaqa dövrünə aid analoji sikkələrin bəzilərinə xristian xaçı təsvir olunmuş və ərəb dilində “Ata, Oğul və Mükəddəs Ruhun adı ilə, yalnız bir Tanrı” yazısı vardır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika fondunda qorunan, Elxanilər dövlətinin dövrünə aid dirhəmlər Elxani (Hülakü) xanları (1256–1358) dövrünə aid Azərbaycan zərxbanaları, uyğun dövrün pul dövriyyəsi haqqında məlumat toplamağa yardım edir [MATM Numizmatika fondu. inv. NF19987, NF6014, NF19548]. Üst tərəfinə “tovhid” ifadələri, zərxbana, hicri qəməri təqvimə müvafiq zərb ili, arxa tərəfində Elxani xanlarının titulları və adları həkk edilmiş belə gümüş və mis dirhəmlər Təbriz, Tus, Həmədan, Marağa, Bərdə, Şirvan, Əlincə, Naxçıvan və s. zərxbanaların fəaliyyətini təsdiq edir. Fondada qorunan 2,5 qramlıq bir nümunədə – Abaqa xanın sikkəsi üzərində Təbriz, hicri 678-ci il (miladi 1279/1280-ci il), üst tərəfində – 3 sətirdə “tovhid”, kənarında zərxbana və zərb ili, arxa tərəfində – 5 sətirdə uyğurca xanın titulları və adı həkk edilmişdir [MATM Numizmatika fondu. inv. NF19987].

Şəkil 5. Elxani (Hülakü) hökmdarı Abaqa xan dövrünə aid mis dirhəm

1 №-li qəbirdən sağda, ondan şimalda uzadılmış sinə daşlarından birini yoxlamaq, dəfn qaydasını öyrənmək məqsədilə 2 №-li qəbir açıldı. Sinə daşının üzərində insan siluetini xatırladan təsvirin xətləri çox dəqiqliklə və simmetrik olaraq qazıma üsulu ilə daşın üzərində cızılmışdır. Müasir yer səthindən 15 sm dərinlikdə qərb-şərq istiqamətində qoyulmuş sinə daşının uzunluğu 1,9 m, eni isə 55 sm idi. Sinə daşı qaldırıldıqdan sonra onun altında çox dar və ensiz qazılmış qəbir kamerasının içində insan skeleti aşkar edildi. Qəbir açılarkən və skeletin sümükləri təmizlənərkən kameranın ayaq hissəsində daha bir insan kəlləsi, cənub divarına yaxın digər skeletə məxsus çiyin sümükləri, kameranın baş hissəsində isə daha iki skeletin ayaq

sümükləri aşkarlandı. Bu onu sübut edir ki, kiçik bir sahədə dəfnlər həddindən çox yaxın və sıx şəkildə həyata keçirilmişdir. Bunu, məbəd və yaxın ətrafının müqəddəs ərazi hesab edildiyi üçün xristian dini mənsublarının öz ölülərini məhz bu ərazidə dəfn etməyə üstünlük vermələri ilə izah etmək olar. 2 №-li qəbrin qazıntısı zamanı müəyyən hissələri aşkarlanan digər insan skeletlərinin çıxma səviyyəsi eyni hündürlüyü əks etdirmir. Bu isə onlar arasında müəyyən dövr fərqi ehtiva edir. Sənə daşlarının da bəzilərinin hündürdə, bəzilərinin nisbətən alçaqda olması da fikrimizi sübut edir. Xronoloji baxımdan xristian qəbirləri məbəd ətrafında güman ki, müəyyən zaman fərqi ilə (ola bilsin ki, 150-250 il) salınmışdır [Nəcəfov, 2024, s.26-27].

2 №-li qəbirdə də skeletin vəziyyətindən aydın olurdu ki, mərhum qərb-şərq istiqamətində (başı qərbə, ayaqları şərqə olmaqla), arxası üstə, əlləri sənədə əyilmiş (bir-birinə paralel olaraq) halda dəfn edilmişdir. Bu skeletin də aid olduğu kimsənin xristian dini ehkamlarına mənsub olması aydın bilinirdi [Nəcəfov, 2024, s.27].

Məbədin şərq hissəsində də 4x2 m ölçüsündə sahə seçilmiş və qazıntı işləri aparılmışdır. 40 sm dərinliyədək qazıntılar aparılmış və müəyyən olmuşdur ki, bu hissədə təbii dağ süxurları, qayalar daha çoxdur və həmin qayaların arasındakı boş və yumşaq torpaq qatlarında da insanlar mümkün olduğu qədər öz dəfnlərini həyata keçirmişlər. Bu sahədən 3 ədəd sənə daşı aşkar edildi. Sənə daşlarının birinin üzərində qazıma üsulu ilə insan siluetini xatırladan naxış vardır. Bu qəbirlər də ölçü və formaca cənub hissədən tapılan qəbir daşlarının təkrarlayır (Şəkil 6).

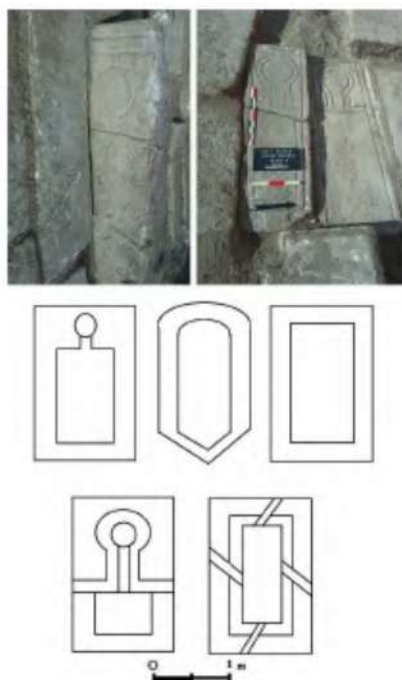
Şimal hissədə seçilmiş 3x3 m ölçüdə qazıntı sahəsində isə 40 sm dərinlikdən yalnız sərt qaya daşları və əhəngdaşı parçaları aşkar edildi və ehtimal ki, bu hissədə ümumiyyətlə torpaq qatı əlverişli olmadığı üçün dəfnlər icra edilməmişdir [Nəcəfov, 2024, s.29].

Beləliklə, məbədin həyatının yalnız cənub hissəsində qəbirlərin sayı həm çox, həm də sıxdır. Qəbir daşlarının uzunluğu 1,5-2,5 m arasında, eni isə 40-60 sm arasında dəyişirlər. Üzərilərindəki təsvir və işarələr isə əsasən qazıma üsulu ilə həkk edilmişdir (Şəkil 6).

Məbədin həyatından 34 ədəd sənə daşı aşkar edildi. Onların bəziləri (təxminən 6 ədədi) üst-üstə aşkarlandı. Güman ki, aralarında zaman fərqi çox olmuş və dəfnlər üst-üstə icra edilmişdir. Yaxın ətrafda vaxtilə xəndək qazıntısı zamanı da belə qəbirlərin tapılması haqqında yerli əhəlinin verdikləri məlumatları eyniləşdirsək görürük ki, məbədin bütün ətrafı boyunca xristian qəbirlərinin sayı çoxdur və onlar müasir yer səthindən 10-15 sm dərinlikdən başlayaraq aşkar edilirlər [Nəcəfov, 2024, s.29].

Avey məbədi haqqında yazan erməni tədqiqatçılarının iddialarında bu məbədin indiki xristian Ermənistanına mənsub olması, Mesrop Maştos tərəfindən əsası qoyulduğu və adının da Surbsarkis dağında yerləşən "Müqəddəs Sarkis monastırı" olduğu qeyd olunur [Анохин, 1981]. Təbii ki, bu fikir uydurmadır və tarixi reallığa heç bir aidiyyəti yoxdur.

Erməni tarixçilərinin dünyaya albanlara məxsus kilsə və monastrları öz kilsələri kimi təqdim etmələri məlumdur. Bu kimi onlarla erməniləşdirilmiş kilsə və monastr göstərmək olar. Mila Avraam "International Society Projects"də yazır ki, gürcü kilsəsindən fərqli olaraq, alban kilsəsi Qafqaz Albaniyasında "eyni dindən" deyərək albanları erməniləşdirməyə çalışan erməni keşişlərin tələsinə düşmüşdür.

Şəkil 6. Sinə daşları üzərindəki təsvirlər

Arxeoloji tapıntılar, onların təsnifatı və dövrləşdirilməsi. Avey alban məbədi və ətrafında aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı bəzi artefaktlar əldə edilmişdir ki, bunlar da məbədin tarixi qədimliyi haqqında fikirlərimizi bir qədər dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Tapıntılar içərisində keramika nümunələri əsas yer tutur. Bu keramikalar iki qrupa ayrılır: şirli və şirsiz. Şirli keramika nümunələrinin üzərində ibtidai formanın izlərinə rast gəlirik. Şir əsasən cilalanmadan sonra anqoblanmış qabların səthinə çəkilmişdir. Şirin keyfiyyəti yüksək olmuşdur və öz izlərini gil qabların üzərində saxlamaqdadır (Şəkil 8, 5-6). Monoxrom şirli qab parçaları üstünlük təşkil edirlər. Şirsiz qab nümunələri isə çoxsaylıdır. Forma verən hissələrə əsasən söyləmək olar ki, bu qablar küpə, bardaq, kuzə, nəlbəki, qazan, xeyrə tipli gil qabların ağız, çiyin, gövdə və oturmaq hissələrini təmsil edirlər (Şəkil 8, 7-8). Saxsı nümunələrinə əsasən söyləmək olar ki, onlar gil tərkibi qarışıq (əsasən qum və narin çinqil) materialdan yoğrularaq, sabit temperaturda bişirilmişlər. Bəzilərinin üzərində yanıq və his izlərinə rast gəlinməsi isə onların uzun müddət məişətdə istifadə edilməsini göstərir [Nəcəfov, 2024, s.32].

Şirsiz gil qab hissələri küpə, bardaq, kuzə, boşqab və s. tipli məişət qablarının qırıqlarından ibarətdir və gil tərkibləri qarışıq olmaqla hazırlanmışdır [Nəcəfov, 2024, s.32]. Gil qab nümunələrinin IX–XIII əsrlərə aid olması şübhə doğurmur.

Şüşə məmulatı iki növ fraqmentlərlə təmsil olunur. Bir ədəd qara şüşədən hazırlanmış saya formalı bilərzik nümunəsi fraqment halındadır (Şəkil 8, 2). Əldə edilən şüşə qabların fraqmenti isə 3 ədəddir (Şəkil 8, 4). Onlardan biri açıq-yaşıl, digəri açıq-göy, sonuncu isə qəhvəyi rənglidir. Şüşə qab fraqmentləri ehtimal ki, ətriyyat və əsasxana qablarına aid olan nümunələrin hissələridir. Təsnifatına və təyinatına əsasən bu qabların IX–XII əsr materialları içərisində özünə analoji oxşarlar tapmasının şahidi oluruq. Belə şüşə nümunələri Şabran və Şəmkir orta əsr şəhər yerlərindən, eləcə də Kərpiclitəpə abidəsindən tapılmışdır [Dostiyev və b., 2013, s.408-431, 456-460; Əsədov, Əhmədova, 2023, s.103-108, şəkil 4-8].

Məbədin cənub ətəyində aparılan qazıntılar zamanı sinə daşı yanında bir ədəd dəmirdən hazırlanan ox ucluğu aşkar edildi (Şəkil 8, 1). Yaxşı vəziyyətdə qalan ox ucluğunun başlığı ağırdır və bu da onu göstərir ki, orta əsrlərdə və daha qədimdə döyüş zamanı uzaqvuran silah kimi istifadə edilən bu ox ucluğundan bilavasitə düşmənin zirehli geyimini deşmək üçün yararlanmışlar. Sonluğu milşəkillidir və ağac saplağa

keçirmək üçündür. Təyinatına görə XII əsrin səlcuq türklərinin istifadə etdikləri ox ucluqları tipindədir. Uzunluğu 4,5 sm-dir.

Məbədin həyatından qazıntılar zamanı tapılmış üzərində keçi təsvirləri olan qaya daşı da maraqlıdır [Nəcəfov, 2024, s.34]. İbtidai rəssamın düşüncəsini əks etdirən bu qayaüstü rəsmdə çox ehtimal ki, heyvanlarını otaran çobanın keçiləri cizgilərlə verilmişdir (Şəkil 7).

Şəkil 7. Üzərində keçi təsvirləri olan daş

Daş Salahlı mağaraları. Arxeoloji ekspedisiya Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu ərazisində, qoruğa daxil olan nadir abidələrdən hesab olunan Daş Salahlı mağaralarında da qısamüddətli tədqiqatlar aparmışdır. Mağaralar Avey məbədinin yerləşdiyi dağ zirvəsinin bir qədər aşağı hissəsində yerləşirlər. Gəliş-gediş imkanları bir qədər çətin olan mağaraların giriş hissələrinin yolu sərt qayalıqlarla əhatələnmişdir. Mağaralar bir cərgədə, dairəvi, dövrələmə xətt boyunca yerləşirlər. Onların girişi bəzilərdə çox səliqəli yonulmuş, bəzilərdə isə sərt qaya daşlarının girintili-çıxıntılı hissələri ilə müşayiət olunurlar (Şəkil 9). Mağaraların giriş hissələrinin hündürlüyü 1-1,5 m, eni 60-80 sm olmaqla ağızda divar hissənin qalınlığı təxminən 1-2 m-ə qədərdir [Nəcəfov, 2024, s.34].

Mağaraların daxili divarları demək olar ki, hamısında çox qalın olan his təbəqəsi ilə örtülmüşdür. Xüsusilə mağaraların tavanında bu his qatı çox qalındır və bərkimişdir. Buna səbəb isə yuxarıdan yağış sularının yaratdığı nəmişliyin daşlara hopması və aşağı hissədə yandırılan tonqalın his təbəqəsinin nəmlənmiş əhəngdaşına hopması nəticəsində yaranan qatdır.

Mağaraların bəziləri 1, bəziləri isə 2-3 otaqlıdır. Bu otaqlara giriş iç-içədir. Otaqların sahəsi 10-15, bəzən isə hətta 20-25 m²-dəkdir (Şəkil 9)[Nəcəfov, 2024, s.34].

Mağaraların içərisində çox yerdə rastlaşdığımız artefaktlar keramika nümunələri idi. Keramika nümunələrinin əksəriyyəti antik dövrü xarakterizə edir. Bu hal araşdırılması vacib olan məqamlar ortaya çıxardır. Belə ki, yuxarı hissədə Alban məbədinin salındığı dövr, məbəd ətrafından tapılan antik və orta əsr keramikası, mağaraların divarlarında rast gəldiyimiz müxtəlif yazı və işarələrin eynisinin məbəd divarlarında da mövcud olması düşündürücü sualalr yaradır. Ehtimal edilə bilər ki, Avey məbədində ilkin dövrlərdə ibadət edən xristianlar, albanlar öz kahinləri və müqəddəs saydıqları din adamları üçün aşağıda mağaralar salmış, onlar burada qalaraq ibadətlə məşğul olmuşlar. Təbii ki, bu araşdırılması tələb olunan məqamlardan biridir və bunun üçün də ərazidə kompleks arxeoloji tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu ərazisində aparılan tədqiqatlar xristianlıq dini abidələrinin tədqiqi baxımından çox vacib elmi əhəmiyyət daşıyır. Məbədin tədqiqi, xristian dəfnlərinin aşkara çıxarılması, eyni zamanda müəyyən fərqli elmi yanaşmalara səbəb olan müxtəlif məzmun və forma daşıyan artefaktların əldə edilməsi bu ərazidə yaxın gələcəkdə daha uzunmüddətli və kompleks arxeoloji qazıntıların aparılmasının əhəmiyyətini göstərir.

Şəkil 8. 1 – dəmir ox ucluğu; 2 – şüşə qolbaq hissəsi; 3 – saxsı qabın oturacaq hissəsi; 4 – şüşə qab hissələri; 5-6 – şirli qabların hissələri; 7-8 – şirsiz saxsı qab nümunələri

Şəkil 9. Daş Salahlı mağaralarının giriş və daxili hissələri

ƏDƏBİYYAT:

1. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondu: inv.NF19987, NF6014, NF19548.
2. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseynli N.N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çarşıoğlu, 2013, 516 s.
3. Əsədov V.A., Əhmədova G.R. Kərpiclitəpədə aşkar edilmiş şüşə məmulatları // Dövlət və Din, №02 (76), 2023, s.101-109.
4. Qaziyev S.M. Qəbələ mahalının qədim tarixindən // Qafqaz Albaniyası tarixi məsələləri. Bakı: Elm, 1962, s.75-105.
5. Qaziyev S.M. Vardanlıda arxeoloji qazıntılar / Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. VII cild. Bakı: Elm, 1973, s.146-160.
6. Nəcəfov Ş.N. Ağstafa rayonu ərazisindəki Keşikçidağ Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu və Qazax rayonu ərazisindəki Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunda aparılmış arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı (14.12.2023-12.01.2024). AMEA AEİ, Çöl tədqiqatları şöbəsi. Bakı, 2024, 37 s.
7. Анохин Г.И. Малый Кавказ. Москва: Физкультура и спорт, 1981, 191 с.
8. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с.
9. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыоглу, 2004, 224 с.

Nəcəfova İradə M.

*AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, t.e.n., dosent / SEBA*

Məmmədova Aygün

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunun
böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

QƏBƏLƏDƏN TAPILMIŞ PARFIYA SİKKƏSİ HAQQINDA

Annotasiya. Parfiya sikkələrinin tapıntıları müxtəlif dövrlərdə Qəbələyə yaxın ərazilərdə və şəhərin özündə həm qarışıq dəfinələrin tərkibində (Çuxur-Qəbələ, Dizaxlı, Dəlləkotudan), həm də tək-tək aşkar edilmişdir. Ən son tapıntılar arasında 2013-cü ildə Qəbələ şəhərinin Səlbir ərazisində 8 saylı katakombada aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmiş çox sürtülmüş gümüş Parfiya sikkəsini qeyd etmək olar. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, bu sikkə I-II əsrlərdə zərb edilən “*Artaban tipli*” (əvvəllər “*Qotarz tipli*” adlandırılan) draxmadır.

Açar sözlər: Qəbələ, Qafqaz Albaniyası, Parfiya, sikkə

Keywords: Gabala, Caucasian Albania, Parthia, coin

Giriş

Parfiya sikkələri Qafqaz Albaniyasının (*bundan sonra – Albaniya*) pul dövriyyəsinə artıq e.ə. II əsrin sonlarında daxil olmuşdur [Раджабли, 1997, c.20]. Bu sikkələrə (əsasən gümüş draxmalara) həm yalnız onlardan ibarət olan dəfinələr tərkibində, həm qarışıq dəfinələrdə, həm də tək-tək rast gəlinir [Алиев, 1992, c.69; Бабаев, 1990, c.165; Пахомов, 1962, c.50; Пахомов, 1966, IX, №2080; Раджабли, 1997, c.18; Сейфеддини и др., 1998, c.53-59].

Parfiya sikkələri həm Albaniyanın paytaxtı – Qəbələ şəhəri yaxınlığında, həm də Qəbələ şəhərinin öz ərazilərində də aşkar edilmişdir. O cümlədən, məlumdur ki, Parfiya sikkələri Çuxur-Qəbələ [Луконин, Раджабли, 1979, c.74], Dizaxlı [Бабаев, 2017, c.15], Dəlləkotuda [Алиев, Гадиров, 1985, c.28, 68] aşkarlanan üç qarışıq Qəbələ xəzinələrində, eləcə də tək-tək aşkarlanmışdır [Babayev və b., 2015, s.27; Алиев, Гадиров, 1985, c.28, 68; Бабаев, 1990, c.158; Пахомов, 1949, V, №1381; и др.].

Müxtəlif illər ərzində Qəbələ Azərbaycan-Koreya Arxeoloji Ekspedisiyasının fəaliyyəti zamanı (SEBA (Seul-Bakı) Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının dəstəyi ilə həyata keçirilən) AMEA-nın müxbir üzvü İlyas Babayevin ümumi rəhbərliyi ilə, o cümlədən bu məqalənin müəlliflərin iştirakı ilə, bəzi sikkələr də aşkar edilmişdir.

Onların içərisində 2013-cü ildə ekspedisiyanın Koreya qrupu tərəfindən (professorlar Yi Seonbok, Kim Jongil, Kwon Oyung, Seong Jeongyong və s. rəhbərliyi altında) 8 saylı katakombanın qazıntıları zamanı aşkar edilmiş bir Parfiya sikkəsi də vardır [Yi Seonbok və b., 2016, s.90]. Məhz bu sikkə haqqında aşağıda danışılacaq.

8 saylı katakomba haqqında

8 saylı katakomba 2013–2014-cü illərdə Qəbələ şəhərinin ərazilərindən biri olan Səlbirin qərb hissəsində aparılan qazıntılar zamanı tapılmış və tədqiq edilmişdir. Qeyd edək ki, bu dövrdə Səlbirin qərb

hissəsində 17 katakomb qazılaraq tədqiq edilmişdir. Ehtimal olunur ki, bu katakomb kompleksi I–IV əsrlərə aiddir [Yi Seonbok və b., 2016, s.87].

Həmin ərazidə aparılan sonrakı tədqiqatlar zamanı katakombaların sayı artıq 20-dən çox olmuşdur [Cəbiyev və b., 2022, s.33]. Lakin sikkə onlardan yalnız birində – 8 nömrəli katakombada aşkar edilmişdir [Yi Seonbok və b., 2016, s.88].

Hündürlüyü 295 sm, uzunluğu 297 sm, eni 221 sm olan qəbir kamerasının [The Salbir site, 2017, I, p.62] cənub hissəsində bu sikkə aşkar edilmişdir [The Salbir site, 2017, I, p.63]. Ümumiyyətlə, bu katakombadakı tapıntılar (Koreya ekspedisiya qrupu tərəfindən kəşf edilmiş bütün katakombalar arasında) sayca ən çox idi və bura çoxlu saxsı qablar, tunc, şüşə və qızıl zinət əşyaları, Roma istehsalı olan iki şüşə flakon, dəmir silahlar (ox və nizə ucları, döyüş yabası) və s. daxildir [Yi Seonbok və b., 2016, s.88-89].

Tədqiqatlar zamanı həmçinin 8 saylı katakombanın dəfn üçün iki dəfə istifadə edildiyi müəyyən edildi [Yi Seonbok və b., 2016, s.88] və bu katakombadan qadın kəlləsi tapıldığı üçün [Yi Seonbok və b., 2016, s.88-89], belə məlum olur ki, dəfn olunanlardan biri qadın olub. Sikkənin bu katakombanın hansı qəbrinə qoyulduğunu (yaxud təsadüfən orda olduğunu?) dəqiq müəyyən etmək mümkün deyildi.

Qeyd edək ki, əvvəllər Albaniya ərazisində bəzi katakombalarda aparılan qazıntılar zamanı sikkələrə, o cümlədən Parfiya sikkələrinə də rast gəlinmişdir [Османов, 2006, с.104, 184]. Bunun dəfn adətinin hansısa elementi ilə bağlılığı da ola bilər.

8 nömrəli katakombadan olan sikkə

Qazıntıların nəticələri dərc edilərkən sözügedən sikkə ilə bağlı qeyd olunub ki, bu:

- Parfiya sikkəsidir [Yi Seonbok və b., 2016, s.90],
- Parfiya hökmdarı II Artabanın sikkəsidir [The Salbir site, 2017, I, p.138],
- və sual işarəsi ilə bu Parfiya sikkəsi II(III) Artabanındırmı? [Cəbiyev və b., 2022, s.33].

Göründüyü kimi, əgər arxeoloqlar Qəbələdən tapılan sikkənin Parfiya sikkəsi olduğuna şübhə etmirlərsə, o zaman bu sikkənin zərb edildiyi dövrdə hakimiyyətdə olan hökmdarın adının müəyyənləşdirilməsinə dair hələ də şübhələr var. Sikkə ilə bağlı nəşrlərdə Artaban adlı bir Parfiya hökmdarının göstərildiyi nəzərə çarpır.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Parfiya hökmdarlarının hakimiyyət ardıcılığına görə Parfiyaya dəvət edilmiş və 10/12–38-ci illərdə orada hökmranlıq etmiş Midiya-Atropatena (*bundan sonra – Atropatena*) hökmdarı Artabanın [Алиев, 1992, с.22; Бокщанин, 1966, с.302; Сафарова, 2023, с.97] Parfiya hökmdarı kimi adının nömrələnməsinin tarixşünaslıqda iki variantı mövcuddur. Tarixşünaslıqda bu Parfiya hökmdarı II Artaban kimi [Алиев, 1992, с.22; Сафарова, 2023, с.97; и др.] və həm də III Artaban kimi [Бокщанин, 1966, с.169, 302; Kahrstedt, 1950, S.11; и др.] göstərilir. Artaban adlı bütün Parfiya hökmdarlarının nömrələri ilə bağlı müxtəlif mülahizələrin təfərrüatlarına varmadan, bu məqalədə yuxarıda adı çəkilən və hakimiyyət illəri 10/12-38 kimi göstərilən Artaban – II(III) Artabanın kimi qeyd olunacaq. Eyni bənzətmə ilə, həm qəbul edilmiş iki rəqəmi, həm də 80–81-ci illərdə hökmranlıq edən Parfiyanın başqa bir Artaban adlı hökmdarı – bu məqalədə III(IV) Artaban kimi göstəriləcək (onun barəsində aşağıda söhbət açılacaq).

Təqdim olunan sikkəyə qayıdaraq qeyd edək ki, sikkənin üz tərəfində şərti portret, arxa tərəfində oturmış şəxsin təsviri və bir neçə hərf oxunaqlıdır. Sikkənin, xüsusilə də tərs üzünün ciddi sürtülməsi onun müəyyən Parfiya hökmdarının sikkə kolleksiyasına aid olub-olmadığını dəqiq müəyyən etməkdə çətinliklər yaratmışdır (Şəkil 1, 2).

Sözügedən sikkəyə aydınlıq gətirmək üçün Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunun (*bundan sonra – NF*) Parfiya sikkələri kolleksiyasına, o cümlədən 1960-cı ildə Azərbaycanın Əli-Bayramlı (*bundan sonra – ƏB*) rayonunun ərazisində aşkar edilmiş II əsr xəzinəsinə aid sikkələrə də [Голенко, Раджабли, 1975, с.71, 73, 78] baxılmışdır.

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 1, 2: 2013-cü ildə Qəbələdə 8 saylı katakombadan aşkar olunmuş sikkə
(fotoqraf Oh Saeyoon)

Şəkil 3: II(III) Artabanın sikkəsi, 10/12–38-ci illər, 1978-ci ildə Qəbələdə aşkar edilmişdir,
NF №55378

Şəkil 4: Əli-Bayramlı xəzinəsindən II Qotarzın (38-51) sikkəsi, NF №27721

Belə ki, NF-nun kolleksiyasından (məsələn, 55378 №-li sikkə, yeri gəlmişkən, 1978-ci ildə Qəbələdən tapılmış (Şəkil 3)) və ƏB xəzinəsindən bir sıra eyni tipli sikkələr nəzərə alınmaqla (məsələn, 27721 №-li sikkə (Şəkil 4)), 2013-cü ildə Qəbələdən tapılan, oxuculara təqdim edilən sikkəni belə təsvir etmək olar:

Avers:	şərti portret, üzü sola; saç [və saqqal] düz xətlərlə işlənib; [üçlü xətlə verilən sarğı alını örtür], arxadan bant və üç xətlə enən lentlə işarələnib; boyunda üç xətlə işarələnmiş bəzək vardır [Голенко, Раджабли, 1975, с.72]	
Revers:	[taxtda] saga doğru oturan adam, [uzadılmış əlində yay]; bu təsvir kvadrat şəkilli [Yunan] yazının içində [Голенко, Раджабли, 1975, с.72]	
Yazısı:	yuxarıda: sağda: aşağıda: solda:	[ΒΑΣΙΛΕΥΣ /]ΒΑΣΙΛ[ΕΩΝ] [ΑΡΣΑΚΟ]Υ ΕΥ[ΕΡΓΕΤΟΥ / ΔΙΚΑΙΟΥ] [ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ / ΦΙΛ[ΕΛ]ΛΗ[ΝΟΣ]
Zərb olunduğu yer:	Ekbatan şəhəri [Голенко, Раджабли, 1975, с.72]	
Növü:	draxma	
Metalı:	gümüş	
Diametri:	19 mm	
Qalınlığı:	1,9 mm	
Çəkisi:	3,4 qr	

Bərpa olunmuş yazının bu variantına görə, sikkənin üzərində “hökmdarlar hökmdarı Arsak (Arşak)”ın adı çəkilir. Qeyd edək ki, Parfiya dövlətinin və Arşakilər sülaləsinin banisi I Arşakdan sonra bütün sonrakı Parfiya hökmdarları bu adı şəxsi adı ilə birlikdə [Бокщанин, 1966, с.302] taxt adı kimi qəbul etmişlər [Балахванцев, 2017, с.78, 85]. Parfiya hökmdarlarının şəxsi adları hər dəfə sikkələrin üzərində yazılırdı [Сейфеддини и др., 1998, с.50]. Bu da, müəyyən sikkələrin, o cümlədən tədqiq olunan Qəbələ sikkəsinin dövrüyyəyə buraxıldığı Arsak (Arşak) adlı hökmdarın şəxsi adının aydınlaşdırılmasında çətinlik yaradır.

ƏB dəfinəsinin sikkələrinə əsasən, qeyd etmək olar ki, sözügedən Qəbələ sikkəsi bu dəfinədən olan sikkələrə bənzəyir. Onlardan bəziləri ilkin olaraq NF-nun kataloqunda II(III) Artabanın oğlu II Qotarz (b.e. 38–51-ci illər) sikkələri kimi qeyd olunub. Bununla belə, xəzinənin sonrakı tədqiqi və nəşri ilə aydın oldu ki, sikkələrin əksəriyyəti “Qotarz tipli” sikkələrdir və son nəticədə Parfiyanın üç hökmdarının – əsasən II(III) Artaban, eyni zamanda II Qotarz, III(IV) Artabanın, eləcə də I–II əsrlərə aid bəzi başqa hökmdarların ümumi tip kimi və eyni yazılarla zərb olunmuş sikkələrdir [Голенко, Раджабли, 1975, с.77-78, 82-85]. Bu dövrlərdə hakimiyyətdə olan hökmdarların sikkələri ilə yanaşı, “Qotarz tipli” sikkələr də buraxılmışdır [Голенко, Раджабли, 1975, с.82; Раджабли, 1997, с.21, 23].

Beləliklə, məlum olur ki, II(III) Artaban, II Qotarz və bəzi sonrakı Parfiya hökmdarlarının Parfiya sikkələri silsiləsi həm öz dövrlərində (I əsrdə), həm də onlardan sonrakı dövrlərdə (II əsrdə) eyni formada zərb olunmuşdur.

Xüsusilə maraqlı fikir də o idi ki, ƏB xəzinəsinin tədqiqinə əsasən və yuxarıda təqdim olunan sikkə növünə görə II(III) Artaban sikkələrinin də həmin növdə zərb edilməsindən danışmaq olar [Голенко, Раджабли, 1975, с.82]. Bu baxımdan “Qotarz tipli” sikkələrin zərb edilməsinin hələ II(III) Artaban dövründən [Голенко, Раджабли, 1975, с.78; Раджабли, 1997, с.21], yəni II Qotarzdan əvvəl başladığını və sonradan

sonrakı hökmdarlar tərəfindən istifadə olunduğunu nəzərə alsaq, onları “Qotarz tipli” sikkələr kimi yox, “Artaban tipli” kimi təyin etmək daha məqsədəuyğundur.

Biz də öz tərəfimizdən təklif etmək istərdik ki, 2013-cü ildə Səlbirdə tapılmış sözügedən Qəbələ sikkəsinin daha dəqiq tərfi mümkün olmadığından *“Artaban tipli”* Parfiya draxması hesab edilsin. Hazırda bu sikkə Azərbaycan Respublikasının Qəbələ rayonunun Çuxur-Qəbələ və Mirzəbəyli kəndləri yaxınlığında SEBA Assosiasiyası tərəfindən inşa edilmiş Qəbələ Arxeoloji Mərkəzinin kolleksiyasında saxlanılır.

Nəticə

Sikkələrin əla dövrləmə elementi olmasına baxmayaraq, onların saxlanılma dərəcəsi, eyni adlı Parfiya hökmdarlarına aid olması, oxşar zərb edilməsi müəyyənləşdirmə məsələsini çətinləşdirir. Ona görə də sözügedən Qəbələ sikkəsinin müəyyən olunması ilə bağlı birmənalı cavab yoxdur. Bununla bağlı yalnız onu qeyd edə bilərik ki:

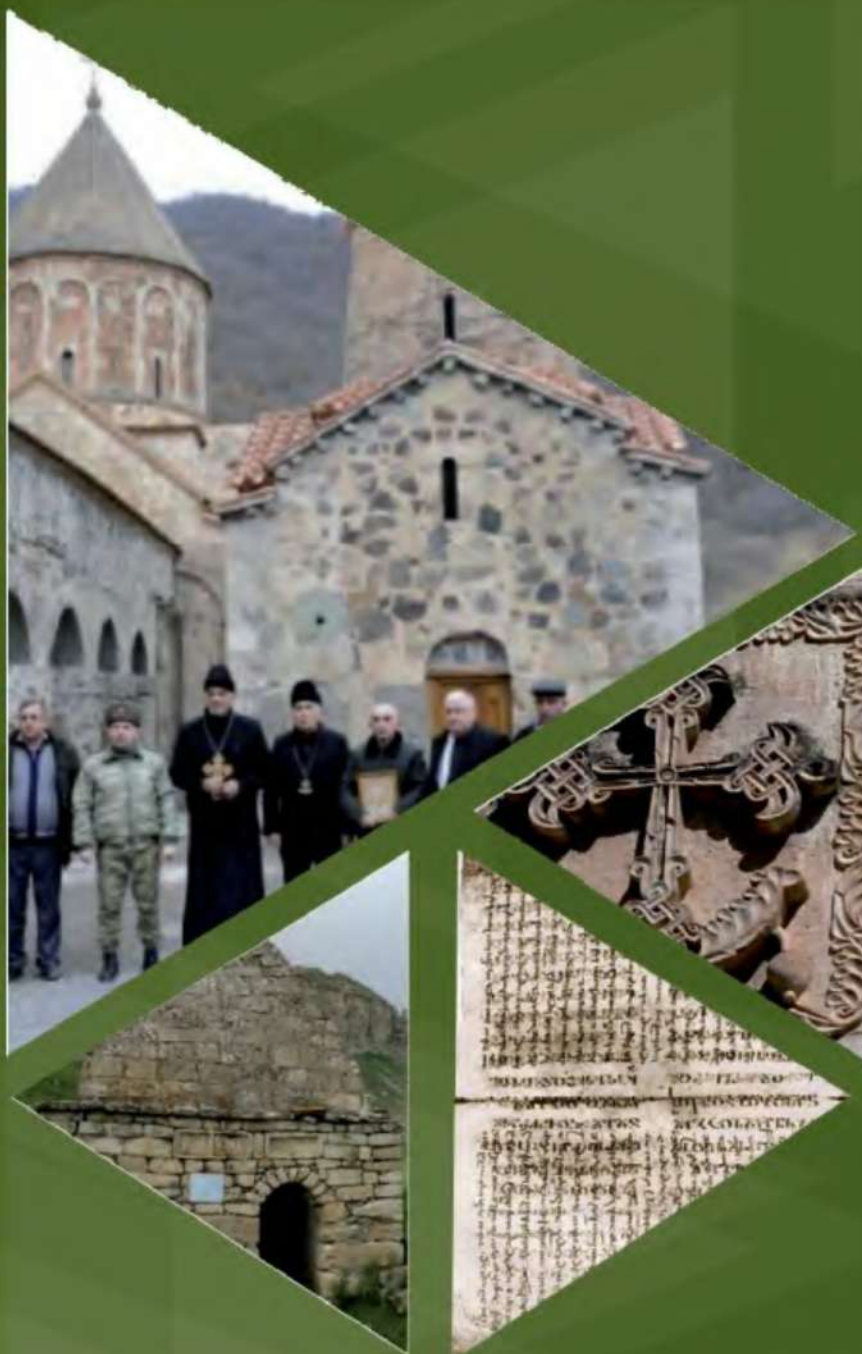
- №8 katakombadan olan sikkə Parfiya sikkəsidir;
- sikkə gümüş draxmadır;
- *“Artaban tipli”* sikkədir (əvvəllər “Qotarz tipi” adlandırılan);
- sikkənin zərb olunduğu dövrü I–II əsrlərə aid etmək olar;
- digər sikkələrlə yanaşı, Qəbələdə [Qəbələ tarixi, 2017, s.32] və ümumiyyətlə, Albaniyada dövriyyədə olan Parfiya sikkələri seriyasına əlavə edilir.

Parfiya sikkələrinin bütün tapıntıları Albaniya ilə Parfiya arasında ticarət əlaqələrinin təsdiqidir. Albaniya bazarlarına daxil olmasına görə, Parfiya sikkələrinin axını iki qrupa bölünür: birincisi – IV Fraatdan əvvəl (və özü də daxil olmaqla) zərb edilmiş sikkələr, ikincisi – bu məqalədə artıq dəfələrlə qeyd olunan II(III) Artabanın və onun davamçılarının sikkələri [Раджабли, 1997, с.20]. Bundan başqa, II(III) Artabanın sikkələrinin III–IV əsrin əvvəllərinə qədər Albaniyada dövriyyədə olduğu da məlumdur [Раджабли, 1997, с.22].

Parfiya sikkələri Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca Atropatena vasitəsilə Albaniyaya daxil olurdu [Алиев, 1992, с.70; Раджабли, 1997, с.18] və başqa ölkələrin sikkələri ilə yanaşı (məsələn, Romanın [Раджабли и др., 2023, с.109]) Albaniyada, o cümlədən Qəbələdə iqtisadi əlaqələrin bir istiqamətini də yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Babayev İ., Mustafayev L., Alişov N., Hüseynov S. 2013-cü ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı // Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2013. Bakı: CBS, 2015, s.22-57.
2. Cəbiyev Q., Kwon Ohyoung, Kim Jongil, Nəcəfova İ., Abbasova E., Son Jaehyeon. Azərbaycan-Koreya Qəbələ beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası tədqiqatlarının bəzi nəticələri // Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi, №3, Bakı, 2022, s.30-40.
3. Qəbələ tarixi / Baş redaktor Teymur Bünyadov. Bakı: CBS PP, 2017, 312 s.
4. Yi Seonbok, Kim Jongil, Kwon Ohyoung, Seong Jeongyong. 2014-cü ildə Qəbələnin Səlbir ərazisində və Dizaxlı kəndində aparılmış arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı // Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2014. Bakı: CBS, 2016, s.86-101.
5. Алиев И., Гадиров Ф. Кабала. Баку: Элм, 1985, 88 с.
6. Алиев К. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 238 с.
7. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 236 с.
8. Бабаев И.А. Сборник статей по нумизматике. Баку: CBS, 2017, 144 с.
9. Балахванцев А.С. Политическая история ранней Парфии. Москва: ИВ РАН, 2017, 192 с.
10. Бокщанин А.Г. Парфия и Рим. Ч.II. Москва: Изд-во МГУ, 1966, 303 с.
11. Голенко К.В., Раджабли А.М. Али-Байрамлинский клад и некоторые вопросы обращения парфянских монет в Закавказье // ВДИ, 1975, №2, с.71-93.
12. Луконин В.Г., Раджабли А.М. Клад в Чохур-Кабала // Луконин В.Г. Иран в III в. М.: Наука, 1979, с.74-85.
13. Османов Ф. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. – III в. н.э. (на основе археологических материалов). Баку: Тахсил, 2006, 288 с.
14. Пахомов Е.А. Античные монеты в Албании (в пределах Азербайджанской ССР) // Вопросы истории Кавказской Албании. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1962, с.48-51.
15. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. V. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1949, 63 с.
16. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. IX. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1966, 124 с.
17. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана. Баку: Элм ве хаят, 1997, 232 с.
18. Раджабли А.М., Наджафова И.М., Мамедова А.М. О монетах императоров Гальбы, Оттона и Вителлия в Национальном музее истории Азербайджана // Этнокультурное наследие Кавказской Албании, №4, Баку, 2023, с.102-110.
19. Сафарова И. По поводу происхождения парфянского царя Артабана II // Azərbaycan tarixşünaslığı (elmi əsərlər). Cild 84, №1, 2023, s.96-107.
20. Сейфеддини М.А., Бабаев И.А., Расулова М.М., Алиев З.М., Дадашова С.Х. Нумизматика Азербайджана. Том I. Баку: Элм, 1998, 200 с.
21. Kahrstedt U. Artabanos III. und seine Erben. Bern: A.Francke. 1950, 89 S.
22. The Salbir site 2017. Vol. I, Seoul: Zininzin, 2017, 276 pp.

TARİX,
MƏNBƏŞÜNASLIQ,
ETNOLOGİYA, DİLÇİLİK

Bekker Moisey

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0005-8534-1772>

QAFQAZ ALBANIYASI YƏHUDİ DİASPORUNUN TARİXİ KONTEKSTİNDƏ

Annotasiya: Məqalə XII əsrdən XIX yüzilliyin əvvəllərinə qədər Qafqaz Albaniyasının tarixi ərazisində yəhudi etnik qrupunun formalaşması tarixinə həsr olunub. Tədqiqat həm tarixi xronika, həm də Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin materialları əsasında aparılıb.

Açar sözlər: yəhudilər, miqrasiya, Quba Xanlığı, Podqornaya Sloboda (yəhudi qəsəbəsi)

Keywords: Jews, migration, Guba Khanate, Podgornaya (Jewish) Sloboda (Piedmont Settlement)

Qafqaz Albaniyası ərazisində yəhudi etnik qrupunun tarixi dövlətin keçdiyi mərhələlərlə eyni mərhələləri keçib. Sülalələr və hökmdarların öz ölkələrinə verdikləri adlar dəyişsə də, o, həm yerli əhali, həm də daha yaxşı həyat axtarışında onun hüdudları daxilində məskunlaşan miqrantlar üçün ümumi ev olaraq qalırdı. Samuel Ben Yəhyanın XII əsrin sonlarında Bağdaddan gələrək burada məskunlaşdığı və qüdrətli Atabəylər Dövlətini quran Eldəgizlər sülaləsinin saray alimi olduğu məlumdur [Беккер, 2009, c.121].

XIII–XIV əsrlərdə ölkə Hülakülər dövlətinin mərkəzinə çevrilir. “1278-ci ildə Bağdad xilafəti Hülakü Xan tərəfindən talan edildikdən sonra yerli yəhudilərin Azərbaycana kütləvi miqrasiyası başlayıb, burada artıq inkişaf etmiş və çoxsaylı yəhudi icmaları var idi. Çindən İspaniyaya qədər Şərqi və Qərbi ən ziyalı insanları da buraya can atırdı” [Беккер, 2009, c.122].

Monqol Elxani hökmdarlarının dini dözümlülüyü dövlətdə rəhbər vəzifələrə müxtəlif dini konfessiyaların nümayəndələrinin irəli çəkilməsinə şərait yaradıb. Belə ki, “Arqun xanın (1284–1291) birinci naziri yəhudi Sə’d əd-Davla faktiki olaraq Elxanilər dövlətinin bütün daxili və xarici siyasətini idarə edirdi. Yəhudi Muhəzzim əd-Davla Təbriz administrasiyasının başçısı idi, yəhudi Labid ben Abi-r-Rabi isə bütünlükdə Azərbaycanın inzibati sistemə rəhbərlik edirdi. 1298-ci ildə ilk nazir olan Rəşid əd-Davla (Rəşid əd-Din) Şərq tarixşünaslığının ən böyük abidələrindən olan “Cami’ət-təvarix”in (“Sənamələr toplusu”, fars dilində) müəllifidir” [Беккер, Азербайджан-еврейская община/www.ejwiki.org]. “XIV əsrə aid məlumatlarda Azərbaycan haqqında kəraimlərin ədəbi fəaliyyət mərkəzlərindən biri kimi bəhs edilir. Davamlı olaraq islama keçid və miqrasiya nəticəsində sonrakı əsrlərdə ölkədə yəhudilərin sayı daim dəyişib” [Беккер, Азербайджан-еврейская община/www.ejwiki.org].

XVIII əsrin ortalarında Nadir şahın (1736–1747) ölümündən sonra Fars dövlətinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan ərazisində kiçik feodal dövlətlər yarandı. Onlardan ən böyüyü Quba Xanlığı oldu. Bu Xanlığın banisi Hüseyn Əli Xan öz xanlığının iqtisadi müstəqilliyini möhkəmləndirmək və burada sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirmək məqsədilə buraya tacirlər, sənətkarlar və mədən mütəxəssisləri dəvət etməyə başladı. Xanın çağırışına cavab verənlər arasında yəhudilər də var idi.

Əfsanəyə görə, yəhudi icmasının liderləri yeni yerdə məskunlaşmazdan əvvəl təhlükəsizliklərini təmin etmək xahişi ilə hökmdarın sarayına (onun yay iqamətgahı əvvəllər məşhur “Günbəzli hamam”ın yerləşdiyi yerin yaxınlığında idi) gəldilər. Və Xan nəinki onların təhlükəsizliyinə zəmanət verdi, həm də hazırkı Krasnaya Slobodanın (1991-ci ildən etibarən Qırmızı Qəsəbə) yuxarı hissəsində yəhudilərə ərazi ayırdı. Köçürülənlər arasında Qusar, Qala-Çərək, Kulqatdan, fars əyalətləri Gilan, Ağacan, Çəpkəni, Mizrəhidən və Şuduq

kəndindən çox sayda yəhudi var idi, Nadir Şahın dağıdıcı hücumlarından sonra onlar Quba Xanlığında məskunlaşdı. 1731-ci ildə onlar viran edilmiş Kulqatın sakinləri ilə birlikdə orada yeni yəhudi qəsəbəsi – Podqornaya Slobodanı saldı. “Hər biri sakinlərinin mənsubiyyətini əks etdirən ayrı-ayrı məhəllələr şəklində məskunlaşdılar. Məsələn: sinaqoqlar üzrə bir neçə kilsədən ibarət olan Kulqat, Qusar, Karçaq, Şuduq, Qırz, Giləki, Çəpkəni və Mizrəhi. Kulqat məhəlləsi ən qədim məhəllə hesab olunur. Eyni adlı kənd Qubadan üç kilometr məsafədə yerləşirdi və onun, demək olar ki, bütün əhalisini dağ yəhudiləri təşkil edirdi. Bundan başqa, Qusar kəndinin sakinləri də Qubaya köçürülmüşdü. 1780-ci illərdə Podqornaya Sloboda yəhudi qəsəbəsinə Gilan fars əyalətindən yəhudilər gəldi. Gilanlıların məhəlləsi – “Giləki məhəlləsi” qəsəbənin mərkəzində yerləşir. Bakıdan və Qubanın özündən, Qudyalçayın qarşı sahilindən də yəhudilər Slobodaya köçürüldü. Vaxt nöqtəyi-nəzərdən bu sonuncu köçürülənlərin məhəlləsi “Mizrəhi”, yəni “Şərqi” adlanır [История и культура горских евреев, 2018, с.106-107].

V.Zubovun fars səfərinin iştirakçısı olan P.Butkovun sözlərinə görə, “1796-cı ildə qəsəbədə cəmi 200 ev var idi, yəni orada 800 nəfərdən 1000 nəfərə qədər sakin yaşaya bilərdi. Bütün sakinlər çox yoxsuldurlar, öz dillərində danışirlar, öz qanunlarından istifadə edirlər və dörd sinaqoqları və dörd ravvinləri var. “Onlarda Polşada onların dilində (ivrit) çap olunmuş kitablar gördüm. Onların kəndində kiçik sabun və dəri zavodları var idi” [История и культура горских евреев, 2018, с.110]. Yəhudi kitablarının Polşada çap olunması ravvinlərin intellektual səviyyədə bu uzaq Avropa ölkəsindəki qardaşları ilə əlaqə saxladıklarını göstərir. Adı çəkilən P.Butkovun Yəhudi qəsəbəsini Kulqat adlandırması da maraqlı faktdır. Deməli, əvvəllər o, ilk məhəllənin adını daşıyırdı. Bundan başqa, yuxarıda artıq deyildiyi kimi, həmin dövrdə “dağ yəhudiləri sabun bişirməklə və dəri emalı ilə məşğul olurdular” [История и культура горских евреев, 2018, с.110].

Qeyd edilən qəsəbə istilaçı müharibələr aparan Fətəli xanın dövründə xüsusilə sürətlə inkişaf etməyə başladı, nəticədə Azərbaycanın şimal-qərb hissəsi və Dağıstanın cənub hissəsi Quba Xanlığına birləşdi.

Bu qeyri-adi hökmdarın daxili siyasəti üçün siyasi sabitlik, konfessiyalararası sülh və iqtisadi tərəqqi səciyyəvidir. Köhnə sakinlərin sözlərinə görə, 1765-ci ildə onun sərəncamı ilə qəsəbənin yəhudi əhalisinin müxtəlif dəstələrin qəfil hücumlarından qorunması üçün xüsusi xəbərdarlıq sistemi işlənib hazırlanmışdı.

Fətəli xan şiələri və sünniləri barışdırmağa müvəffəq olmuşdu, həmçinin, onun xanlığında məskunlaşan bütün xalqlara qarşı yüksək etnik tolerantlıq nümunəsi göstərmişdi. Bu faktı bir çox tədqiqatçılar da qeyd edir. Belə ki, S.Bronevskinin məlumatına görə, “Quba ilə üzbəüz yerləşən qədim Kulqatda məskunlaşan yəhudilər öz qanunlarına riayət edirlər, onların dörd ravvini və dörd sinaqoqu var. Bu kəndin sakinləri mal-darlıqla məşğul olur, düyü, buğda, darı, arpa yetişdirir, pambıq parça istehsal edir, bağ ağacları və ipəkqurdu yetişdirirlər” [Давид Ицхак, 1989, с.150].

Yəhudilərin qəsəbənin kənarında yerləşən dəyirmanlarının mövcudluğu faktı da onların əkinçiliklə məşğul olduğuna dəlalət edir. Köhnə sakinlərin sözlərinə görə, dəyirmanın yanında bazar var idi, burada yəhudi və müsəlman tacirlər arasında mübadilə aparılırdı.

1722-ci ildən başlayaraq, Rusiya imperiyası Azərbaycan ərazilərinin işğalına yönəlmiş addımlar atır. İlk uğursuz yürüş I Pyotr tərəfindən həyata keçirildi. 1776-cı ildə II Yekaterina fars ordusuna qarşı V.A.Zubovun komandanlıq etdiyi korpusu göndərdi. Lakin imperatorun ölümü planlaşdırılan ilhaqı həyata keçirməyə imkan verməydi.

Azərbaycanın sistemli işğalı 1804-cü ildə Gəncə Xanlığının birləşdirilməsi ilə başladı. Rusiya İmperiyasının təcavüzkar siyasəti iki rus-fars müharibəsinə səbəb oldu. Bu müharibələr Azərbaycanın iki qeyri-bərabər hissəyə bölünməsinin təsbit edildiyi 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay sülh müqavilələrinin bağlanması ilə başa çatdı. Cənubi Qafqazın və Azərbaycanın Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil olması dağ yəhudilərinin yəhudi dünyasının qalan hissəsi ilə əlaqələrini gücləndirməsinə imkan verdi. Həmin vaxt, S.Esadzenin sözlərinə görə, “Qafqaz vilayətində” “onun yerli sakinlərinə mənsub olan Asiya yəhudiləri, qeydiyyatda olduqları yerlərdə daimi oturaq həyat hüququ almış Avropa yəhudiləri və nəhayət, pasportla yaşayan Rusiya və Asiya yəhudiləri” yaşayırdı. Bütün yəhudi icmalarında olduğu kimi, onların da dini işləri ilə ümumən ravvinlər Mülki Qanunlar Toplusunun 1-ci hissəsinin XI fəslinin 1060-cı və sonrakı

maddələrində göstərilən yəhudi icmalarının dini işləri haqqında qaydalar ciddi tətbiq olunmadan (vilayətdə əksər hissəsi tamamilə qəbul edilmədiyinə görə), icmaların özlərinin az və ya çox dərəcədə iştirakı şəraitində məşğul olurdular. Yeri gəlmişkən, bu dinə etiqad edən əhalinin sayı az olduğuna görə yəhudilərin dini işlərinə dair canişinlik üçün verilən xüsusi göstərişlər yox idi. Buna görə canişin də bu cür işlərlə bağlı hər hansı xüsusi hüquqlara malik deyildi və yalnız Daxili İşlər Naziri kimi ona aid olan hüquqlar əsasında onların yaşayış yerlərindən kənarda ibadət xanalarının açılmasına icazə verirdi (1876-cı il nəşrinə əsasən, 1060 maddə, qeyd 2) [Эсадзе, 1907, с.576].

Yuxarıda bəhs edilən üstünlüklərlə yanaşı, vilayətdə yerli hökmdarların daxili müharibələri və İran qoşunlarının hücumları da dayanmışdı. Çarizmin antisemitist mövqeyinə baxmayaraq, hakimiyyət yeni işğal edilmiş ərazilərdə müəyyən qayda-qanuna riayət etməyə çalışırdı. Belə ki, Vartaşen [Oğuz. – M.B.] yəhudilərinin sözlərinə görə, indi onlar “yollarda və kəndlərdə daha rahat şəkildə hərəkət edə bilirdilər”. [Давид Ицхак, 1989, с.338]. Vilayətdə nisbi nizam-intizamın və qayda-qanunun bərqərar olması nəticəsində Podqornaya Sloboda yəhudi qəsəbəsinin əhalisinin sayı daimi artım tendensiyası göstərməyə başladı. “1856-cı ildə burada 3000 nəfər yaşayırdı” [Давид Ицхак, 1989, с.340]. “1863-cü ildə Qubada və qəzadə yəhudilərin sayı 2291 kişi, 2685 qadın təşkil edirdi, 10 ibadət evi var idi” [Давид Ицхак, 1989, с.342]. Qəsəbənin sahəsi sakinlərin sayının artmasına müvafiq olaraq artmadığı üçün bu, böyük sıxlığa səbəb oldu, bunun nəticəsində burada tez-tez vəba epidemiyası yayılırdı və bu, çox sayda tələfata səbəb olurdu. Bununla belə, Quba qəzasının rəisinin Bakı Quberniyasının rəhbərliyinə göndərdiyi məruzəyə görə, 12 il sonra qəsəbədə əhalinin məskunlaşması ilə bağlı vəziyyət aşağıdakı kimi idi:

“27 yanvar 1869-cu il. Quba qəzasının rəisindən Bakı Quberniyası rəhbərliyinə
Məruzə

Bununla Quberniya rəhbərliyinə 1868-ci il ərzində Podqornaya Sloboda yəhudi qəsəbəsində yəhudilərin, kaqalların, sinaqoqların, ibadət xanalarının və vəzifəli şəxslərin sayı haqqında məlumat vermək şərəfinə nail oluram. № 286, 27 yanvar 1869-cu il, Quba ş.

1868-ci il ərzində Qubanin Podqornaya Sloboda qəsəbəsində yəhudilərin, kaqalların, sinaqoqların, ibadət xanalarının və vəzifəli şəxslərin sayı haqqında
Cədvəl

Yəhudilərin sayı		Doğulanların sayı		Ölənlərin sayı		Nikahların sayı	Boşanmaların sayı	Kaqalların sayı	Sinaqoqların sayı	İbadət xanalarının sayı	Vəzifəli şəxslərin sayı
kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın						
2564	2383	104	89	41	22	44	---	9	11	--	10

Qəza rəisi (imza) [ГИА АР, ф.44, оп.2, ед.хр.410, л.1-2].

Qəsəbə sakinlərinin ümumi sayı 4947 nəfər təşkil edirdi, doğumların sayı ölümlərin sayından üç dəfə çox idi. “1873-cü ildə qəsəbədə artıq 5120 nəfər, 1886-cı ildə isə 6280 nəfər yaşayırdı” [Беккер, Азербайджан-еврейская община/www.ejwiki.org]. “1897-ci ildə burada yəhudilərin sayı 6662 nəfərə qədər artıb, 1916-cı

ildə artıq 8400 nəfərə çatıb. Qəsəbədə ümumilikdə 12 sinaqoq var idi. Yəhudi icmasına 12 ravvin və 6 qəssab (şoyxet) xidmət edirdi. Sinaqoqların daxili tərtibatı sadə idi: oturacaqlar yox idi, yerdə otururdular. İbadət edənlər kürəklərini alçaq arakəsmələrə söykəyə bilərdi. Qadınlar üçün bölmə yox idi, belə ki, böyük bayramlar istisna olmaqla, qadınlar sinaqoqlara getmirdi” [Давид Ицхак, 1989, с.454].

Yəhudi qəsəbəsinin unikallığı onun müstəsna olaraq dağ yəhudilərinin məskunlaşdığı birmillətli yaşayış məntəqəsi olmasındadır. Burada həmişə yalnız dağ yəhudiləri yaşayıb, həm də Sloboda və Quba sakinləri arasında əlaqələr çox zəif idi. Ən azından, şəhərin iki hissəsini birləşdirən ilk taxta körpünün yalnız 1851-ci ildə meydana çıxması, 1894-cü ildə ən uzun tağlı körpünün tikilməsi¹ faktı bunu sübut edir. Lakin Qudyalçaydan keçən müasir daş körpü belə Quba şəhəri ilə Yəhudi qəsəbəsinin birləşməsinə gətirib çıxarmayıb. Yəhudi qəsəbəsinin qonşu Azərbaycan şəhəri olan Qubadan ayrı olması Qudyalçay çayının adının mənşəyini “iki çay” kimi təyin edən yerli folklorda da əksini tapıb.

¹ <https://www.advantour.com/rus/azerbaijan/quba/red-village.htm>

ƏDƏBİYYAT:

1. Беккер М. Азербайджан-еврейская община/www.ejwiki.org
2. Беккер М. Община европейских евреев Азербайджана//Азербайджан и азербайджанцы в мире, №2, июль 2009, с.121-122.
3. ГИА АР, ф.44, оп.2, ед.хр.410, л.1-2.
4. Давид Ицхак. История евреев на Кавказе. Т.1. Кавказсиони. Тель-Авив, 1989.
5. История и культура горских евреев. Москва, 2018.
6. Эсадзе С. Исторические записки об управлении Кавказом. Том 1-2. Тифлис, 1907.

Bəhrəmov Mətanət

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
 "Dünya tarixi" şöbəsinin böyük elmi işçisi
<https://orcid.org/0000-0001-7531-3157>

BUDUQLAR: QAFQAZ ALBANİYASI DÖVRÜNDƏN BUGÜNƏ QƏDƏR

Annotasiya. Səhsız-hesabsız azsaylı xalqların yaşadığı multukultural Azərbaycanda yaşayan etnoslardan biri də buduqlulardır. Əsasən Qubanın Buduq kəndində məskunlaşmış buduqlular tarixi hadisələrdən kənar qalmamış, ölkənin tarixi siyasi həyatında iştirak etmiş və mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Buduqlular regionun aboregen əhalisi kimi, özünəməxsus dilə və adət-ənənəyə malikdirlər. Azsaylı olmaları da bu prosesi sürətləndirir. Azərbaycan Respublikası multukultural dəyərlərdən irəli gələrək bütün azsaylı etnoslarda olduğu kimi buduqlulara da xüsusi qayğı ilə yanaşaraq onların ölkə hüdudlarında tamhüquqlu vətəndaşlar kimi yaşamalarını təmin edir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Şahdağ etnosu, Buduq kəndi, buduqlular, etnik qruplar

Keywords: Caucasian Albania, Shahdag ethnic group, Budug village, Budukh people, ethnic groups

Azərbaycan öz etnik müxtəlifliyi ilə hər zaman diqqəti cəlb etmişdir. Böyük mədəni irsin daşıyıcısı olan Qafqaz Albaniyası Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın tarixində mühüm rol oynayan dövlət olmuşdur. Alban tayfaları Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm yer tutmuşdur. Mürəkkəb tarixi hadisələrə şahid olmuş bu coğrafiyanın etnik xəritəsi kifayət qədər rəngarəngdir. Azərbaycanın aborigen xalqları içərisində Qafqaz dil ailəsinə daxil olan və Şahdağ xalqları kimi tanınan xınalıqlar, buduqlar, qızırlar, haputlar, cəklər, eləcə də, udilər, ingiloylar, rutullar, saxurlar və s. belə etnik qruplardandır.

Azsaylı etnosların geniş yayıldığı və yaşadığı bölgə olan Quba rayonunda etnik xəritənin müxtəlifliyini görmək daha rahatdır. Azərbaycanın qədim və gözəl guşələrindən biri olan Quba rayonunda Xınalıq, Qız, Buduq, Haput, Qızıl-Qaya, Tufan dağ, Şahdağın yüksək dağ silsiləsində yerləşir. Bu gün yalnız bir neçə kənddə yaşayan buduq, xınalıq, qız kimi etnik qruplar özünəməxsus etnoqrafik xüsusiyyətləri və dili ilə seçilərək Azərbaycanın maddi və mədəni mədəniyyət tarixində xüsusi yer tutur. Onlar eyniadlı kəndlərdə yaşayırlar və etnik qruplar kimi bu kəndlərin adları ilə tanınırlar.

Buduqlar bu etnik qruplar arasında özlərinə məxsus yer tuturlar. Təqdim olunan tədqiqat işi də məhz buduqlara həsr olunub. Kimdir buduqlar?

Qubanın 64 km cənub-şərqindəki Buduq kəndində məskunlaşan bu xalqın adına tarixi mənbələrdə rast gəlinir. "Şahdağ etnosları" və ya "Şahdağ xalqları" kimi tanınan buduqlar kompakt şəkildə bu ərazidə yaşayırlar. Buduqların etnogenezi barədə tarixi ədəbiyyatda müxtəlif tədqiqatçıların müxtəlif mülahizələri mövcuddur. Q.Qeybullayev, V.Piriyev, Q.Cavadov və daha neçə-neçə tədqiqatçılar Şahdağ qrupu etnoslarının, eyni zamanda buduqların etnik mənsubiyyəti haqqında dəyərli tədqiqatlar aparmışlar.

Aparılan tədqiqatlar, tarixi mənbələr və etnoqrafik materiallar digər Şahdağ etnosları kimi, müasir buduqların qədim alban tayfaları ilə etnogenetik bağlılığından xəbər verir. Buduqluları yunan müəllifi Herodotun "Tarix" kitabında adını çəkdiyi "budi" tayfaları ilə əlaqələndirirlər [Геродот, 2006, c.101]. Qafqaz Albaniyasının tədqiqatçısı olan K.Əliyev də bu fikri dəstəkləyirdi [Алиев, 1960, s.18].

Buduq sözünün mənşəyi haqqında bir sıra fikirlər, mülahizələr var. Azərbaycanın azsaylı xalqlarının tədqiqatçılarından olan etnoqraf alim Q.Cavadov digər Şahdağ etnosları kimi, buduqluları da Qafqaz Albaniyasının aboregen əhalisi hesab edir. [Cavadov, 2000, s.176]. Əhalinin Sasani qoşunlarının qəfil basqınlarından qorunması üçün kənd çətin keçilən yerdə salınıb. Buduqlular yolların keçilməsinin yalnız yay mövsümündə mümkün olduğu ərazidə məskən salıblar. Kəndin yaxınlığında yerləşən Küləxana və Əmbərə

dağında olan mağaralar burada qədim sakinlərin mövcud olmasından xəbər verir. “Buduc” sözü qədim türk dillərində “dəliqanlı, hirsli” mənasını verir. Buduqlular isə özlərini “budad” adlandırırlar. Öz tədqiqatlarında buduqlara yer ayıran Q.Qeybullayev də onları Şahdağ qrupuna aid edir. Müəllif buduqları Qafqaz Albaniyasının yerli əhalisi hesab etsə də onları Şəki–Zaqatala bölgəsində lokalizə edir [Гейбуллаев, 1994, c.93]. Buduqluların adət-ənənələri, ümumilikdə etnoqrafiyası barədə etnoqraf M.Kosvenin əsərində təsvir olunmuşdur. Müəllif əsərində buduqlularla bərabər xınalıqlılar, ceklər, udinlər və qızıların adət ənənələrini digər Qafqaz xalqlarının adət-ənənələri ilə müqaisə etmişdir [Косвен, 1961, c.21-22].

Özü də buduqlu olan alim Vəqif Piriyeu XIII əsrin müəllifi Fəzlullah Rəşidəddinin verdiyi məlumata əsaslanaraq buduqlar “Budat” adlı qəbilənin törəmələri ola biləcəyi fərziyyəsini irəli sürmüşdür. Hətta bu kəlmənin morfoloji təhlilini də aparmışdır [Piriyeu, 1994, s.21-22]. Lakin müəllif eyni zamanda vurğulayırdı ki, buduqların etnik mənsubiyyətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi məsələsi gələcək tədqiqatlar nəticəsində tam məlum olacaqdır. Müxtəlif mülahizələrə baxmayaraq, buduqların Qafqaz Albaniyasının çoxsaylı qəbilələrindən olması və Qafqaz dilli xalqlar sırasında səmali yer tutması daha elmi və məntiqi sayılmalıdır [Piriyeu, 2001]. Hesab edirik ki, yuxarıda səslənən fikirlər buduqların etnik mənsubiyyətinin izahı istiqamətində ən məntiqlisidir.

Bu məqalədə əsas məqsədimiz buduqların etnik mənsubiyyətini araşdırmaq deyil, bütünlükdə buduqların Azərbaycan ərazisindəki çox əsrlik tarixinə nəzər yetirmək olduğundan buduqlar haqqında orta əsr məlumatlarından bəhs etməyi də vacib sayırıq.

Buduc kəndi ilk dəfə XVI–XVII əsrlərin astanasında xatırlanır və onun soyurqal kimi Uluq Ağə bəyə və Nemət bəyə verildiyi göstərilir [Piriyeu, 2001]. Buduqla bağlı tarix elminə məlum olan ilk rəsmi sənəd 1607-ci ilə məxsusdur. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas tərəfindən verilən fərmana əsasən Buduğun idarəsi Məlik Adiyə tapşırılır. XIX əsrin ortalarına qədər də buranın idarəsi bu nəsilədən olan bəylər (Əli bəy, Məmməd bəy, Rüstəm bəy, Osman bəy, Abdulla bəy və s.) tərəfindən həyata keçirilir.

XVIII və XIX əsrə aid fərmanlarda da Buduc və buduqlular barədə məlumatlara rast gəlinir. Quba xanları olan Fətəli xan və Şeyxəli xanın fərmanları buduqluların tarixinin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir [Piriyeu, 1994, s.30-31].

XVIII əsrdə (1728-ci ildə) Xəzər dənizi sahili boyu hərbi səfərdə olmuş İ.Q.Qerberin təsvirlərində, F.Simonoviçin, A.A.Bakıxanovun əsərlərində Buduc və buduqlular haqqında məlumatlara rast gəlinir. Buduc keçmişdə Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində olmuşdur. Qafqazda yaşayan 30 xalqın dilində, o cümlədən buduc, xınalıq dili ilə yanaşı cek dillərini də əks etdirən lüğət tərtib edilmişdir [Bakıxanov, 2010]. Çar imperiyası dövrünə aid çoxsaylı arxiv sənədlərində buduqluların tarixini və həyat tərzini əks etdirən xeyli material, statistik araşdırmalar mövcuddur. Məhz bu sənədlər buduqlularla bağlı bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasına yardım edir.

Eyni zamanda 1828–1831-ci illərdə Qubanın komendantı F.A.Şnitnikovun “Quba əyalətinin təsviri”, V.Leqkobitovun “Quba əyaləti”, kameral təsvirlər, aparılan siyahıyaalmalar da tədqiqat baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir [Piriyeu, 1994, s.31]. Sonrakı dövrə aid materiallarda əsasən Bakı Dövlət palatasının qəbul etdiyi qərarları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Rəsmi sənədlərə əsasən Buduc 1851-ci ildə “dövlət kəndi” elan olunmuşdur.

Buduc tarixən Quba əyaləti hesab olunmuşdur. İnzibati-ərazi baxımından rəsmi sənədlərə əsasən Buduğun 3.800 (1831), 3.500 (1875) və s. hektar torpaq sahəsi olmuşdur. 1912–1914-cü illərdə Buduc icmasının (Ağyazı, Qaradağlı və s. ilə birlikdə) torpaq sahələri 6150 hektara bərabər idi.

Məlumdur ki, Buduc bəyləri Quba qəzasında rəsmi bəylik hüququ almış 3 bəy nəslindən (Quba, Buduc və Alpan bəyləri) biri idilər. Buduğun özü və ətraf kəndləri bu nəslin nümayəndələri tərəfindən idarə olunmuşdur. Quşçı, Ügah, Çalqan, Qonaqkənd, Söhüb, Rük, Yerfi, Nüdü, Talış, Baş və Aşağı Talabı, Padar, Zərqava, Sədan Sərkər qışlağı və s. kəndlər buduqlu bəylərin sərəncamında idi [Piriyeu, 1994, s.39]. Tarixin hər dövründə yaşadıkları ərazinin siyasi həyatında XIX əsrdə buduqlular müxtəlif səbəblərdən öz torpaqlarını tərk edib ətraf ərazilərdə məskunlaşmalı olmuşlar. Bu barədə məlumatlara əhali siyahıyaalmalara rast gəlinir.

XIX əsrin I yarısında qızıllar, xınalıqlılar və ceklər kimi, buduqlular da müasir Xaçmaz rayonunun ərazisində daha çox məskunlaşmışlar [Гейбуллаев, 1991, c.94]. 1870-ci ildə aparılan siyahıyaalmaya

görə, Bakı quberniyasının müxtəlif etnik qrupları arasında 100-dən çox yaşı olan 14 nəfərin 11-i buduqlu olmuşdur. Əhalinin öz yurdlarını tərk edib başqa qonşu ərazilərə köçməsi nəticəsində Şabran, Müşkür və başqa mahallarda buduqların hesabına 15-dən artıq yeni yaşayış məskənləri – Vəlioba, Hacıoba, Şərifoba, Cilov qışlağı, Hacıəlibəy, Ağyazı-Buduq, Digah-Buduq, Dəliqaya, Pirüstü, Əzizoba, Qaradağlıoba, Hacıxanoba, Qırxlaroba, Ramazan qışlağı, Suxtəkələ qışlağı, Ağalıq, Yalavanc və bu kimi yaşayış məskənləri yaranmışdır [Mustafazadə, 2000, s.15-18]. S.B.Bronevski Buduq haqqında yazarkən 12 kəndin olduğu barədə məlumat verir [Бронеvский, 1823, s.394].

Yuxarıda buduqluların ölkənin siyasi tarixində müəyyən yerinin olduğunu qeyd etmişdik. Xüsusilə buduq qaçaqlarının Nadir şah Əfşara qarşı apardığı mübarizə, Quba xanlığının mübariz oğlu Şeyxəli xanın 1796-cı ildə Buduğa getməsi haqqında mənbələrdəki məlumatlar buduqluların nə dərəcədə mübariz olduqlarından xəbər verir. Buduqluların tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biri XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin quruluşu illərinə təsadüf edir. Quba bölgəsi sovet rejiminin qurulmasına etiraz olaraq qaçaq hərəkətinin geniş yayıldığı bölgələrdən biri olmuşdur. Bu mübarizənin əsas iştirakçılarından olan Qaçaq Mayıl (Mayıl Zahirov) əslən Buduq kəndindən idi. Bolşeviklərə və ermənilərə qarşı amansız mübarizə aparmış Qaçaq Mayıl haqqında el arasında gəzən rəvayətlər günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Azərbaycan yerli hökumətinin yaranmasının tərəfdarı olan Qaçaq Mayıl “Müsavat” partiyasının liderləri ilə yaxın əlaqədə olmuşdur [Piriyev, 1994, s.135-137].

Buduqlular haqqında bəhs edərkən özünəməxsusluğu ilə seçilən buduq dilini mütləq qeyd etmək lazımdır. Buduqlar dialektlərə bölünməyən vahid dildə – buduq dilində danışırlar. Buduq dilinə dair müəyyən araşdırmalar aparılmış, bir sıra samballı məqalələr çap olunmuş, buduqca-rusca lüğət nəşr olunmuşdur. Bununla belə, bu dilin buduq ziyalı, dili dərinlən bilən ziyalı tərəfindən əsaslı araşdırılması da vacibdir.

Belə bir fikir mövcuddur ki, buduq dili Dağıstan dillərinin ləzgi qrupunun Şahdağ yarımqrupuna daxildir. Buduq dili qırız, haput, cəg və ləzgi dillərinə daha yaxındır, azərbaycan və qismən də udi, ingloy dillərində olan bəzi sözlər buduq dilində də eyni mənə kəsb edir. Bununla yanaşı, buduq və ləzgi dilləri arasında olan incə və eyni zamanda köklü fərqlər onların tarixi qohumluğunu şübhə altına alır. Bu qədim xalqın dili, əlifbası və yazısı yazılmayıb. Leksik Buduq dili eyni dil qrupuna daxil olan kırız dilinə ən yaxındır. Burada həm də tələffüzü udi dili ilə demək olar ki, eyni olan çoxlu sözlər var ki, bu da buduq xalqı ilə qədim alban uti tayfası arasında etnik əlaqəni güman etməyə əsas verir [Халилов, 2007, c.20].

Buduq dili yazısızdır və tədricən itib-getməkdə olan dillər sırasına daxildir. Buduqların ətraf ərazilərə səpələnmələri, digər xalqlar, etnik qruplar ilə qaynayıb-qarışmaları onların öz dillərini unutmasına gətirib çıxarmış, hal-hazırda, Buduq kəndi istisna olmaqla, başqa yerlərdə yaşayan buduqların cəmi 20-25 %-i (təxminən 2000 nəfər) öz dillərini sərbəst bilir, bir qismi isə bu dili başa düşür. İndi buduq dilində yaşlı və orta nəslə mənsub buduqlar danışırlar. Gənc nəsil, xüsusilə, yeniyetmələr və uşaqlar isə buduq dilini öyrənə bilmirlər. Əlbəttə bu təəssüf doğurur. Hətta qeyd etmək lazımdır ki, nəinki buduq dili, ümumiyyətlə Şahdağ qrupuna aid olan xalqların dilləri hal-hazırda məhv olmağa doğru gedir. Müasir buduqların əksəriyyəti 2-3 dildə və bəziləri daha çox dillərdə sərbəst danışa bilirlər. Onlar öz təhsillərini azərbaycan, tək-tək hallarda rus və ləzgi (Dağıstanda) dillərində alırlar. Bütün deyilənlərlə bərabər buduqlular üçün Azərbaycan dili tarixən vahid ünsiyyət vasitəsi rolunu oynamışdır [Cavadov, 2000, s.169].

Qeyd etməliyəm ki, Buduq dilinin əlifbası artıq mövcuddur. Bu yaxınlarda buduq dilinin əlifbası buduqlu ziyalılarımızdan biri olan Quba rayon Alekseyevka kənd sakini, dilçi müəllim Adıgözəl Budad tərəfindən tərtib edilmişdir. Bu günə qədər şifahi, danışılaraq günümüzə qədər gəlib çıxmış Buduq dili Avropa dilçilərinin diqqətini çəkmiş və bu dil onlar tərəfindən tədqiq olunmaqdadır. Adıgözəl müəllimin böyük zəhmət və fədakarlıqla hazırladığı “Buduq dilində şəkilli lüğət” kitabındanı təqdim etməyi özümüzə vacib saydıq. Belə qalıcı iş ərsəyə gətirdiyinə görə Adıgözəl müəllimə təşəkkür edirəm.

Hələ XIX əsrdə Buduqda cib qiblənaməsi, xəncər tiyəsi və qını düzəldildiyi, tufəng qundağı bağlandığı, tikinti üçün material hazırlayan emalatxananın, at zavodunun mövcudluğu barədə faktlara təsadüf olunur. Böyük Vətən müharibəsinin dəhşətlərinə məruz qalan buduqların kütləvi şəkildə aran ərazilərinə axını onların əsas məşğuliyyətlərini də dəyişdirdi. Müasir buduqların əksəriyyəti artıq maldar deyil, bağban, tərəvəzçi, əkinçidirlər. Onların bir çoxu texnika sahəsində və müxtəlif sənətlərdə çalışırlar. Buduğun özündə

isə müharibədən əvvəlki 500-ə yaxın təsərrüfat əvəzinə 50-yə qədər təsərrüfat qalmışdır. Onlar əsasən öz ata-baba məşğuliyyətlərini davam etdirirlər.

Güclü assimilyasiyaya düçar olmuş buduqların, eləcə də, digər etnik azlıqların tarix səhnəsindən silinmələrinin qarşısını almaq üçün əməli tədbirlərin görülməsi vacibdir. İlk növbədə Buduq kəndinin kimsəsizləşməsinə yol vermək olmaz. Kəndin sosial qayğılarına əməl olunmalı və sakinlərinin kənddə yaşamaları üçün şərait yaradılmalıdır; kəndin yolunun (Xınalıq yolu kimi) çəkilməsi bu işdə ən əsas şərtlərdəndir. Kəndin qorunmasında bütün buduqların yaxından iştirakı da mühüm şərtlərdəndir. Unutmaq olmaz ki, buduq dilinin zamanəmizə kimi gəlib çatmasının əsas səbəbi Buduq kəndinin varlığı və həm də, əlçatmaz ucqar ərazidə yerləşməsidir. İkincisi, hər bir buduqlu, imkan daxilində, buduq dilini öz uşaqlarına, yeniyetmələrə öyrətməyə cəhd göstərməlidir: çünki, dil əsas etnik göstəricidir. Üçüncüsü, buduqların etnik qrup kimi vaxtaşırı qeydə alınması vacibdir.

XIX əsrin statistik məlumatlarında, əhalinin siyahıyaalınmalarında buduqların sayı barədə rəqəmlər göstərsə də, bu işə sovet amirliyi illərində, xüsusilə, son vaxtlarda əməl edilməməsinə haqq qazandırmaq olmaz. 1970-ci ilin siyahıyaalınmasında buduqlar, həmçinin, qızlar, xınalıqlar, tatlar və s. azsaylı xalqlar barədə bir kəlmə də deyilmir; sanki bu etnik qruplar artıq tarix səhnəsindən silinmişlər. Həmin prinsipə sonrakı siyahıyaalınmalarda da riayət olunduğu şübhə doğurmur. Bu etnik qrupları təmsil edənlərin laqeydliyini də unutmaq olmaz. Siyahıyaalma zamanı və həmçinin şəxsiyyət vəsiqələrində azsaylı xalqları təmsil edənlər mənsub olduqları etnosun adı ilə qeydə alınsalar həm hər bir qrupun nümayəndələrinin sayı müəyyənləşər, həm də, belə qrupların gələcək üçün qorunub saxlanmasına yardım etmiş olardı. Dördüncüsü, qrupu təmsil edənlər, xüsusilə, ziyalılar özlərinə "Buduqlu" (və ya "Budad") ləqəbi qəbul etməklə bu işə xidmət etmiş olarlar. Arxiv sənədləri ilə yaxından tanışlıq "Buduqlu" (yaxud, Buduqi, Buduqski) ləqəbi daşıyan şəxsin etnik mənsubiyyətinin araşdırılmasına ehtiyac qalmadığını və ümumiyyətlə, belə ləqəbin buduqların tarixini izləməyə geniş imkanlar yaratdığını göstərir. Nəhayət, buduqların xınalıqlar, qızlar, haputlar, cəglər və əliklərə birlikdə "Şahdağ milli mədəniyyət mərkəzi" və ya buna bənzər qurum yaratmaları məqsədəuyğundur. Belə bir mərkəz (qurum) həmin ərazidə məskunlaşmış etnik qrupların ümumi problemlərinin həllində əhəmiyyətli iş görə bilər.

Buduqluların siyahıyaalınması cəhdi elə buduqlu ziyalılar tərəfindən 1991-ci ilin əvvəllərində baş tutmuşdu. Təqribi hesablamalara əsasən etnosun sayının 10.000-ə yaxın olduğunu göstərdi. Buduqlar yığcam halda Buduq sovetliyindən əlavə, Bağbanlı (578), Ağyazı-Buduq (462), Hacıəlibəy (344), Vladimirovka (344), Zərdabi (310), Barlı (192), Nərimanabad (190), Petropavlovka (177), Suxtəkələ (175), Timiryazev (142), Dəliqaya (140) və s. kəndlərdə yaşayırlar. Bakı, Quba, Xaçmaz, Sumqayıt və s. şəhərlərin hər birində yüzlərlə buduqlu var, onların bir çoxu isə Respublikamızın və keçmiş ittifaqın müxtəlif ərazilərinə səpələnmişlər. Buduqların kiçik bir qrupu Dağıstanda, əsasən Axtı rayonunun Qarakürə kəndində yaşayır.

Buduqlar hal-hazırda Respublikamızın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrində yaxından iştirak edirlər. Buduqlardan yüzlərcə ali təhsilli mütəxəssislər–müəllimlər, həkimlər, aqronomlar, mühəndislər, iqtisadçılar, hüquqşünaslar və s. vardır. Bunlardan tarixçi, şərqşünas alim Vaqif Piriyevin, Şahin Fazilin, hüquqşünas Zəvər Qafarov, Adil Əsədov və başqalarının adlarını çəkməyi özümüzə borc sayırıq.

Onlarla buduqlu elmi müəssisələrdə, ali məktəblərdə çalışır, elmi adlara, hərbi rütbələrə layiq görülmüşlər. Respublikamızın mərkəzi orqanlarında, hərbi, inzibati və rayon təşkilatlarında, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində çoxlu buduqlara rast gəlmək mümkündür. Bununla belə, buduqların əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. Tarixən köçmə həyat tərzini keçirən buduqların əsas məşğuliyyəti maldarlıq, əkinçilik və toxuculuq olmuşdur. Kənd əhalisi eyni zamanda taxılçılıq, quşçuluq, kустar sənətkarlıqla da məşğul olurlar. Buduqluların etnik tarixi, etnoqrafiyası, məişət ənənələri, qədim dini-mifiki dünyagörüşləri bütövlükdə Azərbaycan mənəvi mirasının zəngin ənənələrinin yadigarıdır.

Yekunda demək lazımdır ki, Buduq kəndi uzun əsrlər böyü öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Bundan sonrakı vəzifəmiz də bizə qədim dövrlərin yadigarı olan bu kəndi, adət-ənənəni, dili qoruyub saxlamaqdır.

Buduq kəndi XX əsrin əvvəllərində. Buduqlular milli geyimdə

ƏDƏBİYYAT:

1. Bakıxanov A. Gülüstanı-İrəm. Bakı: Xatun-Plyus, 2010, 301 s.
2. Cavadov Q.C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı: Elm, 2000, 440 s.
3. Qubatov Ə. Azərbaycan və Şahdağ dillərinin əlaqəsi: Filologiya elmləri doktoru dissertasiya. Bakı, 1992, 313 s.
4. Mustafazadə T.T. Quba əyalətinin kameral təsviri. Bakı: Sabah, 2008, 752 s.
5. PiriyeV V.Z. Buduq və buduqlular. Bakı: Sabah, 1994, 139 s.
6. PiriyeV V.Z. Buduqlular / Qafqaz Albaniyasının Etnomədəni İrsi. Beynəlxalq elmi konfrans. 21-24 may, 2001. Bakı, 2001.
7. Алиев, К.Г. К вопросу о племенах Кавказской Албании / Исследования по истории культуры народов Востока. М.-Л., 1960, с.18.
8. Броневский, С.Б. Новейшие географические и исторические известия Кавказе. Общее обозрение. Т.2. Москва: Тип. Склевановского, 1823.
9. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев-историко-этнографическое исследования. Баку: Элм, 1994, 296 с.
10. Геродот. История в девяти книгах / Пер. Г.А.Стратановского. Москва: АСТ, 2006, 671 с.
11. Ковсен, М.О. Этнография и история Кавказа. М.: Изд-во Восточной литературы, 1961, 261 с.
12. Халилов Э. Будуги // YOL, Bakı, 2007, №3, с.16-29.

Buduq kəndi

Cəfərov Yusif

*Tarix elmləri namizədi
(KANADA, Toronto şəh.)*

ALBANIYA/ARAN QARQARLARI HAQQINDA: MÜXTƏSƏR MƏNBƏLƏR NƏ DEYİR VƏ ÇOXSAyli TƏDQİQATÇILAR NƏ YAZIR

Annotasiya. Məqalə erkən orta əsrlər Albaniyası/Aran tarixinin ən mühüm aspektlərindən birinə – qarqarların yaşayış arealının müəyyən edilməsinə və qədim udin dilində əlifba və yazının meydana çıxmasına həsr olunub. Məqalə qarqarların ilkin olaraq Qafqaz Dağlarında məskunlaşması ilə bağlı nöqtəyi-nəzəri təkzib edir və onların ilk min illik məskəninin Kürün sağ sahilində, Albaniyanın/Aranın qədim paytaxtı – Partav (indiki Bərdə) şəhərində olması haqqında rəyi əsaslandırır.

Açar sözlər: Qarqarlar, əlifba, qədim yaşayış yerləri

Keywords: Gargareans, alphabet, native habitats

Son vaxtlar elmi məcmuə və jurnalların səhifələrində bəzələrində belə çox danışılan qarqarlar kimdir? Onlar harada yaşayıblar və Albaniya ilə/Aranla hansı əlaqələri olub ["Qafqaz Albaniyası" adından uzun müddətdir ki, istifadə etmirəm, belə ki, hər dəfə "Qafqaz" coğrafi tərifini vurğulamağa ehtiyac yoxdur.–Y.C.].

Etnik və dini mənsubiyyətinə görə onlar kim olub? Qədim Azərbaycan tarixində və mədəniyyətində onların rolu nədən ibarət olub?

Bəzi mənbələrin məlumatlarına əsasən, V əsrin əvvəllərində Albaniyada utian (qədim udin) dilinin bir dialekti olan qarqar dilində yazı yaradıldığı məlumdur. Bu fakt öz-özlüyündə qarqarlar məsələsini qədim Albaniya/Aran tarixinin əsas prioritetlərindən birinə çevirir.

İstənilən xalqın yazısının yaranması mədəni-tarixi prosesin ən vacib amillərindən biridir. Doğma dildə milli əlifbanın qəbul edilməsi xalqın və ölkənin tarixinin yazısız dövrə aid boşluğunu retranslyasiya yolu ilə müxtəlif dərəcədə doldurur. Bu nadir tarixi təzahür ictimai təfəkkürdə mədəni ənənələrin və dəyərlərin möhkəmlənməsinə və inkişafına xidmət edir. O, uzun tarixi perspektivə və gələcək nəsillərə yönəlib. Buna görə, tamamilə aydındır ki, V əsr Albaniyası şəraitində əhali üçün yad olan və ölkədə qarqarların özlərindən başqa heç kimin başa düşmədiyi bir dil üçün yazı yaratmağın heç bir mənası yox idi. Şübhəsiz, V əsrdə Arşakid çar sarayında, dövlət və kilsə qurumlarında, alban cəmiyyətinin mədəni təbəqələrində bunu yaxşı başa düşürdülər. Təəssüf ki, V əsrdə Albaniya və onun regiondakı qonşuları üçün bu məsələ tamamilə aydın olsa da, XX əsrdə – XXI əsrin əvvəllərində elmi ədəbiyyatda və elmi ədəbiyyata yaxın nəşrlərdə qədim Azərbaycanın bu ən mühüm aspekti qızgın mübahisələrə səbəb olub və tarixi müstəvidən siyasi müstəviyə keçib. Albaniyanın/Aranın etnik-siyasi tarixinə ən mənfi təsiri göstərən bir sıra əsassız rəylərə məhz bu səbəb olub. Və bu mənada əsas səbəb qarqarların yaşayış arealının yalnız şərh olunmasına və bunun nəticəsi olaraq, bir sıra müəlliflərin (qəsdən və ya bilmədən) onların ilkin yaşayış yerini yazının yaranması amili ilə əlaqələndirə bilməməsinə səbəb olub.

Bəs qarqarlar kimdir? Qarqarlara yalnız qədim yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabounun (qəd. yun. Στραβων; təx. e.ə. 64/63-cü illər – təx. b.e. 23/24-cü illəri) "Coğrafiya"sında, həmçinin bir neçə erməni yazıçısının məlumatlarında rast gəlinir. Qarqarlar haqqında bütün digər mənbələrdəki məlumatlar müstəqil məlumatlar deyil, Strabondan və bu erməni müəlliflərdən götürülüb. Buna görə Strabonun qarqarlar

haqqında məlumatını düzgün araşdırsaq və təhlil etsək, erməni müəlliflərin kifayət qədər aydın açıqladığı yaşayış arealı ilə müqayisə etsək, bu, təkcə qarqar məsələsinin deyil, həm də bütünlükdə Albaniya tarixinin ən mühüm mərhələsinin konkret şəkildə başa düşülməsində başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

Qarqarlar məhz hansı tarixi ərazidə yaşayıblar? Əsas nöqtəyi-nəzər, əvvəlki kimi, onların yaşayış arealının Böyük Qafqaz dağlarında, Kür çayından şimal tərəfdə yerləşməsi ilə bağlıdır [Волкова, 1973, с.152-153; Сибатян, 1984, с.176-177, прим.8; Акопян, 1987, с.64-74; Гаджиев, 2015, с.180; Гумба, 2020, с.66, сл., и др.].

Qarqarların Kürün şimalında, Böyük Qafqaz dağlarında yaşadığı haqqında fikirlər məhz hansı tarixi məlumatlar əsasında yaranıb? Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu nöqtəyi-nəzər yalnız Strabonun məlumatına əsaslanır. Hazırda o, Strabonun qarqarlar və amazonlar haqqında başqa mənbələrdən götürdüyü hekayənin kifayət qədər səthi təhlili və qəribə şərhə əsasında elmi (və hətta populyar) ədəbiyyatda kifayət qədər geniş yayılıb. Nəticədə Albaniyanın və onun xalqının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlərə ciddi təsir göstərən rəylər yaranıb [Еремян, 1958, с.304; Акопян, 1987, с.57-74; Schulze, 1997, р.34; Gippert, Schulze. Some Remarks on the Caucasian Albanian Palimpsest, 2007, р.210; Гаджиев, 2015, с.180]. Bununla əlaqədar olaraq, Strabonun bu məlumatını olduğu kimi təqdim edərək, onu müfəssəl şəkildə anlamağa çalışacağıq. “Deyirlər ki, Albaniya dağlarında amazonlar yaşayır. Yürüş zamanı Pompeyi müşayiət edən və albanların ölkəsinə səfər edən Feofan danışır ki, skif tayfalarından olan hellər və lehlər amazonlar və albanlar arasında yaşayır və ölkədə bu tayfalarla amazonların arasından Mermadalida çayı keçir. Bu yerlərlə yaxşı tanış olan digər yazıçılar da (onlar arasında Skepsisli Metrodor və Hipsikrat da var) iddia edirlər ki, amazonlar Qafqaz dağlarının Keraun adlanan şimal hissəsinin ətəklərində qarqarlarla qonşuluqda yaşayırlar [daha sonra amazonlar haqqında hamıya məlum olan təfərrüatlar.—Y.C.]. Yazda onların (amazonların) iki xüsusi ayı var ki, bu aylarda onları qarqarlardan ayıran qonşu dağa qalxırlar. Bir qədim adətə görə, qarqarlar da qadınlarla birlikdə qurban kəsmək və uşaq dünyaya gətirmələri üçün onlarla əlaqədə olmaq üçün bu dağa qalxırlar; onlar xəlvət və qaranlıqda, kim-kiminlə gəldi əlaqədə olurlar; qadınlar hamilə qaldıqdan sonra qarqarlar onları evlərinə buraxır. Amazonlar yeni doğulan bütün qız uşaqlarını özlərinə saxlayırlar, oğlan uşaqlarını isə tərbiyə etmələri üçün qarqarlara gətirirlər. Hər bir qarqar ona gətirilən istənilən körpəni qəbul edir və bilmədən öz övladı hesab edir. Dağlardan səş-küylə axan Mermoda çayı amazonların ölkəsindən, Sirakenadan və onlar arasında yerləşən bütün səhra boyunca keçərək və Meotidaya tökülür. Deyilənə görə, qarqarlar amazon qadınlarla birlikdə Femiskiradan bu yerlərə qalxırdılar; lakin daha sonra üsyan başladı və frakiyalılar və evbeyalılarla (köçləri zamanı bu yerlərə qədər gəlib çatan) birlikdə amazonlara qarşı döyüşməyə başladılar; sonradan müharibəni dayandıraraq, yuxarıda bəhs edilən şərtlərlə saziş bağladılar: yalnız övladları olması üçün bir-biri ilə ünsiyyətdə olacaqlar, hər bir tayfa müstəqil şəkildə yaşayacaq” [Strabo, XI, V, 1-2].

Qeyd edilənlərdən aydın şəkildə görünür ki, Strabon iki əsas mənbədən — Mitilenli Feofan və Metrodor və Hipsikratın əsərlərindən məlumat götürüb. Bu zaman sonuncu ikisindən ilk olaraq Metrodora adlı çəkildiyinə görə, məlumatların böyük hissəsinin (istənilən halda, qarqarlara aid olanların) məhz ona məxsus olduğunu ehtimal etmək olar. Yeri gəlmişkən, Strabon özü də öz əsərinin digər hissələrində bunu dolaylı şəkildə təsdiq edir (aşağıda bax). Feofanın məlumatında söhbət amazonlar və albanlar arasında yaşayan “skif” tayfalarından — hellərdən və lehlərdən gedir və bu tayfalarla amazonların arasından keçən Mermadalida çayından bəhs edilir. Əksinə, Metrodora məlumatında iddia olunur ki, amazonlar Keraun dağlarının ətəyində (Böyük Qafqazın cənub-şərq qolu) qarqarlarla qonşuluqda yaşayırlar, elə Meotidaya tökülən həmin Mermoda çayı da buradan axır.

Bu iki hissənin müqayisəsi belə bir fikir yaradır ki, qarqarların amazonların qonşusu kimi yad edilməsi Metrodora aiddir, çünki Pompeyi Albaniya yürüşündə müşayiət edən və bu yürüşün ətraflı təsvirini (təəssüf ki, günümüzədək gəlib çatmayan) verən Feofan məhz helləri və lehləri amazonların qonşusu adlandırır. Bununla əlaqədar olaraq, məlumatları Strabonla eyni mənbələrdən götürən Plutarxın da “Termodont çayının yaxınlığında” yaşayan əsrarəngiz amazonları diqqətindən yayınmadığını qeyd etmək maraqlı olardı. “Amazonlar, — deyir Plutarx yazır, — Qafqazın Hirkan çayına qədər uzanan hissəsində yaşayırlar, lakin onların albanlarla bilavasitə sərhədi yoxdur, onlar arasında hellər və lehlər yaşayırlar. Onlar hər il Termodont çayında bu tayfalarla

görüşürlər və birlikdə iki ay vaxt keçirirlər, daha sonra öz ölkələrinə gedirlər, orada özləri, kişilərsiz yaşayırlar” [Plut, Pomp, 35].

Strabon və Plutarxın məlumatlarını müqayisə etdikdə aydın görünür ki, Plutarx amazonların Mermadalida/Mermoda çayı ətrafında məhz kiminlə həmsərhəd olduqları məsələsində Feofanın versiyasından istifadə edir [Mermadalida, yəni Mermoda çayı köçürücünün səhfindən başqa bir şey deyil: Mermodas-Thermodas, yəni söhbət Termodontdan gedir.–Y.C.]. Bundan başqa, yazda iki ay ərzində, Metrodoron versiyasına görə, amazonlar və qarqarlar arasında yaşananları Plutarx qarqarlara yox, elə həmin hellərə və lehlərə aid edir. Bu, Strabon və Plutarxın əsas mənbəyi olan Feofana görə, amazonlarla “əlaqələrə” Metrodoron bəhs etdiyi kimi qarqarların deyil, məhz hellərin və lehlərin “cəlb olunduğunu” ehtimal etməyə əsas verir. Bu baxımdan, təbii olaraq, belə bir sual yaranır – Skepsisli Metrodor kimdir və o, qarqarların Böyük Qafqaz dağlarında, həm də onları yaza yaxın əxlaqi dəyərlərini tamamilə itirərək (yuxarıda bax), qədim ictimaiyyətə məlum olan bu həyəcanverici hadisələri yaşadıkları amazonlardan ayıran Mermoda [Termodont, Türkiyədə hazırkı Kızıl-İrmak.–Y.C.] çayında olduqları haqqında məlumatları hansı naməlum mənbədən götürüb? Strabonun Metrodor haqqında arayışından məlumdur ki, o, əslən Kiçik Asiyanın qərb sahilində, Troada bölgəsində yerləşən Skepsis şəhərindən olub [Strabo, XIII, I, 4; 55]. Metrodoron vətəninin sakinləri qarqar adlandırılan Qarqar bölgəsinin və şəhərinin qonşuluğunda yerləşməsinə [Strabo, XIII, I, 51; 56] nəzərə almasaq, bu fakt öz-özlüyündə çox az məlumat verir.

Yamacında Homerin məşhur Troyasının xarabalıqları olan İda dağının yerini təsvir edən Strabon qeyd edir ki, “hələ indi də İdanın ən yüksək hissələrində Qarqar adlı yeri göstərirlər, eoliyalıların hazırkı şəhəri Qarqar adını buradan alıb” [Strabo, XIII, I, 5]. Strabon Qarqarların sakinləri – qarqarlar haqqında bildirir ki, “indi asiyalılar və qarqarlar Lesbosun qarşısındakı dənizə qədər bütün torpaqlara sahibdirlər” [Strabo, XIII, I, 51]. Daha sonra Skepsisdən başqa bir yazıçıya istinad edən Strabon əlavə edir ki, “Skepsisli Demetrinin sözlərinə görə, Qarqarların sakinləri eoliyalılardan yarı barbarlara çevriliblər” [Strabo, XIII, I, 58]. Məlumdur ki, eoliyalılar qədim zamanlardan etibarən (ioniyalılarla birlikdə) Kiçik Asiyanın qərb sahilində məskunlaşan yunanlardır [Strabo, XIII, I, 3; XII, III, 21; XIV, I, 1-4]. Buna əsasən, Ermənistanda çar Tiqranın yanında Mitridat Evpatorun səfiri qismində xidmətdə olan [Strabo, XIII, I, 55] və hər şeyə maraq göstərən bir insan olduğuna görə, çox güman ki, ermənilərlə qonşuluqda yaşayan və adı eoliyalıların Qarqarlar şəhərinin sakinləri, yəni öz qonşularının adı ilə üst-üstə düşən qarqar adlı bir tayfanın mövcud olduğunu eşidən Metrodoron eyni xalqdan söhbət getdiyi qənaətinə gəldiyini ehtimal etmək çətin deyil. Oxucuları üçün Troadadan minlərlə stadi şərqdə, Xəzər dənizinin yaxınlığında yaşayan qarqarlar haqqında az və ya çox həqiqətə uyğun izah tapmaq məqsədilə isə Metrodor onları İda dağının ətəklərində öyrəşdikləri landşaftdan məhrum etməmək üçün sadəcə olaraq Kiçik Asiyadan Qafqaza “köçürüb”, Keraun dağlarının ətəklərində yerləşdirib. Qafqaza bu “köçürmə” üçün eoliyalılara-qarqarlara ən uyğun tərəf müqabili isə, əlbəttə ki, amazonlar olub. Bu əsrarəngiz döyüşçü qadınların vətəni hər zaman (Homerdən başlayaraq) Kiçik Asiyanın şimalında, daha dəqiq isə Pontedə yerləşən Temiskira (Femiskira) düzü və Termodont (Fermodont) çayı olub [Strabo, XII, XI, 14-15]. Qafqazda, Xəzər darvazasının yaxınlığında amazonların mövcudluğu haqqında əfsanə və onların hələ Makedoniyalı İsgəndərin dövründən (bəlkə daha da əvvəldən) məlum olan Temiskiradan köçürülməsi isə [Strabo, XI, V, 4] mötəbərlik mənzərəsini ən yaxşı şəkildə formalaşıdırırdı, bu fonda qarqarların ortaya çıxması da lazımi effekti verirdi. Temiskiranın özünə gəldikdə, Strabon onun yerini müfəssəl şəkildə təsvir edərək, bir qədər istehza ilə qeyd edir ki, “hamı Temiskirani, Termodontun yaxınlığındakı düzü və onun üzərində ucalan dağları amazonların ölkəsi adlandırır, onların buradan qovulduğunu iddia edir. Amazonların hazırkı yerinə gəlincə isə, çox az insan bu haqda yalnız heç bir dəlilə əsaslanmayan və həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar verir” [Strabo, XI, V, 4]. Bu zaman Strabon açıq şəkildə Skepsisli Metrodordan bəhs edərək, qeyd edir ki, işinə vicdanla yanaşan bir coğrafiyaçı kimi onun amazonlar və qarqarlar haqqında məlumatlarını öz kitabında təqdim edir, lakin özü təhsilli və ağıllı bir tarixçi olaraq bu məlumatları “gözəl və qeyri-adi bir nağıl” hesab edərək, onlara etibar etmir [Strabo, XI, , 3]. Bundan başqa, Metrodor özü də aşağıdakı ifadə ilə öz-özünü, daha doğrusu Keraun dağlarında yaşayan qarqarlar haqqında uydurduğu nağılı ifşa edir: “Deyilənə görə, qarqarlar amazonlarla birlikdə Temiskiradan bu yerlərə qalxırdılar; lakin sonra üsyan başladı və frakiyalılar və evbeyalılarla (köçləri zamanı bu yerlərə qədər gəlib çatan) birlikdə amazonlara qarşı döyüşməyə başladılar”

[Strabo, XI, V, 2]. Qarqarların amazonlarla dostluqdan da üstün olan münasibətləri niyə gözlənilmədən korrlandı? – biz bunu heç vaxt öyrənə bilməyəcəyik. Qarqarların məhz hansısa “frakiyalılarla” amazonlara qarşı “müharibəsinə” gəlincə, bunun izahı kifayət qədər sadədir. Məsələ ondadır ki, Metrodoron özünə yaxşı məlum olan eoliyalıların-qarqarların yaşadığı Troada ilə qonşu bölgələrdə (elə Troadanın özündə də), mahiyyətə, Strabonun özünün də ətraflı bəhs etdiyi kimi, Frakiya mənşəli tayfalar (frigiyalılar, misiyalılar və s.) məskunlaşmışdı [Strabo, XII, IV, 4-5] və şübhəsiz, bu, Metrodora da məlum idi. Həm də oturaq frakiyalıların, özü də Yevbey adasının yunanları-eoliyalıları ilə birlikdə ciddi bir əsası olmadan yüksək Qafqaz dağlarına qədər səyahət etdiklərini təxmin etmək yalnız özünü faydalı biliklərlə məşğul etməyən bir insanın ağına gələ bilirdi və məsuliyyəti tamamilə ona aiddir. Əsaslı olaraq mifik amazonların mövcudluğuna şübhə ilə yanaşan və onlar haqqında qeyri-adi nağıllar danışan bir sıra yazıçıları tənqid edən Strabon özü Metrodora və onun əsərinə qiymət verərək, qeyd edib ki, “Skepsisli Metrodoron “Adət haqqında” kitabındakı hekayələri nağıla bənzəyir və onlara məhəl qoyulmamalıdır” [Strabo, XVI, IV, 16].

Deyilənləri nəzərə alaraq, qarqarların Böyük Qafqaz dağlarında peyda olması və onların oraya amazonlarla birlikdə Kiçik Asiyadan köçməsi barədə təkcə qədim oxucuları və yazıçıları deyil [Stephani Byzantii, 1849, s.v. Gargareis], həm də bir sıra müasir tədqiqatçıları [Тревер, 1959, c.48-49; Адонц, 1971, c.424; Алиев, 1981, c.89 və s.] yanıldan məlumatlara görə Skepsisli Metrodoron zəngin fantaziyasına borclu olduğunu haqqında nəticəyə gəlmək çətin deyil.

Strabonun qarqarlar haqqında məlumatlarının belə bir təhlilinə elmi ədəbiyyatda hələ rast gəlinməyib. Bu səviyyədə təhlil ilk dəfə aparılıb. Buna görə, görünür, artıq qarqarların Albaniyanın orta erkən əsrlərdəki paytaxtı Partav şəhərində (hazırkı Bərdə) min illik yaşayış ərazilərinin əsas alternativini kimi onların ilk yaşayış yerinin Böyük Qafqaz dağları olması (həm də “amazonlarla” qonşuluqda) və sonradan səbəbsiz olaraq Albaniya düzünə, Kürün sağ sahilinin şərq hissəsinə köçməsi (!) [Wolfgang Schulze. Old Udi / Conference on the Languages of the Caucasus, 2007, c.1-2. – December; Гумба Г. Кавказская Албания по «Ашхарацуйцу» Вардана Вардапета (XIII в.) // Լրաբեր Հասարակական Գիտություններ. №9, c.69-73] məsələsini nəzərdən keçirməyə ehtiyac yoxdur (aşağıda bax).

Qarqarların yaşayış areallarının Qafqaz dağları olması heç bir məntiqi və məna təsdiqini tapmırsa, bəs onda onlar harada yaşayıblar?

Bir neçə erməni mənbəsinin məlumatına görə, qarqarlar Kürün cənubunda, əvvəllər Qarqar düzü adlanan hazırkı Mil düzünün ərazisində, Karkarçay /Qarqarçay çayının hövzəsində yaşayıblar [Еремян, 1958, c.304; Тревер, 1959, c.49, 327; К.Алиев, 1960, c.17 и др.]. Kürün cənubundakı Qarqar düzündən artıq Movses Xorenatsi bəhs edir (История, II, 85). Lakin onun “Qarqar düzü” haqqında məlumatı qeyri-müəyyən xarakter daşıyır. Məhz buna əsasən adətən qarqarların yaşayış yerləri Kür çayının orta axarının cənub-şərqinə doğru müəyyən edilir [Еремян, 1958, c.304 сл.]. Bu təxmin bu yaxınlarda bir daha təsdiq edilib [Schulze, 2017, c.10].

Yeri gəlmişkən, Qarqar düzünün və qarqarların məskunlaşdığı yerin dəqiq yerini Tovma Artsruninin iki birbaşa qeydi sübut edir:

1) “...Buqa (ərəb sərkərdə) bütün qoşununu yığaraq, Qarqar yatağına endi və böyük Partav şəhərinə daxil oldu” [Histoire des Ardruni, 1874. III, 10];

2) “...və o (İsa) yenə yola düşdü və qarqarların ölkəsində Partava qədər gedib çatdı” [Histoire des Ardruni, III, 18].

Bu məlumatların əhəmiyyəti həddindən artıq böyükdür. Bir tərəfdən, onlar Xorenatsinin Kürün sağ sahilində “Qarqar düzü” ilə bağlı ümumi qeydini təsdiq edir. Digər tərəfdən, Albaniyanın/Aranın paytaxtı Partav şəhərinin (hazırkı Bərdə) təkcə Qarqar düzündə deyil, məhz “qarqarların ölkəsində” yerləşdiyini dəqiqləşdirir. Buradan aydın şəkildə məlum olur ki, “qarqarların ölkəsi” ədəbiyyatda indiyədək hesab olunduğu kimi Balasakanın/Kaspianın tərkibinə daxil olan Mil düzünün cənub-şərq hissəsində [Еремян, 1958, c.303-304; Schulze, 2017, p.10] deyildi. O, Mil düzünün şimal-qərb, Küryanı hissəsində, İncəçay, Tərtər çaylarının aşağı axarlarının hövzəsində və Qarqarçaya qədər ərazidə, başqa sözlə, qədim Alban əyaləti (aşxarx) olan Utinin tam mərkəzində yerləşirdi. Bu məntiqi konstruksiya Paytakaran-Baylakan şəhərinin Qarqar düzündə qarqarların məskunlaşdığı bölgədə yerləşməsi və onun mərkəzi olması haqqında çoxdan irəli sürülən fikri

tənzib edir [Еремян, 1958, с.304, 327]. Əksinə, məhz Albaniyanın paytaxtı Partav şəhəri (hazırkı Bərdə) “qarqarların ölkəsində” yerləşirdi, onun təkcə dövlət-inzibati mərkəzi deyil, həm də mədəniyyət mərkəzi idi. Partavin və onun ətrafının əsas əhalisi məhz qarqarlar idi və Xorenatsiyə görə, Albaniyanın yazı dilinin əsasını təşkil edən həmin qırtlaq, “boğaz səsləri ilə zəngin” Qafqaz dilində danışır idi.

Çoxdan məlumdur ki, yazı dilinin (ədəbi dilin) yaradılması zərurəti meydana çıxdıqda, bu, adətən dövlətin paytaxtının və onun ətrafının “dili” (danışığı, dialekti) olur [Адонц, 1915, с.187 сл.]. Yuxarıda deyilənlər açıq şəkildə göstərir ki, məhz qarqarların əslində qədim udin dilinin bir dialekti olan dialekti və danışığı V əsrin ortalarında yaradılmış Alban əlifbasının və yazısının əsasını təşkil edib. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1996-cı ildə Gürcüstan EA-nın müxbir üzvü Z.N.Aleksidze tərəfindən Sinayada, müqəddəs Yekaterina monastırında tapılmış palimpsestdə orijinal Qafqaz-alban dilində yazılmış Leksinariya mətni var. Günümüzədək qalan mətnin uzunmüddətli linqvistik tədqiqi sübut edib ki, Qafqaz-alban əlifbasının və yazısının əsasının 80%-ni udin dilinin qrammatikası (fonetika, sintaksis və s.) və leksikası təşkil edir. Bununla əlaqədar dil həmçinin protoudin dili adlandırılıb [Gippert, Schulze, Aleksidze, Mahe. The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai, Vol. I, 2008; Vol. II, 2009; Vol. III, 2011; Лолуа, 2021, с.147-155; Лолуа, 2023, с.146-154].

Buradan daha bir mühüm nəticə meydana çıxır: Albaniya çarlığının siyasi, iqtisadi və mədəniyyət mərkəzi ən azından artıq IV əsrin sonlarında (göründüyü qədər, 387-ci il) Böyük Qafqazın ətəklərindən, Kürün sol sahilindəki keçmiş paytaxt Kabalakadan (indiki Qəbələ) çayın sağ sahilinə, Qarqar çölünə, Albaniyanın yeni paytaxtı Partava köçürülüb, bu da elmi ədəbiyyatda möhkəm kök salmış fikirlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir [Еремян, 1958, с.327; Тревер, 1959, с.309, и др.]. Bu tarixi və etnik-linqvistik aspekt qarqar “fenomeni” ətrafında yaranmış problemlər kompleksinin və ondan irəli gələn nəticə və rəylərin başa düşülməsi üçün çox vacibdir. Bu məsələyə biz burada ilk dəfə olaraq diqqət yetiririk, daha doğrusu, ilk dəfə olaraq qarqar probleminə məhz bu aspektdən nəzər salırıq. Yazının və alban etnik-linqvistik birliyinin yaranması haqqında ətraflı məlumat üçün [Джафаров, 2021, с.38-50].

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Адонц Н.Г. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван: Изд-во Ереван. ун-та, 1971, 526 с.
2. Адонц Н. Дионисий Фракийский и армянские толкователи. Петроград: тип. Имп. Акад. наук, 1915. [8], СХСIII, [7], 307 с.
3. Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1987, 303 с.
4. Акопян А.А. Роман об албанском царе Вачагане Благочестивом в «Истории Албании» Моисея Каланкатуйского / Кавказ и Византия. Вып.4, Ереван, 1984.
5. Алиев К. Кавказская Албания (I в. до н.э.—I в. н.э.). Баку: Элм, 1974, 363 с.
6. Алиев К.Г. К вопросу о гаргарах и территории их расселения // Доклады АН Аз.ССР, 1981, №1.
7. Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М., 1973.
8. Гаджиев М.С. К интерпретации сведений о создании письменности Кавказской Албании. Т.1. Москва: ИВ РАН, 2015, с.177-188.
9. Гумба Г. Кавказская Албания по «Ашхарацуйцу» Вардана Вардапета (XIII век.). 2020.
10. Джафаров Ю.Р. Гаргарская проблема и алванская письменность / XXIII научная сессия молодых учёных, посвящённая 70-летию основания Института истории, археологии и этнографии им. И.А.Джавахишвили АН Груз.ССР. Тезисы докладов, Тбилиси, 1988.
11. Джафаров Ю. Гаргары и алванская письменность. К вопросу возникновения этноязыковой общности / Міністерство освіти та науки України Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. «Україна-Азербайджан: діалог культур та цивілізацій» з нагоди століття встановлення дипломатичних відносин між Україною та Азербайджаном, Київ, 2021, с.38-50.
12. Еремян С.Т. Идеология и культура Албании III–VII вв. / Очерки истории СССР (III–IX вв.). Т.II. М.: Изд. АН СССР, М., 1958, с.323-330.
13. Еремян С.Т. Экономика и социальный строй Албании III–VII вв. / Очерки истории СССР (III–IX вв.). Т.II. М.: Изд. АН СССР, 1958, с.303-310.
14. Лолуа Р. Парадигматика кавказско-албанского алфавита / Этнокультурное наследие Кавказской Албании (сборник статей), №4. Баку, 2022, с.146-154.
15. Лолуа Р. Сообщения древнеармянских источников о генезисе кавказско-албанской письменности / Этнокультурное наследие Кавказской Албании (сборник статей), №2. Баку, 2022, с.147-155.
16. Страбон. География в 17 книгах / Пер. с др.-греч., статья и комментарии Г.А.Стратановского. Л.: Наука, 1964, 944 с.
17. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 392 с.
18. Хоренский Моисей. История Армении / Пер. Н.Эмина. М., 1858, 401 с.
19. Historie des Ardzrouni par Vartbied Thoma Ardzrouni trad. par. BM.Brosset, SPb., 1874.
20. J.Gippert, W.Schulze. Some Remarks on the Caucasian Albanian Palimpsests. – Iran and the Caucasus, 11, 2007.
21. J.Gippert, W.Schulze, Z.Aleksidze, J.-P.Mahe. The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai. Vol.I, 2008, 290 p.; Vol.II, 2009, 510 p.; Vol.III, 2011, 229 p.
22. Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt. Tom I. Berolini, 1849.
23. Wolfgang Schulze. Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity, 2017.

Dabakov Vladislav

*Cənub Federal Universitetinin Sosiologiya və
Regionşünaslıq İnstitutunda iddiaçı
(RUSİYA FEDERASIYASI, Rostov-na-Donu şəh.)*

RUSİYA VƏ AZƏRBAYCAN UDİNLƏRİ: QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAF VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Annotasiya. Məqalə vaxtilə qədim Qafqaz Albaniyası dövlətinin tərkibinə daxil olmuş və onun tarixində mühüm rol oynamış azsaylı xalqa – udinlərə həsr olunmuşdur. Hazırda udinlər Azərbaycanda yaşayır və Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinin, dilinin və xristian adət-ənənələrinin varisləri hesab olunurlar. SSRİ-nin parçalanmasından sonra udinlərin miqrasiya prosesi gücləndi və hazırda Rusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan və bəzi başqa ölkələrdə udin icmaları mövcuddur. Bunun fonunda müəllif həmçinin xaricdə yaşayan udinlərin öz tarixi vətənlərində qohumları ilə qarşılıqlı əlaqəsini, bu əlaqələrin daha da inkişafı və möhkəmləndirilmə perspektivlərini nəzərdən keçirir.

Açar sözlər: Udin, Qafqaz Albaniyası, miqrasiya, icma, Nic

Keywords: Udis, Caucasian Albania, migration, community, Nij

Cənubi Qafqaz dünyanın ən maraqlı regionlarından biridir. Bu ərazi həmçinin regionda yaşayan xalqların zəngin tarixi-mədəni irsi və dərin dövlət quruculuğu ənənələri baxımından xüsusi diqqət çəkir. Tarixin təfərrüatlarına varmadan əminliklə deyə bilərik ki, region müxtəlif tarixi dövrlərdə qədim dövlət formalarının yaranıb inkişaf etdiyi sivilizasiya mərkəzlərindən biridir. Bu dövlətlərdən biri də qədim dövrdə yaranmış Qafqaz Albaniyası olmuşdur. Son onilliklərdə onun tarixini, memarlığını, yazısını və əhalisini öyrənməyə maraq kəskin şəkildə artmışdır. Yazılı mənbələrdən Qafqaz Albaniyasında bir çox tayfa və etnik qrupların yaşadığını bilirik. Onların arasında udinlər də olmuşdur. Udinlərin əcdadları – utilər haqqında hələ qədim müəlliflər: Herodot, Strabon, Klavdi Ptolemey, Plutarx və başqaları yazmışlar [Ворошил Г., 1974, c.15]. Udinlər haqqında başqa məlumatlara orta əsr mənbələrində rast gəlmək olar. Bütün bu müəlliflərin verdiyi məlumatlara görə, udinlər Qafqaz Albaniyasının tayfa ittifaqının tərkibində olmuşlar və böyük ehtimalla, orada mühüm rol oynamışlar. Bu faktı Qafqaz Albaniyasının hər iki paytaxtının – Kabala və Partav (Bərdə) şəhərlərinin udinlərin yaşadığı ərazinin hüdudlarında yerləşməsi də təsdiqləyir. Bundan başqa, Sinayda aşkar edilmiş alban palimpsestinin oxunma nəticələri Qafqaz-alban dilinin müasir udin dilinə yaxın olduğunu göstərir. Başqa sözlə, Qafqaz Albaniyasının yazı və ədəbi dili protoudin dili əsasında qurulmuşdur. Bütün bu amilləri birlikdə nəzərə alaraq əminliklə demək olar ki, udinlər Qafqaz albanlarının bilavasitə törəmələri və bu qədim dövlətin mədəniyyətinin, dilinin, xristian ənənələrinin davamçılarıdır.

VIII əsrin əvvəllərində ərəb istilaları nəticəsində Qafqaz Albaniyası öz müstəqilliyini itirdi. Bu dövrdən başlayaraq yerli tayfaların, o cümlədən udilərin etnikləşdirilmə prosesi başladı, onların yaşayış arealı və ümumi sayı azaldı. Lakin bütün bu proseslərə baxmayaraq, udinlər öz kimliklərini, dillərini, mədəniyyətlərini və yaşayış arealını uzun müddət qoruyub saxlamışlar. Hələ XVII–XVIII əsrlərdə Şəki – Qəbələ zonasında – Kür çayının sol sahilində, eləcə də Qarabağ zonasında, Tovuz, Gəncə zonasında – Kür çayının sağ sahilində udin yaşayış məntəqələri mövcud olmuşdur [Харатьян, 2003, c.84].

Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmasından sonra bu regionda yaşayan xalqların, o cümlədən udinlərin tarixinə və mədəniyyətinə elmi marağın artdığı müşahidə edilir. Həmin vaxt ən böyük udin kəndləri Vartaşen (indiki Oğuz şəhəri) və Nic olmuşdur. Eyni zamanda, qonşu kəndlərdə hələ də udin dili-

ni xatırlayanlar var [Бежанов, 1892, c.215]. Müxtəlif mənbələrə görə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində udinlərin sayı 10 min nəfərdən çox olmuşdur. Məsələn, bu kimi məlumatlar A.Arutinov tərəfindən 1905-ci ildə “Rus antropoloji jurnalı”nda dərc olunmuş “Udinlər” məqaləsində “Qafqaz təqvimi”nə istinadla göstərilir [Арутинов, 1905, c.77]. Lakin Birinci Dünya müharibəsinin faciəli hadisələrindən, Rusiya imperiyasının dağılmasından və Rusiyada vətəndaş müharibəsinin başlamasından sonra udinlərin sayı getdikcə azalır. Belə ki, artıq 1926-cı ildə aparılan əhali siyahıya alınmasına görə, SSRİ-də cəmi 2500-ə yaxın udin var yaşayırdı [Cavadov, Hüseynov, 1999 c.211].

Sovet dövründə udinlərin əksəriyyəti əvvəlki Qəbələ rayonunun Nic və Mirzəbəyli kəndlərində, Vartaşen rayonunun (indiki Oğuz şəhəri) mərkəzində, o cümlədən əhalisini Azərbaycandan gələn mühacirlərin təşkil etdiyi Gürcüstanın Zinobiani kəndində yaşayırdılar. Sovet İttifaqının parçalanması və bundan irəli gələn sosial-iqtisadi sarsıntılar udinlərin xeyli hissəsini doğma evlərini tərk etməyə məcbur etdi. Onların əksəriyyəti Rusiyaya yollandı. Udinlərin Rusiyaya köçməsinə səbəb onların rusdilli məktəbdə təhsil alması amili ilə izah olunur. Onlar hələ uşaqlıqdan bir neçə dilə yiyələnirlər və rus mədəniyyəti ilə tanış olurlar. Bütün bunlar mühacirlərin yeni sosial, mədəni və linqvistik mühitə uyğunlaşma prosesini xeyli asanlaşdırdı [Дабакон, 2013, c.57]. Qeyd etmək lazımdır ki, miqrasiya prosesi hələ sovet dövründə başlamışdı. Xeyli sayda gənc Moskva, Leningrad, Sverdlovsk, Taqanroq və ölkənin digər şəhərlərinə oxumağa yollanmış, təhsillərini başa vurduqdan sonra orada yaşayıb işləmək üçün qalmışdılar. 1989-cu ildə aparılan Ümumittifaq əhali siyahıya alınmasına görə, Rusiyada artıq 1102 udin yaşayırdı [Cavadov, Hüseynov, 1999 c.212]. Bu, ölkədə kök salmış ilk udin qrupları idi, nəticədə məhz onlar növbəti mühacirət dalğasının dayacağı oldular.

Hazırda rus udinlərinin əksəriyyəti Rusiyanın cənubunda: Rostov, Volqoqrad və Həştərxan vilayətlərində, Krasnodar və Stavropol diyarlarında yaşayır. Bundan əlavə, udinlər Moskva, Sankt-Peterburq, İvanovo, Yekaterinburq və Rusiya Federasiyasının bəzi digər regionlarında yaşayırlar. Rusiyada fəaliyyət göstərən Udin ictimai təşkilatlarının məlumatına görə, 2024-cü ilin əvvəli üçün Rusiyada 6000-dən çox udin yaşayır. Bəzi bölgələr üzrə rəqəmləri təqdim edirik:

1. Rostov vilayəti – 2800 udin;
2. Krasnodar diyarı – 1800 udin;
3. Moskva və vilayət – 400 udin;
4. Volqoqrad vilayəti – 350 udin;
5. Stavropol diyarı – 280 udin.

Udin miqrasiyası mövzusunda qayıdaraq bir daha xatırladaq ki, mühaciərtin ən aktiv dövrü 1990-cı illərin ortaları və 2000-ci illərin əvvəllərində müşahidə olunub. Əlbəttə, bu, çoxlarının iş axtarışı ilə, habelə özünü və yaxınlarını yeni həyatın şərtlərinə uyğunlaşdırmaqla məşğul olduğu dövr idi. Lakin müəyyən adaptasiya dövründən sonra Rusiya udinlərində öz ana dilini, kimliyini, mədəniyyətini və adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq, eləcə də tarixi vətənlərində – Azərbaycanda olan qohumları ilə əlaqələri inkişaf etdirmək təbii ehtiyacı yaranır. Bununla əlaqədar olaraq udinli fəallar və vətənpərvərlər əhalinin daha sıx məskunlaşdığı ərazilərdə maarifləndirmə xarakterli milli-mədəni təşkilatlarını qeydiyyatdan keçirdilər və həmin təşkilatlar fəaliyyət göstərməyə başladı. Hazırda Rusiyada aşağıdakı udin ictimai təşkilatları fəaliyyət göstərir: 1) “Moskva Udin İcması” (Udin dili, mədəniyyəti, adət-ənənələrinin qorunub saxlanmasına yardım üzrə regional ictimai təşkilat); 2) “Rostov Vilayətinin Udin İcması” (Udin dili, mədəniyyəti, adət-ənənələrinin qorunub saxlanmasına yardım üzrə regional ictimai təşkilat); 3) “Udin Mədəniyyət Mərkəzi” (Krasnodar Regional İctimai Təşkilatı) 4) Udinlərin “Nic” Volqoqrad Regional İctimai Təşkilatı; 5) “İvanovo Şəhəri Udinlərinin Milli Mədəniyyət Mərkəzi” yerli ictimai təşkilatı və digərləri.

Udinlərin həyatında mühüm hadisə 2011-ci ilin noyabr ayında Krasnodar şəhərində udin icmaları nümayəndələrinin birinci qurultayının keçirilməsi oldu. Qurultaya rus udinləri ilə yanaşı, Azərbaycandan olan nümayəndələr, xüsusən Alban-Udin Xristian İcmasının və “Orayın” Udin Mədəniyyət Mərkəzinin rəhbərləri dəvət olunmuş və tədbirdə iştirak etmişdilər. Qurultayın yekunu olaraq bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Həmin qərarlardan birini udinlərin tarixi vətəni Azərbaycanda, daha dəqiq desək, udinlərin indi də sıx

şəkildə yaşadığı Nic kəndində tezliklə beynəlxalq konfransın keçirilməsi təşkil etmişdir. Bunun nəticəsi kimi 2012-ci ilin aprel ayında Qəbələ rayonunun Nic kəndində “Udinlər: dünən, bu gün və sabah” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans uğurla təşkil edilmişdir. Konfransda Rusiya, Qazaxıstan, Belarus, Ukrayna, Gürcüstanın udin icmalarının nümayəndələri, tanınmış tarixçilər, dilçilər, eləcə də Azərbaycan Respublikası hökumətinin bütün səviyyələrdə nümayəndələri, o cümlədən Prezident Administrasiyasının nümayəndəsi iştirak etmişdir.

Konfransın əsas mövzularını sürətlə dəyişən müasir dünyada udin dili, mədəniyyəti və milli kimliyinin qorunub saxlanılma məsələləri təşkil etmişdir, belə ki, hamıya aydındır ki, məhz udinlərin Azərbaycanda təbii şəraitdə mövcudluğu udin xalqının qorunub saxlanılmasına və daha da inkişafına zəmanət verir. Konfransın yekununda iştirakçıların Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə müraciətindən ibarət qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnamədə bir sıra mühüm məqamlar əks olunmuşdur. Konfrans iştirakçıları xüsusilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılması, birliyin, millətlərarası sülh və əmin-amanlığın, ölkənin bütün xalqları arasında inam və hörmətin möhkəmləndirilməsi istiqamətində enerjili və çoxşaxəli fəaliyyətini dəstəkləmişlər. Konfrans iştirakçıları Azərbaycan Respublikasının udinlərin tarixi Vətəni, onların sıx şəkildə yaşadıkları yeganə ərazi, onların dilinin, mədəniyyətinin, milli kimliyinin, adət-ənənələrinin qorunub saxlanmasının təminatçısı olduğunu təsdiq etmişlər.

Bundan əlavə, qətnaməyə Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi çərçivəsində udin etnik qrupunun qorunub saxlanılması və inkişafı üzrə dövlət proqramının hazırlanması ilə bağlı tövsiyələr daxil edilmişdir: Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində açıq səma altında etnoqrafik muzey-qoruq yaradılsın; Mədəniyyət, təhsil və memarlıq üzrə dövlət proqramlarına tarixi abidələrin, o cümlədən Nic qəsəbəsində və Oğuz şəhərində yerləşən üç alban-udin kilsəsinin bərpaedilmə imkanları daxil edilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2012-ci ildə keçirilmiş konfransdan sonrakı onillikdə qətnamədə göstərilmiş bir çox təkliflər həyata keçirilmişdir. Belə ki, Heydər Əliyev Fondunun maliyyə dəstəyi ilə Nic qəsəbəsinin mərkəzindəki Mükəddəs Məryəm Ana kilsəsi bərpa edilmiş, daha bir müasir məktəb tikilmiş, habelə “Udi ocaq” etno-kompleksi fəaliyyətə başlamışdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ görüləsi işlər çoxdur və bunun üçün həm Azərbaycanın özündə, həm də onun hədudlarından kənarda yaşayan udinli fəallar və udin ictimai təşkilatları onlarla əməkdaşlıq çərçivəsində təşəbbüs göstərməlidirlər.

Rusiyada və dünyanın digər ölkələrində yaşayan yeni nəsillərin udinlərin Azərbaycandakı qohumları ilə qarşılıqlı əlaqələri dərinləşdirmək, tarixi Vətənlərinin sosial-mədəni, elmi və iqtisadi həyatında iştirak etmək arzusu getdikcə artır. Müasir rəqəmsal dünyada bütün bu proseslər getdikcə güclənir. Eyni zamanda, bu yolda bir sıra problemlər, xüsusən də linqvistik, hüquqi və mental xarakterli problemlər yaranır. Azərbaycandan kənarda yaşayan udinlərin öz doğma udin dilində, eləcə də Azərbaycan dilində danışa bilməmələri ilə bağlı vəziyyətə daha çox rast gəlinir. Bundan əlavə, xatırladaq ki, bir çox ikinci nəsillərin udinlər artıq daimi yaşadıkları ölkələrin vətəndaşlarıdır. Lakin bu onların bəzi hüquqlarını (məsələn, daşınmaz əmlaka sahib olmaq hüququnu, nəzərə alsaq ki, Vətəninə tərəkədən udinlərin əksəriyyətinin burada ata-baba mülkü qalır) məhdudlaşdırır. Həmçinin mental xarakterli çətinliklər yaranır, belə ki, qütbətdə yaşayan udin cəmiyyətinin təbəqələşməsi baş verir.

2011-ci ildə Udin icmalarının qurultayında hər il iyul ayının 20-də Udi Mədəniyyəti Günüün keçirilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş daha bir mühüm qərarı xatırlamaq yerinə düşər. Artıq on ildən çoxdur ki, xaricdə yaşayan udinlər bu bayramda iştirak etmək üçün Azərbaycana – doğma Nic qəsəbəsinə gəlməyə çalışırlar. Bu bayram multikulturalizmin və dövlətin Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlara göstərdiyi diqqətinin örnəyidir. Ola bilsin ki, sözügedən bayramı beynəlxalq festival səviyyəsinə qaldırmaq lazımdır, bunun üçün, görünür, Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarından müəyyən dəstək tələb olunur.

Udinlərin kiçik bir etnik qrupun nümayəndələri kimi müasir dünyada qarşılaşdıqları bütün problemlər mütəxəssislərin dərinlən öyrənməli olduğu mövzuya çevrilməlidir. Qarşıdakı illərdə bütün mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaq udinlərin bu günü və gələcəyi, öz ana dilini, milli kimliyini və milli mədəniyyətini qoruyub saxlaması baxımından çox vacibdir. Bunun üçün udinli fəalların, ictimai təşkilatların Azərbaycan Respublikasının dövlət strukturları ilə çiyin-çiyinə və fəal şəkildə işləməsi tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cavadov Q., Hüseynov R. Udlər (tarixi-etnografik tədqiqat). Bakı, 1999, 253 s.
2. Арутинов А.А. Удины. Историко-этнографический очерк // Русский антропологический журнал, №1-2 (материалы для антропологии Кавказа), 1905, с.73-96.
3. Бежанов М. Краткие сведения о селе Варташене и его жителях / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис: Изд. Упр. Кавказ. учеб. округа, 1892. Вып.14, с.213-262.
4. Ворошил Г. Удинско-азербайджанско-русский словарь. Баку: Элм, 1974, 297 с.
5. Дабаков В.В. Удины Юга России: Политические и этнические аспекты // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013, №11 (37): в 2-х ч. Ч.1, с.55-58.
6. Харатян Г.С. Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII–XX вв.) // Научная мысль Кавказа, 2003, №3, с.80-89.

Danakari Riçard

*Volqoqrad Dövlət Aqrar Universiteti, "Hüquq və sosial-humanitar fənlər"
kafedrası, fəlsəfə elmləri doktoru, professor
(RUSİYA FEDERASIYASI, Volqoqrad şəh.)
<https://orcid.org/0000-0001-5683-5275>*

UDİNLƏRİN TARİXİ YADDAŞI VƏ ÖZÜNÜİDENTİFİKASIYA TƏCRÜBƏSİ: SOSIAL-MƏDƏNİ VARISLIK ƏNƏNƏLƏRİ

Annotasiya. Məqalədə udin etnosunun sosial-mədəni varislik ənənələri, tarixi yaddaş xüsusiyyətləri və kimliyin formalaşması təcrübəsi tədqiq edilir. Qafqaz arealının qədim etnoslarından biri kimi udinlərin tarixi prosesinin və sosial mövcudluğunun fəlsəfi refleksiyası onların "həyat dünyasının" ekzistensial xüsusiyyətlərini, müasir mövcudluğundakı ənənələrin və yaddaşaın əhəmiyyətini üzə çıxarmağa imkan verib. Bu gün Azərbaycan Respublikasında çox sayda kiçik etnik qruplar arasında udinlər dövlətin tolerantlıq və multikulturalizm siyasətinin ayrılmaz komponentini təşkil edirlər. Əsərdə qeyd edilir ki, müasir, universal qeyri-müəyyənlik, sosial sistemlərin tarazsızlığı şəraitində etnik azlıqlar öz dayanıqlılığını və milli müxtəlifliyini qoruyub saxlayaraq, çoxmillətli və çoxkonfessiyalı cəmiyyətlərə sabitlik və harmoniya elementləri bəxş edirlər.

Zəmanəmizin xüsusiyyətlərini və postmodern dövrün heterogen cəmiyyətlərinin dinamikasının fasiləsizliyini qeyd edən müəllif Azərbaycan multikulturalizminin nadir xüsusiyyətlərini, əsas determinantlarını və ontoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. O qeyd edir ki, inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasında ənənəyə sadıqlıq mühafizəkar, qapalı sistem deyil, açıq bir sahə kimi mövcuddur. Çoxmillətli və çoxkonfessiyalı Azərbaycan cəmiyyəti dialektik olaraq keçmiş inkar edərək, bir çox təməl prinsipləri qoruyub saxlayır; cəmiyyətin davam edən transformasiyası şəraitində tələb olunan kimliyin kollektivçilik xüsusiyyətlərini inkişaf etdirir.

Açar sözlər: udinlər, varlıq, multikulturalizm, kimlik, kommunikasiyalar, etnofor, marjinallıq

Keywords: The Udis, existence, multiculturalism, identity, communication, ethnophor, marginality

Uzun illərdir Azərbaycan Respublikasının paytaxtında, Bakı şəhərində Qafqaz Albaniyasının tarixi, etnik, dini, linqvistik və mədəni irsinə həsr olunan beynəlxalq konfranslar keçirilir. Belə yüksək səviyyəli, xüsusən beynəlxalq statuslu forumların aktuallığı və əhəmiyyəti həm tədqiqat sahəsini, obyektiv əsasları, həm də plüralist və subyektiv mövqeləri açıq və rahat mühitdə, fənlərarası səviyyədə müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda, çoxmillətli və çoxkonfessiyalı Azərbaycan cəmiyyətinin sosial, mədəni və dini həyatının müasir fəlsəfi, sosioloji, etnoloji aspektləri diqqət mərkəzindədir. Bu gün beynəlxalq konfransın ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tam bərpa edilməsi, tarixi ədalətin real zəfəri şəraitində keçirilməsi onun işinə xüsusi bir məna bəxş edir. İkinci mühüm amil tolerantlıq və multikulturalizmin Azərbaycan modelinin uğurla fəaliyyət göstərməsi, həm dövlətin, həm də vətəndaşların milli azlıqların və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarına zəmanət verən ölkə Konstitusiyasına ciddi şəkildə riayət etməsi oldu. Bu strategiya 10 il əvvəl yüksək səviyyədə – dövlət səviyyəsində elan edilib.

Qeyd edək ki, 15 may 2014-cü il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında fərman" imzalayıb. Fərmanda qeyd edilir ki, "sivilizasiyaların qovuşuğunda yerləşən Azərbaycanın zəngin mədəni-mənəvi irsə və tolerantlıq ənənələrinə malik olması beynəlxalq aləmdə etiraf edilən həqiqətlərdəndir. Mövcud milli-mədəni müxtəliflik və etnik-dini dözümlülük mühiti onu çoxmillətli, çoxkonfessiyalı diyar kimi dünya miqyasında

mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanı etmişdir. Azərbaycan Respublikasında bu gün həmin mədəni, linqvistik, etnik rəngarəngliyin qorunmasına yönəldilən və uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti multikulturalizm sahəsində əsrlərdən bəri toplanmış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal nailiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsini zəruri edir” [Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Fərmanı..., s.1].

Son onillik ərzində Azərbaycan ərazisində yaşayan yerli etnosların təkcə nadir təbii arealı, təsərrüfat quruluşu, kollektivçilik ənənələri, xüsusi mentaliteti deyil, həm də onların qorunub saxlanmış zəngin tarixi, sosial, mədəni, linqvistik irsi: dili, əxlaqı, dini ayinləri, adət-ənənələri ümummili birliyin əsasına çevrilib. Azərbaycan multikulturalizminin müsbət amilləri sırasına dövlətin və cəmiyyətin mədəniyyətlərin müxtəlifliyini qoruyub saxlamaq, milli azlıqların dəyərlərini qorumaq, “Başqalarına” etimad göstərmək səyləri aid edilməlidir. “Multikulturalizm həm insan hüquq və azadlıqlarının, həm də müxtəlif mədəniyyətlərin bərabər dəyəərə malik olduğu dövlət siyasəti kimi səciyyələndirilə bilər”, deyən L.R.Nazimovanın fikri ilə razılaşmaq olar [Кознова, 2003, с.25].

Multikulturalizm konsepsiyasında sosial norma kimi mədəniyyətlərin dialoquna üstünlük verilir, burada ümummilli tolerantlıq, etnosların bir-birinə qarşılıqlı hörməti böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da bütün subyektlərin “Başqalarının” dəyərlərini qəbul etməsinin şərtlərindən biridir. Bir sözlə, multikulturalizm həm cəmiyyətin vəhdəti prosesini, həm də onun etnik və mədəni müxtəlifliyinin qorunub saxlanmasını nəzərdə tutur. Lakin sosial kommunikasiya prosesində mövcud olan müasir obyektiv tendensiyalar da başa düşülməlidir. Unutmamalıyıq ki, bu gün irqi, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, müxtəlif sosial qruplar, fərdlər birgə yaşamaq hüquqlarını bərqərar etmək üçün qruplar şəklində birləşirlər [Болкова, 2011, с.256].

Təbii ki, multikulturalizm müəyyən bir özünü təmsil edən formasıdır, onun əsasında şəxsiyyət problemi, onun öz unikallığını və təkrarolunmazlığını dinc şəkildə sübut etməsi dayanır.

Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransa qayıtsaq, qeyd edək ki, iştirakçılar öz çıxışlarında Qafqaz Albaniyasının bütün nadir tarixi və mədəni irsinin tədqiqinin davam etdirilməsi, qədim Azərbaycanın əsas hüquqi varislərindən biri olan udin etnosunun tarixinə və dilinə, mədəniyyətinə və ənənələrinə üz tutmaq zərurətini aramsız olaraq vurğulayırlar.

Bununla əlaqədar olaraq, tarixi yaddaş kimi fenomenin əsas xüsusiyyətlərini vurğulamağı vacib hesab edirik. Məlum olduğu kimi, etnosun tarixi mövcudluğunun fundamental əsaslarını bilmədən, yaddaş, həmçinin keçmişin və bu günün dərk edilməsinin əhəmiyyəti və daimiliyi qorunub saxlanmadan cəmiyyətin mövcudluğu, onun sosial dinamika mümkün deyil. Tarixi yaddaşın unudulması və ya təhrif edilməsi nəinki xalqın və bütönlükdə cəmiyyətin durğunluğuna, həm də dəyərlərin xeyli geriləməsinə və dəyərsizləşməsinə gətirib çıxarır. Səmərəli milli inkişaf üçün həm etnik birliyin, həm də onun ayrıca nümayəndəsinin – etnoforum həyatında “tarixi yaddaş” fenomeninin rolu və yeri dərk edilməlidir.

Xalqların tarixi yaddaşı və etnik kimliyi, hüquqi şüuru siyasətçilərin qərarlarından gündəlik ünsiyyətə qədər bugünkü və gələcək hadisələrin əksər motivlərini özündə gizlədir. Müxtəlif sosial təbəqələrin və etnik qrupların, onların elitalarının mövcud olan və davamlı olaraq ortaya çıxan müxtəlif maraqları və tələbatları yalnız qarşılıqlı güzəştlər və kompromislər nəticəsində uzlaşdırıla bilər [Данакари, 2017, с.258].

Elmdə tarixi yaddaş müəyyən vaxt və məkan kontekstində rəşional, çox vaxt isə həm də qeyri-rəşional eyniləşdirmə kimi nəzərdən keçirilir. Belə ki, udinlər həmişə, o cümlədən bu gün də özlərini Azərbaycanın tarixi mövcudluğu kontekstində eyniləşdirir, Respublikanın zəngin tarixi irsi və müasir çoxmillətli xalqı ilə bəğliliqlərini hiss edirlər.

Aşağıdakılar udinlərin tarixi yaddaşının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aid edilməlidir: birincisi, öz etnoslarının və cəmiyyətlərinin tarixi, keçmişini haqqında təsəvvürlərin və biliklərin davamlı şəkildə qorunması. Tarixi yaddaş müəyyən əsasın – maddi və mənəvi mədəniyyətin mövcudluğu ilə səciyyələnir. Etnosun ictimai şüuru üçün onların icmasını səciyyələndirən və ona sabitlik bəxş edən, bu dəyərləri və nəşildən nəslə ötürməyə imkan verən adət-ənənələrin, rəmzlərin, təsəvvürlərin, xüsusi artefaktların mövcudluğu

çox əhəmiyyətlidir. Öz etnosunun keçmişi haqqında aktual və dəyərli məlumatlar tarixi şüurun özündə, çox vaxt həm də şüuraltında cəmlənmiş formada qalır. Bu halda ilham mənbəyi olan və bu gün və gələcək üçün nümunə olan ən məşhur hadisələrin və qəhrəmanların obrazları tarixi yaddaşda daha yaxşı qalır [Назимова, 2005, c.29].

Qeyd edək ki, tarixi yaddaş çoxtərəflidir, lakin seçici və fraqmentardır. O, əhəmiyyətli dərəcədə subyektivliyi və mif yaradıcılığı ilə fərqlənir, onda insanın cismani, emosional-bədii təsəvvürləri, xüsusən dramatik və faciəvi xarakterli hadisələr xüsusi əksini tapır. Yaddaş keçmiş haqqında həm ümumiləşdirici tərif, həm də real təsəvvür kimi nəzərdən keçirilə bilər. Yaddaş insanların öz keçmişlərini canlandırmasının bir üsulu, indiki dövrdə onunla birgə yaşamaq imkanındır. Lakin sosial konstruktivizm mövqeyinə əsaslanaraq, “yeni tarixçiliyin əsas konseptlərindən biri kimi yaddaşın meydana çıxmasının postmodernin müxtəlif çağırışlarına cavab olaraq yeni mədəni tarixin formalaşması ilə eyni vaxta təsadüf etdiyini” qeyd edən Y.A.Safronova ilə tam razılaşmaq olmaz [Сафронова, 2019, c.23].

Tarixi yaddaşın fərdi və kollektiv şüur arasında keçid halqası olduğuna diqqət çəkən A.Assmanın mövqeyi maraqlıdır. Belə ki, tarixi yaddaş insanın özünü kollektivin bir hissəsi kimi hiss etməsinə imkan verir, o, sosial bir varlıq olaraq kollektiv olmadan mövcud ola bilməz [Ассман, 2014, c.22].

Cəmiyyətin çoxstrukturlu xarakteri, ictimai dinamikanın müxtəlif istiqamətliliyi və çoxvektorluluğu, planetin tarixi inkişafının, xüsusən də gələcəyinin qeyri-müəyyənliyi, tədqiqat zamanı çoxparadiqmalı metodologiyadan, xüsusilə də reallığın təhlilinə sinergetik yanaşmadan istifadə, üstünlük təşkil edən fikir plüralizmi həm tarixi yaddaşın başa düşülməsi üçün, həm də “diqqətdən yayınan gündəlik həyatın” obyektiv əsaslarının axtarışı üçün xeyli çətinliklər yaradır. Etnik icma üçün sosial-mədəni varislik onun müasir nəhəng informasiya axını, çoxmənalı hadisələri və faktları anlamaq, təkcə mövcud olmaq üçün deyil, həm də yeni özünüidentifikasiya üçün əsaslar axtarır tapmaq cəhdində bir dayaqdır. Tarixi yaddaş müraciət etmək varisliyin əhəmiyyətini qəbul etmək deməkdir, marjinalaşmadan “xilas olmağa”, mədəni mövcudluq üçün yeni mənalı tapmağa, müasir dövrə adekvat olan normalar, qaydalar, dəyərlər əldə etməyə imkan verir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, keçmişdə də, bu gün də udinlərin özünüidentifikasiyasının ən vacib formalarından biri Qafqaz Albaniyasının tarixi, mədəni, mənəvi və əxlaqi irsinə əsaslanması, daim öz mənşəyini axtarması, köklərini idrak etməsidir. Tarixi yaddaşın, zəngin qədim irsin bərpası ənənəviliyi qoruyub-saxlamağa, indiki dövrdə birlikdə mövcud olmağa, getdikcə daha da fəallaşan qlobalaşmadan, postmodern dövrün təlatümlərindən qorxmamağa imkan verir. Tarixi yaddaş cəmiyyətin həyatının tranzit dövrlərində mövcud olan təhlükələri dəf etməyə imkan verir. Əksər etnik qruplar, aborijen etnoslar üçün bu keçid, müasirliyə doğru hərəkət aralıq vəziyyəti formalaşdırır, ciddi marjinalaşmaya səbəb olur, burada təhlükələr, qeyri-müəyyənlik və qorxular, xüsusən gələcəklə bağlı qorxular mövcuddur.

Bu gün tarixi yaddaş da daxil olmaqla, sosial-mədəni varislik ənənələri müasir cəmiyyətin və insanın mövcudluğunu, taleyini əhəmiyyətli dərəcədə aktuallaşdırır. Tarixi yaddaşın daşdığı potensialın səfərbər edilməsinin vacibliyi buradan irəli gəlir. Sosial-mədəni irs həm tarixi keçmişə, həm də reallığa, xüsusən müasir qəhrəmanların – Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş, tarixi ədalətin zəfərini təmin etmiş 2020-ci il Vətən Müharibəsi qəhrəmanlarının şücaətinə söykənir. Qədim tarixin və müasir irsin zəngin spektri insanların sosial və mədəni dünyasını formalaşdırır, onları yüksək məqsədlərə və arzulara yönəldir.

Müasir “çağırışlar” və təhdidlər həqiqi varlığın vəhdətin, birliyin təmin edilməsi məqsədi daşıyan əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinin axtarışını aktuallaşdırır. Qlobalaşmanın müxtəlif metod və formaları, aparılan hibrid informasiya müharibəsi cəmiyyətə, xüsusən də gənc nəsle güclü təsir göstərir. Təhlükə xalqların tarixinin və ənənəvi mədəniyyətinin, xüsusən Böyük Vətən Müharibəsi dövrünün və hadisələrinin, İkinci Dünya Müharibəsində SSRİ xalqlarının Qələbəsinin reviziyası ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin, xüsusən ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa Rusiyanı və bir çox postsovet ölkələrini dünya siyasətindən və beynəlxalq münasibətlər sferasından kənarlaşdırması, onları sadə qloballaşma obyektlərinə çevirməsi digər sivilizasiyaların rolunu və yerini xeyli azaldır. Müasir liberalizm formasının müstəsnalığının zorla qəbul etdirilməsi siyasətinin davam etməsi, “tarixin sonunun” bərqərar olması [Фукьяма, 2015, c.8],

“sivilizasiyaların toqquşması” nəzəriyyəsinin təbliği, həmçinin bu modelin həyata keçirilməsi təcrübəsi planetin əksər xalqlarının, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrin ənənəvi, təməl dəyərlərinin məhv olmasına şərait yaradır, həm mədəniyyətləri, həm də onların nümayəndələrini marjinalaşdırır, özünəməxsusluğu və mədəniyyəti məhv edir [Хантингтон, 2016, с.25].

Müasir informasiya məkanında söz azadlığı və fərqli düşünmək hüququ haqqında söhbətlərə baxmayaraq, ABŞ və Avropa İttifaqı ölkələri üstün mövqe tutur. Həmişə məlumdur ki, onların tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti və təcrübəsi tamamilə uğursuzluğa düşər olub. Sırr deyil ki, bu gün Qərbdə dövlətləri müxtəlif manipulyasiya texnologiyalarından istifadə edərək, bir çox ölkələrin əhalisinin, xüsusən gənclərin şüurundan etnik mentalitet və milli ənənələrlə bağlı dəyərlər sistemini, rəşional və qeyri-rəşional dünyagörüşünü silməyə çalışırlar. Rəqəmsallaşdırılmış və texnologiləşdirilmiş dünyanın “universal”, ümumbəşəri modellərinin, mücərrəd proqramlarının təbliği siyasi, vətəndaş kimliyi üçün ciddi təhlükələr yaradır, cəmiyyəti parçalayır və milli ənənələri, vətənpərvərlik ənənələrini məhv edir.

Hazırda ənənələrin, mədəniyyətin və əxlaqın qorunub saxlanması və yaradıcı inkişafı mədəni dərinliyə – etnosun mövcudluğunun əsasına, onun varlıq mahiyyətinin, xüsusən xalqın mentalitetinin, mədəni kodunun və digər substansional və ekzistensial konstantlarının qorunub saxlanmasına yönəlməlidir. Postmodern dövründə mədəniyyətin itirilməsi, azgınlıq və anomiya şəraitində həyat etnik qruplar üçün, o cümlədən də udin etnosu üçün məhvədgici ola bilər. Xalqın mövcudluğunun əsasını təşkil edən mühüm təbəqələrin tarixi yaddaşdan silinməsi ənənələri və dəyərlər sistemini dəyərdən salır, tək cə mədəniyyət çatışmazlığı yaratmır, həm də etnosun mədəni kodunun özəyini dəyərsizləşdirir, məhv edir.

Daha bir məqamı qeyd edək. Marjinalaşmaya qarşı mübarizənin, daha sonra isə həm də onun öhdəsindən gəlməyin vacib bir yolu yeni kimlik formalarının formalaşmasına yönəlmiş fəal dinamika, hərəkətdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, bununla əlaqədar olaraq, keçmişin, xüsusən XX əsrin böyük tarixi hadisələrinin, xüsusilə də orta q tariximizin, Böyük Vətən Müharibəsində sovet xalqının Qələbəsinin yenidən dərk edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda postsovet məkanının bütün böyük və kiçik etnosları üçün vaxtilə bir bütün olan ölkənin mədəni və mədəni irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, “sovet xalqı”, “beynəlmilətilik”, “qəhrəmanlıq”, “birlik”, “xalqlar dostluğu”, “ləyaqət” kimi anlayışları və fenomenləri formalaşdırən əsas amillərin, əsas mənbələrin müəyyən edilməsi xüsusilə dəyərlidir.

Mədəniyyətin ən yaxşı nailiyyətlərinin qorunub saxlanması sosial-mədəni irsin axtarışına və yeni mənə və məzmunla tamamlanmasına kömək edir, bir çox ənənələrə və ayınlərə yaradıcı yanaşmağa, keçmişin mühafizəkar yanaşmalarından uzaqlaşmağa imkan verir. Bu gün Azərbaycan Respublikasında yaşayan udinlər üçün onların ənənəvi irsi vətənpərvərlik işi, yeni faktlar, hadisələr, 2020-ci ilin payızında baş verən Vətən Müharibəsində Zəfərlə bağlı tarixi mərhələ ilə tamamlanmalıdır. Bu irs kifayət qədər əhəmiyyətlidir; hadisə konkret q, lakin Azərbaycanın bütün xalqlarının maraqlarına uyğun olan əsl vətənpərvərlik fenomenidir. Təhsilin, təlimin, tərbiyənin yeni missiyasının əhəmiyyəti bundan irəli gəlir; o, indiki dövrün sosial-mədəni varisliyindən, əxlaqi dəyərlərin real mədəni və əxlaqi bərpasından, vətənpərvərliyin inkişafından ibarətdir.

Müasir dövrdə sosial varlıq və ictimai şüur yüksək məqsədlərin və idealların müəyyən edilməsinə, yeni dəyərlərin əldə edilməsinə, real mənəların tapılmasına və onlara nail olunmasına ən azı keçmişdə olduğu qədər ehtiyac duyar.

Müxtəliflikdə birlik, multikulturalizm və xalqlar dostluğu kimi prinsiplər xalqların şüurunda, qarşılıqlı fəaliyyətində və ünsiyyətində nəinki bir hadisəyə çevrilməli, həm də müasir dövrün yeni subyekt kimi cəmiyyətin özünün həyat tərzinə, varlıq prinsipinə çevrilməlidir. 2020-ci il Vətən Müharibəsində çoxmillətli Azərbaycan xalqının qələbəsi Respublikanın özündə reallığı keyfiyyət cə dəyişdirib.

Xalqın böyüklüyü və ontoloji haqlılığı, bütövlüyü, özünəməxsusluğu, öz-özünə kifayət etdiyi təsdiqini tapıb. Yeni şəraitdə də kifayət qədər mürəkkəb bir vəzifə – cəmiyyəti yeni mənə və yeni varlıq sferasına, yaradıcı axtarış və davamlı olaraq dəyişən gerçəkliyin fəal şəkildə mənimsənilməsi təcrübəsinə çıxarmaq vəzifəsi ortaya çıxıb. Ümummədəni irsin mənimsənilməsində, vətənpərvərliyin sosial funksiyasının başa düşülməsində ənənələr və innovasiyalar dialektikasının nisbətinin başa düşülməsi, tarixən Azərbaycana

məxsus olan doğma torpaqlar ölkəyə qayıtdıqdan sonra Vətənə xidmətlə bağlı dəyərlərin yeni transformasiyası çox vacib məqsəddir.

Ənənə tarixi yaddaşı və müasir dövrü ehtiva edir, doğma torpaqlara, onun tarixinə və bu gününə sevgi resursunu aktuallaşdırır və integrasiya etdirir. XXI əsrin formalaşan müasirliyi bütünlüklə sosial-mədəni varislik spektrini, insanların gündəlik həyatını, etnoforum rəşadət təşəvvürlərini və şüuraltı əqidəsini aktuallaşdırır, onları məqsəd və maraqlarla, hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi ilə, xüsusən, layiqli həyat arzusu ilə əlaqələndirir. Tarixi yaddaş və sosial-mədəni irsin imkanlarını öz məqsədindən və həyatın "həqiqətindən" əmin olan, seçdiyi ideya və vəzifələr ətrafında birləşən cəmiyyətin xüsusi mənəvi-əxlaqi vəziyyəti kimi qəbul etmək olar. Tarixi yaddaş bizim mədəni, ümumi irsimiz, bütün xalqlar üçün yüksək səviyyədə sosial enerjinin, mənəvi yaradıcılığın, gələcəyə inamın mövcud olduğu subyektlərarası varlıq məkanıdır. 2020-ci ildən sonra qədim tariximiz, orta qeçmişimiz, xalq və ölkə ilə fəxr etmə prinsipi udinlər üçün də yeni mənə, əzəmət qazanıb. Böyük tarixi, mədəni və mənəvi irsdə mövcud olan dəyərlərin qorunub saxlanması və bərpası ona görə aktual və zəruridir ki, yalnız keçmişin zəngin irsi insanın varlığına yeni mənə bəxş edir, gələcək üçün imkanlar və perspektivlər açır.

Ənənəvilik mənəvi irsin və vətənpərvərliyin mühüm obyektini kimi nəzərdən keçirilməlidir. Ənənələrin qapalı bir sistem kimi başa düşülməsindən imtina edilməlidir. Onlar yeni dəyərlər üçün açıqdır, çoxtərkibli mürəkkəb cəmiyyətdə fərdin istiqamətini müəyyən etməsinə, özünüreallaşdırma vasitələri tapmasına kömək edir. Ənənələr haqqında düşünmək keçmişin irsinə dialektik yanaşmağa, bu dəyərləri bu gündən gələcəyə daşımağa imkan verir. Ənənə cəmiyyətdə kollektivlik və fərdiliyin vəhdəti, dialektikası, həmçinin insanda sosiallığın və qrupun təcəssümü kimi qəbul edilə bilər. Ənənə müəyyən hipermetn kimi nəzərdən keçirilməlidir, o, müasir nəsillərə indiki zaman və gələcək naminə edilən hərəkətlərin dərin mənasını başa düşmək üçün unikal kodlar verən dəyər istiqamətlərinin hermenevtikasıdır.

Ənənələr, əgər bütün dövrlər üçün doqma kimi qəbul edilməsə və onların mühafizəkar anlayışından imtina edilsə, onlardan düzgün istifadə edilə bilsə, böyük resursa və səfərbərlik imkanlarına malikdir. Ənənələrin təfsirində və rəsəsililiyi qoruyub saxlayaraq, qarşıya cəmiyyətin, mədəniyyətin və insanın özünün inkişafı üçün zəruri olan yeni mühüm məqsədlər qoymaq vacibdir.

Qloballaşma və durmadan inkişaf edən informasiya cəmiyyəti dövründə ənənəvililiyi və müasirliyi, kollektivçi və fərdi prinsipləri uyğunlaşdırmaq, vaxtilə etnos üçün əhəmiyyətli və tələyüklü olan əvvəlki dəyərlər və mənalar sistemini qoruyub saxlamaq kifayət qədər çətinidir. Lakin, məlum olub ki, müasir cəmiyyət tarixi yaddaş, mədəni irs, mentalitet və kimliyin müxtəlif formaları olmadan adekvat şəkildə fəaliyyət göstərə bilməz, çünki məhz onlar hər bir xalqı bir bütün olaraq birləşdirir, əcdadın və gələcək nəsillərin qarşılıqlı əlaqələri sistemi vasitəsilə birliyi və vəhdəti təmin edir.

Son onillik ərzində multikulturalizmin Azərbaycan modeli xüsusilə məşhurluq qazanıb. O, artıq dünyada məşhur olan vahid multikultural ümummillət ideya və dəyərlər sistemini formalaşdırmağa müvəffəq olub. Bütün dünyada məşhur olan Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Rəvan Həsənovun rəhbərliyi altında fəal iş aparır. Artıq on ildir ki, Mərkəz hər il ölkədə və xaricdə yüzlərlə tədbir keçirir, tolerantlıq və multikulturalizm siyasətini həyata keçirir. O, multikultural və etnik-konfessional sahədə bütün müsbət təcrübələri səmərəli şəkildə integrasiya etdirməyə, onların sintezini təmin etməyə çalışır. Qeyd edək ki, BBMM sayəsində ənənəvi və müasir dəyərlər yaradıcı şəkildə bir-birinə uyğunlaşdırılır, bu da Azərbaycan Respublikası xalqlarının vahid və unikal sosial-mədəni mövcudluq məkanının formalaşmasına şərait yaradır.

Çoxmillətli Azərbaycan xalqının bütün etnos və dinlərin, sivilizasiya və mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə birgə yaşaya bilməsi Azərbaycanın multikulturalizm modelinin əhəmiyyətli möhkəmliyindən xəbər verir. Bazar iqtisadiyyatının uğurla fəaliyyət göstərməsi, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanma Respublika xalqlarının ənənəvi dəyərlərinə təsir etmir. Müxtəliflikdə birlik prinsipinin həyata keçirilməsi də dinamik şəkildə inkişaf edən, getdikcə daha çox yayılan, çoxmillətli və çoxkonfessiyalı cəmiyyətə peşəkarcasına və məharətlə tətbiq edilən Azərbaycan multikulturalizminə səmərəli təsir göstərir.

Məqaləni yekunlaşdırarkən qeyd edək ki, udinlər də dinamik və fəal şəkildə inkişaf etməkdə olan Azərbaycan multikulturalizmi modelinə böyük töhfə verirlər. Azərbaycan Respublikasında Robert Mobilinin başçılığı ilə Alban-Udin Xristian İcması artıq bir neçə onillikdir ki, aktiv şəkildə fəaliyyət göstərir. Onlar digər dini-ictimai təşkilatlar və konfessiyalarla birlikdə Respublikada millətlərarası və konfessiyalararası sülh və razılığın, etimad və dostluğun təmin edilməsi üzrə aktiv şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Son onillik ərzində udinlərin tarixi Vətəninə – Azərbaycanın Qəbələ rayonunun Nic kəndində Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxtəlif İnstitutlarının, dövlət qurumlarının və ictimai təşkilatların dəstəyi ilə dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn alimlərin, o cümlədən bu sətirlərin müəllifinin iştirakı ilə dəfələrlə beynəlxalq elmi-təcrübi konfranslar keçirilib. Bakıda, Respublikanın digər bölgələrində, Nic qəsəbəsində keçirilən yüksək səviyyəli forumlar Qafqaz Albaniyasının tarixinə, etnik-mədəni ənənələrinə və udinlərə həsr olunub. Konfransın işində Rusiyadan, digər MDB ölkələrindən udin milli ictimai təşkilatlarının rəhbərləri və fəalları iştirak ediblər.

Bu gün etnik və konfesional amillər udinlərin sosial və mədəni varlığında heç vaxt olmadığı qədər əhəmiyyətlidir, müəyyən dərəcədə təbii və süni assimilyasiya və akkulturasıyadan qorunmağın bir formasıdır. Uzun minilliklər boyunca onların maddi və mənəvi mədəniyyətini qoruyub saxlamasına kömək edib və indi də kömək edir. Tarix, dil, dəyərlər, ayinlər, adət və ənənələr sadəcə udinlərin sağ qalmasına, mövcudluğuna, onların ekzistensial məsələləri həll etməsinə şərait yaratmayıb, həm də öz kimliklərini qoruyub saxlamalarına və inkişaf etdirmələrinə, özlərini, öz kimliklərini dərk edərək, mentalitetlərini bərpa etmələrinə kömək edib.

*“Qafqaz Albaniyası: tarix və müasirlik kontekstində”
mövzusunda beynəlxalq konfransda çıxış.
Nic qəsəbəsi. 2019*

*“Qafqaz Albaniyası: tarix və müasirlik kontekstində”
mövzusunda beynəlxalq konfransın iştirakçıları.
Nic qəsəbəsi. 2019*

ƏDƏBİYYAT:

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Пер. с нем. Бориса Хлебникова. М.: Новое литературное обозрение, 2014, 328 с.
2. Волкова Т.П. Классические философские концепции мультикультурализма и толерантности // Вестник МГТУ, 2011, №2. Т.14, с.254-259.
3. Данакари Р.А. Философия этнического бытия. Этническая группа удин(ы) в условиях глобализации человечества. Волгоград: Изд-во Волгоградского института управления - филиала ФГБОУ ВО РАНХиГС, 2017, 388 с.
4. Кознова И.Е. Историческая память и основные тенденции её изучения / Социология власти. М., 2003, с.23-32.
5. Назимова Л.Р. Идеология и политика мультикультурализма: потенциал, особенности и значение для России / Малашенко А.И. (ред.). Гражданское общество в многонациональных и поликонфессиональных регионах: материалы конференции. М.: Гендольф, 2005, с.25-26.
6. Сафронова Ю.А. Историческая память: введение: учебное пособие / СПб.: Изд-во Европ. Ун-та в Санкт-Петербурге, 2019, 220 с.
7. Указ Президента Азербайджанской Республики о создании Бакинского Международного Центра мультикультурализма / Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев. URL: <http://ru.president.az/articles/11740> (дата обращения 15.05.2023).
8. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: АСТ, 2015, 576 с.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2016, 640 с.

Əsədov Fərda

AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun
"Ərəb ölkələri tarixi və iqtisadiyyatı" şöbəsinin müdiri,
tarix elmləri doktoru, dosent
<https://orcid.org/0000-0002-9034-0011>

ERKƏN ERMƏNİ MÜƏLLİFLƏRİNİN XƏZƏRLƏR HAQQINDA TARİXİ MƏLUMATLARI: MOVSES XORENATSİNİN "TARİX" ƏSƏRİNDƏ XƏZƏRLƏRİN ADININ ÇƏKİLMƏSİNİN ETİBARLILIĞI HAQQINDA

Annotasiya. Erkən dövrün (eramızın V əsrinin) erməni tarixçiləri arasında yalnız Movses Xorenatsi qələmə aldığı "Tarix" əsərində xəzərlərin eramızın təxminən 216-cı ilində barsillərlə birgə Cənubi Qafqaza ehtimal olunan yürüşləri ilə əlaqədar Qafqazda yaşamış bu tür xalqının adını çəkir. Lakin, mətnin müvafiq hissələrinin təfərrüatlı təhlilindən göründüyü kimi, sözügedən əsər, daim redaktə edilmişdir və başqa mənbələrdən xəzərlərin əldə edilən tarixi məlumatlarda meydana çıxdıqları dövrə aid sonrakı əlavə və dəyişikliklərin əlamətlərini özündə əks etdirir. Beləliklə, M.Xorenatsinin belə erkən dövrdə xəzərlərin adını çəkməsini etibarsız hesab etmək üçün ciddi səbəblər var. M.Xorenatsinin eramızın III əsrinin əvvəllərindəki yürüşlə bağlı tarixi məlumatları, zənnimizcə, Qafqazda xəzərlərdən əvvəl yaşamış ilk türk tayfalarına aid edilməlidir. M.Xorenatsinin verdiyi məlumatların etibarlıq dərəcəsinin müəyyən edilməsi xəzərlərin Qafqazda meydana çıxma dövrü və etnik mənşəyi ilə bağlı müzakirələrin gedişinə müvafiq düzəlişlər edə bilər.

Açar sözlər: Xorenatsi, xəzərlər, barsillər, erməni hömdarı Valarş, erməni hömdarı Xosrov

Keywords: Khorenatsi, Khazars, Barsils, Armenian King Vagharsh, Armenian King Khosrow

V əsr qədim erməni tarixşünaslığının qızıl dövrü hesab olunur [Britannica, 1998; Ващева, 2012, c.219-220]. Həmin dövrdə Koryun, Aqafangel, Yegişe, Favstos Buzand, Movses Xorenatsi, Lazar Parpetsi kimi erməni tarixçiləri öz nəhəng tarixi əsərlərini yaratmışlar [Налбандян, 1984, c.289]. Xəzərlərə gəlincə, onların Qafqazda meydana çıxma dövrü, eləcə də onların tarixinə aid bir çox digər məsələlər uzun onilliklər ərzində qızgın elmi müzakirələrin mövzusu təşkil etmişdir. Xəzər tayfa birliyinin və dövlətinin Albaniyanın şimal sərhədlərində yaranma dövrünə dair alimlərin fikirləri eramızın II–VII əsrləri arasında dəyişir. Xəzərlərin hətta Azərbaycan ərazisində meydana çıxmasını skiflər və qədim Midiya çarlığı dövrünə, yəni e.ə. VIII əsrə aid edən ekzotik fərziyyələr də mövcuddur [Капахан, 2022, c.127-130]. Bu cəhətdən eramızın V əsərində yaşamış erməni tarixçilərinin verdiyi tarixi məlumatlar xəzərlərin Qafqazda meydana çıxma dövrünü müəyyən etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Buna baxmayaraq, həmin erkən tarixçilər sırasında yalnız M.Xorenatsi xəzərlərin adını çəkir, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, onun verdiyi məlumat yazılı mənbələrdə xəzərlər haqqında bizə məlum olan qeydlər sırasında onların Qafqazda meydana çıxmasına dair daha erkən sübutudur.

Bu tarixi məlumatı Q.Sarkisyanın müasir tərcüməsində təqdim edək:

“Valarş iyirmi il səltənət sürdükdən sonra öldü¹...Onun dövründə ...xəzərlərin və barsillərin qoşunları Vnasep Surxap adlı hökmdarın başçılığı ilə Çor qapısından çıxaraq Kür çayının bu biri tərəfinə keçdi, Valarş isə onları böyük ordu və döyüşkən adamlarla qarşılayaraq başçılıq etdiyi qoşunun pərən-pərən saldığı cəsədlərlə meydanı örtüdü və uzun sürən təqib altında Çor yolunu yarıb keçdi. Burada düşmənlər yenidən toplaşib döyüş üçün düzülmüşdülər, erməni igidləri onları geriə oturdub qaçmağa məcbur etsələr də, Valarşın özü mahir oxatanların atdıqları oxa tuş gələrək həlak oldu” [Хоренаци, 1990, кн.2, гл.65].

Erməni hökmdarlarının xronologiyası və adları ilə bağlı çəşqinliyi bir kənara qoyaq, belə ki, bu da özlüyündə həmin tarixi məlumatdan müəllifin və ya sonrakı redaktorların məlumatsızlığını təsdiq edir. Müəllifin mövqeyi və abidənin ehtimal olunan yaradıcısının tarixi konsepsiyası məsələsinə keçək.

“Ermənilərin tarixi” əsərinin müəllifi erməni tarixi rəvayətinin bəyan edilmiş konsepsiyasına uyğun olaraq, öz əsəri üzərində işləyən ilk tarixçi hesab olunur. Ermənilərin ilk ümumdünya tarixi əsərinin müəllifi kimi məşhur olan M.Xorenatsinin əsəri kilsə tarixinin yunan tarixşünaslıq ənənələri ilə sintezini özündə əks etdirir [Акопян, 2013, с.67]. Erməni tarixşünaslığına xas olan coşqun bədii üslubda danışan xristian təliminin işığı və insan əməllərinin qəhrəmanlıq pafosu burada birləşərək tarixi prosesin bütöv mənzərəsinə çevrilmişdir. Müəllifin özü də iddia edir ki, onun üçün yunan tarixi ənənəsinə riayət etmək yaşadığı diyarın tarixinə dair xaldey (kəldani?) və assur kitablarının məlumatlandırıcı məzmunundan daha vacibdir:

“Qoy heç kəs təəccüblənməsin, hamıya məlum olduğu kimi, bir çox xalqların, xüsusən də farsların və xaldeylərin tarixçiləri bizim xalqımızla bağlı müxtəlif hadisələr haqqında daha çox məlumata sahib olsalar da, biz yalnız yunan tarixçilərini qeyd edərək məhz onların göstərişlərini nəsil şəcərəmizdə təqdim etməyə söz vermişik” [Хоренаци, 1990, кн.1, гл.2].

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, M.Xorenatsinin birinci vəzifəsi Ermənistanı yunan-xristian dünyası ilə birləşdirən tarix yaratmaq olub və o, eyni zamanda etiraf edir ki, bu məqsədə çatmaqla fars və Suriya mənbələrindən əldən edilən, yəqin ki, onun fikrinə uyğun gəlməyən məlumatları nəzərə almaya bilər.

Erməni xalqının tarixi arenada və digər xalqlarla qonşuluq edərək kollektiv şəkildə iştirak edən toplu kimi elan edilməsi erməni xristianları üçün birləşdirici və həmin erkən dövrün tarixi düşüncəsi üçün böyük ölçüdə qeyri-adi hadisə olmuşdur. Əsərdən gətirilən aşağıdakı sitata nəzər salmaq yerinə düşər:

“...biz balaca bir lək olsaq da, sayca az olsaq da, əzəmət sahibi olmasaq da, dəfələrlə başqa dövlətlər tərəfindən işğala məruz qalsaq da, ölkəmizdə də yazı ilə əbədləşdirilməyə layiq çoxlu şücaətlər göstərilib, lakin onların heç biri kitablara düşməyib” [Хоренаци, 1990, кн.1, гл.3].

Tarixi prosesin subyektini təyin etmək məqsədilə “biz” və “ölkəmiz” anlayışlarından istifadə xüsusi şəkildə nəzərə çarpır.

Erməni tarixçisinin tarixi konsepsiyası üç hekayə xəttinin vəhdətinə əsaslanır və bu xətlərin hər birinin öz qəhrəmanları var. Birinci xəttə xalq qəhrəmanları: mifik eponim, erməni hökmdarları və xristian ruhani liderləri – katolikoslar daxildir. Hekayədə bu birləşdiricilərlə yanaşı, məşhur erməni naharar nəsiləri də iştirak edir ki, onların hər birinin hərəkəti müəllif tərəfindən bu və ya digər şəkildə səciyyələndirilir. Tarixi rəvayətin üçüncü müstəvisini isə Ermənistanın qonşuluğu, ermənilərin tarixi münasibət və qarşılıqlı əlaqədə olduqları digər xalqlar və dövlətlər təşkil edir [Акопян, 2013, с.67]. Məhz bu son xətlə bağlı olaraq M.Xorenatsinin

¹ Bunun atası IV Vologezin ölümündən sonra V Vologez (191–208) adı ilə Parfiya taxtına çıxan, Arşakidlər sülaləsindən olan erməni hökmdarı II Vologezin və ya Ermənistanda atasını əvəz edən I Xosrovun (191–217) olub-olmaması aydın deyil.

tarixi konsepsiyasında xəzərlərlə bağlı tarixi məlumatların yerini müəyyənləşdirməli və onların mötəbərlik dərəcəsini müəyyən etməliyik.

M.Xorenatsinin müəllifi olduğu əsərin mətnini tənqidi surətdə təhlil etmiş tədqiqatçılar onun faktları seçmə və şərh etmə ardıcılığına kifayət qədər şübhə ilə yanaşmışlar [Бащева, 2012, c.221]. “Ermənilərin tarixi” əsərinin ingilis dilinə müasir tərcüməsinin müəllifi, Harvard Universitetinin ermənişünaslıq kafedrasının müdiri (1962–1992), Oksford Universitetinin ermənişünaslıq kafedrasının müdiri professor Robert Thomson (1934–2018) M.Xorenatsinin verdiyi məlumatların dəqiqliyini olduqca tənqidi şəkildə qiymətləndirmişdir. Onun tekstoloji təhlilinin nəticələri əsaslandırılmış və qəti olmuşdur. O hətta V əsrdə belə bir adda tarixçinin olmasına şübhə etmişdir:

- kitabda M.Xorenatsinin avtobioqrafik məlumatları erməni coğrafiyaşünası Ananiya Şirakatsinin tərcümeyi-halından (VII əsrin əvvəlləri), Psevdo-Kallisfenin İsgəndər haqqında romanından və ilahiyyatçı Qriqorinin (Nazianzinin) moizələrindən sitatlardır;
- Türkiyənin müasir Ərzincan vilayətində Fərat çayının sahilində yerləşən, qədim erməni siyasi və dini mərkəzi olan Ani-Kemahdakı kahin Olimpiusun məbəd tarixçələrinə istinadlar, əslində, Kesareyalı Yevsevidən (265–340), İosif Flavidən (37–100), suriyalı müəllif Labubnadan¹, erməni müəllif Aqafangeldən götürülmüşdür;
- erməni əlifbasının yaradıcısının adını digər erkən müəlliflər Maştots kimi verirlər və yalnız VIII əsrdə onun adı M.Xorenatsidə rast gəlinən formada – Mesrop Maştots kimi göstərilməyə başlayır;
- ərsəyə gəlməsi erməni tarixi ədəbiyyatının qızıl dövrünə (V əsrə) aid edilən əsərin ilk milli tarix kitabı kimi mühüm əhəmiyyətini nəzərə alsaq, müəllifin – M.Xorenatsinin öz adının erməni müəllifləri tərəfindən X əsrə qədər qeyd edilməməsinin izahını vermək çətinlik törədir. Yalnız Lazar Parpetsi rahiblərin sevmədiyi filosof Movsesdən bəhs edir, lakin onun müəllifliyinə aid heç bir tarixi kitabın adını çəkmir [Thomson, 1978, c.2-3, 16, 51].

“Ermənilərin tarixi” əsərinin son dərəcə dəqiq tekstoloji tədqiqindən irəli gələn bu və bir sıra digər arqumentlər R.Tomsona mənbənin etibarını təmin etməyən bir sıra nəticələr çıxarmağa imkan vermişdir. Belə ki, M.Xorenatsi hadisələri təkcə dünya tarixi kontekstində yerləşdirməyib, həm də digər naharar nəsilələrinin rolunu azaldaraq Baqratuni nəslindən olan öz himayədarlarını mədh etmək məqsədilə hadisələri yenidən qələmə almışdır; o, yunan ədəbiyyatının erməni dilinə edilmiş bir neçə tərcüməsindən bütünlüklə asılı olmuşdur və istinad etdiyi müəlliflərin orijinal mətnlərini oxumamışdır. M.Xorenatsinin xəzərlərlə bağlı məlumatlarını qiymətləndirmək baxımından vacib olan ingilis aliminin gəldiyi nəticə ondan ibarətdir ki, kitabda yer alan avtobioqrafik məlumatlara baxmayaraq, fərz edilən müəllif V əsrdə yaşaya bilməzdi, “Ermənilərin tarixi” əsərinin mətni isə yekun olaraq VII əsrdən tez yazılmamışdır [Thomson, 1978, c.1, 51, 58-59].

M.Xorenatsinin verdiyi tarixi məlumatların yanlış olduğunun göstəricisi Suriyanın Osreona dövlətinin (paytaxtı Edessada yerləşirdi) hökmdarı Abqar haqqında süjet ola bilər. Həmin hökmdarın İsaya xəstəlikdən şəfa tapmaqla bağlı xahiş məktubunu tapdığı və Edessa hökmdarının xristianlığı qəbul etməsi xəbərini özünün “Kilsə tarixi” əsərinə yerləşdirdiyi iddia edilən Kesareyalı Yevsevi ilk xristian padşahının tarixi ilə Ermənistan arasında heç bir əlaqəni göstərmir, M.Xorenatsi isə bu süjeti erməni dövlətinin hekayəsinə daxil edərək Abqarı erməni hökmdarı edir [Thomson, 1978, c.13]. Bu süjetin tənqidi təhlilə bu yaxınlarda rusiyalı müəllifin ayrıca məqaləsi həsr olunmuşdu [Бащева, 2012, c.221-223].

Hətta fərz etsək ki, başlanğıcını ən qədim komponentdən götürmüş və bəlkə də, həqiqətən, V əsrdə yaşamış hansısa rahibin müəllifliyinə aid olan bu əsər VIII əsrə qədər erməni kilsəsinin bu kimi xadimlərinin əlavə və düzəlişlərini özündə cəmləşdirməyə davam etmişdir, bu sonrakı dövr üçün Ermənistanın öz

¹ Bu erkən xristian yazıçısı bəzən yanlışlıqla erməni müəlliflərindən hesab edilir. O, “Abqarın tarixi və müqəddəs apostol Faddeyin moizələri” hekayəsinin müəllifidir. Bax:

АННИНСКИЙ А. Древние армянские историки как исторические источники. СПб.: Тип. Акционерного Южно-русского общества печатного дела. 1899, с.6-7.

tarixi ənənəsinin yaranması erkən orta əsr Şərqi üçün unikal hadisə olmuşdur. Bu həmin uzaq əsrlərdən milli dövlətlərin və müasir erməni millətçiliyi yüksəlişinin qızgın dövrünə körpü salır. "Ermənistan tarixi" əsərinin müəllifinin (yaxud müəlliflərinin) mövqeyi müasir erməni tarixçilərinin (yəqin ki, təkcə tarixçilərin deyil) hisslərinə çox uyğundur. Bununla belə, V əsr müəllifləri ilə müasir erməni tarixçiləri arasında "biz", "xalqımız" anlayışları arasındakı fərqi görmək lazımdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, M.Xorenatsi yunanların tarix yazmaq ənənəsini davam etdirməyi qarşısına əsas vəzifə kimi qoymuş, onun istinad etdiyi əsas mənbələr də yunan və suriyalı xristian müəllifləri olmuşdur. Əllərinə qələm almış erməni xristianlarının və din xadimlərinin əsas qayğısı xristian ənənəsində təmsil olunmaq hüquqlarını sübut etmək və eyni zamanda erməni kilsə tərəfdarlarının və xadimlərinin xidmətlərini vurğulamaq və fərqləndirmək olmuşdur. Ümumi xristian dünyasında bu xüsusi orta əsr dini identikliyin sərhədləri və maraqları ilə müasir erməni millətçiliyinin sərhədləri üst-üstə düşə bilər, lakin mahiyyətə eyniləşdirilə bilməz. Bununla belə, bu iki fərqli mahiyyəti bir-birindən ayırmaq qabiliyyətinin və ya istəyinin olmaması XX–XXI əsr tarixçilərinin erməni tarixşünaslıq ədəbiyyatının bu fundamental əsərinə dəyişkən və qeyri-tənqidi münasibətinə səbəb olur.

Unikalıq qürur məsələsidir, qürur isə erməni tarixşünaslığının ilk konseptual tərtibatlı əsərinin məzmununun tam tərifinə gətirib çıxarır. Məhz bu səbəbdən həmin müasir müəllif qədim erməni tarixşünaslığının əsərlərindəki "tarixi hadisələrin və bədii uydurmaların bir-birinə sıx şəkildə qarışdığını və birinin harada bitdiyini, digərinin isə harada başladığını müəyyən etməyin çox vaxt çətin olduğunu" etiraf edərək eyni zamanda iddia edə bilər ki, bu "heç bir halda tarixi yazıların mötəbərliyinə xələl gətirmir" [Налбандян, 1984, c.289].

Bəzi müasir tədqiqatçılar, M.Xorenatsinin varisləri üçün vacib məsələ nəzərə çatdırılan faktlar deyil, "erməni tarixçisinin öz ölkəsinin tarixini dərk etməsi və qavraması, yazıçının "tarixi dünyası"nı vacib dəyər kimi sayırlar" [Акопян, 2013, c.67]. Yeganə sual isə ondan ibarətdir ki, müəllifin dünyası onu əhatə etmiş dünyanın real hadisələrinə nə dərəcədə yaxın olub?

Bir tərəfdən qədim erməni tarixşünaslığının, xüsusən M.Xorenatsinin "Ermənilərin tarixi" əsərinin əhəmiyyəti məsələsinin dürüst şəkildə müəyyən edilməsi, digər tərəfdən isə qədim erməni tarixi əsərlərində yer alan tarixi məlumatların mötəbərliyi problemləri müasir erməni tarixşünaslığı üçün həlledilməz bir vəzifə təşkil edir. Qərb mütəxəssislərinin, hətta onların azərbaycanlı və gürcü həmkarlarının¹ erməni mənbələri ilə bağlı tənqidi fikirləri müasir erməni tarixçiləri arasında emosional şəkildə rədd cavabı ilə üzləşir. Yuxarıda adı qeyd edilmiş Robert Tomsonun mövqeyi həddindən artıq tənqidi mövqe kimi pislənir [Акопян, 2013, c.67]. Amerikalı tarixçi, Cənubi Qafqaz və Rusiya üzrə mütəxəssis, Miçiqan Universitetinin professoru, yeri gəlmişkən, erməni mühacirlərin nəslindən olan Ronald Q.Syuni erməni tarixçilərinin erməni tarixşünaslığının tənqidinə emosional reaksiyasını millətçi hücumlar adlandırır və qeyd edir ki, qeyri-erməni tədqiqatçıların hər hansı tənqidi fikri "müəyyən mənada xalqın ruhuna basqın" kimi qiymətləndirilir [Sunny, 2001].

Orta əsr erməni tarixçilərinin verdiyi məlumatların xəzərlərin tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətini təsdiq edərək və vurğulayaraq nəzərə almaq lazımdır ki, erməni tarixşünaslığının ilkin, qondarma "qızıl dövrü"nə (V əsrə) aid olan əsərlər xəzərlər haqqında heç bir qeydi özündə ehtiva etmir.

¹ Azərbaycan tarixçiləri arasında alban tarixi ədəbiyyatının erməni tarixi ədəbiyyatından ayrı olduğunu əsaslandırmış akademik Z.M.Bünyadovun və məşhur alban tarixçisi Fəridə Məmmədovanın əsərləri sərt tənqid baxımından xüsusilə fərqlənir. Bax:

БУНИЯТОВ З. *Азербайджан в VII–IX вв.* Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1965;

МАМЕДОВА Ф. *Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.)*. Баку: Элм, 1986; МАМЕДОВА Ф. *Кавказская Албания и албаны*. Баку: Центр Исследований Кавказской Албании, 2005.

Erməni mənbələrinin və müasir erməni tarixşünaslığının Gürcüstan tarixi ilə bağlı tənqidlərinə məşhur gürcü tarixçisinin son məqaləsində rast gəlmək olar:

МУСХЕЛИШВИЛИ Д. Некоторые вопросы истории Грузии в освещении армянской историографии / Кавказ и глобализация, 2011, 5, с.170–180.

M.Xorenatsinin müəllifi olduğu “Ermənilərin tarixi” əsəri III əsrin əvvəllərində xəzərlərin Cənubi Qafqaza yürüşlərindən bəhs edən həmin erkən dövrə aid yeganə mənbədir. Lakin sözügedən əsər, zənnimizcə, daim redaktə edilmişdir və xəzərlərin başqa mənbələrdən əldə edilən tarixi məlumatlarda meydana çıxdıqları dövrə aid sonrakı əlavə və dəyişikliklərin əlamətlərini özündə əks etdirir.

Xatırladaq ki, M.Xorenatsi öz ifadəsinə əsasən, erkən tarix, xüsusən xəzərlərin və barsillərin Cənubi Qafqaza ən erkən yürüşü haqqında məlumatları e. II əsrdə yaşamış suriyalı tarixçi və filosof Bardatsandan (Bar Daysandan və ya Bardesandan) əldə etmişdir. Doğrudur, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, M.Xorenatsi istinad etdiyi orijinal mətnləri oxumamış ola bilər. Sonrakı suriyalı müəlliflərin verdikləri məlumata görə, Bar Daysan ömrünün ahıl çağında Ermənistanı xristianlığı yaymaq missiyası ilə yollanmış və bir müddət Ani dini mərkəzində məskunlaşmışdır. Onun təbliğat fəaliyyəti o qədər də uğurlu olmamışdır, lakin tədqiqatçı zəkası və alimliyi daima öz çıxış yolunu və təsbitini axtarmışdır. Burada o, suriya dilində “Ermənistan tarixi” əsərini yazmışdır, həmin əsərin yunanca tərcüməsini isə M.Xorenatsi istifadə etmişdir [Wright, 1894, p.29]. Təəssüf ki, Bar Daysanın bu əsəri heç bir variantda bizə gəlib çatmamışdır, onun məlumatlarının M.Xorenatsi tərəfindən istifadə edilməsi isə sonrakı reallıqlar prizmasından baş vermişdir.

II əsrin birinci rübündə yaşamış qədim yunan coğrafiyaşünası Dionisi Periegetin tədqiqatçıların hunlarla eyniləşdirməyə meyilli olduğu bəzi hun tayfalarının Xəzər dənizi sahillərində məskunlaşması haqqında verdiyi məlumat köçəri hunların M.Xorenatsinin qeyd etdiyi dövrdə Cənubi Qafqaza ilk hücum dalğasına Bar Daysanın (və ya Bardesanın) şahidlik edə bilmək ehtimalını artırır [Периэет, 2005, 2006, c.730-35]. Azərbaycan tarixçisi Yusif Cəfərov M.Xorenatsinin əsərində xəzərlərlə bağlı tarixi məlumatların mötəbərliyinə dair şübhələrin əsaslı olduğunu təsdiq etsə də, Dionisinin verdiyi məlumata əsaslanaraq e.II–III əsrlərində Cənubi Qafqaza hücum edən köçərilər arasında xəzərlərin olması ilə bağlı qənaətlərində M.Xorenatsinin tarixi məlumatını nəzərə almışdır [Джафаров, 1993, c.9-10, 13].

Müasir Dağıstan tarixşünaslığında İrandilli və Qafqaz Dağlıları ittifaqı şəklində birləşməsi güman edilən xəzərlərin avtohton Qafqaz mənşəli olması ideyasının ifadəsinə də rast gəlmək olar [Гаджиев, 2016, c.17-18]. Nəşrin müəllifi həm də öz dəlillər sistemini erməni tarixçisi M.Xorenatsinin xəzərlər haqqında verdiyi məlumatların qəti mötəbərliyi üzərində qurur.

Lakin bu son məlumatın mötəbərliyi, gördüyümüz kimi, şübhə doğurur, belə ki, erməni müəllif hunların deyil, xəzərlərin və barsillərin birgə yürüşünə işarə edir. Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, tədqiqatçıların M.Xorenatsinin “Tarix” əsərini (onu V əsrə aid edən ənənəyə rəğmən) Abbasilər hakimiyyətinin ilk illərində tamamlanmış əsər hesab etdiklərinə baxmayaraq [Thomson, 1978, c.60], Cənubi Qafqaza yürüş etmiş (hətta III əsrin birinci rübündə də mümkündür) bəzi türklər haqqında ilkin tarixi məlumatlara xəzərlərin Qafqazda hökmranlıq etdiyi dövrdə, yəni M.Xorenatsiyə aid edilən “Tarix” əsərində qeyd edilmiş yürüşdən dörd əsr sonra yaşayıb-yaratmış mətn redaktorlarının bilgiləri əlavə edilmişdir.

Eyni zamanda, etiraf etmək lazımdır ki, M.Xorenatsinin əsərində müəllifin təsvir etdiyi dövrdə Cənubi Qafqaz əhalisi ilə Qafqaz dağ yollarını keçib buraya ayaq basmış köçərilər arasında əlaqələr haqqında qiymətli məlumatlar yer alır. Həmçinin “Tarix” əsərinin müəllifi M.Xorenatsinin özü etiraf edir ki, bu tarixi məlumatların mənbəyi III əsrin birinci rübünün sonunda dünyasını dəyişmiş, yəni hadisəyə şahidlik etmək imkanının olması ehtimal edilən suriyalı tarixçi Bar Daysan ola bilər. Maraqlıdır ki, Ermənistanı dair tarixi əsərin sonrakı müəllifi, öz hekayəsini ərəb istilalarına, daha doğrusu, xilafətdə 661-ci ildə baş vermiş vətəndaş müharibəsinə qədər çatdıran yepiskop Sebeos Cənubi Qafqazda Sasanilərin son dövründə şimal köçəriləri ilə bağlı hadisələrdən bəhs etsə də, onları qeyd etmək üçün “xəzər” sözünü işlətmir.¹

¹ Sebeosun “İmperator İraklin tarixi” əsəri də müxtəlif müəlliflərə məxsus hissələrdən ibarət kompozisiyadır. Hər halda, mətnin bütün tədqiqatçıları və tərcüməçiləri tarixi şəxsiyyət və mətnin yalnız bir hissəsinin müəllifi olması ehtimal edilən yepiskop Sebeosun tam müəllifliyinə şübhə ilə yanaşmışlar.

СЕБЕОС. *История императора Иракла. Сочинение епископа Себеоса, писателя VII века*. Москва, 1862, c.VI-VIII, 76; SEBEOS. *The Armenian history attributed to Sebeos*. Liverpool: Liverpool University Press, 1999, p.XXXIV; SEBEOS. *History*. New York, 1985.

Cənubi Qafqazda ərəb hakimiyyətinin qurulması xəzərlərlə sərt qarşıdurma şəraitində baş vermişdir. Bu hadisələrin şahidləri Qafqaz dağ silsiləsindən şimalda Avrasiya çöllərində kimin hökmranlıq etdiyinə dair və ərəblərin Cənubi Qafqazda siyasi hökmranlıq hüququ ilə bağlı kiminlə mübahisə etməli olduqları barədə daha dəqiq təsəvvürə malik idilər. Ərəblərin işğalı və xəzərlərlə müharibələri haqqında mötəbər hekayə qoymuş belə bir şahid VIII əsrdə yazılmış “Xəlifələr tarixi” əsərinin müəllifi erməni tarixçisi Gevond olmuşdur. Xəzərlərlə şiddətli müharibələrə şahidlik etmiş və onların adını əvvəlki əsrlərdə yaşayan köçərilərə aid etmiş “Tarix” əsərinin mətn redaktorlarının da həmin dövrdə yaşadığı güman edilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Акопян П.А. Историческая концепция Мовсеса Хоренаци // Вестник Нижегородского Университета им. Н.И. Лобачевского, 2013, с.67-71.
2. Аннинский А. Древние армянские историки как исторические источники. СПб.: Тип. Акционерного Южно-русского общества печатного дела, 1899.
3. Буниятов З. Азербайджан в VII–IX вв. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1965.
4. Ващева И.Ю. Парадоксы исторической концепции Мовсеса Хоренци / Диалог со временем. 2012. Вып.40, с.219-230.
5. Гаджиев М. Сообщение Хоренаци о походе хазир и басил в 216 г. и этнокарта Северо-западного Прикаспия в поздне-сарматский период / Асатрян Г. (ed.) Саусасо-Каспис: Труды Института автохтонных народов Кавказско-каспийского региона. Ереван: Изд-во РАУ, 2016.
6. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Азерб. госуд. изд-во, 1993.
7. Карахан Э.З. Хазарский простор. Баку: Мутарджим, 2022.
8. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: Центр Исследований Кавказской Албании, 2005, 800 с.
9. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.). Баку: Элм, 1986.
10. Мухелишвили Д. Некоторые вопросы истории Грузии в освещении армянской историографии / Кавказ и глобализация, 2011, 5, с.170-180.
11. Налбандян В.С. Армянская литература (V–XIII вв.) / История всемирной литературы. Москва: Наука, 1984.
12. Периэгет Д. Описание Ойкумены / Перевод Е.В.Илюшечкиной. Вестник Древней Истории [Online]. 2005, 2006. Available: <http://simposium.ru/ru/node/11475> [Accessed 20.07.2015].
13. Себеос. *История императора Иракла. Сочинение епископа Себеоса, писателя VII века*. Москва, 1862.
14. Хоренаци М. *История Армении*. Ереван: Айастан, 1990.
15. BRITANNICA, T. E. O. T. E. 1998. Armenian literature. *Encyclopaedia Britannica*.
16. Sebeos. *History*. New York, 1985.
17. Sebeos. *The Armenian history attributed to Sebeos*. Liverpool: Liverpool University Press, 1999.
18. Suny R.G. Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations. *The Journal of Modern History*. 2001, 73, P.862-896.
19. Thomson R.W. Introduction. *Moses Khorenatsi. History of Armenians*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978.
20. Wright W. *A Short History of Syriac Literature*. London: Adam and Charles Black, 1894.

Günay Nejla

*Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı
(TÜRKİYE, Ankara şəh.)*

<https://orcid.org/0000-0001-5895-8359>

KARABAĞ'IN DEMOGRAFİK VE SİYASİ YAPISININ DEĞİŞMESİNDE RUS POLİTİKALARININ ETKİSİ VE KARABAĞ'IN İŞGALI (1813–1950)

Özet. Rusya, Çar I. Petro döneminden itibaren yayılcı bir politika izledi. Bu amaçla İran ve Osmanlı topraklarına saldırdı. Çar I. Petro'nun 1722 yılındaki İran seferi sonucunda Derbend, Azerbaycan, Mazenderan ve Gilan eyaletleri Rus hâkimiyetine girmiş ancak Çar I. Petro'nun ölümünden sonra Ruslar buralardan çekilmek zorunda kalmışlardı. İran topraklarında yaşayan Ermenilerin Ruslarla dostlukları bu sefer sırasında başlayan dostlukları devam etmişti. II. Katerina'nın 1762 yılında tahta geçmesiyle Kafkaslara yöneltilen Rus ilerleyişi sistemli olarak gelişmiştir. Ele geçirilen bölgelere Rus Kazakları iskân edilerek bölgede yaşayan diğer kavimlerden bazılarının da Ortodoks inancını kabul etmesi sağlanmıştır.

Rusya, XIX. yüzyıl başında Kafkasya'da hâkimiyet kurdu. 1801 yılında Gürcistan Rus hâkimiyeti altına girdi. Rusya İran'la yaptığı savaşları kazandı. Kaçar Hanlığı ile 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ile Bakü, Nahçıvan, Karabağ ve Erivan Hanlıkları Rus işgali altına girdi. Rus işgalinin Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar uzanması hem Osmanlı topraklarını hem İran topraklarını Rus tehdidi altına soktu. 1825 yılında Rus Çarı olan I. Nikola, merkezîyetçilik anlayışına dayanan bir yönetim ve disiplinli profesyonel bir ordu kurdu. I. Nikola, Avrupa'nın en kudretli ordusunu kurmak suretiyle Türkleri Avrupa'dan atmak ve Rus hâkimiyetinde yaşayan ve sayıları dört beş milyon civarında olan Türk-Müslüman ahaliyi Hristiyan Ortodoks yapmayı hayal ediyordu. 1826 yılında dini ve siyasi sebeplerle başlayan Rus-İran Savaşı'nda Ermenilerin yardımını alan Rus ordusu çok hızlı ilerledi. Bunun sonucunda Ruslar; Tebriz, Urmiye ve Erdebil'i ele geçirdi. Rusların Tahran'ı tehdit edecek hâle gelmesi üzerine İran Rusya'nın dikte ettiği barışı kabul etmek zorunda kaldı. 1828 yılında Türkmençay köyünde imzalanan antlaşmaya göre İran, Aras Nehri'nin sol tarafındaki Revan şehri dâhil olmak üzere bütün yerleri Rusya'ya terk edecek ve Kafkasya üzerindeki bütün hak ve iddialarından vaz geçecekti. Kısa süre sonra Osmanlı Devleti'ni de yenen Rusya, 1828 yılında imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne, Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarının Rusya'ya ait olduğunu kabul ettirdi. Rusya, 17 Mart 1828'de Nahçıvan ve Revan hanlıklarının birleştirilmesinden "Ermenistan Vilayeti"ni kurdu. Üç buçuk ay gibi kısa bir sürede İran, Azerbaycan ve Osmanlı topraklarından 120 binin üzerinde Ermeni bu yeni kurulan eyalete göç ettirilerek bölgedeki Türk varlığı tehdit altına alındı. Ermenilerin en çok iskân edildiği yerler Gence ve Karabağ'ın dağlık kesimleriyle Gökçe Gölü kıyılarıydı. Ermeniler, milliyetçi akımlardan etkilenerek sınırları Kaçar Hanlığı ve Doğu Anadolu'yu içine alan büyük bir devlet kurmak istedi. Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin yaşanmasından sonra Ermeniler, Bakü, Şamahı ve Kuba başta olmak üzere birçok yerde Türk kanı döktü. Ermeniler, Azerbaycan'a ait Karabağ üzerinde hak talebinde bulundu. Bu taleplerini, Nahçıvan'a muhtariyet verilmesinden sonra daha çok dillendirdiler. Bu çalışmada; nüfusu Türk olan ve asırlardır Türk hâkimiyeti altında bulunan Karabağ'ın 1921–1923 arasında Rusya'nın izlediği politikalar sonucunda Azerbaycan devletinden koparılış süreci ele alınacaktır. Karabağ'ın Ermenistan gözetiminde müstakil statüye getirilmesi, burada yaşayan Türklerin başka yerlere göç etmeye zorlanması araştırılacaktır. Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi belgeleriyle konuyla ilgili araştırmalar ana kaynak olarak kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan, Karabağ, Rusya

Keywords: Caucaus, Azerbaijan, Karabakh, Russia

Giriş. Rusya'nın Erivan ve Nahçıvan'da Ermenistan Vilayeti'ni Kurup Bölgede Ermeni Nüfusu Artırması.

Rusya, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nden Kırım'ı aldıktan sonra Balkanlar ve Kafkasya taraflarından topraklarını genişletme çabasına girdi. Tuna boyları, Karadeniz ve Kafkaslar Rus saldırılarının hedefi oldu. Çar I. Petro'nun 1722 yılındaki İran seferi sonucunda Derbend, Azerbaycan, Mazenderan ve Gilan eyaletleri Rus hâkimiyetine girmiş ancak bu uzun sürmeyerek Çar Petro'nun ölümünden sonra buralardan çekilmek zorunda kalmışlardı. İran topraklarında yaşayan Ermenilerin Ruslarla dostlukları bu sefer sırasında başlamış ve Çar Ermenileri çeşitli vaatlerle Rusya'ya davet etmişti. Başta Lazarev ailesi olmak üzere Rusya'ya göç eden Ermeniler, İran'a karşı Rus ordusunda yer almaktan da çekinmemişlerdi [Beydilli, 1988, p.368]. II. Katerina, 1762 yılında tahta geçtikten sonra Gürcülerin yardım isteğini kabul etti. Bundan sonra Kafkaslarda Rus ilerleyişi sistemli hale geldi. Terek boyuna iskân edilen Rus Kazakları, Kabardalar ile yakın ilişkiler kurup onların Ortodoksluğu kabul etmesini sağladılar. Böylece Ruslar, kuzey Kafkasya'daki kavimler arasına nifak sokmak için uygun ortam hazırladı. Rusya, Terek Nehri üzerinde Mozdok Kalesi'ni inşa ederek 1770'lerde buraya 350 Don Kazağı yerleştirdi. Ayrıca Volga boyundan da 517 Kazak ailesi getirildi. Mozdok'tan Azak Denizi istikâmetinde belli mesafelerle müstahkem kaleler inşa etmek suretiyle Rusların meşhur "tahkimli hat"ları yapıldı ve bu hat boyunca birçok Kazak yerleştirildi. İşte bu "tahkim edilen hat" Rusların az sonra Kafkaslar istikâmetinde başlayacak olan ileri hareketlerinin hem çıkış hem de dayanak noktalarını teşkil edecektir [Kurat, 1990, p.33-35; Lynch, 1901, p.124,155].

Rusya ile Osmanlı Devleti 1787 yılında yeniden karşı karşıya geldiğinde Kafkasya'da Türklere karşı savaşan Rus kıtalarının komutanı A.Suvarov, Nogayları imha etmesinden dolayı ünlenmişti. 1788 yılında Özü ve az sonra İsmail kalelerini alan A.Suvarov, buralarda yaşayan Türkleri topluca imha etti. Osmanlı Devleti barış istedi ve birçok toprağını Rusya'ya bıraktı. Kırım'daki Sivastopol ve Kerson deniz üslerinde Rus Karadeniz donanması inşa edilmeye başlandı. Bunun anlamı İstanbul ve Boğazların da Rus tehdidi altına girmesiydi. II. Katerina'nın önce Kafkasya'yı daha sonra da Anadolu'yu ele geçirmek istediği bilinmekteydi. Çar I. Alexander döneminde, 1801 yılında Gürcistan Rusya'ya ilhak edildi, Tiflis'e Rus askeri gönderildi. İran ve Rusya arasında cereyan eden kanlı savaşlar neticesinde Ruslar üstün geldi. Ruslar, 1804/1805 yıllarında Bakü, Nahçıvan ve Erivan Hanlıklarını işgal ederek Maveray-ı Kafkas'ta hâkimiyet kurdu [Yeşilot, 2015, p.7-9].

Rusya XIX. yüzyıl başlarında İran ve Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlar sonucunda Kafkasya'nın sosyal, politik ve demografik durumunu değiştiren antlaşmalar imzaladı. Buna göre Rusya İran ile 1813 Gülistan Antlaşması ile bütün Azerbaycan hanlıklarını ele geçirdi. Büyük Petro'nun projesi gereği İran'daki Ermeniler Şirvan (Eski Albanya) taraflarına, buranın ahalisi ise İran'a göçürülecekti. Bu suretle Ermeniler İran'dan çıkarılacaktı. Ancak Rusya bunu tamamiyle gerçekleştirmedi. Ermeniler, Osmanlı Devleti, İran ve Rusya topraklarında kalmaya mecbur kaldı [Mirzabala, 1922, p.25].

1826 yılında başlayan Rus-İran Savaşı'nda Ermenilerin yardımını alan Rus ordusu Revan savaşmadan teslim aldı. Ermeniler "*Rus silahları altında İran boyunduruğundan kurtulmayı...*" kutlamaktaydı. Ermeni Patriği Nerses, cemaatini Rus ordusunun yanında yer almaya teşvik etmesi sonucunda Tebriz de Ruslara teslim edildi. Ruslar, Urmiye ve Erdebil'i ele geçirip Tahran'ı tehdit edecek hâle gelmesi üzerine İran'daki Kaçar Hanedanı Rusya'nın dikte ettiği barışı kabul etmek zorunda kaldı. Türkmençay köyünde imzalanan antlaşmaya göre; İran Aras Nehri'nin sol tarafındaki Nahçıvan ve Revan dâhil olmak üzere bütün yerleri Rusya'ya terk edecek ve Kafkasya üzerindeki bütün haklarından vaz geçecekti. Antlaşmanın 15. maddesi Azerbaycan topraklarında yaşayan Ermenilerin bir sene içinde Rus topraklarına geçebilecekleri, mal ve mülklerini bu süre içinde satıp nakledebilecekleri konusundaydı. Taşınmazların tasfiyesi için beş senelik bir süre ön görülmekteydi. Göç etmek istemeyen ve yerlerinde kalanların harp esnasındaki tutumlarından ve Ruslarla yapmış oldukları işbirliklerinden ötürü herhangi bir kovuşturmayla tabi tutulamayacağı hususuna da antlaşmada yer verilmişti [Beydilli, 1988, p.369].

Çar Nikola, döneminde Rusya ile anlaşmazlıklar siyasi ve dini sebeplere dayanmaktaydı. Çünkü Çar, Avrupa'nın en kudretli ordusunu kurmak suretiyle Türkleri Avrupa'dan atıp Rus hâkimiyetinde yaşayan ve sayıları dört beş milyon civarında olan Türk-Müslüman ahaliyi Hristiyan Ortodoks yapmayı hayal ediyordu.

Bu sırada Osmanlı Devleti 1826 yılında Yeniçeri ordusunu kaldırmış, donanması da 1827 yılında Rum ayaklanmasının bastırılması sırasında yakılmıştı. Bu durum Osmanlı Devleti'ni savunmasız bıraktı. Bunun üzerine Rus ordusu, Ahıska ve Kars'ı geçip Bayburt, Eleşkirt ve Erzurum'a kadar geldi. Rus ordusunun geçtiği yerlerde Türk ve Müslüman ahali açlık ve sefalet içerisinde göç etmek zorunda kalmaktaydı. Ermeniler ise Ruslarla birlikte hareket edip onların isteğini yerine getirerek Rusya'ya göç ettiler. Gitmeden önce Türklere ve Müslümanlara ait evlerle köyleri yaktılar [Beydilli, 1988, p.391]. Bu durumu kullanan Çar, Balkanlar ve Kafkasya üzerinden Osmanlı topraklarına saldırdı. Neticede 1829 yılında Edirne Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Rusya, Osmanlı Devleti'nden sınırın eskiden olduğu gibi Prut Nehri olarak kalmasını ama İran ile 22 Şubat 1828 tarihinde imzalanan "Türkmençay Antlaşması" ile Rusya'ya bırakılan Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarının Rusya'ya ait olduğunu kabul etmesini hükme bağladı [Mahmudov ve Şükürov, 2009, p.489-508]. Bu çalışmada Kafkasya'ya yerleşen Rusların Türk ve Müslüman ahaliye yönelik politikalarının bölgede Ermeni etkinliğini artırması ve Türklere yaptıkları baskılar ele alınacaktır.

Kafkasya'da Rusya'nın İzlediği Politikanın Bölgenin Siyasi ve Demografik Yapısına Etkisi. Rus Çarı I. Nikola, 21 Mart 1828 tarihinde Erivan, Nahçıvan ve Ordubâd'ı içine alan bölgeyi "Ermeni Vilayeti" olarak adlandıran bir ferman ilan etti [Yeşilot, 2008, p.191-193]. Rusya'nın Ermeni Vilayetine İran ve Osmanlı topraklarından Ermeni nüfusu göç ettirmesiyle Kafkasya'da nüfus yapısı Ermeniler lehine değişmeye başladı. Öte yandan Rusların Müslümanlara ve Türk ahaliye yaptığı zulüm sebebiyle Türkler yaşadıkları yerlerden ayrılmak zorunda kaldılar. Üç buçuk ay gibi kısa bir sürede 8249 aileden 41245 kişi Aras Nehri'nin diğer tarafına göç ettirilmiştir. Doğu Anadolu'dan göçürülen Ermeni nüfusun ise 100 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı kayıtlarına göre sadece Erzurum'dan 4230 hane, yaklaşık 21150 kişi göçürülmüştür ki, bu 1827 yılında şehrin Ermeni nüfusunu (130 bin Müslümana karşılık) 19-20 bin arası olarak veren Lynch'in verdiği rakamı doğrulayan bir veridir. Yine Lynch'e göre şehirde 1835 yılında 15 bin Müslümana karşılık 120 Ermeni ailesi mevcuttu. Böylece Ermeniler, Rus hâkimiyeti altında belli bir bölgede toplanıp bir araya getirildi [Beydilli, 1988, p.376, 407-408; Lynch, 1901, p.260].

Kafkasya Genel Valiliği tarafından oluşturulan Zakafskaya İstatistik Komitesi tarafından yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre; Erivan Vilayeti'nde yaşayan ahalinin dağılımına ait 1886, 1897, 1902, 1908, 1915, 1917 yıllarının istatistikleri geçen yüzyıla yakın bir süre içerisinde yaptırılan göçler sonucunda Türk nüfusun önüne geçtiği anlaşılmaktadır. Rus Kafkasya Genel Valiliği tarafından yayımlanan "Kavkazski Kalender"lerden çıkarılan ve Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi'nde bulunan anlaşılacağı üzere bir taraftan Ermeniler İran ve Türkiye'den Erivan Vilayeti arazisine göçürülmesine ve diğer taraftan bölgedeki Türkler çeşitli bahane, tazyik, kırım ve zulümlerle bölgeden uzaklaştırılmasına rağmen 1917 yılında Erivan Vilayeti'nin %40'a yakın nüfusu Türk'tür. Bu vilayetin Şerur-Dereleyez, Sürmeli ve Nahçıvan bölgelerinde Türkler büyük çoğunluktadır. Erivan'da ise ahalinin %45'i Türk'tür. Ruslar Türk nüfusun kimliğini gizlemek için Müslüman ifadesini kullanmasına rağmen bölgedeki Türklerin varlığı bilgisi engellenememiştir [Aslan, 2014, p.2616-2620].

Rusya'nın Kafkasya'ya inmesi Ermeni tarihinde yeni bir sayfa açtı. Bundan sonra Ermeniler Eçmiyazın etrafında toplanıp İran ve Osmanlı topraklarını elde etme planları yapmaya başlayacaklardır. Bu amaçla Osmanlı Devleti'ne ve Kafkasya'da Türklerle Gürcülere karşı eylemler yapan terör örgütleri kuruldu. Bunlardan Taşnaksutyun başlangıçta Türkiye ve İran'da kalan Ermenileri aynı çatı altında toplamayı amaçlarken 1904 yılında programına Rusya Ermenistan'ını da ekledi. 1907 senesinde Viyana'da yapılan Üçüncü Dünya Kongresi'nde sosyalist program ile Kafkasya'da Ermenilerin bağımsızlık elde etmesi kararlaştırıldı. Hâlbuki 54 kazadan ibaret olan Maveray-Kafkasya'da Ermeniler sadece beş kazada çoğunluk teşkil ediyordu. Ermenistan'ın merkezi addolunan Erivan'da ahalinin yarısından çoğu Türk idi. Ermeniler 1905 yılında Bakü ve çevresinde, Türkleri katlederek niyetlerini açığa çıkardılar [Mirzabala, 1922, p.27-28].

Birinci Dünya Savaşından Sonra Bölgedeki Gelişmeler ve Rusya'nın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerini Kurması. Bolşevikler daha Birinci Dünya Savaşı devam ediyorken Çarlık rejimine son verdi. Rus Çarlığı hâkimiyeti altında yaşayan halklar kendi cumhuriyetlerini ilân ettiler. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti de 28

Mayıs 1918 tarihinde kuruldu. Bu devlet, Türkiye'nin yardımına ihtiyaç duyup [Swietochowski, 1991, p.182] 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Dostluk Antlaşması imzalayarak ilk diplomatik faaliyetini gerçekleştirdi [DBDA. 34669-136698-2]. Bu işbirliği sonucunda 15 Eylül 1918'de Bakü alındı [ATASE. 2944-613-21]. Ancak Osmanlı Devleti savaşı kaybedip Mondros Mütarekesi'ni imzalayınca Azerbaycan yalnız kaldı ve İngiliz işgal ordusu Bakü'ye girdi. Rusya ve İran da Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehdit eden ülkeler olarak öne çıktılar. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, işgal edilmesi sonucunda 1922 yılında önce Güney Kafkasya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'ne, sonra aynı yıl içinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katıldı. Aralıksız devam eden bağımsızlık mücadelesi 1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tam bağımsızlığı elde etmesiyle sonuçlandı [Aslanlı, 2023, p.41-44].

Karabağ'ın Azerbaycan'dan Koparılma İstenmesi ve Bir Sorun Haline Getirilmesi. Ermeniler, milliyetçi akımlardan etkilenerek sınırları Kaçar Hanlığı ve Doğu Anadolu'yu içine alan büyük bir devlet kurmak istedi. Bunun için hem Osmanlı topraklarında hem de Azerbaycan topraklarında terör eylemlerine girişip Türk kanı döktü. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni terörüyle baş etmekte zorlanan Osmanlı Devleti, Ermenileri savaş alanlarından uzaklaştırma yönünde kararlar aldı. Bu, yüzbinlerce Ermeni'nin bir kez daha Kafkasya'ya doğru göç etmesine sebep oldu [Günay ve Çaykiran, 2020]. Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin yaşanmasından sonra da Ermeniler Çarlık döneminde olduğu gibi yeni rejim tarafından da korundu. Silahlandırılan Ermeniler, 1918 yılı Mart sonu Nisan başlarında Bakü, Şamahı ve Kuba başta olmak üzere birçok yerde Türklere saldırdı [ATASE. BDH. Kl. 527 D.718, F.10; ATASE. BDH. Kl. 359 D.1023, F.3-31].

Siyasi gelişmeler sonunda Azerbaycan 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etti. Bu süreçte en çok tartışılan konu, birçok yerde nüfus çoğunluğu olmayan Ermenistan'ın sınırları meselesiydi. Öte yandan Azerbaycan'ın bir ordusu olmadığı için kendini savunma gücü yoktu. O yüzden Ermenistan'ın başkenti'nin Erivan olması mecburen onaylandı. Bu, iki taraf arasında yapılan şu uzlaşma çerçevesinde yapıldı: *"Azerbaycan 'Aleksandropol (Gümrü) Guberniyası' hudutlarında Ermeni Devleti'nin kurulmasına itiraz etmeyecek ve bu tavizin karşılığında Ermenistan hiçbir zaman Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarına yönelik hak iddiasında bulunmayacaktır"* [Aslanlı, 2023, p.137]. Ancak Ermeniler sözünde durmayıp toprak taleplerini devam ettirdi. Azerbaycan Cumhuriyeti Meclisi Mebusan İdaresi, 28 Eylül 1919'da, Karabağ konusunu yerinde araştırmak için bir komisyon kurdu. Komisyonun çalışmaları sonucunda ortaya çıkan 82 belgeden oluşan rapor hükümete gönderildi [DBDA. 34832-137502-4]. Azerbaycan, Ermeni iddialarına karşı vatanını savunup toprak bütünlüğünü koruyacağını bildirmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yöneticileri, güvenlik güçleri temsilcileri ve dini liderler, Ermeni çetelerinin saldırılar düzenlediği yerleşim birimleriyle Ermeni nüfus yoğunluğunun daha fazla olduğu yerleşim yerlerini ziyaret edip diyalog kapılarını açık tuttu. Bolşevik Ermeni liderlerden A.İ.Mikoyan, 22 Mayıs 1919'da Lenin'e yazdığı raporda Ermenilerin Azerbaycan'da yaşamak istediklerini ifade etmektedir. Rusya, yaklaşık 70 bin kişilik orduyla 27 Nisan 1920'de Azerbaycan topraklarını işgal etti ve böylece Azerbaycan'da Sovyet yönetimi kuruldu [Aslanlı, 2023, p.138]. Öte yandan Karabağ Valisi'nin Türkiye ile yakın ilişkileri vardı. Vali Sultanov, Türkiye'den Şuşa'da matbaa kurulması, bunun için Türkçe harf kalıplarıyla bir uzman gönderilmesini talep etti [DBDA. 44833-216201-89]. Vali, Türkiye ile Karabağ ve Gence'de askere alma işlemleriyle ilgili görüş beyan edecek kadar yakın diyalog hâlindeydi [DBDA. 44833-216201-98]. Bu, Rusya ve Ermenistan'ı rahatsız eden bir durumdu.

Sovyet İşgalinden Sonra Karabağ'ın Durumu. Kazım Karabekir komutasındaki Osmanlı ordusunun Kars, Ardahan ve Gümrü'yü [Taşkiran, 1999, p.107] ele geçirmesinden hemen sonra Bolşevik Rusya, 28 Kasım 1920'de Erivan'ı işgal edip kendine yakın yeni bir yönetim tesis etti. Ermeniler bu sırada savaşta yenildikleri için [DBDA. 34854-137567-24] Türk heyetiyle müzakere halindeydi. 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanarak Ermenilerle savaş sona erdi. Kars, Ardahan, Batum Türkiye'ye geçti [DBDA. 34782-136193-1]. Ancak Ermenistan'ın Bolşevik yöneticileri bir taraftan Gümrü Antlaşmasını iptal ettirmeye çalıştı. Bir taraftan da Azerbaycan'a ait Nahçıvan ve Karabağ gibi topraklar üzerinde hak iddialarını daha ısrarlı biçimde dile getirmeye başladı. 1921 yılı Ocak ayında Karabağ'da Türklere yönelik saldırılar o kadar çok arttı ki Karabağ Valisi, Karabağ'daki Müslümanları koruması için halifeden yardım istedi [DBDA. 34832-137502-36]. Rusya

ile 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Dostluk Antlaşması ile Kars ve Ardahan'ın Türkiye'de, Batum'un Gürcistan'da kalması kararlaştırıldı ve Nahçıvan'a Azerbaycan gözetiminde özerklik verildi [DBDA. 34614-136324-20; Musa, 2002, p.517-530]. Bunun Azerbaycan'da bazı çekinceler doğurması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanlığı, Şark Cephesi Komutanlığı'na bir telgraf çekerek yapılan muahedenin geçerliliğini koruduğunu, G.V.Çiçerin'le yapılan görüşmeler neticesinde anlaşmaya aykırı bir durumun söz konusu olmadığını bildirdi [DBDA. 34371-135142-1; DBDA. 34782-136182-1]. Öte yandan TBMM hükümeti, G.V.Çiçerin ile Azerbaycan topraklarının durumu ve geleceğiyle ilgili görüşmeler de yaptı. G.V.Çiçerin, 19 Eylül 1921'de Türkiye'nin savaşta olduğu bu nazik günlerde yurt dışına kaçan bazı kişilerin Türkiye'ye gelip karışıklık çıkarmak istediklerini, Rusya'nın Türkiye Rusya ilişkilerini bozmak istemediği için bu kişileri himaye etmediğini, Ermenistan'ın Nahçıvan'ı işgal etmesine yönelik bir karar da bulunmadığını Moskova Muahedesini kararlarına son şeklin Kars Konferansı'nda verileceğini bildirdi [DBDA. 34614-136308-2].

Nahçıvan ile Karabağ'ın dağlık kesimlerinin Ermenistan'a verileceği duyumları Azerbaycan halkını çok rahatsız etti. Ermeniler, Karabağ'ın Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu iddiasıyla bazı taleplerde bulunmaktaydı. Ermeniler, Karabağ'ın sadece dağlık kesimlerinin değil ova kısımlarını da istemekteydi [DBDA. 34854-137567-12]. Bunun üzerine Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi 27 Haziran 1921'de Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılamayacağına dair bir karar aldı. Buna rağmen Rusya Komünist Bolşevik Partisi Kafkas Bürosu, 4 Temmuz 1921'de kurulda 11 üye olmasına rağmen birçok üyenin katılmadığı toplantıda dört üyenin oyuyla Karabağ'ın dağlık kesiminin Ermenistan'a verilmesini kararlaştırdı. Toplantıda Azerbaycan'ı temsil eden tek üye olan Neriman Nerimanov, *"Müslüman Bolşevikliği benimsemiş olsa bile Ermeni'nin önüne geçmesine izin verilmiyor"* diyerek bu kararı şiddetle karşı çıkarak protesto etti [Memmedov, 2010, p.9]. Tiflis'te konuyla ilgili bir konferans yapıldı. Bu konferansta Ermenistan ile Azerbaycan arasında ihtilafa sebep olan Karabağ konusu ele alındı. Azerbaycan delegeleri Nircanov ve Mirza Davut, konferansta Karabağ'da Nahçıvan'da olduğu gibi özerk bir yönetim kurulmasının kararlaştırıldığını bildirdi [DBDA. 34778-136959-12; DBDA. 34778-136959-20]. Moskova Antlaşması'nda Nahçıvan'ın özerkliği kabul edilmişti. Kars Antlaşması'nda ise Türkiye, Nahçıvan'ın özerkliğini Azerbaycan himayesinde kalması ve üçüncü bir devletin himayesine bırakılmaması koşuluyla kabul etti [Şimşir, 2024].

Azerbaycan halkı TBMM'ne ve Hariciye Vekâleti'ne gönderdikleri telgraflarda her milletin kendi kaderini kendi tayin etme hakkı olduğunu, Anadolu Türkleriyle aralarına bir hat konmak istendiğini, bu sebeple Azerbaycan ile Türkiye arasında yapılması planlanan demiryolu inşaatının durdurulduğunu belirterek 100 binden fazla Türk'ün yaşadığı Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'ın oralarda ırki, tarihi hiçbir hakkı bulunmayan Ermenistan'a verilmesini protesto etti. Kendilerinin bu uğurda dört yıldan beri savaştıklarını, ama yurtlarının haksız yere Ermenilere verildiğini, bunun protesto edilmesini ve Rusya'yı kararından döndürmek için çalışmasını talep ettiler [DBDA. 34770-136934-6].

5 Temmuz 1921 tarihinde, durum yeniden değerlendirilerek Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti'nde kalması, aynı zamanda Şuşa şehri idari merkez olmak üzere özerk bir yapı oluşturulması kararlaştırıldı. Böylece Karabağ'ın dağlık kısmının Azerbaycan'da kalması konusunda görüş birliği sağlanmış oldu. Ancak konuyla ilgili tartışmalar sona ermedi. Dağlık Karabağ'ın sınırlarının neresi olacağı konusunda anlaşmazlıklar çıkınca Azerbaycan'daki yönetim uzaklaştırılıp Rus Segey Kirov göreve getirildi. Bunun ardından 7 Temmuz 1923 tarihinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulması kararlaştırılarak Hankendi bu bölgenin merkezi olarak belirlendi [Aslanlı, 2023, p.140]. Batum Şehbenderi Hüseyin Talip Bey'den TBMM'ne gelen bir yazı durumun bundan ibaret olmadığını gösterdi. Zira Şuşa rayonu idaresinin Karabağ'a bağlandığı, nüfusu neredeyse tamamen Türk ve Müslüman olan Şuşa'da resmi dilin Ermenice olacağının kararlaştırıldığı ortaya çıktı. Öte yandan Rusya, Türkiye ile Azerbaycan arasına kuvvetli bir set örmek istiyordu. Bu amaçla Nahçıvan'a Ermeni memurlar tayin edilip Gence ve Karabağ'a Ermeni köyleri kurulmaya başlandığı ve buna karşı çıkacak Türklerin Bakü'ye nakledildiği bildirildi [DBDA. 34770-136942-1]. Öte yandan Karabağ'da merkezi Minkend olan bir Kürt muhtariyeti tesis edildiği haber alındı [DBDA. 34770-136931-12]. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi duyumdan yaklaşık 2.5 ay sonra 9 Aralık 1923'te Bakü'de görev yapan

Başkâtip Ferit Bey'den geldi. Buna göre; *"Karabağ'ın kayalık kısımlarındaki Ermenilere verilen muhtariyeti müteakip aynı bölgedeki Kürt ekseriyetine de muhtariyet verildi. Bu, Ermeni muhtariyetinin Müslüman ahali üzerinde uyandırdığı kötü etkiyi ortadan kaldırmak için yapılmıştır. Her iki muhtariyet de mahalli idarecilerin doğrudan doğruya Azərbaycan merkez Komitesi'ne bağlı mahalli teşkilatlardan oluşan bir heyet tarafından "Umumi Şura Kanunları" dairesinde idare olunmak salahiyyetinden ibarettir. Bu muhtariyet kararnameleri 23 Təşrinisani'de toplanacak olan Azərbaycan Umumi Şuralar Konferansı'nda incelenəcəkdir. Ermeni muhtariyeti beş nahiyədə (200) köy və yüz bin nüfus; Kürt muhtariyeti dörd nahiyədə (262) köy və 70 bin nüfustan oluşmaktadır"* [DBDA. 34770-136947-2; DBDA. 34770-136947-12].

Dağlık Karabağ'a muhtariyet verilmesinden sonra sınırın nasıl olacağıyla bazı idari konularda düzenlemeler yapıldı. Buna göre; Karabağ'ın merkezi olan Şuşa şehri özerk yönetime dâhil edildi. Bu suretle sınır Şuşa-Yavlaq yolu üzerinde Askaran mevkiinden başlamakta ve muhtariyet merkezi idaresinin Hankendi olması tasdik edilmektedir. Geçen savaşlarda yakılıp yıkılan evlerin tamirine başlanmıştır. Azərbaycan'ın Karabağ tarafından sınırı Keşişkendi civarından geçmekte olup Aras'a kadar vasıl olmadığı söyleniyorsa da bu taraftan ve Nahçıvan tarafından olan sınır henüz kesinleşmemiştir. Keros şehri de muhtariyet dâhilindedir. Bunun yanında merkezi Minkend olan ve Gence taraflarına kadar uzanan ve ova Kürtlerini de içine alan bir Kürt muhtariyeti de tesis edilmektedir. Ermeni muhtariyet bölgesinde resmi dilin Ermenice olmasına Türklerin tepkisi çok büyük oldu. Türklerle Ermeniler arasında düşmanlığın canlandığı görülmektedir. Türkler, bu durum düzelmezse evlerini yıkıp bölgeden ayrılacaklarını söylemektedirler. 16 Ağustos 1923 itibariyle muhtariyet idaresi henüz başlamamıştır. Söz konusu idare Azərbaycan'ın bunu tasdik etmesinden sonra başlayacaktır [DBDA. 34770-136931-5]. Nitekim Bakü'de neşr olunan Azərbaycan İcra Komitesi Kararında, merkezi Hankendi olmak üzere Karabağ'ın dağlık kısmına muhtariyet idaresi verildiği 9 Eylül 1923'te ilan edildi [DBDA. 34770-136943-2].

Rusya, Türkiye ile Azərbaycan'ın bağıni koparmak için Karabağ civarında Kürtlerin yaşadığı köylerden bir kaza teşkil etti. Kerçe Kazası denen bu yer bir Kürt Cumhuriyeti değildir. Hatta muhtariyet bile yoktur. Bu kazada ilk ve orta okul düzeyinde okullar vardır. Bu okullarda eğitim dili Türkçe'dir. Buranın diğer kazalardaki okullardan bir farkı yoktur. Öğrencilerin Türkiye'ye gönderilme gayesi olduğu da tespit edilmemiştir [DBDA. 34695-135195-4].

Rusya, 18 Şubat 1929'da Azərbaycan'a ait Zenzegur'un güney kısmını Ermenistan'a verdi. Böylece Azərbaycan ile Nahçıvan arasındaki kara bağlantısı koptu. Bakü ile Türkiye arasında da kara bağlantısı ortadan kalktı. Moskova yönetimi Karabağ'da Türk nüfusu azaltmak için tedbirler alıp Türkleri Azərbaycan topraklarına göç ettirdi. SSCB özellikle bu konuyla ilgili 23 Aralık 1947 ve 10 Mart 1948 tarihli iki karar aldı. Bu karar hemen uygulamaya konarak 1950 yılına kadar 150 bin Türk Karabağ'dan çıkarıldı [Aslanlı, 2023, p.142].

Sonuç. Kafkasya'da Azərbaycan Hanlıkları bulunmaktaydı. Bu hanlıklar zaman içerisinde İran veya Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar. Kafkasya'da Türklerle Müslümanların nüfus çoğunluğu varken bu, Rusya'nın bölgeyi Hristiyanlaştırma politikası sonucunda değişti. Çar I. Petro'nun İran'a hâkim olma ve Akdeniz'e inmek için Doğu Anadolu'nun da yol olabileceği politikası Ruslar tarafından adım adım uygulandı.

XIX. yüzyıl başlarında İran ve Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşları kazanan Rusya Nahçıvan ve Revan bölgesinde Ermenistan Vilayeti kurup buraya Ermenilerin göç etmesini sağladı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen siyasi gelişmeler sonucunda Ermenistan sınırlarını genişletmek istedi. Bolşeviklerin Ermenilere destek vermesi sonucunda 1923 yılında Karabağ Rus hükümetinin aldığı kararla özerk yönetime kavuşturuldu. Burada yaşayan Türkler başka yerlere göç etmek zorunda kaldılar.

Karabağ, nüfusu Türk olan ve tarih boyunca Türklerin hâkimiyeti altında olan bir bölge olmasına rağmen Rusların izlediği politika sonucunda Türklerin elinden alınıp Ermeni yurdu hâline getirilmek istendi.

KAYNAKÇA:

Arşiv Belgeleri:

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDA). Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi (DBDA).
2. CDA. Milli Savunma Bakanlığı Arşivi (ATASE). Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)

Araştırma ve Tetkik Eserler:

3. ASLAN Yavuz. Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı 1827, 1922. Yeni Türkiye Dergisi, cilt IV, sayı 63, 2014.
4. ASLANLI A. Azerbaycan Dış Politikasında Ekonomi-Güvenlik İlişkisi. Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2023.
5. BEYDİLLİ K. 1828–1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler. Belgeler, cilt XIII, sayı 17, Ankara, 1988, s.365-434.
6. GÜNAY Nejla ve ÇAYKIRAN Güzin. Rusların 1915 Yılında Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya'ya Göç Ettirmesi. Gazi Akademik Bakış Dergisi, cilt 14, sayı 27, 2020, s.133-150.
7. KURAT A.N. Türkiye ve Rusya. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
8. LYNCH H.F.B. Armenia and Travels and Studies. Volume I, Longmans Green, London, 1901.
9. MAHMUDOV Y.M. ve ŞÜKÜROV K.Ş. Vatan Tarihi. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü, 2009.
10. MEMMEDOV S. Ermeniler Tarafından Azerbaycanlılara Karşı Türetilmiş Soykırım. Bakü Slavyan Üniversitesi Azerbaycanlılar Tedris Medeniyet Merkezi, Bakü, 2010.
11. MUHAMMEDZADE M. Ermeniler ve İran. Milli Azerbaycan Neşriyatı Sayı 6, İstanbul: Cem-i İstiklâl Matbaası, 1922.
12. MUSA İsmayıl. Azerbaycan ve Rus Kaynaklarına Göre 1921 Moskova–Kars Antlaşmaları ve Kuzey Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meseleleri. Belleten, cilt 66, sayı 247, 2002, s.517-530.
13. NECEFLİ G. XVIII. Asırda Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Politikası. Yeni Türkiye, sayı 60, 2014.
14. TAŞKIRAN C. Millî Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
15. YEŞİLOT O. Ateş Çemberinde Azerbaycan. Yeditepe Yayınevi. İstanbul, 2015.
16. YEŞİLOT O. Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 36, Erzurum, 2008.

Hori Gabriyel Akyüz
Assuriyalı Horiebishop keşişi, assuriyalı tarixçi
 (TÜRKİYE)

SÜRYANİLERİN KAFKASYA'DAKİ MÜJDECİLİK / MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Özet: Süryaniler, M.Ö. 132 yılında Urfa devletini kurarak M.S. 249 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. İsa'nın yaşadığı dönemde Urfa kraliyetinin başında 5. Kral Abgar Ükömo bulunmaktaydı. Abgar'ın İsa hakkında aldığı duyumlarla onu kabul eder ve kendi ülkesine yazılı olarak davet eder. İsa, gelmiyeceğini ancak kendisine öğrencilerinden birisi göndereceğini kendisine bildirir. İsa ruhani misyonunu bitirdikten sonra müjdeci kafilesinin başkanı olan Aday Urfa'ya gönderilir ve kral Abgar'ı vaftiz eder. Böylece Süryaniler 1.yüzyılın ortalarında Hristiyanlığı kabul etmiş ilk millet olarak tarihe geçmiş olup elçi Petrus tarafından Antakya'da kurulan ilk Hristiyanlık elçisel merkezine bağlı kalarak günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu merkezin yaşadığı altın çağı döneminde 12 metropolitlik ve 137 episkoposluk bağlıydı. Kurtarıcı Rab İsa Mesih ruhani öğretisini tamamladıktan sonra göklere yücelmiş ve kendi öğrencilerine Kutsal Ruhu indirmiştir. Süryaniler, Persler üzerinde yaptıkları müjdelik faaliyetlerinde büyük bir başarı göstermediklerini görünce bu sefer Kafkasya ülkelerine Ermenistan, Gürcistan ve Albania'ya yöneldiler. Her üç ülke üzerinde de büyük bir başarı gösterdiklerini görüyoruz. Her üç ülke de dördüncü yüzyılın başlarında Mesih'i resmen kabul ettiklerine dair elimizde güvenilir kaynaklar bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Süryani Kilisesi, Kafkas, Albania, müjdecilik/misyonerlik faaliyet
Keywords: Syriac Church, Caucasus, Albania, evangelical/missionary activities

Bilindiği gibi Süryani Kilisesi, Hristiyanlık dünyasında büyük bir mevkiye/makama sahiptir. Çünkü diğer milletlerden daha önce Hristiyanlığı kabul etmiş ve İncilin ışığı doğrultusunda yürümeyi ve yaşamayı bilmiştir. Elçi Petrus tarafından Antakya'da kurulan ilk elçisel merkeze bağlı olması da ayrı bir ayrıcalığa sahiptir. Bu merkezin yaşadığı altın çağı döneminde 12 metropolitlik ve 137 episkoposluk ona bağlıydı. Süryani Kilisesi'nin ana dili olan Süryanice dili; dünyanın en eski dillerinden biri olduğu ve bu dil meleklerin dili, Adem ve Havva'nın dili, babamız İbrahim'in dili, Efendimiz İsa Mesih'in, Meryem Ana'nın ve elçilerin dili olması büyük bir gurur kaynağıdır.

Mezopotamya'daki müjdelik hareketi ise 72 müjdeci grubu başkanı Elçi Tuma'nın kardeşi Aday aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Urfa kralı 5. Abgar Ükömo/Siyah başta olmak üzere Tedmur, Petra, Kerğ-Slüğ, Hidyab/Erbil ve Hathra Süryani ülkelerinin kralları Mesih'i kabul ettikleri için Süryani halkı da tereddüt etmeksizin hızlı bir şekilde büyük kitlelerle Mesih'i kabul ediyordu. Bu gidişatla üçüncü yüzyılın sonlarına doğru Süryani halkının %98'i Mesih'i kabul etmişti.

Süryani Kilisesi ataları 4. yy.'ın başlarından başlayarak İncil'in derinliğini özümseyip ruhsal hayata önem vererek yüzbinlerce kişi rahiplik silkesine girmiştir.

Adı meçhul Urfalı Süryani bir yazara göre; Urfa'nın doğusunda yer alan Kutsal Dağında / Tek Tek dağları V. yy.'ın ilk çeyreğinde Roma İmparatoru II. Teodosiyos'un döneminde 350 kilise ve manastırın bulunduğunu ve bu manastırlarda doksan bin (90.000) rahibin yaşadığına dair detaylı bilgiler vermektedir. Güney Suriye'de inanç konusuyla ilgili yapılan bir Süryani kongresinde 135 manastırın reisi tarafından imzalanmıştır. Süryanilerin yaşadıkları 'Altın Çağ' döneminde (V.-VII. yy.) rahiplerin sayısı altı yüz bine (600.000) ulaştığını kayıtlara geçmiştir.

Bunlar münzevi bir hayat manastırlarda yaşarken Tanrı bilimi yanı sıra müsbet ilmiyle de hep uğramış, öğrenmiş, öğretmiş ve Yunanlıların bütün ilmi eserlerini de Süryaniceye çevirmişlerdir. Yedinci yüzyılın sonrasından da aynı eserleri Müslüman Araplara da çevirmiş oldular. Bu çalışmalarda toplam 600 yıl bir süre harcamışlardır.

Süryani Kilisesi, Hristiyanlığın ilk reformlarına da imza atmıştır. Bunlar; ilk Ayin Liturcisi, İncil'in tercümesi, müziğin kiliseye girmesi, kadın korosu oluşturulması, ilimle uğraşılması, kiliseyi kötüye kullanılmaması gibi konuları gerçekleştirmiştir. İncil'in söylediği gibi: "Kesar'ın hakkı Kesar'a Allah'ın hakkı da Allah'a verin".

Kurtarıcı Rab İsa Mesih ruhani öğretisini tamamladıktan sonra göklere yücelmiş ve kendi öğrencilerine Kutsal Ruhu indirmiştir. Kendilerine vermiş olduğu emri üzere; "Gidin bütün dünya insanları benim öğrencilerimi yapın" (Luka: 9:1 2) demesiyle, öğrenciler kendi aralarında kura atarak dünyaya dağılmış ve Mesih'in müjdesini dünya insanlarına iletmışlerdir.

Süryani Kilisesi ataları da, Mesih'in kendi öğrencilerine vermiş olduğu emriyi kutsal bir emir görerek Hristiyanlığın ilk devirlerinde en iyi bir şekilde değerlendirmişlerdir. İlk başta kendi komşuları ve ırkdaşları olan Arap kabileleri üzerinde müjdelik faaliyetleri yoğunlaştırdılar. Büyük bir başarı göstererek Arapların üç ülkesini Hristiyanlığa kazandırmışlardır.

Bunlar:

- Suriye'deki Ğassasine devleti,
- Yemen'deki Himyari devleti,
- Irak'taki Hira devleti.

Bu ülkeler arasında kilise teşkilatı kurarak Antakya Süryani Kilisesine bağladılar. İncil'i Süryanice'den Arapça'ya Süryani alfabesiyle kendilerine tercüme ettiler ve medeniyeti öğrettiler. Süryaniler bunlarla yetinmeyip müjdecilik faaliyetlerini Persler, Afganlar, Hinduler, Habeşliler, Moğollar, Türkler ve diğer halklar üzerinde de yapmışlardır. Bu halklardan da büyük bir bölümünü Hristiyanlığa kazandırmışlardır.

Süryaniler, Persler üzerinde yaptıkları müjdelik faaliyetlerinde büyük bir başarı göstermediklerini görünce bu sefer Kafkasya'ya yöneldiler. Kafkasya'da büyük bir başarı gösterdikten sonra uzak doğu ülkelerine de gitmişler ve orda da büyük bir başarı gösterdiklerini malumdur. Yukarıda dile getirdiğimiz her üç ülke de dördüncü yüzyılın başlarında Mesih'i resmen kabul ettiklerine dair elimizde güvenilir kaynaklar bulunmaktadır. Bunları sırasıyla anlatmaya çalışacağız:

1–Ermeniler: Ermeniler Ari ırkına mensupturlar. Balkan ve Alp Dağları halklarının karışımı olup Urartolarla da kaynaşp M.Ö. 6. yüzyılda bir millet olarak ortaya çıkmış oldular. Ermenileri hükmeden yiğit kral Hayik'ten etkilenerek kendilerine 'Hay' ve ülkelerine de 'Hayistan' ismi vermişlerdir. Geleneksel olarak anlatıldığına göre Kral Hayik'in oğlu Ermin'in isminden de esinlenerek Ermeni ismi ortaya çıkmıştır.

Ermeni dili de Hint-Avrupa dillerinden olup zamanla Yunanca, Süryanice ve Farsça dillerinden etkilenmiştir. Ermeniler, Urarto devletinin başına geçince Asurların hakimiyetinin genişletilmesine izin vermez oldular. Diğer yandan da güneydoğudan gelen Pers tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Böylece M.Ö. 331 yılında Makedonyalı İskender'in İran'ı fethedinceye kadar Perslerin egemenliği altında kaldılar. Daha sonra Ermenistan devleti tekrar eski egemenliğine geri dönmüştür.

Ermeniler putperest kökenli olup değişik tanrılara Pers, Asur ve kendi putlarına tapmaktaydılar. Ermeni devleti M.Ö. 52 yılında Romalıların egemenliği altına girmiş ve M.S. 428 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreç içerisinde Arşaküniyin sülalesinden gelen Ermeni kralları Romalıların hükmü altında kalarak hükümlerini devam ettiriyorlardı.

Kilise geleneğine göre; elçi Taday (Yahuda) ve elçi Bartulmay birinci yy.ın ortalarında Ermenistan'a gidip Ermenilere Mesih'in müjdesini ilettiler. Fakat bilinen o ki; 2. yy.ın sonlarına doğru Süryani müjdeciler de Urfa ve Nusaybin'den Ermenistan'a gidip Ermenileri Hristiyanlaştırdılar. Mesih'i ilk kabul eden Ermeni kralı Tırdat (284–305) imparator Diyüklityanosla anlaşma yaparak Persleri Ermenistan hudutlarından

uzaklaşdırmıştır. M.S. 301 yılında kral Tırdat ve akrabalarıyla birlikte Aziz Griğoriyos tarafından Fırat Nehrin’de vaftiz oldular [Ermeni Kilisesi, Neşat ve Tarih, s.3-5]. Ermeniler ilk etapda Antakya merkezine bağlı olup sonradan Kapadokya Keysari’sine bağlandılar [Kilise Tarihi, Patrik Efrem Barsavm, s.342].

Ermeniler, Mesih’i Süryaniler aracılığıyla kabul ettikten sonra Süryani harflarla Ermenice’yi yazmış oldular. Bazı Ermeniler, Süryanice’yi tam anlamıyla öğreniyorlardı. M.S. 440’larda Katholikos İshak döneminde Mesrop isminde bir Ermeni bilgini ve Süryani kökenli Doniel ismindeki bir kişinin yardımıyla Ermenice harfları icat ettiler. İlk kez Tevratı Süryanice’den Ermenice’ye çevirmiş oldular [Tarih-ül el-Keniset ül-Süryaniye, Metropolit Severiyos Yakup Tuma (sonradan patrik), İkinci Baskı: 1989, s.170-171].

09.12.2006 tarihinde Deyrulzafaran Manastırında Rahip Melke Ürek’in Adıyaman Metropolitliğine terfi edilirken, Türkiye Ermenileri Patriği Mesrop Mutaftyan da kutsama töreninde hazır bulunmuştu. Kendisine yapmış olduğumuz karşılama töreninde şu konuşmayı yapmıştır: “Süryanice ilahileri duyduğumda çok duygulandım. Eski devirlerde Süryani ataları Ermenistan’a gidip bizleri Süryani diliyle İncil’i müjdelediklerini anımsatım. Eğer onlar olmamış olsaydı şimdiki durumumuz nasıl olacağını kim bilirdi” [Kurkmo Dergisi, Şubat 2007, Sayı: 6, s.6].

2–Gürcüler: Gürcistan’da yer alan Acar, Abhazya ve Güney Osetya özerk cumhuriyetleriyle birlikte 9 yönetsel bölge bulunmaktaydı. Bölge hakkındaki ilk yazılı kaynaklara göre M.Ö.13.–12. yy.lara tarihlendirilen Asur kitabelerinde ve M.Ö. 11.–8. yy.lara tarihlendirilen Urartu yazılı belgelerinde rastlanmaktadır.

Yazılı belgelere göre; ilk Gürcü (Kartveli) siyasal birliğini, günümüzde Erzurum İli sınırları içerisinde yer alan ve Yunanlılarca Taohiler olarak adlandırılan Diaohiler M.Ö. 1. binde kurmuşlardır [Artvin ve Erzurum’daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme, Dr. Öğr. Üyesi Tahsin Korkut, s.61-62]. Gürcü kavimleri, ikinci siyasi birliği M.Ö. 6.yy. da doğu Gürcistan’da Eğrisi (Kolhis) ve yine yakın tarihte üçüncü siyasi birliği ise batı Gürcistan’da Kartli (İberya) krallığını kurmuşlardır [A. E., s.62].

M.Ö. 5.yy.ın ilk yarısında Pers Akamenid İmparatorluğunun sürekli saldırıları sonucu, Kolkheti’yi (Gürcistan’ı) işgal etmişlerdir. M.Ö. 4.yy.da Büyük İskender (M.Ö. 356–323) komutasındaki Yunan orduları bu işgale son vermiştir. İskender, akrabası olan Azonu kralı Mstkheta’da kral olarak bırakmıştır. Kral Azon 4 kale dışında bütün şehri yıkmıştır.

Daha sonra kral Azon’u öldüren ve 65 yıl Gürcistan’ı yönetecek olan ilk Kartlı kralı Parnavaz (M.Ö. 302–210) tarafından tekrar inşa edilmiştir. Kral Parnavaz, başkenti Mstkheta olan İberya krallığının kurucusu olarak görülmektedir. Romalılar M.Ö. 66 yılında Gürcistan’a hakim olmuşlardır. Roma İmparatorluğu 400 yıl süreyle müttefik olarak Gürcistan’da hüküm sürmüştür.

Gürcü Kilisesi geleneğine göre; İncili ilk kez Gürcistan’da elçi Şemun ve kardeşi Andreas müjdelediklerini denilmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda Gürcüler, Azize Nino¹ aracılığıyla Hristiyanlığı kabul ediyorlar.

M.S. 4.yy.ın ilk yarısında Kapadokyalı Azize Nino’nun yapmış olduğu bir çok mucizenin yanı sıra özellikle Gürcü (İberya) kralı III. Marian ve eşi kraliçe Nana’nın oğlunu iyileştirmesi neticesinde M.S. 330 yılında Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Kendilerini vaftiz etmek, dini eğitimi vermek ve Hristiyanlığın örf ve adetleri öğretilmek için Roma İmparatoru Kostantin’den papazlar talep etmişlerdir. Nino’nun yaşam öyküsü çok etkileyici olup takdire şayan hizmetlerde bulunmuştur. Yaptığı bu faaliyetler neticesinde Hristiyanlık hızlı bir şekilde Gürcüler arasında yayılmaya başlamıştır. Azize Nino 338 yılında vefat etmiştir. Hristiyanlığı tam anlamıyla benimseyen Gürcüler, Pers/Sasani tehlikesine karşı Romalılar ile aralarında dostluk kurulmuştur [El-Durar el-Nefise, Patrik Efrem Barsavm, Kilise Tarihi, s.461-462].

M.S. 325 yılında yapılan 1. İznik Konsilinde alınan kararlar doğrultusunda; Kostantin, Hristiyanlığı kabul eden Kral Mirian’a, Kudüste, Gürcülere bir manastırın inşası için yer vermiş ve burada Cviri (Haç) Manastırı inşa edilmiştir. Gürcü Kilisesi, 381 yılına kadar Konstantinopolis Patriğine bağlı kaldı. Sonradan

¹ Nino, Kapadokyalı kökenli olup babası Roma İmparatorluğunda tanınmış bir komutan idi. Annesi de Kudüs Patriğinin kız kardeşi olduğu bilinmektedir. Nino henüz 12 yaşındayken babası ve annesi bütün servetlerini fakirlere dağıtmışlardır.

İberia Kilisesi adıyla Antakya Patriğine bağlanmıştır. 5.yy.da Kral Vahtang Gorgasali döneminde Gürcistan Antakya patrikhanesinden ayrılıp kendi özerkliğini kazanmış ve İncil'i Gürcü diline tercüme edilmiştir. 1990 yılında Gürcistan Kilisenin tarihi özerkliği dünya Ortodoksların Patriği tarafından resmi olarak kabul edilmiştir [A. E., s.84].

Gürcistan, M.S. 4.yy.ın başlarından itibaren yaklaşık üç asır, Bizans ve Pers İmparatorlukları arasında çatışmalara sahne olmuştur. Sasani kralı Hüsrev (Firuz), Kartlı krallığı'nın egemenliğine son vermiştir. M.S. 654'te Arap halifelerine bağlı ordular ülkeye girerek Tiflis'te bir emirlik kurmuşlardır. 8. yy. ın ikinci yarısından sonra halifeliğin gücü azalmasından dolayı Gürcüler, kuzeybatıda Abhazya ve güneybatıda Tao-Klarceti olmak üzere iki ana merkez etrafında birleşmeye başlamışlardır.

Gürcülerin Bagratlar Hanedanlığı dönemi 813'te başladı ve bin yıl süreyle devam etmiştir. Bu süreçte IV. David ise Arap Emirliğine son vererek 1122'de Tiflis'i de geri almayı başarmıştır.

Gürcistan 16. yy.da Osmanlı ve Safevi hükümdarlığı altına girmiştir. 18. yy.ın sonlarına doğru Gürcü krallığı Rusya'ya yönelmiş ve 1783'te kral Iraklı, Rus kraliçesi II. Katerina ile yaptığı anlaşmayı imzalayarak Rus himayesine girmiştir [A. E., s.66].

Sovyetler Birliği Mihayel Gorbaçov'un liderliğinde dağılmasıyla birlikte 31 Mart 1991'de Gürcistan'da referanduma gidilmiş ve 9 Nisan 1991 tarihinde Gürcistan bağımsızlık bildirgesi kabul edilmiştir.

2017 yılında ziyaret ettiğimiz Gürcistan'ı Tiflis'ten 8 km. uzaklığında yer alan Kando köyünde 500 süryani aileleri yaşadığını bilgisi alınca onları saygı değer Metropolitimiz Saliba Özmenle ziyaret ettik. Köyün girişinde bir tabelada yazılan 13 Süryani şehitleri yazıtı görünce şaşırdık. Büyük ihtimal bunlar İncil'i müjdelemeye geldiklerinde şehit düşmüşlerdir.

3-Albanlar: M.Ö 4.yy.da Büyük İskender Med imparatorluğuna son verirken Kafkasya kadar ilerledi. Büyük Kafkasya Dağlarını da kabileler kendi kendilerini yönetmekteydiler.

M.S. Birinci yüzyılda Romalılar Atropaten'in kuzeyi ve bütün Kafkas sınırlarına Albania (Albania; Avrupa sınırları içerisinde yer alır) ismini vermişlerdir. Avrupa'da Albania/Arnavutluk ülkesi varlığını devam ettirirken, Kafkasya'daki Albania ise günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti sınırlarını kapsamaktadır.¹

Albanlar, Mesih'in öğrencileri Bartulmay ile Taday(Yahuda)nın öğrencisi Mor Elişah aracılığıyla birinci yüzyılda Mesih'in müjdesini kabul etmeye başladılar. Sonrasında Süryani müjdeciler devreye girerek Kafkasya'nın ilk Kilisei Kiş'te inşa etmişlerdir.

Alban kralı Urnayr'ın hükümrانlığı döneminde M.S. 313 yılında Roma İmparatoru ile aynı tarihte Mesih'i kabul ederek vaftiz olmuşlardır. Albanya'da Hristiyanlık-Mesihilik resmi bir din olarak kabul edilmiş ve değişik şehirlerde kiliseler, manastırlar ve dini merkezler kurmuşlardır. Günümüzde Albania halkının devamı olan Udiler'dir, Lezginler ve "Şagdağ grubu"nun etnik gruplarıdır. Ana dilleri Udi dili olup 52 harfli alfabeleri vardır. Albania halkı arasında Kilise teşkilatı kurulduktan sonra 8.yy.ın sonlarına kadar Alban kraliyeti ve Alban patrikliği devam etmekteydi.²

Kutsal İncil ilk kez Süryani dilinden Kafkas-Alban diline çevrilmiştir. Günümüzde bu İncil'in orijinalı Sina dağınaki Azize Katherine manastırında korunmaktadır. Alban dini okullar açmış ve Kafkas-Alban dilde yazarları, tarihçileri, şairleri ve dinbilimcileri değişik eserler yazmış ve tercüme etmişlerdir.

Alban, Gürcistan ve Ermenistan Kiliseleri Halkedon (M.S. 451) Konsilinde alınan kararları ret etmişler ve her üç kilise de Antakya Süryani Kilisesi ile birlikte Ortodoksluğu (Monofizit-iki tabiattan bir tabiat) benim-

¹ Azerbaijan, Where East Meets West, Björn A.Wegge, English, P.13-14. Persler bu ülkeyi ele geçirdiklerinde Zerdüştlük inancılarını yaydılar ve ülkeye de Adurbadaqan ismiyle çevirmişlerdir. Azerbaycan'ın isim anlamı: Land of Fire/Ateş Memleketi

² Article 'From Jerusalem to Gıs', Björn A.Wegge, English, Gabala Conferance, 26/7/2016, Ve Alban-Udi Hristiyan Başkanı, Robert Mobili, Mardin ve Diyarbakır Metropoliti Saliba Özmen'e Gönderdiği Mektup, İngilizce ve Türkçe, 2016.

sediler. Bundan dolayı Araplar 7. yy.da Kafkasya'yı işgal edinceye dek Bizanslarla ters düştüler ve Bizanslıların iztihatlarına maruz kalmaktaydılar.¹

5.yy.ın son çeyreğinde Alban kralı II. Vace (A.D. 457–463) döneminde Persler, Albania'yı işgal ve zapt ettiklerinde, Pers imparatoru, adı geçen kraldan Mesih'i inkar etmesini ister. Eğer isteğini yerine getirecek olursa istediği kadar kendisine değerli hediyeler verme vaadında bulundu. Alban kralı Pers İmparatorunun isteğini şiddetle ret etmiş ve binlerce müminlerle birlikte devleti terk edip atasının topraklarına gitti. Bundan dolayı Albania Kilisesi, kral II. Vace aziz olarak ilan etmiş ve anma gününü kutlamaktadır [List of Names Of Local Caucasian-Albanians Persons, English Article, 2017, P.3].

Araplar hakimiyeti ele geçirdikten sonra Albanların kraliyeti ve patrikliği çökmüştür. 8.nci yy.ın ortalarında Albania'nın resmi dini İslam olmuştu. Netice itibarıyla Albania'nın ismi de o tarihlerde Albania'dan 'Azerbaycan'a' çevirildiğini düşünüyoruz. Bazı söylentilere göre Azerbanycan'ın ismi; "Hazer-Baigen" idi. Araplar 'g' yi telaffuz edemediklerinden 'g' yi 'c' olarak tellafuz ettiler. Zamanla 'H' harfini de kaldırarak "Azerbaycan" şeklini almıştır. Buna benzer bir örnek verecek olursak Araplar; melek 'Gabriel'i' Cebrail olarak teleffuz ederler. Çünkü 'g' harfini 'c' harfi olarak tellafuz ederek isim değişikliği yapmaktadırlar. Persler bu ülkeyi ele geçirdiklerinde Zerdüştlük inançlarını yaydılar ve ülkeye de Azerbaycan ismiyle çevirmişlerdir. Azerbaycan'ın isim anlamı: Land of Fire/Ateş Memleketi.

Alban-Udi halkı ve Kilisesi yıllar ve yüzyıllar geçtikçe zayıf düşmeye mahkûm kalmıştır. En sonunda 1836 yılında Kilise faaliyetlerini durdurdu çünkü, Çar I. Nicholas'ın emriyle Ermeni Kilisesi'ne eklendi. 1991 yılında Sovyetler Birliği Federasyonu başkanı Mihael Gorbaçov liderliği döneminde komünizm rejimi çökmesiyle birlikte Azerbaycan'da yaşayan Udi halkı da kendi köküne geri dönme fırsatı yakalamıştır. Udiler kendi inançlarını, kültürlerini, tarihlerini, geleneklerini gayretle ihya etmeye çaba sarf etmişler ve halen de tüm hızıyla bu çalışmalar devam etmektedir.

Süryaniler Azerbaycan'da

Azerbaycan'da Süryani Kilisesi'nin Abraşiyesi/Bölgesel Yönetmenliği 7.yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Merkezi Tigritle olan Mafıryan Mor Moruthe tarafından 940– 1 Yunan yılında (M.S.629–30) Azerbeycan'a Süryani bir metropolit kutsadığına dair elimizde güvenilir kaynaklar vardır [Bar-Ebroyo'nun Kilisesel Tarihi; Süryanice El-Yazması, Fotokopisi, s.314 Özel Kitaplık.; Abellos ve Lami'nin Baskısı, 1872-1877, Paris ve Luvan, Süryanice Latince, s.119-127]. Patrik Büyük Mihayel 8 Ekim 1478 Yunan yılında (M.S. 1167) Malatya'daki Moran Mor Barsavmo Manastırı'nda patrikliğe yükselirken, toplanan metropolitler arasında Azerbaycan Metropoliti Mor Timotheos da bulunmaktaydı [Patrik Büyük Mihayel'in Tarih Kitabı, Halep Nüshası, Süryanice, s.756].

Azerbaycan'daki Süryani Kilisesi'nin bölgesel yönetmenliği 1286 yılına kadar da devam ettiğini biliyoruz. Çünkü büyük bir bilim adamı olan Doğu Mafıryanı Bar-Ebroyo/Abul-Farac Marağada'ki Süryani Kilisesine yerleşmişti. Marağa'ya yerleşme sebebine gelince; 1286 yılında Musul bölgesinde Moğolların saldırıları neticesinde devlet zayıf ve çaresiz bir duruma düşmüştü. Bundan dolayı bölgede gasp, talan, yol kesmeler çoğalmış ve kimsenin can güvenliği kalmamıştı. Herkes hayatından endişe duymaktaydı.

Mafıryanın kardeşi Barsavmo, abesinin hayatından endişe ederek herhangi bir zarar görmemesi için yaptığı ısrar üzeri Mafıryanı ikna etmiş ve onu Azerbaycan'ın Marağa şehrine göç ettirdi. Mafıryan oraya iltica edince orada bulunan tek bir Süryani Kilisesi'nin dışında bir kilise daha ve bittiğinde de misafirler için bir çok odalar da inşa ettirdi. Yapılan bütün harcamalar kendi cebinden ödüyordu.

Bu esnada hastalık yatağına düştü ve 30 Temmuz 1286 tarihinde vefat etmiştir. Vefat edeceği saatlerde kardeşinden şikayet ederek şu sözleri söyledi: "Ey kardeşim Barsavmo! bedenim zayıf düştü, kalkacak gücüm kalmadı. 22 yıl süreyle Mafıryanlık rütbesiyle hizmet ettiğim Şark Kilisesinde selametle uymayı neden beni bırakmadın? Hizmet ettiğim episkoposlar, rahipler, papazlar ve diyakoslar rütbeme yakışır törenlerle beni

¹ Christianity in Azerbaijan, From Past To Present, English, P.39.

defn edeceklerdi. Bu konuda bana zülm ettin. Ölümünden kaçtım. Fakat anlamsız oldu. Sana tavsiyem; usul gereği beni ağlarsın, usul dışına sakın ol çıkma ve yas tutma. Çünkü ölüm vakası dünyada yeni bir olay değildir.

Cenaze törerine Süryani Ortodoksların yanı sıra Rumlar, Ermeniler ve Nasturiler de katılmışlardı. Dört Süryani Ortodoks papazı törende bulunmaktaydı. Cenaze töreninden sonra Nasturi Katolikos'u Yabalaha tüm Marağa halkına emir vererek; kimse dükkan açmasın ve tarlaya gidip çalışmasın. Herkes siyah giysiler giysin ve yas tutsun. Çünkü bu şahsiyet Hristiyanlığın temel taşlarından olup göklerde parlayan bir yıldızdı. Sadece kendi milleti değil, bütün Hristiyanlık ve özellikle Doğu onu kaybetmiştir" [Yuhanna İbn el-İbri Hayatı, Metropolit Griğoriyos Bulus Bıhnam, Halep Metropoliti Griğoriyos Yuhanna İbrahim Tarafından Basıldı, 1984, s.42-48].

Marağa'daki Süryani Kilisesi'nin bölgesel yönetmenliği hangi tarihte lağv edildiğine dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sonuç olarak; Süryaniler Kafkasya'da çok etkin bir müjdelik faaliyetinde bulunduklarına dair ortaya çıkmaktadır.

Hristiyanlığı kabul eden Moğol krallarından Argun Han (MS. 1284–1291) döneminde Nasturi Patriği Yabalaha'nın yakın arkadaşı olan Raban Sauma'yı diplomatik bir görevle görevlendirerek Papa IV. Honorius'a elçi olarak Roma'ya göndermiştir. Argun Han'ın Memlülklere karşı müttefiklik yardımı talebinde bulunduğunu dile getirmiştir. Bu girişimin gerçekleştiği dönem içerisinde Argun Han ölmüştür. Ondan sonra kendi iki çocukları arasında yaşanan taht kavgası sonucunda devlet idaresi oğlu Gazan Han ele geçirmiştir.

Gazan Han döneminde İlhanlı tarihinin dönüm noktalarından bir yaşanmış ve Gazan Han'ın Müslümanlığı kabulü ile resmi din İslamiyet olmuştur. Bu tarihten sonra Hristiyanlık için gerileme dönemi başlar. Süryani Nasturi Hristiyanlarından bir çoğu M.S. 1297 yılında Marağa'yi terk ederek Erbil'e yerleşmişlerdir.

Gazan Han sonraki dönemlerde artık Nasturilik ya da genel olarak Hristiyanlık eski önem ve itibarı kaybetmeye başlamıştır. Patrik Mar Yabalaha 13 kasım 1317 tarihinde hayatını kaybetmiştir [Karamanlı Ortodoks Türkler, Yonca Anzerlioğlu, s.20-21].

Bilinmelidir ki, Moğolların döneminde Selçuk Türk Devleti, Nasturilerin aracılığıyla Hristiyanlığı kabul etmiştir. Selçuklular; Kirit ve Neyman Hristiyan Türklerin akrabalarıdır. Mihayel, Davut ve Yunus gibi krallarının isimlerinden anlaşılmaktadır. Türkler, Hunlar, Moğollar ve Tatarlar da akrabalarıdır. Selçuklular; Irak'ta, Şam'da, Horazam'da ve Kerman'da bir çok devlet kurdular. Bazıları da Konya'yı merkez edinerek Rum memleketinde hükmettiler. Onların hükümranlılığı altındaki Çerkezler de Hristiyanı [El-Naşriyat Beyn ıl-Kudama-i el-Etrak ve Moğol, Levis Şeyho, s.768-770].

EDEBIYAT:

1. Artvin ve Erzurum'daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme, Dr. Öğr. Üyesi Tahsin Korkut, s.61-62.
2. Bar-Ebroyo'nun Kilisesel Tarihi; Süryanice El-Yazması, Fotokopisi, S.314 Özel Kitaplık.; Abellos ve Lami'nin Baskısı, 1872-1877, Paris ve Luvan, Süryanice Latince, s.119-127.
3. Christianity in Azerbaijan, From Past To Present, English, p.39.
4. El-Durar el-Nefise, Patrik Efrem Barsavm, Kilise Tarihi, s.461-462 (ərəb. dil.).
5. El-Naşriyat Beyn ıl-Kudama-i el-Etrak ve Moğol, Levis Şeyho, s.768-770 (ərəb. dil.).
6. Ermeni Kilisesi, Neşat ve Tarih, Stokholm, 2003, s.3-5 (ərəb. dil.).
7. Karamanlı Ortodoks Türkler, Yonca Anzerlioğlu, s.20-21 (türk. dil.).
8. Kilise Tarihi, Patrik Efrem Barsavm, s.342 (ərəb. dil.).
9. Kurkmo Dergisi, Şubat 2007, Sayı: 6, s.6 (türk. dil.).
10. List of Names Of Local Caucasian-Albanians Persons, English Article, 2017, p.3.
11. Patrik Büyük Mihayel'in Tarih Kitabı, Halep Nüshası, Süryanice, s.756.
12. Tarih-ül el-Keniset ül-Süryaniye, Metropolit Severiyos Yakup Tuma (sonradan patrik), Birinci Baskı: 1959, Lübnan, İkinci Baskı: 1989, Hollanda, s.170-171.
13. Yuhanna İbn el-İbri Hayatı, Metropolit Griğoriyos Bulus Bıhnam, Halep Metropolit Griğoriyos Yuhanna İbrahim Tarafından Basıldı, 1984, s.42-48 (ərəb. dil.).

Xəlilov Mübariz

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ANTİK – İLK ORTA ƏSR ALBANIYASININ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Annotasiya. Təqdim edilən məqalə Qafqaz Albaniyasının multikultural əsasda formalaşmış lokal variantlara malik maddi mədəniyyətinə həsr olunmuşdur. Müxtəlif tipli qəbir abidələrinin arxeoloji öyrənilməsi əsasında qeyd etmək olar ki, məhz bu abidələr həmin mədəniyyətin lokal variantlarının təməlini təşkil etmişlər.

İlk orta əsrlərdə politeist xarakterli çoxşaxəli alban mədəniyyətinin monoteist alban mədəniyyətinə transformasiyası nəticəsində bəzi variantların ləğv olunaraq aradan çıxması prosesi gedirdi. Politeist alban xristian mədəniyyətinin Qafqaz Albaniyasının aparıcı mədəniyyət olması fikri tədqiqatlar nəticəsində öz təsdiqini tapmışdır.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, çoxşaxəli mədəniyyət, dövlət, tayfalar, yazılı mənbələr

Keywords: Caucasian Albania, multi-faceted culture, state, tribes, written sources

Antik dövr ümumalban mədəniyyətinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun lokal variantlara malik olmasıdır [Халилов, 1985, с.160-161; Халилов, 1985а, с.105]. Bu variantların meydana çıxmasını şərtləndirən başlıca amil Albaniya ərazisində 26 dildə danışan tayfanın [Страбон, 1964, XI: IV, 6] məskunlaşmasından ibarətdir.

Əhəməni imperiyasının inzibati-ərazi bölgüsü olan satraplıqlar I Dara zamanında (e.ə. 549–486-cı illər) yaradılarkən sonralar alban ittifaqına daxil olmuş tayfaların bir qrupu (utilər, kaspilər, miklər) müxtəlif satraplıqlar arasında bölünmüşdülər [Геродот, 1972, III: 93]. Utilər, miklər Qırmızı dənizdəki adaların sakinləri və bəzi başqa tayfalarla bir satraplığa düşsələr də, onlardan təcrid olunmuş kaspilər digər 2 müstəqil satraplıq arasında bölünmüşdülər [Геродот, 1972, III: 92, 93]. Uti, mik və kəsp tayfalarının mədəniyyətlərinin belə bir şəraitdə formalaşması onların müəyyən fərqli xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır. Məsələn, kaspilərin bir hissəsinin saklarla birlikdə XV satraplığa daxil olması kaspilərin adət-ənənələrinə təsirsiz ötürməmişdir. Söhbət Strabonun skit mənşəli hesab etdiyi [Страбон, 1964, XI: XI, 3], lakin qədim tarixi mənbələrə görə, saklara qohum olan massagetlər, isседонлар və başqa çöl xalqlarında da qeydə alınmış [Геродот, 1972, I: 216; Помпоний Мела, 1986, с.86, 87] qocalarla bağlı ayindən gedir. Həmin ayini kaspilər də icra etmişlər [Страбон, 1964, XI: XI, 3, 8].

E.ə. IV əsrin sonunda Əhəməni imperiyasının süqutundan sonra Albaniya müstəqil dövlətinin yaranması tayfalarının hər birinin öz mədəniyyətlərinin müəyyən dərəcədə özünəməxsus inkişafının davamına rəvac vermişdir [Страбон, 1964, XI: IV, 6].

Təqribən e.ə. 192-ci ildə Alban dövlətinin başçısı Aran tərəfindən mərkəzləşdirilmiş Albaniya dövləti yaradılır [Xəlilov, 2004, s.34]. Arandan sonra onun sülaləsi olan Aranşahilər III əsrə kimi Albaniya dövlətini idarə etmiş, e.ə. II əsrdə cəmi 10 000 döyüşçüyə malik Albaniya ordusunun sərkərdəsi də həmişə bu nəslin nümayəndələrindən təyin edilmişdir [Каганкатвацци, 1861, I: 4].

III əsrdə Albaniyada Aranşahilərin devrilməsi nəticəsində hakimiyyətə əvvəllər Parfiya dövlətini qurmuş Arsaklar sülaləsi gəlir. III əsrin 70-80-ci illərində Şimal-Şərqi Albaniya ərazisində qurulmuş Maskut-Hun dövlətinin başında da Arsaklar sülaləsi dururdu. Bu sülalənin maskutlarla (massagetlərlə) əlaqəsi

haqqında Strabon məlumat verir. O yazır ki, Arsaklar sülaləsinin banisi, Meotida (Azov dənizi) skitlərindən olan və ya mənşəcə baktiryalı olan Arsak Selevk Kallinikin (e.ə. 246–226-cı illər) qarşısından qaçaraq massaget tayfalarından biri olan apasiakların ölkəsinə sığınmışdır [Страбон, 1964, XI: VIII, 8, IX, 2, 3]. Albaniyaya gəlmiş maskut-hun tayfalarına da apasiak (abxaz) tayfası başçılıq edirdi. Ola bilsin ki, Albaniya Arsakları Maskut Arsaklarının bir qolu olaraq Albaniyada III əsrin əvvəlində deyil, III əsrin 70–80-ci illərində hakimiyyətə gəlmişlər. Albaniya Arsaklarının nümayəndəsi, adı IV əsrin 20-ci illərində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar ilk dəfə çəkilən, Arsak hökmdarları siyahısında 3-cü yerdə göstərilən Urnayrdan əvvəl Albaniyada Arsaklar sülaləsindən olan cəmi 2 hökmdarın (I İgid Vaçaqan və I Vaçe) xatırlanması da belə deməyə əsas verir [Каганкатвацци, 1861, I: 15].

Mərkəzləşdirilmiş Albaniya dövlətinin yaradılması alban ittifaqına daxil olan tayfaların mədəni inkişafını vahid bir istiqamətə yönəltmə də, həmin mədəniyyətlər arasındakı müəyyən fərqləri tam aradan qaldıra bilməmiş, bu isə öz növbəsində çoxşaxəli ümumalban mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələnmişdir. Əhəməni imperiyasından fərqli olaraq antik Albaniya dövlətinin inzibati-ərazi bölgüsündə müəyyən hallarda etnik prinsipin nəzərə alınması da bu prosesə öz təsirini göstərmişdir. Nümunə olaraq antik Albaniyanın Kaspiana vilayətinin adını çəkmək olar [Страбон, 1964, XI: IV, 5].

Antik yazılı mənbələrin tarixi Albaniya ərazisində qeyd etdikləri bəzi şəhərlərin konkret bir tayfa adını daşımaları da kompakt yaşayan müxtəlif mənşəli əhali qruplarının bir qədər özünəməxsus mədəni inkişafının göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Belə şəhərlər sırasına Klavdiy Ptolemeyin (II əsr) xatırladığı Albananı [Клавдий Птолемей, 1948, c.252, 257], Strabonun adlarını çəkdiyi anariak tayfası ilə bağlı Anariakanı, utilərin ərazisində qədim yunan tayfası enianların saldıqları Eniananı [Страбон, 1964, XI: VII, 1] aid etmək olar. Yunanlar tərəfindən tarixi Albaniya ərazisində (müasir Qarabağ düzündə) tikilmiş Eniana albanların qədim yunan mədəniyyətini mənimsəmələri üçün çox əlverişli şərait yaradırdı. Şəki rayonunun Böyük Dəhnə kəndindən tapılan daş üzərindəki I–II əsrlərə aid yunan yazısı [Тревер, 1959, c.340-342, рис.46] bunu təsdiq edən faktlardan biridir. Həmin yazı belə oxunmuşdur: “Ayliy Yason xeyirxah Evnonun xatirəsi naminə” [Тревер, 1959, c.340]. IV əsrə aid tarixi mənbələrin məlumatları güman etməyə əsas verir ki, antik dövrdə albanların öz yazıları da olmuşdur. Məsələn, e.ə. 65-ci ildə Albaniya hökmdarı Roma sərkərdəsi Pompeyə məktub (epistulae) göndərmişdir [Евтропий, 1986, VI: 14, c.101; Павел Оросий, 1986, VI: 4/8, c.103]. 260-cı ildə albanlar Roma rəhbərlərinə yazmışlar (scripserunt) ki, Roma imperatoru Valerianın əsirlikdən azad olunmasına kömək edəcəklər [Юлий Капитолин, 1986, §7, c.94].

Alban şəhər yerlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, həmin şəhərlərdə bir neçə tayfaya mənsub olan insanlar yaşamışlar. Bunu şəhər qəbristanlıqlarında arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılmış müxtəlif tipli qəbir abidələri, antropoloji dəlillər təsdiq edir. Məsələn, qədim Samexiya (Şamaxı) qəbristanlığında antik dövrə aid 3 tip qəbir abidəsinin (quyu, torpaq və küp qəbirlərinin) aşkar olunması [Халилов, 1985, c.59-66, 73-77, 79-81] şəhərdə eyni zamanda 3 tayfa təmsilçilərinin yaşadığının göstəricisidir. Mingəçevir şəhər yerinin qəbristanlığında üzə çıxarılmış küp qəbirlərində adi skeletlərlə yanaşı kəlləsi süni deformasiyaya məruz qalmış skelet nümunəsinin qeydə alınması antik dövrdə Mingəçevirdə gəlmə əhalinin məskunlaşmasından xəbər verir [Nərimanov, Aslanov, 1962, s.223-226]. Yerli və gəlmə əhalinin eyni tipli küp qəbrində, eyni bir qəbristanlıqda dəfn edilməsi gəlmələrin yerli mədəniyyətin təsiri altına düşdüyünü təsdiq edir.

Çoxşaxəli ümumalban mədəniyyətinin lokal variantları başlıca olaraq müxtəlif qəbir tiplərinə əsaslanır. Strabon yazır ki, albanlar ölmüş şəxsin qəbrinə onun bütün əmlakını qoyur və beləliklə, ata varidatından məhrum olaraq kasıb yaşayırlar. Bu dəfn ayini albanların axirət dünyasındakı həyata inamlarını əks etdirirdi. Antik Albaniyada indiyədək 8 qəbir tipi müəyyən edilmişdir: 1) torpaq qəbirləri; 2) quyu qəbirləri; 3) saxsı təknə qəbirləri; 4) küp qəbirləri; 5) daş qutu qəbirləri; 6) çiy kərpic sərdabələri; 7) taxta qutu qəbirləri; 8) katakomba qəbirləri [Халилов, 1985a, c.93-105, 164-175]. 8 qəbir tipinin sintez variantları da qeydə alınmışdır (katakomba+küp, katakomba+taxta qutu, küp+çiy kərpic sərdabələri). Bu hal tayfalararası mədəni əlaqələrdən xəbər verir. 3 qəbir tipini (katakombalar, taxta qutu qəbirləri və çiy kərpic sərdabələri)

Albaniyaya gəlmə tayfalar gətirmiş, bunlardan katakombalar və çiy kərpic sərdabələr albanların da dəfn praktikasına daxil olmuşdur.

Albanların antik dövr mənəvi mədəniyyəti onları əhatə edən antik dünya ilə sıx təmasda inkişaf edirdi. Günəş tanrısı Heliyə (Heliosa), Səma tanrısı Zevsə, Ay ilahəsi Selenaya, Qədim Romanın məhsuldarlıq və şərabçılıq tanrısı Vakxa sitayiş, arqonavtların başçısı Yasonun (İasonun, Yazonun) ilahiləşdirilməsi və s. bunu təsdiq edir.

Herodotun verdiyi məlumata görə, Zevs Spartada səma tanrısı idi [Геродот, 1972, VI: 56]. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın etnik azlıqları olan ceklərin və hapıtların dillərində “zov” sözü “səma” anlayışını verir [Саадиев, 1959, с.117]. İstisna etmək olmaz ki, bu söz Albaniya əhalisi arasında Zevsə sitayişin təəcəssümü kimi çıxış edir.

Albanların daha çox sitayiş etdikləri Selenanın şərəfinə İberiya sərhədləri yaxınlığında ucaldıqları ibadətqah (məbəd) antik dünyaya məlum idi. Güman etmək olar ki, bu baş məbəd idi və ölkənin digər bölgələrində də nisbətən kiçik, yerli əhəmiyyətli Selena məbədləri fəaliyyət göstərirdi.

Strabon Kiçik Asiyada Men adı ilə tanınan Selenaya həsr olunmuş bütün məbədləri bir qrupa aid edir. Bu təsadüfi deyildi, çünki Asiyadakı, xüsusilə də, antik dövlətlərdən biri olan Pontdakı Men məbədləri və onlarla bağlı icra edilən ayinlər alban Selena məbədində öz paralellərini tapır.

Pontda olduğu kimi, Albaniyada da bütün dini ayinlərin icrasına hökmdardan sonra 2-ci rütbə olan kahin vəzifəsini icra edən bir şəxs rəhbərlik edirdi.

Pont hökmdarları Men (Selena) kultunu müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli sayaraq, Menə (Selenaya) hökmdar andı içirdilər. Ola bilsin ki, alban hökmdarları da Selena kultuna bundan az dəyər vermirdilər və həmin kult, Pontda olduğu kimi, Albaniyada da dövlət statusuna malik idi.

Albaniyada kahin, Pontda olduğu kimi, Selena məbədi yerləşən, çoxsaylı əhalisi olan müqəddəs vilayətin və habelə Selena məbədi qullarının başçısı idi.

Pontda müqəddəs vilayətin bütün gəlirləri kahinə çatırdı. Albaniyadakı müqəddəs vilayətin gəlirlərinin taleyi haqqında Strabon məlumat vermir. Antik müəlliflərdən biri olan Pomponiy Melanın başqa bir müqəddəs torpaq olan Talqa haqqında dedikləri bu məsələyə müəyyən qədər aydınlıq gətirə bilər. Xəzər dənizindəki Talqa adası Bakı yaxınlığında yerləşən Pir Allahı adası ilə eyniləşdirilir [Ямпольский, 1961, с.13]. Bu amil Pomponiy Melanın xatırladığı Talqa adasının Albaniyaya məxsus olduğunu təsdiq edir. Həmdullah Qəzvini (1280–1349-cu illər) bu adanı Allah Əkbər adlandırır və bildirir ki, Bakıdan o qədər də uzaqda yerləşməyən həmin ada indi yenə məskunlaşmışdır və Xəzər dənizində əsas limana çevrilmişdir [Йакут ал-Хамави. Хамдаллах Казвини, 1983, с.62, глава XX]. Pomponiy Mela göstərir ki, Talqa adasındakı bütün meyvələr və digər məhsullar tanrılar üçün nəzərdə tutulduğuna görə qonşu xalqlar həmin məhsullara əl vurmurlar. Beləliklə, Talqa adasında yetişən nemətlər ya dərilməmiş qalır, ya da həmin müqəddəs ərazinin başçısı olan kahinə çatırdı. Selenaya həsr olunmuş müqəddəs vilayətin məhsulları da, çox güman ki, Albaniyanın müqəddəs Talqa adasındakıların aqibətini yaşayırdı.

Pontda olduğu kimi, Albaniyada da Selenaya həsr olunmuş qullar tanrı divanələri idi. Albaniyada gələcəkdən xəbər verən həmin qullardan hər hansı birinin Selenaya qurban gətirilməsi qərara alındıqda onu 1 il xüsusi qulluq və qayğı göstərməklə müqəddəs zəncirlə sarıyıb saxlayır və vaxt tamam olanda onu müqəddəs nizə ilə vuraraq öldürür, qurbanın yıxılma tərzini yozmaqla bunda xüsusi əlamət görərək həmin əlaməti həmiyə bəyan edir, təmizlənmə ayinini icra edərək onun üstündən adlayıb keçirdilər. Anariakada yuxulu vəziyyətdə olanlar üçün gələcəkdən xəbər verən orakul var idi.

Pontun ilahə Menə (Selenaya) həsr olunmuş Komana şəhərində həmin ilahə ildə 2 dəfə “araya çıxdıqda” kahin başına hakimiyyət rəmzi olan diadema qoyurdu [Страбон, 1964, XII: III, 32]. Müxtəlif yerlərdən kişilər və qadınlar müqəddəs ibadətqaha axışib gəlir və bunu bayram kimi qeyd edirdilər; bəziləri əhd edərək daima həmin ibadətqahda yaşayır və ilahəyə qurbanlar gətirirdilər [Страбон, 1964, XII: III, 36]. Komanada müqəddəs ayinlər, tanrı divanəliyi və kahinlərə ehtiram, demək olar ki, eyni olduğu üçün [Страбон, 1964, XII: III, 32] güman etmək olar ki, Albaniyada da eyni mənzərə müşahidə olunmuşdur.

Selena və Helios şəfa verən, sağlam hava təminatçıları, insanları sağlam və salamat edən tanrılar sırasına aid edilirdilər; buna uyğun olaraq insanlar düşar olduqları sağalmaz xəstəlikləri və qəfil ölüm hadisəsini də Selena və Heliosun cəzası kimi dəyərləndirirdilər [Страбон, 1964, XIV: I, 6]. Təsadüfi deyildir ki, Kiçik Asiyanın Kariya vilayətindəki Men ibadətghahında böyük bir həkim məktəbi meydana çıxmışdı [Страбон, 1964, XII: VIII, 20].

Selenanın Albaniyada qəbul edilmiş rəmzləri məsələsinin araşdırılması da əhəmiyyətlidir. Şumerdə Ay tanrısı Nanna iri buynuzlu öküz kimi təsvir edilirdi [История Древнего Востока, 1983, с.170]. Dağıstandan tapılmış, tuncdan və şüşədən hazırlanmış aypara formalı buynuzları, habelə buynuzlu öküz başı fiqurlarını mütəxəssislər Aya pərəstiş atributu kimi dəyərləndirməyi mümkün hesab edir və bu zaman albanların Aya pərəstiş etdiklərini xatırlayırlar [Абрамова, 1966, рис.1/8-11, с.95-96]. Pastadan hazırlanmış eyni fiqurlar Azərbaycanda, alban abidələrində də aşkar edilmişdir [Халилов, 1965, рис.7, с.177]. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, əgər Şumer Nannası Ay tanrısı idisə, Selena Ay ilahəsi idi. İlahənin öküz kimi təsvir edilməsini qəbul etmək bir qədər çətindir. Antik Albaniya abidələrində üzə çıxarılmış aypara formalı bəzək əşyalarının Aya sitayişlə əlaqələndirilə bilməsi imkanı daha realdır. Lakin Nikandr (e.ə. II əsr) özünün “Çevrilmələr” əsərində yazır ki, qədim yunanlarda Ay ilahəsi olan Artemida ona qurban gətiriləcək insan əvəzinə qurbangaha cöngə qoydurmuş və köçəri xalqı tavr, yəni “öküz” adlandırmışdır [Никандр, 1947, с.302-303]. Evripid (e.ə. V əsr) “İfigeniya Tavridada” əsərində Artemidanın qurbangaha cöngə deyil, maral qoyduğu bildirilir [Эврипид, 1947, с.289]. Strabon yazır ki, Artemidanın müqəddəs ayınlarını, göründüyü kimi, Kappadokiyaya Tavr Skitiyasından gətirmişlər [Страбон, 1964, XII: II, 3]. Bu məlumatları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Albaniyada aşkar edilmiş aypara buynuzlu öküz başı fiqurları Selenanı yox, bu Ay ilahəsinə qurban gətirilmiş öküzləri təcəssüm etdirmişdir. Strabonun belə bir ifadəsi diqqəti cəlb edir ki, Albaniyada tanrı divanəsi olan qul “digər qurbanlarla birlikdə” Selenaya qurban verilir. Həmin “digər qurbanlar” heyvan, o cümlədən, öküz ola bilərdi.

Heyvan qurbanları Albaniyada geniş yayılmışdı. Valeriy Flakk (I əsrin ikinci yarısı) “Arqonavtika” əsərində yazırdı ki, kaspilərin ölkəsində itlər döyüşlərdə iştirak edir və onlar “əcdadların və igidlərin qəbirlərində dəfn edilirlər” [Тревер, 1959, с.77]. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, Apollodor (e.ə. II əsr) “Tanrılar haqqında” əsərində Kiçik Asiya sakinləri olan kariyalıların müharibə tanrısı Marsa it qurban kəsmələri haqqında məlumat verir [Аполлодор, 1947, с.305]. Albaniya tayfaları arasında at qurbanı ayini də icra edilirdi. Strabon qarqarların amazon qadınlarla birgə qurban kəsdiklərini bildirir, lakin bu zaman nəyin qurban gətirildiyi haqqında məlumat vermir. Bu məsələyə Kallisfenə (e.ə. IV əsr) aid edilən “Makedoniyalı İskəndərin həyat və fəaliyyəti” əsəri aydınlıq gətirir. Burada deyilir ki, amazon qadınlar qonşuluqda yaşayan kişilərlə birlikdə ildə bir dəfə 30 gün ərzində Zevs, dəniz tanrısı, əvvəllər at formasında təcəssüm olunan Poseydon, od tanrısı Hefest və müharibə tanrısı Ares şərəfinə at qurbanları kəsmişlər [(Каллисфен), 1947, с.248]. Rəmzi at olmuş Poseydonu at qurban verilməsi bir qədər müəmmalı təəssürat yaradır. Belə ki, antik dünyada belə hallar nəzərə alınırdı. Məsələn, Korneliy Tatsitin (I–II əsrlər) “Salnamələr” əsərində verdiyi məlumata görə, iberlər və albanlar Friksi onlara qoç gətirdiyi üçün Friks ibadətghahında heç vaxt qoç qurban kəsmirlər; halbuki hələ bilinmir ki, bu canlı qoç idi, yoxsa, gəminin fərqlənmə nişanı.

Strabonun verdiyi məlumata görə, antik dünyanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi, Albaniyada da arqonavtların başçısı Yasonun (İasonun, Yazonun) şərəfinə ibadətghahlar və “bəzi digər abidələr” ucaltmışlar. Korneliy Tatsit (I–II əsrlər), Qay Yuliy Solin (III əsr) bildirirlər ki, albanlar özlərinin Fessaliya mənşəli olub Yasonun törəndiyi qənaətinədəirlər [Корнелий Тацит, 1986, с.42; Гай Юлий Солин, 1986, с.91]. Помпей Троq (e.ə. I – e. I əsrləri) göstərir ki, ilahiləşdirilmiş Yazonun şöhrətinə antik dünyada qısqanc münasibət bəslənilirdi və hətta Makedoniyalı İskəndərin sərkərdələrindən biri onun İskəndərdən yüksək olmaması üçün Şərqdəki bütün Yazon məbədlərini dağıtmaq əmrini vermişdi.

Albaniyada sitayiş edilən anik dünya tanrılarından biri də qədim Romada məhsuldarlıq və şərabçılıq tanrısı Vaxx olmuşdur. Bu barədə Dionisiy Perieqet (I–II əsrlər) məlumat vermişdir [Дионисий, 1948, фp.652-710].

Antik Albaniyanın çoxşaxəli mədəniyyətinin inkişafında dönüş nöqtəsi 56-cı ilə təsadüf edir [Xəlilov, 2011, s.29]. Məhz həmin ildə apostol Faddeyin şagirdi müqəddəs Yelisey Yerusəlim (Qüds) şəhərində Yerusəlimin ilk patriarxi müqəddəs apostol Yakovdan xeyir-dua alaraq Albaniyaya göndərilir və Gis (Şəki rayonunun indiki Kiş kəndi) yaşayış məntəqəsində Qafqazda ilk xristian kilsəsini tikir [Kalankatuklu, 1993, I: 6].

Beləliklə, son antik dövrdə Albaniyanın çoxşaxəli, politeist xarakterli mədəniyyətinin monoteist tipli mədəniyyətə transformasiyasının təməli qoyulmuş oldu.

İlk orta əsrlərdə Albaniya mədəni mühitinin inkişaf istiqamətləri rəngarəngliyi ilə seçilmişdir. Bu dövrdə Albaniya ərazisində əsasən 3 mədəniyyət təşəkkül tapmışdır: Alban xristian mədəniyyəti, Alban bütperəst mədəniyyəti və Maskut-hun mədəniyyəti.

İlk Arsak hökmdarları (III əsrin son rübü – IV əsrin əvvəli) olan I İgid Vaçaqan və I Vaçe bütperəst idilər. Buna baxmayaraq onların dövründə alban xristian mədəniyyətinin formalaşması prosesi və həmin fonda alban katolikoslarının fəaliyyəti davam edirdi. Məlum olduğu kimi, Albaniyada xristianlığın əsasını qoymuş müqəddəs Yelisey ölkənin ancaq şimal hissəsində bu dini yaya bilmişdi [Каганкатвацци, 1861, I: 9]. Tarixi məlumatlar belə deməyə əsas verir ki, Albaniyanın cənubunda xristianlığın ilk uğurlu təbliğatını alban katolikosu Lazar (III əsrin sonu – IV əsrin ilk rübü) aparmışdır. Lazar Bərdə ilə Beyləqan şəhərləri arasındakı Bəqaməc adlı yerdə [Киракос Гандзакечи, 1976, глава 11] istehkamlı Lazarabad yaşayış məntəqəsini və müqəddəs Pantaleon kilsəsini tikmişdir [Мхитар Гош, 1960, с.8]. Albaniyada xristianlığın hələ dövlət dini elan olunmadığı, dövlətin başında bütperəst hökmdarın durduğu bir siyasi şəraitdə Lazarın belə addımlar atması ölkədə bütperəst-xristian münasibətlərinin normal vəziyyətindən xəbər verir.

326-cı ildə Alban Arsakları sülaləsi üzvlərinin siyahısında 3-cü olan Urnayr tərəfindən xristianlığa dövlət dini statusu verilməsi xristian mədəniyyətinin ön mövqeyə çıxması üçün həlledici xarakter kəsb etdi [Xəlilov, 2011, s.37-38]. Bu çox cəsarətli bir siyasi qərar idi. Unutmaq olmaz ki, bu zaman Albaniya Zərdüşt dininə sitayiş edilən İran Sasanilər imperiyasının tərkibində olmaqla yanaşı Urnayr Sasani hökmdarı II Şapurun bacısının əri idi [Kalankatuklu, 1993, I: 11].

İstər Urnayr, istərsə də, Arsaklar sülaləsinin III Mömin Vaçaqana qədər hakimiyyətdə olmuş xristian nümayəndələri bütperəstliyə qarşı dözümlülük nümayiş etdirir, heç bir zorakı tədbirə yol vermir, bütperəst albanları “ya tuta bilmirdilər, ya da ki, ümumiyyətlə, onları saymırdılar” [Kalankatuklu, 1993, I: 25]. Alban bütperəstliyinə münasibətdə loyallıq siyasət yürüdən Arsaklar arasında yalnız sülalənin siyahısında sonuncu olan, bütperəstlərə qarşı mübarizədə işgəncə metodlarını tətbiq etməklə [Kalankatuklu, 1993, I: 24, 25] Avropa inkvizisiyasını 7 əsr qabaqlamış III Mömin Vaçaqan (488-ci ildə hakimiyyətə gəlmişdir) istisnadır. Lakin hətta bu hökmdar da bütperəstləri dərhal cəzalandırmır, dövlət adından onlara “dəfərlə xəbərdarlıq” edirdi [Kalankatuklu, 1993, I: 24]. Bəlkə də, onu müəyyən qədər səbrli olmağa sövq edən amil ondan ibarət idi ki, İran hökmdarı Sasani Valarş (Balaş) təqribən 488-ci ildə İran imperiyası ərazisində dini etiqad azadlığı elan etmişdi [Kalankatuklu, 1993, I: 24].

Arsaklar dövründə Albaniya ərazisində bidətçi hesab edilməyən xarici missionerlərin fəaliyyəti üçün, demək olar ki, heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdı. Məsələn, təqribən 338-ci ildə Suriya rahibləri tərəfindən Albaniyanın Haku kəndində monastır (vəng) inşa edilmişdi [Kalankatuklu, 1993, I: 10]. Albaniya din xadimləri arasında Suriya mənşəli adlar yayılmışdı: Şuphalişa, yəni “İsaya eşq olsun” [Никоноров, 2005, с.179]. Kardost, yəni “Allahın çağırdığı” [Путешественники об Азербайджане, 1961, с.20]. İstisna etmək olmaz ki, bu şəxslər (Bərdə arxiyepiskopu və Aran yepiskopu) etnik mənşəcə suriyalı olub alban kilsə strukturlarında fəaliyyət göstərmişlər. Müqayisə üçün belə bir cəhətə diqqəti yönəltmək olar ki, Albaniyanın müxtəlif hökmdar sülalələrinin xristian nümayəndələri alban ruhanilərindən fərqli olaraq bəzi kiçik istisnaları nəzərə almasaq, bütperəstlik çağlarından gələn öz milli adlarını daşıyırdılar. Parfiya mənşəli müqəddəs Qriqorinin Albaniyada hökmdar Urnayr tərəfindən xristianlığın dövlət dini elan olunmasında müəyyən xidmətinin olduğu danılmazdır [Kalankatuklu, 1993, I: 11]. Müqəddəs Qriqori Albaniyanın Haband vilayətinə dini təbliğatçı kimi səfər etdiyi zaman Amaras şəhərində kilsənin təməlini qoymuş, tikinti üçün

ustalar və fəhlələr ayırmışdı [Kalankatuklu, 1993, I: 10]. Onun nəvəsi müqəddəs Qriqoris 337-ci ilədək eyni zamanda Gürcüstanın və Albaniyanın dini rəhbəri olub, şəhərlərdə və kəndlərdə kilsələr tikmiş, ruhaniləri kilsə vəzifələrinə təyin etmişdir [Kalankatuklu, 1993, I: 10]. Qriqorisdən əvvəl Albaniyanın dini işlərinə rəhbərliyi, güman etmək olar ki, Roma şəhərindən gəlmiş yepiskop icra etmişdir [Каганкатвацци, 1861, I: 11]. V əsrdə müəyyən müddət Albaniyada qədim erməni maarifçisi Mesrop Maştots fəaliyyət göstərmişdir [Kalankatuklu, 1993, I: 15, 16]. O, xristianlığı təbliğ etmiş, əlifba islahatları aparmışdır.

Bir sıra amillər belə deməyə əsas verir ki, albanların V əsrdən əvvəl öz əlifbalı olmuşdur [Xəlilov, 2011, s.219-220]. Albanlar öz yazısı olan azsaylı dünya xalqları siyahısına daxil idilər [Kalankatuklu, 1993, I: 3]. Məşhur Mingəçevir, Ninotsminda (Gürcüstan) yazıları, müqəddəs Yekaterina monastırı (Sinay dağı) palimpsestləri, "Alban tarixi"ndə qeyd olunmuş albanlara məxsus yazılı əşyalar və s. bunu təsdiq edir [Xəlilov, 2011, s.220-223]. Albaniyada etnik baxımdan müxtəlif mənşəli 26 tayfanın məskunlaşmasını nəzərə alan mütəxəssislər bu ölkədə bir deyil, eyni zamanda bir neçə yerli əlifbanın mövcud ola bilməsi imkanını mümkün bir hal kimi dəyərləndirirlər [Меликсет-Бек, 1957, c.59]. "Alban tarixi"ndə verilən məlumata görə, Mesrop Maştots qarqarlarqan başqa Albaniyanın adları çəkilməyən bəzi digər dağlı qəbilələrinin də dillərinə uyğun əlifbalar üzərində iş aparmışdır [Каганкатвацци, 1861, I: 27]. Xarici ölkələrdə əlifba problemləri ilə Alban Apostol kilsəsi də məşğul olmuş, Aran yepiskopu Kardost 528-ci ildə şimal hunlarının arasında olarkən "hun dilində yazı hazırlamışdır" [Xəlilov, 2011, s.73, 234; Путешественники об Азербайджане, 1961, c.21]. Albaniyanın şimal səpəri olmuş Dərbənd şəhər divarlarında inşaat xarakterli pəhləvi yazıları qeydə alınmışdır [Гаджиев, Касумова, 2006]. Tarixi mənbələrdə Dərbənd divarlarında Bizans imperatoru Markianın (450–457-ci illər) adından həkk edilmiş inşaat xarakterli yunan yazısının da olması haqqında məlumat vardır [Тревер, 1959, c.273-274], lakin həmin yazı dövrümüzə kimi gəlib çıxmamışdır.

Ümumiyyətlə, ilk orta əsrlər Albaniyası əhalisinin maarifə, təhsilə marağı çox böyük olmuşdur. Məlumdur ki, katolikos Viro (595–629-cu illər) fars dilində mükəmməl danışır, tərcümə işi ilə məşğul olurdu [Kalankatuklu, 1993, II: 14]. VII əsrin sonunda bir alban ruhanisi suriya və erməni dillərini bilirdi [Kalankatuklu, 1993, II: 32]. "Alban tarixi"ndə VI əsrin ikinci yarısında yaşamış "kitab hərisi İyezəkil" xatırlanır [Kalankatuklu, 1993, II: 2]. III Mömin Vaçaqanın zamanında bir alban rahibi haqqında ibrətamiz hekayət geniş yayılmışdı. "Alban tarixi"ndə deyilir: "Qonağımız isə ayağa qalxıb badəmizi götürüb getdi. Sonra badəni satıb pul qazandı və məktəbə daxil olub həmin pula oxumağa başladı" [Kalankatuklu, 1993, I: 29]. Sonralar Qüdsə səfər etmiş həmin şəxs Amarasda oğurluq etdiyi evə gələrək badənin pul dəyərini qaytarıb günahının bağışlanmasını xahiş etmişdi [Kalankatuklu, 1993, I: 29].

Diofizit və ya monofizit cərəyanı təmsil etməsindən asılı olmayaraq alban ruhaniləri kilsə strukturlarında müəyyən vəzifəni tuta bilirdilər. Məsələn, katolikos Abbasın dövründə Alban kilsəsi rəsmən diofizit kilsəsi olsa da, yepiskoplar arasında monofizitlər də var idi [Каганкатвацци, 1861, II: 7, 8]. 704-cü ilə aid Albaniya əyanlarının siyahısında Kambicanda (Kambisenada) məskunlaşmış və yakobit məzhəbinə qulluq edən bir zadəgan xatırlanır [Каганкатвацци, 1861, III: 10].

Albaniyada müxtəlif xristian təriqətlərinin mövcudluğu alban xristian mədəniyyətini zənginləşdirən amillərdən biri idi. Məsələn, diofizit və monofizit məbədləri mehrab hissəsinin hündürlüyü ilə seçilirdi. Diofizit kilsələrində keşiş ibadətə gələnlərə fiziki cəhətdən daha yaxın idi. Bu, Məsihin həm də insan olması haqqında diofizit inamına uyğun gəlirdi. Monofizitlər diofizitlərdən fərqli olaraq Məsihin Allah və insan sifətlərini bir-birindən ayırmadan bütöv halda qəbul etdikləri üçün monofizit kilsələrdə mehrab daha uca qurulurdu ki, Məsihi təmsil edən keşiş ibadətə gələnlərdən yuxarıda qərar tutsun [Керимов, Стурфил, 2003, c.132]. Buna görə də hər hansı bir alban məbədi diofizitlikdən monofizitliyə və ya əksinə keçəndə ilk növbədə məbədin mehrab hissəsində yenidənqurma işləri aparılırdı [Kalankatuklu, 1993, III: 1; Alışov, 2014, s.11]. Diofizit və monofizit məbədləri bir-birindən daha bir əlamətlə seçilirdi. VI əsrin ikinci yarısı – IX əsr arasındakı dövrdə Cənubi Qafqazın monofizit məbədlərində freska təsvirlərinin mövcudluğuna pis baxılırdı [Мамедова, 2004, c.57]. Başqa sözlə desək, freskalar əsasən diofizit məbədləri üçün xarakterik idi. Albaniya ərazisində 7 tip xristian məbədi qeydə alınmışdır: 1) bir nefli düzbucaqlı, 2) üç nefli bazilika, 3) xaçvari,

4) dairəvi, 5) üç zallı, 6) mağara, 7) yarımqazma məbədlər [Xəlilov, 2011, s.248]. Bundan başqa “Alban tarixi”ndə 8-ci tipi təşkil edən səyyar çadır-məbədlər (skiniyalar) haqqında da məlumat verilir [Kalankatuklu, 1993, I: 26]. Bunların arasında 5-ci tip (üç zallı məbədlər) yalnız diofizitlərdə müşahidə olunurdu. Belə abidələrin meydana çıxması diofizit kilsələrdə gün ərzində bir neçə dəfə ibadət edilməsi zəruriyyəti və bu ibadətlərin eyni yerdə icra olunmasına qoyulan qadağan ilə əlaqədar idi [Мамедова, 2004, c.91].

Alban xristian abidələrindən forma etibarı ilə 7 tip xaç aşkar edilməsi bu mədəniyyətin zənginliyinin göstəricilərindən biridir [Xəlilov, 2011, s.210-212].

Alban xristian mədəniyyəti 9 qəbir tipi ilə təmsil olunur: 1) torpaq qəbirləri; 2) çiy kərpic qəbirləri; 3) bişmiş kərpic sərdabələri; 4) katakomba qəbirləri; 5) kirəmit qəbirləri; 6) daş qutu qəbirləri; 7) daş sərdabələr; 8) daş sarkofaqlar; 9) qaya sərdabələri [Xəlilov, 2011, s.189-207]. Hər bir qəbir tipi, güman etmək olar ki, müəyyən bir etnik qrupa mənsub idi. III Mömin Vaçaqan müqəddəs Qriqorisin qəbrini axtarmaq üçün Albaniyanın müxtəlif yerlərindən ruhaniləri Amarasa toplayarkən “müxtəlif dillərdə oxunan duaların səsi o qədər izdihamlı idi ki, sanki yerin özü bu duaları şirin səslə oxuyurdu” [Kalankatuklu, 1993, I: 28]. Bunların arasında həm yerli tayfalar, həm də Albaniyada məskunlaşaraq burada xristian dinini qəbul etmiş gəlmə qəbilələr var idi [Xəlilov, 2011, s.65-83]. Belə bir mühit çoxlaylı mədəniyyətin formalaşması üçün münbit şərait yaradırdı.

Alban bütperəst mədəniyyətinə aid 4 əsas qəbir tipi və 1 sintez qəbir tipi müəyyənləşdirilmişdir: 1) torpaq qəbirləri; 2) küp qəbirləri; 3) saxsı təknə qəbirləri; 4) daş qutu qəbirləri, habelə saxsı təknə+daş qutu sintez qəbri [Xəlilov, 2009, s.23-48]. Əgər sintez qəbir tipi iki bütperəst alban qəbiləsinin qaynayıb-qarışmasından xəbər verirsə, torpaq və daş qutu qəbirlərin həm xristianlar, həm də bütperəstlər arasında yayılması, bəzi hallarda eyni qəbilənin bir hissəsinin xristian, digər qisminin bütperəst olmasına dəlalət edə bilər. Alban tayfa ittifaqına daxil olan bütperəst qəbilələr heç də həmişə kilsələrdən uzaq qaçmırdılar. “Alban tarixi”ndə deyilir ki, qızdırmaya tutulan xəstələr bir adət olaraq içində müqəddəs cəsədlər basdırılmış Tsri şəhər kilsəsinə gəlib oradan bir ovuc torpaq götürüb gedirdilər və “bütperəst olduqlarına baxmayaraq çoxu şəfa tapırdı” [Kalankatuklu, 1993, I: 26]. Qəbirdən şəfa diləmək, şübhəsiz, bütperəst inamlarından biri idi. Maraqlıdır ki, III Mömin Vaçaqan dövründə Albaniyanın Amaras yaşayış məntəqəsində xristianlar arasında qəbirlərin şəfaverici qüdrətinə arxaik inam hələ də qalmaqda idi. Amarasın “sonsuz qadınları qəbir üstünə gələrək bir ovuc torpağından götürüb gedirdilər və sonra hamilə olub doğurdular; qızdırmaları və başqa xəstəlikləri olanlar da bu qəbrin torpağına əl vurduqdan sonra tamamilə sağalırdılar” [Kalankatuklu, 1993, I: 29]. Xristian albanlar arasında bütperəst keçmişin bəzi digər məqamları da qorunub saxlanılmaqda idi. Məsələn, alban şairi Davdağın “Böyük hökmdar Cavanşirin ölümünə ağı” əsərində Cavanşirin “Marsın cəng arabasını” ulduzlara sürməyindən bəhs olunur [Kalankatuklu, 1993, II: 37]. Mars, məlum olduğu kimi, qədim bütperəst romalıların müharibə tanrısı idi. V–VI əsrlər müəllifi Pristsian albanları “qəzəbli Marsın döyüşkən oğulları” adlandırırdı [Присциан, 1986, c.104, фp.644-721].

Maskut-hun mədəniyyətinə aid 3 qəbir tipi məlumdur: 1) kurqanlar; 2) katakombalar; 3) torpaq qəbirləri. Katakomba və torpaq qəbirlərin xristianlar arasında da yayılması gəlmə “köçəri” qəbilələrin bir qisminin Albaniyada xristianlığı qəbul etdiklərinin bariz nümunələridir.

Qəbirlərin çoxtipli olması müxtəlif qəbilələrin (yerli və gəlmə) Albaniyada yanaşı yaşayıb öz mədəniyyətlərini yaratmalarından xəbər verir. Albaniyanın bir sıra qəbir abidələrində (Mingəçevir, Qəbələ, Govurqala, Yedditəpə) həm bütperəst, həm xristian qəbirlərinə təsadüf olunmuşdur. Bu amil xristian və bütperəst icmalarının Albaniyada dinc yanaşı yaşamasından, dini mənsubiyyətin buna əngəl olmamasından xəbər verir. Antropoloqların Üçtəpə [Гинзбург, 1965, c.192-193], Mingəçevir kimi abidələrdə [Касимова, 1984, c.83, 95] monqoloid irqinə məxsus şəxslərin dəfn edildiyini müəyyənləşdirmələri, hətta Mingəçevirdə monqoloidlərin avropoidlərlə eyni abidədə dəfn olunmaqları Albaniyada irqi ayrı-seçkiliyin olmadığını təsdiq edir. Mingəçevirdə eyni bir katakomba qəbir kamerasında həm şimal “köçəri” xalqları üçün xarakterik olan süni deformasiya edilmiş kəlləyə malik kişi skeletlərinin, həm də qadına məxsus olduğu güman edilən, adi insan kəlləsinə malik skeletin qeydə alınması [Nərimanov, Aslanov, 1962, s.227] Albaniyada müxtəlif etnik

qruplar arasında qarışıq nighahların mövcudluğundan xəbər verir. Görünür, Albaniya hökmdarı Cavanşirin 664-cü ildə bütperəst Hun hökmdarının qızı ilə evlənməsi [Kalankatuklu, 1993, II: 29] təsadüfi hal deyildi. Albaniya hökmdarı Varaz-Trdatın 681/2-ci il dövlət fərmanı ilə albanların hunlarla ailə qurmasına qoyulmuş qadağan tamamilə ləğv edildi [Каганкатаваци, 1861, II: 39]. Hələ Cavanşirdən əvvəl də müxtəlif hökmdar sülalələrin nümayəndələri arasında bağlanan nighahlarda dini mənsubiyyət nəzərə alınmırdı. Məsələn, xristian alban Arsakları (II Vaçe və III Mömin Vaçaqan qardaşlarının atası, II Vaçenin özü, habelə Urnayr) ilə Zərdüşt məzhəbinə xidmət edən İran Sasanilərinin [Kalankatuklu, 1993, I: 21], habelə xristian Aranşahilərin Zərdüşt dininə etiqad edən, Sasanilərin bir qolu olan erkən Mehranilərin nümayəndələrinin [Kalankatuklu, 1993, II: 13] qarışıq nighah əsasında ailə qurmaları belə nümunələrdəndir. Cənubi Qafqazın hakim sülalələrinin nümayəndələri arasında nighah bağlanarkən etnik mənşə deyil, bütün digər hallarda olduğu kimi, dövlət mənafeyi nəzərə alınır. Cavanşirin Süni hakiminin qızı ilə evlənməsi, bacısı Yelenanı Ermənistan sərkərdəsi Qriqori Mamikonyana ərə verməsi [Kalankatuklu, 1993, II: 19; II: 40, s.226] bu qəbildən olan siyasi hadisələr idi.

Albaniyanın şəhərlərində etno-dini mənsubiyyət baxımından müxtəlif olan əhali qruplarının məskunlaşması adi hal idi. Albaniyanın paytaxtı Bərdə şəhərində VII əsrin əvvəlində xristian, bütperəst, yəhudi icmalarının dinc yanaşı yaşaması yazılı mənbələrdə qeydə alınmışdır [Kalankatuklu, 1993, II: 9]. Albaniyanın xarici təcavüzə məruz qaldığı bir şəraitdə Bərdə keşişi Zaxariyanın ibadət etmək, girov qoymaq və başqa tədbirlərə əl atmaqla müxtəlif dini icma nümayəndələrinə fərq qoymadan onların həyatını qoruması onun böyük uğuru idi və məhz həmin çətin şəraitdə Zaxariyanın fəaliyyətini nəzərə alan Albaniya ruhaniləri 629-cu ildə onu katolikos seçmişdilər [Kalankatuklu, 1993, II: 9]. Albaniyanın Tsri şəhərinin əhalisi III Mömin Vaçaqan dövründə xristian albanlar, bütperəst çilblər, habelə atəşperəst farslardan ibarət idi [Kalankatuklu, 1993, I: 26]. Həmin tayfalar, o cümlədən bütperəst xəzər-hun tayfaları Albaniyanın möhtəşəm Dərbənd şəhərində yaşayırdı. Eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, bəzi şəhərlər konkret bir etnosun adını daşıyırdı: Qarqar, Məsqət (maskutların şəhəri), Abxaz (maskut tayfalarından olan apasiakların şəhəri). Albaniyanın bəzi vilayətlərinin adları hər hansı bir etnik qrupun adını əks etdirirdi: Sakaşen, Kaspiana. Bəzi Albaniya qəbilələri vahid, mərkəzləşdirilmiş dövlət tərkibində muxtariyyətə malik idi. Bu sıraya Qarqar, Uti, Tsovd, Girdiman hakimlikləri aid idi [Kalankatuklu, 1993, I: 5]. II Vaçenin Sasanilərə qarşı qaldırdığı məşhur üsyanda Albaniya hökmdarının tərəfində çıxış etmiş 11 dağ padşahları [Kalankatuklu, 1993, I: 21] da, çox güman ki, alban ittifaqına daxil olmuş 26 tayfanın bir qrupunu təşkil edirdi. Alban kilsəsinin yepiskopluqlarından biri olmuş Balasakan [Kalankatuklu, 1993, II: 3] V əsrdə öz hökmdarı tərəfindən idarə olunurdu [Kalankatuklu, 1993, I: 20].

İlk orta əsrlər dövrü Albaniya üçün iki mühüm hadisə ilə yekunlaşır: 704-cü ildə Bərdə şəhərində erməni və alban kilsələrinin ittifaq sazişi imzalanır və Bərdə kilsə qurultayında yeni seçilmiş alban katolikosu I Simeonun (704–706-cı illər) kilsə qanunnaməsi təsdiq olunur [Kalankatuklu, 1993, III: 6-9]. Erməni, alban kilsələrinin ittifaqını Erməni-Alban kilsə uniyası və ya sadəcə, Bərdə kilsə uniyası adlandırmaq mümkündür. Bütün sahələrdə bərabərçilik prinsipi gözlənilmiş bu uniyada [Kalankatuklu, 1993, III: 6] ermənilərin yeganə üstünlüyü uniyaya erməni katolikosunun başçılıq etməsində idi. I Simeonun qanunnaməsində ən əhəmiyyətli maddələr alban xristian mədəniyyətinin istər ölkə daxilində, istərsə də, xaricində Alban Apostol kilsə mülkiyyətinin qorunmasına təminat verən maddələr idi. I Simeonun qanunları ilə hər hansı bir kilsə yerləşən kənd satıldıqda kilsə və kilsə torpağı qəbalələrdə ayrıca mülk kimi göstərilir və kəndlə birlikdə satılması mümkün olmurdu. Bu məsələdə bütün mülki və dünyəvi sənədlər kilsə sənədləri qarşısında qeyri-qanuni və etibarsız hesab olunurdu [Kalankatuklu, 1993, III: 9]. Alban Apostol kilsə mülkiyyətinin qorunması Alban xristian mədəniyyətinin arealının qorunması demək idi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alışov N.Ə. Azərbaycan Albaniyasının xristian abidələri (Arxeoloji materiallar əsasında): Tarix üzrə fəlsəfə doktoru disser. avtoreferatı. Bakı, 2014.
2. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV–X əsrlər). Bakı: Nafta-Press, 2009, 324 s.
3. Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV–X əsrlər). Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2011, 344 s.
4. Xəlilov M.C. Antik Albaniyanın nəzəri arxeologiyası XX–XXI əsrlərin qovuşuğunda // Azərbaycan arxeologiyası, 6-cı cild, №1-4, 2004, s.31-37.
5. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi / Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Ziya Bünyadovundur. Bakı: Elm, 1993, 270 s.
6. Nərimanov İ.H., Aslanov Q.M. Mingəçevirin bir qrup qəbir abidələri haqqında / Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. IV Cild. Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1962, s.217-249.
7. Абрамова М.П. О пережитках культа двойной секиры в раннесредневековом Дагестане / Археологический сборник. Труды Гос. Истор. Музея, вып. 40. Москва: «Советская Россия», 1966, с.89-96.
8. Аполлодор. О богах / Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории, №3, 1947, с.305.
9. Гаджиев М.С., Касумова С.Ю. Среднеперсидские надписи Дербента VI века. Москва: Изд-кая фирма «Восточная литература» РАН, 2006.
10. Гай Юлий Солин. Сборник достопримечательностей / Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.91-93.
11. Гандзакеци Киракос. История Армении / Пер. с древнеарм. яз., предисловие и комментарий Л.А.Ханларяна. Москва: Наука, 1976, 357 с.
12. Геродот. История в девяти книгах / Перевод и примеч. Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 600 с.
13. Гинзбург В.В. Антропологическая характеристика черепа человека из впускного погребения в кургане №3 в урочище Уч-тепе / Материалы по археологии СССР, №125. Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т.II. 1956-1960 гг. М.-Л.: Наука, 1965, с.192-193.
14. Дионисий. Описание населенной земли / Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории, №1, 1948, с.236-241.
15. Евтропий. Бrevиарий от основания города / Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.100-101.
16. История Древнего Востока / Под ред. И.М.Дьяконова. Часть первая. Месопотамия. М., 1983, 534 с.
17. Йакут ал-Хамави. Хамдаллах Казвини. Му'джам ал-булдан. Сведения об Азербайджане. Нузхат ал-кулуб. Материалы по Азербайджану. Баку: Элм, 1983.
18. Каганкатвацци Моисей. История агван / Пер. с древнеармян. яз. К.Патканова. СПб.: типография Импер. Академии наук, 1861, 376 с.
19. [Каллисфен]. Жизнь и деяния Александра Македонского / Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории, №3, 1947, с.246-249.
20. Касимова Р.М. К этногенезу азербайджанского народа по данным антропологии / К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984, с.69-101.
21. Керимов В., Стурфиел Б. Киш. История, архитектура, археология. Баку: Чашыюглу, 2003, 184 с.
22. Клавдий Птолемей. Географическое руководство / Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории, №2, 1948, с.231-257.
23. Корнелий Тацит. Анналы / Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.39-49.
24. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыюглу, 2004, 224 с.
25. Меликсет-Бек Л.М. К вопросу о генезисе армянского, грузинского и албанского алфавитов / Материалы по истории Азербайджана, т.II. Труды Музея Истории Азербайджана. Баку, 1957, с.45-68.

26. Мхитар Гош. Албанская хроника / Предисловие, перевод и комментарии З.М.Бунятова. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1960, 34 с.
27. Никандр. Превращения / Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории, №3, 1947, с.302-303.
28. Никоноров Алексей, иеромонах. История христианства в Кавказской Албании. Баку: Нурлан, 2005, 204 с.
29. Павел Оросий. Историй против язычников 7 книг / Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.102-103.
30. Помпей Трог. Филипповы истории / Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с. 82-85.
31. Помпоний Мела. Землеописание / Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.86-88.
32. Присциан. Землеописание / Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.104-105.
33. Путешественники об Азербайджане / Под ред. Э.М.Шахмалиева. Том 1. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, Баку, 1961, 500 с.
34. Саадиев Ш.М. Об устойчивых элементах словарного состава крызского языка (Имена существительные) / Изв. АН Аз.ССР. Серия общ. наук, №1, 1959, с.111-119.
35. Страбон. География в 17 книгах / Пер. с др.-греч., статья и комментарии Г.А.Стратановского. Л.: Наука, 1964, 944 с.
36. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Ленинградское отделение Изд-ва Академии наук СССР, 1959, 392 с.
37. Халилов Дж.А. Кавказская Албания / Раздел книги «Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии» авторского коллектива. М.: Наука, 1985а, с.93-105, 164-175.
38. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку: Элм, 1985, 236 с.
39. Халилов Дж.А. О раннесредневековом могильнике у села Эных Кусарского района / Археологические исследования в Азербайджане (Сборник статей). Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1965, с.175-179.
40. Эврипид. Ифигения в Тавриде / Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории, № 2, 1947, с.289-291.
41. Юлий Капитолин. Два Валериана / Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.94.
42. Ямпольский З.И. Древняя Албания. III–I вв. до н.э. Баку: АН Аз.ССР, 1962, 383 с.

Jenis Jomart Jenisuli

*Təhsil və Elm Nazirliyinin Elm Komitəsinin Ç.Ç.Vəlixanov adına**Tarix və Etnologiya İnstitutunun direktor müavini**(QAZAXSTAN, Almatı şəh.)*<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>

QAFQAZ ALBANİYASININ ÇADIRŞƏKİLLİ DİNİ TİKİLİLƏRİNİN MƏNŞƏYİ HAQQINDA

Annotasiya. Avrasiyada geniş ərazidə, o cümlədən Qafqaz Albaniyasında X–XVII əsrlərdə tikilmiş çadırşəkilli dini tikililərə islamın burada yayılmasından xeyli əvvəl rast gəlinir. Azərbaycanda çadırşəkilli məbədlərin meydana çıxmasının türk-Qafqaz mədəni simbiozunun təzahürlərindən biri olduğu müəyyən edilib. Avrasiya, o cümlədən Azərbaycan və Qazaxıstan ərazisində tikilmiş memarlıq abidələrinin, daha dəqiq isə, çadırşəkilli tikililərin tədqiqi X–XIV əsrlərdə Qafqaz və köç sivilizasiyalarının qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən dərəcədə səciyyələndirir. Bu memarlıq abidələrinin türklərin ənənəvi yaşayış yerləri – alaçıqla birbaşa əlaqəsi olduğu müəyyən edilib ki, bu da öz növbəsində köçərilərin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Əldə edilmiş nəticələr Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin bu komponentinin inkişafında köçərilərin ənənəvi dünyagörüşünün əhəmiyyətinə işıq salmağımıza imkan verib.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, türk sivilizasiyası, Qafqazın memarlığı, türk-Qafqaz mədəni simbiozu, çadırşəkilli məbədlər

Keywords: Caucasian Albania, Turkic civilization, architecture of the Caucasus, Turkic-Caucasian cultural symbiosis, tent-shaped temples

Tarixi, özünəməxsus mədəniyyəti və memarlıq abidələri ilə bütün dünya alimlərinin diqqətini cəlb edən Qafqaz Albaniyası xristian dinini qəbul edən ən qədim dövlətlərdən biridir. Azərbaycanlıların mənəvi irsini təşkil edən alban mədəniyyəti və etnosu tarixdə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalıb və azərbaycanlıların zəngin və qədim adət-ənənələrində, tarixi abidələrində və xalq inanclarında alban mədəniyyətinin izlərini qoruyub saxlayıb.

Azərbaycanda belə abidələrdən biri çadırşəkilli dini tikililərdir. M.Paşayevanın fikrincə, arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar erkən xristianlıq dövrünə aid Armatay, Kumyuk, Kiş, Qum məbədi, dairəvi Ləkit kilsəsi kimi politeist konfessiyaların dini ayinlərinin həyata keçirildiyi bir çox abidələrin qədim kilsələrin bünövrələri üzərində tikildiyini təsdiq edir.

Maraqlıdır ki, bu dini tikililər təkcə xristian albanlar üçün deyil, həm də müsəlman azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulub: “Bu ərazidə yaşayan insanlar əsrlər boyunca bu yerlərin qeydinə qalıblar və diləklərinin gerçəkləşməsi niyyətilə buraya gəliblər. Bunun üçün onlar divara sikkə qoyurlar və hesab edirlər ki, sikkə divara yapışsa, niyyətləri və diləkləri gerçək olacaq” [Ш.Аббасова].

Bu abidələrin tikildiyi vaxt və üslub bu regiona köçəri türklərin gəlməsi ilə eyni vaxta təsadüf etsə də, tədqiqatçıların əksəriyyəti bunu türk sivilizasiyasının təsiri ilə izah edə bilmir. Məlumdur ki, buna elmdə tarixi irsin tədqiqinə Avropamərkəzçi yanaşmaların davam etməsi mane olur.

Bu cür çadırşəkilli dini tikililər türk sivilizasiyalarının təsiri altında tikilirdi və təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Avrasiyanın digər bölgələrində – İran, Orta Asiya və Kiçik Asiyada da geniş yayılmışdı.

Azərbaycanlı tədqiqatçı Ş.Hacıyeva regionda islamın yalnız VIII–IX yüzilliklərdə kök salması faktını nəzərə alaraq, Qafqaz Albaniyasında bu cür dini tikililəri islam sivilizasiyasına aid etmir. Lakin tədqiqatçı dini tikililərin meydana çıxmasını Sasani İranı ilə əlaqələndirir: “Davamlı abidələr silsiləsi III yüzilliyin sonları – IV yüzilliyin əvvəllərində artıq bədii yetkinliyə çatdı, bununla da həmin abidələr eyni dövrə aid bu tipli Bizans tikililərindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi, qismən Sasani İranının memarlığının təsirini əks etdirirdi. Eynilə, çiçəklənmə və klassik yetkinlik dövründən əvvəlki ən qədim zamanların dekorasiya üsulları da sonradan tətbiq olunan bir sıra elementlər bəxş edib” (Ш.Гаджиева).

Daha əvvəl V.L.Voronina da İran Azərbaycanının dini tikililərinin inşası ideyasını İranın qədim ibadət ayinləri ilə əlaqələndirmişdi [Воронина, 1969, с.155]. Məşhur tarixçi O.Qrəbar da Tehranda Varamin kimi XII əsr üçün səciyyəvi olan minarələrin tikintisinin səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir. Onun sözlərinə görə, “ola bilər ki, bu, Sasanilərin istifadə etdikləri formalardan dəyişdirilmiş şəkildə istifadədir. Belədirsə, bu formalar dirçəliş və ya Sasanilərin əsasını qoyduğu memarlıq ənənəsi kimi başa düşülməlidir. Ya da bu, şərqdən gələn türk hökmdarların təsiri altında ortaya çıxan yeni üslubdur? Bu halda bu abidələri “Səlcuq” abidələri adlandırmalı deyilikmi?” [Грабер, 1993, с.47]. Beləliklə, o, bu problemi açıq olaraq saxlayıb. Onun sözlərinə görə, bu, həllini tapmamış bir problemdir və mövzu dərin tədqiqat aparılmasını tələb edir.

Bununla əlaqədar olaraq, türklərin tikdiyi minarə, çadır şəklində dəfn tikililərinin xüsusiyyəti onların köç sivilizasiyasının dünyagörüşü formaları kimi nəzərdən keçirilməsi üçün əsas verir. Minarəli məqbərələrin tikinti vaxtının türklərin İran və Qafqaz ərazisinə daxil olduğu dövrlə üst-üstə düşməsi ən əhəmiyyətli əsasdır. B.Veymarn və T.Kapтерева da xatırladırlar ki, hələ sovet tədqiqatçıları çadırşəkilli məqbərələrin Mərkəzi Asiyanın şimal (əsasən türk) xalqlarının qədim dəfn tikililəri ilə əlaqəsi haqqında fikir irəli sürüblər.

Hələ eramızdan əvvəl türklər əcdadlarının qəbirləri üzərində çadırşəkilli tikili ucaldırdılar. Sonradan türklərin digər regionlara yayılması ilə bu növ tikililər Avrasiyanın digər bölgələrində də inşa edilməyə başladı. Məsələn, “Ağas ib” – sayan-altay xalqlarının ağac şalbanlarından oyulmuş dam forması ilə fərqlənən ənənəvi taxta evləri hündür günbəzşəkilli tikililərdir və onlar günümüzədək gəlib çatıb. II–I yüzilliklərdə Taqar-Taştık keçid dövründə ilk dəfə olaraq qəbrin baş tərəfində dördbucaqlı çatılarla yanaşı, qabarıq damlar peyda oldu (Şəkil 1). Məhz bu tikililər – piramidaşəkilli damı olan dördbucaqlı, yuvarlaq, taxta məqbərələr Boyar dağ silsiləsindəki Taqar-Taştık keçid dövrünə (II–I y.) aid petroqliflərdə əksini tapıb [Кызласов, 2005, с.44].

Sonradan (VI yüzilliyin əvvəli–IX yüzillik) bu dördbucaqlı arxeoloji mədəniyyəti çoxbucaqlı, dairəvi daş məqbərələr əvəz etdi. Tuvanın Sırıq-Bulun bölgəsində qazıntılar zamanı aşkar edilmiş məqbərə səkkizguşəli ev kimi görünür. Onun bünövrəsini yerə basdırılmış 13 sütun təşkil edib [Кызласов, 2005, с.48].

Ümumiyyətlə, köçərilərin yalnız alaçıqlarda yaşadıkları, ağac, daş və gildən ev tikmək mədəniyyətinə malik olmadıkları haqqında təsəvvür yanlışdır. Çin “Suyşu” məlumatlarında dəfn ayinlərinin təsvirində yazılır ki, qədim türklər təkcə alaçıqlarda deyil, həm də tələbatlarından asılı olaraq, müxtəlif materiallardan tikilmiş alaçığa bənzər evlərdə yaşayırdılar və öz qəbirlərini müxtəlif materiallardan olan bu ənənəvi evlərə bənzədirdilər [Кызласов, 2005, с.51].

Beləliklə, Altayda çadırşəkilli dini tikililər türk ənənəvi dünyagörüşünün maddi təzahürü kimi formalaşmış və onların qərbə, o cümlədən Qafqaza miqrasiyası ilə digər regionlara da yayılıb. Azərbaycan ərazisində hələ oğuzlardan əvvəl türk tayfalar məskunlaşmışdı. Bu barədə A.Q.Balayev yazır: “Bu dövrdə türkləşmə prosesinin səmərəliliyi onunla izah olunur ki, Orta Asiyanın bir çox regionlarında, o cümlədən Azərbaycanda oğuzlar kifayət qədər sıx yerli türk əhali ilə üzləşiblər. Və XI əsrdə gələn oğuzların Azərbaycanın yerli əhalisinə çevrilmiş hun mənşəli türklərlə (III–VI y. bulqarlardan VIII–X y. xəzərlərə qədər) etnik yaxınlığını çoxsaylı tarixi faktlar sübut edir” [А.Г.Балаев].

Qazaxıstanlı tədqiqatçı M.M.Mendikulovun sözlərinə görə, “elmi ədəbiyyatda Qazaxıstanın ucsuz-bucaqsız ərazisində və Xarəzmın şimal bölgələrində yayılmış çoxsaylı məqbərələr qrupu haqqında konusvari və ya piramidaşəkilli günbəzinə görə çadırşəkilli [qülləvari.–J.J.] məqbərələr kimi bəhs edilir” [Мендикулов, 1987, с.35]. M.M.Mendikulov həmçinin qeyd edib ki, əslində bu abidələr Atrau, Ural bölgələrinin

ərazisində, Usturtda çoxdur, gildən tikilmiş məqbərələrə isə Sırdərya ətrafında, Cənubi və Mərkəzi Qazaxıstanda rast gəlmək olar.

Belə abidələrdən biri Qorqud Ata məqbərəsidir. Bişmiş kərpicdən tikilmiş bu abidə yuvarlaq forma və altıbucaqlı piramidaşəkilli günbəzi ilə səciyyələnir, yəni qədim Sırdərya deltasının memarlıq əlamətlərini daşıyan bu abidənin interyeri alaçıqın girişini xatırladır. Qorqud qəbri ilə oxşar olan Uytas, Kosuytas, Tuqisken gil abidələri VIII–X yüzillərə – oğuz-qıpçaq dövrünə aiddir [Мендикулов, 1987, c.38]. Tədqiqatçılar Semipalatinskə Kozi Korpeş və Bayan Sulu məqbərəsini, Sırdərya ətrafında Bəyim Ana və Saraman Kosa məqbərəsini (Şəkil 2) bu bölgələrdə hələ islamın yayılmasından əvvəl tikilmiş oğuz-qıpçaq dövrünün abidələrinə aid edirlər [Маргулан, 1966, c.99].

Bu növ məqbərələrin həqiqətən də alaçığı (çadırı) xatırlatdığına diqqət yetirilməlidir. Kastanye yazırdı ki, konus forması ən çox “qırğız malaxayını” xatırladır. Bu cür abidələrə Qırğızıstan torpaqlarının müxtəlif guşələrində rast gəlinir [Кастанье, 1911, c.42]. A.Marqulan Mərkəzi Qazaxıstanın Boqeli çuxurunda tapılan Andronov yaşayış məskənlərini qədim alaçıq nümunəsinə aid edir [Маргулан, 1966, c.228]. Bu faktı təsdiq edən növbəti bir faktı qeyd etsək, 1939-cu ildə Q.N.Patseyeviçin həyata keçirdiyi arxeoloji qazıntılar zamanı girişi alaçıqın girişini xatırladan məqbərələr tapılıb [Байбосынов, 2001, c.226].

Orta əsrlər şəhərlərinin yaxınlığında qışlaq funksiyasını yerinə yetirən qış evləri xarici görünüşünə görə oturaq xalqların ərazisində yayılmış müsəlman məqbərələrinə bənzəyir.

Səlcuqlulardan xeyli əvvəl İran torpaqlarına gələn türklər də qülləvari tikintilərin inşası ilə məşğul olurdular. Yəni İran memarlığının qülləvari abidələri öz başlanğıcını bu ərazilərə Səlcuqlulardan əvvəl gələn türklərin peyda olduğu dövrlərdən götürür, Səlcuqluların dövründə isə bu abidələrdən onların öz məqsədləri üçün fəal şəkildə istifadə olunub. Məsələn, İstahri Sistanın (şimal-şərqi İran) ətrafını təsvir edərkən yazırdı: türk tayfalarından olan halaclar buraya (Sistana) daha əvvəl gəliblər. Və Hindistan və Sistan arasında məqbərə tikiblər. Halaclar xarici görünüşlərinə görə türklərə oxşayırlar. Onlar üçün türk adət-ənənələri səciyyəvidir və hamısı türk dilində danışırırlar [Истахри, 1969, c.196].

Bu dövrdə türk-köçəri mədəniyyətinin Avrasiya ölkələrinin memarlığına verdiyi töhfəni nəzərdən keçirərkən tikinti üslubunda türk-köçəri istiqamətinin mövcudluğu kifayət qədər qanunauyğun bir təzahür kimi görünür. Qazaxıstanlı alim və ictimai xadim O.Janibekov bu haqda qeyd edib ki: “Dünya sivilizasiyasına bizim hansı töhfəni verdikimiz haqqında sualın cavabını mən xalq memarlığında axtarırdım. Öz strukturuna və naxışlarına görə qatlanıb-açılan ev kimi məşhur olan Qazaxıstan alaçığı həm də formasına görə dağın zirvəsini xatırlatması ilə nəzərə çarpır, *tirkəspe kystau* (qoşulan qışlaq), *tokal tam* (alçaq ev) və *korzhyn uy* (ortasında dəhliz olan daxma) isə, elə bir təəssürat bağışlamasa da, memari sadəliyin, ahəngin və hərtərəfliliyin nümunəsidir. Orta Asiya tikililəri üçün səciyyəvi olan günbəz – tikililərin bütövlüyünü təmin etmək ideyası Deşt-i Qıpçaqda məskunlaşan köçəri cəmiyyətlə birlikdə gəlib” [Жанибеков, 1995, c.10].

Səlcuqluların dövründə islam memarlığı yeni tikili, konstruksiya növləri və onların müxtəlif formaları ilə tamamlanıb. Səlcuqluların dövründə paytaxt olan İsfahan şəhəri İranın memarlıq tarixində Yunanıstanda Afina, İtaliyada Roma kimi Yaxın Şərqin böyük şəhərinə çevrilib [Воронина, 1969, c.146].

Səlcuqlulardan sonra gələn digər türklər, İran tarixinin monqol-türk dövrünün köçəriləri də yerli mədəniyyətin çiçəklənməsinə öz töhfələrini veriblər. Hülakü və onun ardıcılları tabeliyində olan xalqın mədəniyyətinin və sivilizasiyanın inkişafına töhfə verməsi ilə məşhurdur [Хыр, 1970, c.94]. Onlar ilk otuz il ərzində hər şeyi dağıtmaqla məşğul olsalar da, onların idarəçiliyinin sonrakı dövründə mədəniyyət yüksəliş keçirib, Hülakü və Olcaytu dövrü isə mədəniyyətin və yaradıcılığın çiçəklənməsi dövrü olub [Палолези, 1983, c.5].

Elxanilərin dövründə Qəznəvilərdən və Səlcuqlulardan sonra miras qalan konstruksiya və dekor forması inkişaf edib [Воронина, 1969, c.159]. Bu barədə Vilber belə yazırdı: “Elxanilər dövrünün memarlığı Səlcuqlular dövrünün tikinti üslubu ilə heç vaxt olmadığı qədər əlaqəlidir və ona çox yaxındır” [Вильбер, 1968, c.33].

Mərkəzi Asiya düzlərinə səfər edən Avropalı səyyahlar türklərin və monqolların ənənələrini təsvir edərkən onların alaçıqından bəhs etməyə bilmirdilər. Marko Polonun sözlərinə görə, onların evləri ağacdan dairə formasında tikilib. Haraya getsələr, onları özləri ilə aparırlar. Onlar yüngüldür, çubuqlar bir-biri ilə xam gönə bərkidilib. Evin girişi cənub tərəfə baxır. Uşaqlar və qadınlar alaçıqlarını arabaya yükləyərək, ona dəvə və öküz qoşurlar [Книга Марко Поло, 1956, с.99]. Rubruk isə belə yazırdı: “Köçərilər ev üçün örtüyü ağ keçədən tikirdilər, parıldaması üçün isə əhəng, ağ qum və sümük tozu ilə yandırıldılar, bəzən də qara keçə ilə örtürdülər”. O, arabaya yüklənmiş evi əks etdirən şəkil də əlavə edib [Путешествия, 1993, с.145].

D.Vilber yazırdı ki, monqollar İrana gəldikdən sonra alaçıqlarda yaşayırdılar. Əbu Səidin dövründə isə elxanilər qışda Azərbaycanın isti düzlərində, yayda isə qərbdə, Azərbaycan dağlarında yaşayırdılar. Bu yerlərdə tikilən çadırlar həddindən artıq gözəl idi. Arqun Hülakünü qızıl parçadan tikilmiş və torpağa minlərlə qızıl mıxla bərkidilmiş alaçıqda qəbul etmişdi. Ucanda monqolların qışlağı yalnız alaçıqlardan ibarət olan bir şəhər idi. Bu şəhərdə müvəqqəti bazar və məscid fəaliyyət göstərirdi. Yay gəldikdə o, yandırılmışdı. Elxanilər tikinti zamanı yerli ustaların və fəhlələrin əməyindən istifadə edirdilər [Вильбер, 1968, с.117].

Azərbaycanda və İranda indiyədək yay otlaqlarında *alaçıq* adlandırdıqları çadırdan istifadə edirlər. Əvvəllər tatar-mışarların və kumıqların iki meylli damla örtülmüş və palçıq soba ilə qızdırılan dördguşəli saman və ya taxta evləri *alaçıq* adlanırdı.

V.P.Kobiçevin sözlərinə görə, alaçıq onunla fərqlənirdi ki, burada çubuqların yuxarı tərəfləri bağlanmışdı, çadırın ortasındakı dirəyə bərkidilmiş xüsusi halqaya keçirilirdi. Alaçıq adətən zənginlərin evi olurdu. Azərbaycan çadırlarının bir növü olan muxur və ya muxra daha yaxşı bacası olan bir qədər mürəkkəb alaçıq idi. Muxuru bəzən Ərdəbil alaçığı adlandırdılar. Keçə çadırın digər bir növü olan qarakeçədən padar tayfalar qrupundan olan azərbaycanlılar istifadə edirdilər. Qarakeçə uzunsov formada idi və qara keçədən örtüyü olurdu [А.Г.Балаев].

Qızıl Ordada da bənzər bir tendensiya mövcud idi. A.Feodorov-Davıdov yazır ki, Qızıl Orda memarlığında qarışıq mədəniyyət əlamətləri nəzərə çarpır: “Müsəlmanların sırayı evləri üçün Orta Asiya əlamətləri səciyyəvi idi: evlərin divarları əsasən kərpic bünövrənin üstündən kerege [alaçıqın divarı.—J.J.] şəklində taxta konstruksiyadan hazırlanırdı. Evlərin dördbucaqlı forması bayırdan alaçığa oxşayırdı” [Феодоров-Давыдов, 1976, с.122].

İranda çadırşəkilli kilsələr əvvəlcə şərqdə – Xorasanda yayıldı, sonradan türklər islam dünyasının mərkəzinə doğru irəlilədikcə qərbə doğru da yayıldı. Məsələn, Naxçıvanda tikilmiş Möminə Xatun türbəsi (XII y.) bu növ tikililərə aiddir. Bu tikililərin xarici görünüşü alaçığa oxşayır, buna görə ömür boyu alaçıqlarda yaşayan türk əmirlər məqbərələri onlara oxşar şəkildə tikirdilər. Kiçik Asiya, İraq və Ermənistanın xristian kilsələri bu üslubda tikilib [Феодоров-Давыдов, 1976, с.75]. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, Avropa memarları bu tikililərin formasını Avropaya da daşıyıblar. İtaliyalı tədqiqatçı Pyerson Palolezinin sözlərinə görə, 1418–1419-cü illərdə İtaliya memarları Brunleskiy və Giberti Santa Mariya Del Fiore Bizans kilsəsini Sultaniyə məqbərəsinin nümunəsinə əsasən tikiblər. Türkiyədə Bursa məscidi və San Lorensiya kilsəsi bu üslubda tikilib [Палолези, 1983, с.39].

Bu növ abidələr müasir Rusiya ərazisində də tikilib. XVI əsrdə Rusiyada sütunlardan istifadə edilmədən tikilmiş yeni növ məbəd meydana çıxıb. Şam ağacı formasında məbədlər həmin dövrün rəmzinə çevrilib. Məbədin içində çadırlar üçün yalnız bir yer var idi. Sonradan damı və günbəzi olan belə tikililər bütün Rusiyada – darvazaların, kəndli parklarının, boyar saraylarının və quyuların, kilsələrin və hətta taxta qəbirlərin üzərində görünməyə başladı.

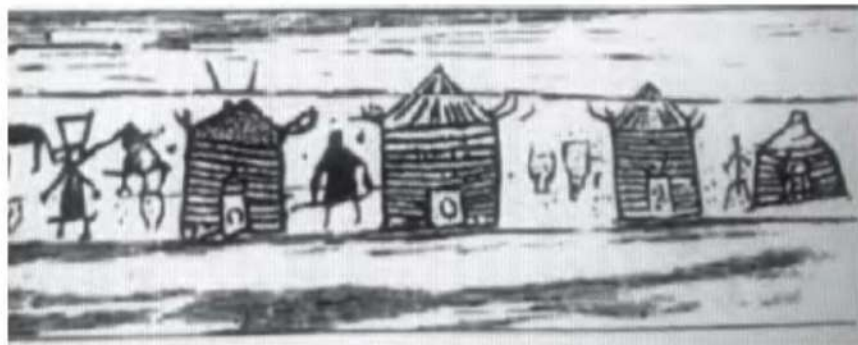
Çadırşəkilli kilsələrin ən parlaq nümunələri XVI əsr abidələri, Kolomenskidəki Yüksəliş Kilsəsi (əsrin əvvəllərində İvanın ad günü ərəfəsində tikilmiş), Krasnaya Ploşadda Müqəddəs Vasili Kilsəsi və Kesene məqbərəsi (“Tamerlan qülləsi”) – Çelyabinsk vilayətində, Varna rayon mərkəzindən üç kilometr şərqdə, qurumuş Böyük Kesene gölünün sahilində yerləşən XIV əsrin tarixi abidəsidir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə əsasən belə bir nəticə çıxara bilərik ki, Avrasiyada, o cümlədən Qafqaz Albaniyasında çadırşəkilli məbədlərin formasına türklərin ənənəvi ev ideyası təsir göstərüb. N.Şaxanovanın

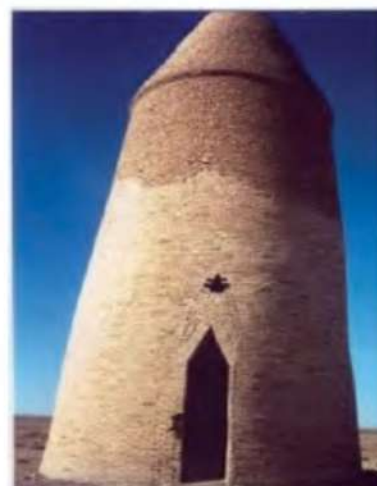
sözlərinə görə, bütün ənənəvi mədəniyyətlərdə ev bir növ vahid imago mundi – dünyanın təsviridir. O, haqlı olaraq qeyd edib ki, evdə *şanıra* (günbəz) ideyası bilavasitə əcdadların ruhu ilə bağlıdır [Шаханова, 1997, c.25]. Məqbərənin yuxarı hissəsinin quruluşu türklərin kosmosu modelləşdirməsi ilə bağlıdır ki, bunun da əsasını türk adət-ənənələri təşkil edir.

B.T.Tuyakbayevin sözlərinə görə, müsəlman ölkələrinin memarlığında epigrafiq dekor xilafətin çiçəkləndiyi dövrdə deyil, *Tulindid, İshid, Qaraxanlı və Səlcuqlu* türk sülalələrinin dövründə yaranıb [Түякбаева, 1989, c.164]. Bu spiralşəkilli epigrafiq naxış, eləcə də zooantromorfik dekora bənzər sulsa yazı növü XI əsrdə, yəni Səlcuqluların dövründə formalaşmış. Bu binalar birbaşa şimali İranın minarə üslubları ilə əlaqəlidir və Mərkəzi Asiya köçərilərinin dünyagörüşünü əks etdirir [Түякбаева, 1989, c.77].

Beləliklə, Azərbaycanda tikilmiş çadırşəkilli dini tikililər ilk növbədə türk-alban mədəni simbiozunun nəticəsidir. Gördüyümüz kimi, türklər məskunlaşdığı ərazilərdə onların dünyagörüşü və mədəniyyəti haqqında mühakimələr irəli sürə biləcəyimiz abidələr qoyublar. Türk dünyasının xəritəsini bilmədən onların Qafqazda inşa etdikləri çoxsaylı abidələrin mənasını və mahiyyətini başa düşmək çox çətinidir. Bu abidələrin tikinti və konstruksiyasının mənasını yalnız türk sivilizasiyasının və köçəri türklərin dünyagörüşü nöqtəyindən izah etmək olar.

Şəkil 1. Boyar dağ silsiləsindəki petroqliflər (II–I y.)

Şəkil 2. Saraman Kosa məqbərəsi

ƏDƏBİYYAT:

1. Аббасова Ш. Азербайджанцы до сих пор ходят в церковь св.Елисея с монетой в руках//<https://az.sputniknews.ru/20161010/cerkov-svjatogo-eliseja-kish-albanija-407306057.html>
2. Байбосынов К. Олкемиздеги коне наным-сенимдер мен дини агымдар // Материалы международной конференции «Казахстан и Центральная Азия: история, современность и перспективы развития. Т.І. 29-31 мая, 2001. Тараз, с.112-133 (qazax dil.).
3. Балаев А.Г. Азербайджанские турки. Основные этапы становления нации в XIX–XX веках //<https://www.litres.ru/book/aydyn-guseynaga-ogly/azerbaydzhanskie-turki-osnovnye-etapy-stanovleniya-na-66108408/>
4. Вильбер Дональд. Н. Ма'мориэ Ислами дар доурејэ Ильханион. Аударған Абдолла Фариод. Техран: Моджарад, 1346 г. (1968), 333 с. (fars dil.).
5. Воронина В.Л. Архитектура средневекового Ирана // Всеобщая история архитектуры. Т.VIII. Москва: МГУ, 1969, с.136-169.
6. Грабер А. Хонархойэ таджасми. 442-751х/1050-1350м // Тарихэ Иран аз омаданэ салжуқион та форупошиэ даулатэ ильханион. Печухешэ донешгахэ Кембридж. Техран: Амир Кабир, 1371 г.х. (1993), с.46-63 (fars dil.); Грабар, 1993, с.116.
7. Жанибеков О. Жолайрыкта. Алматы: Рауан, 1995, 163 с. (qazax dil.).
8. Истахри, Абу Исхак. Масолек ва мамолек. Техран: ВТНК. 1347 г/х. (1969), 237 с. (fars dil.).
9. Кастанье А.И. Древности киргизской степи и Оренбургского края. Оренбург, 1911, 242 с.
10. Книга Марко Поло. Москва: Гос. Изд-во Географ. Литературы, 1956, 359 с.
11. Кызласов И.Л. Пратюркские жилища. Обследование саяно-алтайских древностей. Москва - Самара, 2005, 96 с.
12. Маргулан А.Х., Акишев К.А, Кадырбаев М.К, Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Гылым, 1966, 328 с.
13. Мавзолей Кесене или Башня Тамерлана// <http://oksmih.livejournal.com/218026.html>).
14. Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1987, 235 с.
15. Палолези. Та'сирэ ма'мориэ конбадэ Солтаниейэ Иран бе сохтемонэ конбадэ Санта Мария дел Фиориэ Италия / Пер. Реза Касой. Техран: Моджарад, 1361 г.х. (1983), 45 с. (fars dil.).
16. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Алматы: Гылым, 1993, 248 с.
17. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Яссави. Алматы: Онер, 1989, 264 с.
18. Феодоров-Давыдов Г.П. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и Золотоордынских городов. Москва: Искусство, 1976, 322 с.
19. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. Алматы: Наука, 1997, 225 с.
20. Хуг Дж. Хонарэ ма'мори дар сарзаминхой ислами / Пер. Парвиз Варжованд. Техран: Тегеранский университет, 1348 г.х. (1970), 294 с. (fars dil.).

Kuranov Artyom

*Filologiya elmləri namizədi, müstəqil tədqiqatçı
(RUSİYA FEDERASIYASI, Moskva şəh.)*

QAFQAZ ALBANİYASI: BİR DAHA ALBANLAR VƏ UDİNLƏR / UTİLƏR HAQQINDA

Annotasiya. Bu məqalədə müəllif Qafqaz Albaniyasının ən qədim avtoxton tayfalarından biri olan udinlərin Qafqaz-Alban tayfalarının birliyində yeri və roluna dair bir sıra mübahisəli məsələləri, habelə onların, əsasən, Kür çayının sağ sahilində məskunlaşdıqları ərazi ilə bağlı məsələni nəzərdən keçirir. Məqalədə Qafqaz Albaniyasının tarixini işıqlandıran bir çox müasir erməni müəlliflərinin birtərəfliliyi, qərəzliliyi və qeyri-obyektivliyi göstərilmişdir. Müəllif eyni zamanda bir sıra tanınmış alimlərin udinlərin tarixən Kür və Araz çayları arasındakı ərazidə yaşamaları, Qafqaz-Alban dili və yazısının qədim udin dilinə aid olması barədə fikirlərini dəstəkləyir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, albanlar, Utik, udinlər/utilər, udin dili

Keywords: Caucasian Albania, Albanians, Utik, the Udis/Utians, the Udi language

İlk yazılı mənbələrdən başlayaraq Qafqaz Albaniyasının adı Xəzəryanı və digər tayfa və millətlərin birliyindən ibarət olan, “Ermənistandan, eləcə də şimaldan köçəri tayfaların hücumlarına müqavimət göstərmək üçün qüvvələri birləşdirmək” məqsədilə konfederativ ittifaq kimi yaranmış ölkə kimi çəkilir [Тревер, 1959, c.56]. Bu, eyni zamanda uzunmüddətli mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın nəticəsini təşkil edib [Аликберов, Мудрак, 2019, c.213-231].

Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil olan tayfalar arasında udinlərin adı qədim mənbələrdə ilk dəfə e.ə. V əsrdə Herodot tərəfindən çəkilir. Albanların adı isə ilk dəfə e.ə. IV əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq qədim yazılı abidələrdə çəkilir. Utilər/udinlər adı həm etnik ad, həm də Otena/Uti/Utik vilayətinin adı kimi istifadə olunur. Antik dövrdə utilərin/udinlərin məskunlaşdıqları ərazi məsələsinə və öz növbəsində, Patroklun hesabatından yararlanan qədim tarixçilərin məlumatlarına əsaslanmış bir çox tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərinə toxunan K.V.Trever vurğulayır ki, Patrokl Xəzər sahilini yalnız dənizdən tədqiq etmiş və buna görə də “sahilyanı dağlıq rayonlarda yaşayan utilərin yalnız həmin hissəsi ilə tanış ola bilmişdir, halbuki adıçəkilən tayfanın əsas hissəsi Kür çayının sol və sağ sahillərində (Alazan çayının mənsəbindən aşağıda) məskunlaşmışdı” [Тревер, 1959, c.44].

Qədim mənbə tədqiqatçıları Albaniya ölkəsinin tayfalar birliyi kimi formalaşmasını e.ə. IV–III əsrlərə aid edirlər. Buna baxmayaraq, yazılı abidələrdən əldə edilən məlumatlar müasir erməni müəlliflərinin Albaniyanın vahid dövlət kimi yalnız e.ə. I əsrdə yarandığını iddia etməsinə mane olmur. Bu baxımdan A.A.Akopyanın nöqteyi-nəzəri səciyyəvidir. O müəllifi olduğu məqalələrin birinin ilk abzasında e.ə. I əsri göstərir, daha sonra ikinci abzasda yazır ki, “artıq e.ə. III əsrdə Dərbənd keçidinin “albanlar” ölkəsinin şimal-şərq sərhəd xətti kimi təmsil olunduğu fərziyyəsini başqa bir əsərində əsaslandırmışdır” [Акопян, 2015, c.129-130].

Müasir erməni tarixçiləri bu gün hər vasitə ilə udinləri Cənubi Qafqaz və Qafqaz Albaniyasının tarixindən çıxarmağa, silməyə, bir çox tanınmış alimlərin qeyd edilən regionda udinlərin təxminən son III minillikdə mühüm rolu və əhəmiyyətli yeri barədə fərziyyələrini təkzib etməyə çalışırlar. Albaniyanın şimal-şərq sərhədləri alimlər arasında ümumiyyətlə mübahisə mövzusunə çevrilməmişdir, bunu cənub sərhədi, konkret olaraq Kür çayının sağ sahili haqqında söyləmək olmaz.

Bu məsələyə Q.Ayvazyanın yanaşması olduqca səciyyəvidir. O, nəşrlərinin birində tanınmış sovet alimlərinin (K.V.Trever, N.V.Piqulevskaya, Z.İ.Yampolski, Q.A.Klimov, O.İ.Vinoqradov, A.Q.Şanidze, İ.M.Dyakonov, Q.A.Melikişvili, L.Qumilyov, V.Qukasyan, İ.Petruşevski, Yu.B.Koryakov, İ.Q.Əliyev, R.Məlikov, V.N.Leviatov, Z.Bünyadov, A.P.Novoseltsev), erməni alimlərinin (A.S.Vartapetov, K.P.Patkanyan, İ.A.Orbeli, N.Q.Adonts, S.T.Eremyan, Qr.Xaratyan), erməniəsilli amerikalı tədqiqatçıların (R.Q.Syuni, Leo (A.Q.Babaxanyan), D.Burnutyan), digər xarici tədqiqatçıların və müəlliflərin (H.Hübsman və Y.Markvart, R.Hyusen, V.Şultse, erkən orta əsrlərdə yaşamış suriyalı müəllif Psevdo-Zəkəriyyə Ritor və ərəb müəllifləri) fikirlərindən sitat gətirir. Həmin fikirlərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Kürün sağ sahilində: Utikdə, Artsaxda, Xaçendə və qismən də Sünikdə alban dilində danışan Qafqaz-Alban mənşəli avtoxton tayfalar yaşamışlar və eyni zamanda bu müəlliflərin əksəriyyəti udinləri/utilləri albanlarla, udin dilini isə alban dili ilə eyniləşdirir. Bununla yanaşı, o, məqaləsinin sonunda yazır: “1960–1980-ci illərdə Ermənistanda albanşünaslıq elmi daha da inkişaf etmişdir. A.Mnatsakanyan, B.Ulubabyan, Q.Svazyan, Ş.Smbatyan, A.Akopyan və başqalarının sanballı monoqrafiyaları işıq üzü görmüşdür. Bu müəlliflərin əsərləri çox mülahizə edilmiş və dərinlən əsaslandırılmışdır. Həmin əsərlərdə ümumi məqsəd sağ sahilə yerləşən “Albaniya” adlanan diyarın ərazi, siyasi, mədəni, etnik və dini baxımdan Şimal-Şərqi Ermənistan olduğunu göstərməkdən ibarət olmuşdur. Erməni tədqiqatçıları həmçinin dəlil gətirərək sübut edirlər ki, qədim dövrlərdə Kür çayı Albaniya ilə Böyük Ermənistan arasında siyasi sərhəd olmuş, eləcə də sağ sahilin – erməni Albaniyasının əhalisi əzəldən, yəni qədim erməni etnosunun yarandığı andan erməni olmuşdur. Erməni tarixçiləri sərt ideoloji konfrontasiya şəraitində, əsasən, elmlilik prinsiplərinə sadıq qalmağa nail olmuşlar... Onlar öz əsərləri ilə... erməni Albaniyasının (Kür çayının sağ sahili) və onun sol sahilində yerləşən Albaniyanın tarixi və mədəniyyəti sahəsində ümumdünya elminin məlumatlarını əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşdirmiş və genişləndirmişlər” [Айвазян, 2016, с.3-24].

Əgər bu müəlliflərin “sağ sahilə yerləşən “Albaniya” adlanan diyarın ərazi, siyasi, mədəni, etnik və dini baxımdan Şimal-Şərqi Ermənistan olması faktını göstərmək”dən ibarət olan ümumi məqsədi əvvəlcədən müəyyən edilibsə, hansı “mülahizə edilmədən”, “dərin əsaslandırmadan” və “elmlilikdən” söhbət gedə bilər?!

Daha bir fakt xüsusilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, müəllif “Bu müəlliflərin əsərləri çox mülahizə edilmiş və dərinlən əsaslandırılmışdır” və “elmlilik prinsiplərinə sadıq qalmağa nail olmuşlar” ifadələrini işlətməklə, görünür, yuxarıda qeyd edilmiş qrupa daxil olan alim və tarixçilərin tədqiqat və nəşrlərində bütün bu sadalanan prinsiplərin olmamasını vurğulayır.

Q.Ayvazyan həmin məqalədə “udin etnosunun Ermənistanda da yaxşı tanındığını və tədqiq edildiyini” hesab edir və nümunə kimi haşiyədə A.A.Akopyandan və onun “Albaniya-Aluank yunan-latın və qədim erməni mənbələrində” əsərindən sitat gətirir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, “udin etnosunun tarixi üzrə sərraf” həmin əsərdə udinləri qədim və erkən orta dövrlərdə Hörmüz boğazı sahillərində, Xəzəryanı rayonlarda, Qərbi Albaniyada, Dərbənddən şimalda yerləşdirmişdir. Bundan başqa, o güman edir ki: “Şərqi Qafqaz dillərindəki “uti” (“udi”) termini etnik vahidləri, yerli və ya yad tayfaları (İran xalqlarının “arilər” və “anariaklar” tayfaları kimi) göstərmək üçün çox əlverişli olan müəyyən anlayışı ifadə edir, nəticədə o (termin), bir sıra ləzgidilli tayfaların və ya onlara qonşu tayfaların adına çevrilmişdir. Hər halda, sahilyanı Dağıstanda iki tayfanın və Qərbi Albaniyada bir tayfanın bu cür adlandırıldığına şahidi oluruq (əgər müasir udinlərin qədim dövrdə elə həmin Qutqaşen – Şəki bölgəsində yaşamış alban tayfalarından birinə aid olduqlarını mümkün qədər fərz etsək)” [Акопян, 1987, с.80]. A.A.Akopyanın udinləri yerləşdirməkdən imtina etdiyi yeganə yer, özünün yazdığı kimi, “Böyük Ermənistan çarlığının şimal-şərqindəki Utik vilayətidir”. O, “udin” etnonimi ilə Utik əyalətinin adı arasındakı əlaqə məsələsini nəzərdən keçirməklə, bu terminlərin səs və qrafik uyğunluğunu və “bir çox tədqiqatçıların “Utik” toponiminin Kürün həm sol, həm də sağ sahilində yaşamış qədim udinlərin/ utillərin adından götürüldüyünü təkzibolunmaz fakt hesab etmələri” ilə bağlı fikri təsdiqləyərək “bizi bu cür eyniləşdirməyə ehtiyatla yanaşmağa məcbur edən üç tamamilə qeyri-ciddi halı qeyd edir”. Eyni zamanda o belə qənaətə gəlir: “Hər halda, e.ə. IV əsrdən başlayaraq Utik əyalətinin ərazisində qeyri-erməni, həmçinin

udin əhalisinin yaşamasından danışmaq olmaz". Vilayətin adının izahına gəldikdə isə o qeyd edir: "Utik vilayəti öz adını sol sahilə yaşayan udinlərlə/utilərlə üzbəüz yerləşdiyinə görə almışdır" [Акопян, 1987, c.81-83]. O, əsərinin "Nəticə" hissəsində vurğulayır: "26 alban tayfasına qədim və orta əsr mənbələrindən məlum olan kaspilər, qarqarlar, mikilər və utilərin də daxil olması barədə ayrı-ayrı tədqiqatçıların rəyi mənbə məlumatlarının ümumi təhlili ilə təsdiqlənir". Lakin o, dərhal sonra udinlər üçün iltifat nümayiş etdirir: "Doğrudur, utilərlə bağlı düzəliş edilməlidir. Alban çarlığının qonşuluğunda eyniadlı ləzgidilli tayfaların məskunlaşması haqqında material Albaniyanın mərkəzi hissəsində, müasir udinlərin yaşadığı ərazidə də qədim alban tayfası olan utiləri/udinləri dirçəltməyə imkan verir" [Акопян, 1987, c.273].

A.A.Akopyanın Qafqaz Albaniyasına və albanlara qarşı münasibəti müəllifi olduğu əsərin III fəslində Movses Dasxurantsinin "Albaniya tarixi" adlı əvəzsiz tarixi əsərini təhlil edərkən və qiymətləndirərkən də aydın şəkildə özünü büruzə verir [Акопян, 1987, c.150-272]. Qeyd edək ki, demək olar, bütün erməni tədqiqatçıları "Albaniya tarixi" əsərini əvəzsiz qədim erməni mənbəyi kimi təsnif edirlər. Müəllif başlanğıcda habelə sübut edir ki, bu, əslən erməni yazılı abidəsidir və erməni tərəfindən qədim erməni dilində yazılmışdır. Daha sonra o, köçürücülər tərəfindən bu mənbəyə daxil edilmiş çoxsaylı dəyişiklikləri, düzəlişləri və əlavələri, o cümlədən Albaniyanın maariflənmə (yəni xristianlığı qəbul etməsi) dövrünü sadalayaraq təhlil edir və zamanı apostol dövründən Ermənistanın xristianlaşdırılmasından sonrakı dövrə çəkir. O həmçinin ziddiyyətlərin olduğunu və onları "əsərin müəllifinə aid etməyin mümkün olmadığını" qeyd edir. Daha sonra o, Movses Dasxurantsinin müəyyən hissələri, ən mühüm məlumatları digər erməni mənbələrindən (Movses Xorenatsi və b.) götürdüyünü göstərir, sonda isə müəllifi "Albaniya kilsəsinin tarixçisi, müdafiəçisi" olmaqla, "alban dünyagörüşü" nə mübtəla olmaqla və buna görə də digər erməni mənbələrindən götürülmüş məlumatlara "alban ideyalarını", Albaniyanın və Alban kilsəsinin müstəqilliyini təbliğ edən əhəmiyyətli dəyişiklikləri həyata keçirməkdə ittiham edir. A.A.Akopyanın təqdim etdiyi materiallardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, köçürücülər orijinal mətnin üzünü köçürməmiş, onu "redaktə etmişlər" və ya ona "düzəliş etmişlər", əslində isə, onlar "Albaniya tarixi" əsərində göstərilən faktları məqsədyönlü şəkildə təhrif etmişlər və bu təhriflərin edilməsi hələ "Albaniya tarixi" əsərinin protoqrafı ilə işləyən ilk surət çıxarandan başlamışdır. A.A.Akopyan "Albaniya tarixi" əsərinə yalnız yad, düşmən, saxtalaşdırılmış mənbəyə uyğun olan xüsusiyyətlər verir. Onun təhlilini və qiymətləndirməsini oxuyanda yalnız bu nəticəyə gəlmək olar: mötəbərlikdən, yəni qədim erməni dilində bizə gəlib çatmış "Albaniya tarixi" əsərinin mətninin həqiqiliyindən danışmaq lüzumsuzdur. O, əslində, "Albaniya tarixi" əsərini bir mənbə kimi məhv edib! Onun izahından belə məlum olur ki, erməni köçürücüləri orijinaldan ermənilərə lazım olan müəyyən bir şey yaratmışlar, yəni bizə gəlib çatan variantlar Movses Kalankatuatsinin və ya Movses Dasxurantsinin əsəri deyil, Lunkianos və digər köçürücülər tərəfindən tərtib edilmiş və mühüm dəyişikliklərə məruz qalmış müəyyən mətnidir. Belə olan halda güman etmək olar ki, əsərin orijinalı, onun qədim erməni və ya alban dilində yazılmasından asılı olmayaraq, ermənilərə və erməni kilsəsinə lazım olmamış və buna görə də məhv edilmişdir və ya o qədər dərində gizlədilmişdir ki, onu aşkar etmək ehtimalı azdır. Daha bir məqamı qeyd etmək lazımdır. Bütün bu təhriflərin "düzəlişlər", "əlavələr", "ixtisarlar" və s. şəklində olması və təsdiqi belə deməyə əsas verir ki, müasir erməni alimləri (Ş.Smbatyan, A.Mnatsakanyan, B.Ulubabyan və b.) görünür, köçürücülərin apardıqları işləri yetərli hesab etmir, eyni şeyi "təfsirlər" və "şərhlər" şəklində "Albaniya tarixi" əsəri üçün davam etdirirlər. Bu isə yalnız bir məqsədə xidmət edir: Qafqaz Albaniyasının və Alban kilsəsinin Cənubi Qafqaz tarixindəki yerini və rolunu alçaltmaq və bununla da bütün ermənilərə aid olan hər şeyi göylərə qaldırmaq [Смбатян, 1984, c.176-240].

Cənubi Qafqaz və Qafqaz Albaniyasının tarixində albanların və udinlərin yeri ilə bağlı məsələyə gəlincə, bu problemlə bağlı nüfuzlu alimlərin fikirlərini bir daha xatırlatmaq yerinə düşər. Q.A.Klimov yazır: "Erməni ənənəsi tarixi albanları müasir udinlərlə eyniləşdirir" [Климов, 1967, c.69]. A.P.Novoseltsev əsərlərindən birində yazır: "IV əsrdə baş vermiş hadisələrdən sonra Albaniyanın siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi bir sıra səbəblərdən dolayı Kür çayının sağ sahilinə – Girdiman və Utik vilayətinə köçdü. Burada Albaniyanın yeni paytaxtı – hökmdar Vaçe tərəfindən əsas qoyulmuş Partav şəhəri yaranır...". Bunun səbəblərdən biri kimi o hesab edir: "Çoxmillətli Alban çarlığında, görünür, V əsrə qədər bu dövlətdə hegemon ola biləcək

millət olmamışdır. Bu cür rol Kür çayının sağ sahilində yaşayan əhalinin payına düşür. Burada V əsrdə yerli dillərdən birində yazı və ədəbiyyat yaranmışdır” [Новосельцев, 1991, c.15]. Bununla belə, bizə elə gəlir ki, Albaniyanın mərkəzinin Kür çayının sağ sahilinə köçməsi çayın sağ və sol sahillərində yaşayan əhali arasında etnik-mədəni və qohumluq əlaqələri də daxil olmaqla, sıx əlaqələr və münasibətlər olmadan qeyri-mümkün olardı. Yerli dildə, konkret olaraq protoudin dilində yazı və ədəbiyyatın yaranması isə bəzi müasir erməni alimlərinin həmin vaxta qədər Utik və Artsax əhalisinin tamamilə erməni və ya erməniləşdiyi barədə təbliğ etdiyi fikri təkzib edir. Bundan başqa, Albaniyanın mərkəzinin Kür çayının sağ sahilinə köçməsi və alban/protoudin dilində yazının yaranması faktı udinlərin/albanların çayın həm sağ sahilində, həm də sol sahilində həmişə yaşadıklarını və aralarında əlaqələrin kəsilmədiyini sübut edə bilər. Bu nöqtəyi-nəzər, zənnimizcə, S.T.Eremyanın mövqeyi ilə üst-üstə düşür. O yazır: “...V əsrin ikinci yarısında Utik vilayətində Albaniyanın yeni paytaxtı – Partav şəhəri yarandı. Partav şəhəri vilayət kimi ölkədə mərkəzi mövqe tuturdu. Partav şəhərinin və onun şəhər ərazisinin – Utik vilayətinin danışq dili uti, yəni günümüzə qədər gəlib çatmış udin dili olmuşdur. IX–X əsr ərəb tarixçiləri və coğrafiyaşünasları Partava şəhərinin və onun vilayətinin dilini arran, yəni alban dili adlandırmışlar, belə ki, “Arran” etnocoğrafi termini həmin “Alvan”, “Alban” adlarının digər formasıdır. Deməli, günümüzə qədər gəlib çatmış udi dilinin Qafqaz-Alban dilinə aid olması ilə bağlı çoxdan mövcud olan fikri düzgün hesab etmək olar. Bununla yanaşı, düşünmək olar ki, “albanlar” bir sıra tayfaların birləşməsinə əhatə edən toplu termdir, bu tayfalardan ən böyüyü utilər və ya udinlərdir, onlardan bir neçə mini günümüzə qədər gəlib çıxmışdır” [Еремян, 1958a, c.327]. S.T.Eremyan birmənalı olaraq güman edir: “Albaniyanın əhalisi etnik tərkibinə görə çox qarışıq olmuşdur. Alban çarlığının özünün, yəni sol sahildə yerləşən Albaniya ərazisinin əsas əhalisini milliyyət kimi təşəkkül tapmış, böyük ehtimalla, özlərini utilər (udinlər) adlandıran albanlar təşkil etmişdir” [Еремян, 1958c, c.303].

Bununla belə, alimlər üçün Qafqaz Albaniyasının tərkibindəki tayfaların həqiqi sayı və mənbələrdə qeyd olunan tayfa adlarının, əslində, müəyyən bir qrupu digər tayfadan, hətta həmtayfasından fərqləndirən əhali qruplarının adları olması deyil, onların nə dərəcədə qədim etnonimlər olması məsələsi hələ də açıq olaraq qalır. Buna iki bariz nümunə çəkmək olar. Strabon “anariaki” tayfa adını Utilər ölkəsindəki Anariaka şəhəri kontekstində qeyd edir. K.V.Trever və digər alimlər təfsir variantlarından birinə görə, sözügedən termini etnik deyil, İran dillərində danışmayan tayfaları ifadə edən toplu termin hesab edirlər. Başqa bir nümunə kimi Uti vilayətində yaşayan sevordik tayfası haqqında məlumatı göstərmək olar. Orta əsr mənbələrində Uti vilayətinin ərazisində yaşamış sevordik tayfasının adı çəkilir. Tədqiqatçılar bu tayfanın adı ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr irəli sürmüşlər. Belə ki, S.T.Eremyan Albaniya sakinlərinin ərəblərə qarşı mübarizəsi ilə bağlı yazır: “752-ci ildə sevordilər (ehtimal ki, indiki ayrumlar) üsyana qalxdılar...” [Еремян, 1958b, c.535]. Sevordiklər ilə Zaqafqaziyada məskunlaşan macarların bir hissəsi arasında əlaqənin mövcudluğunu güman edən V.F.Minorski ilə razılaşmayan İ.Q.Semyonov sevordikləri I Xosrovun dövründə Zaqafqaziyada məskunlaşmış əsir savirlərin, alanların və bulqarların nəslə hesab edirdi [Семёнов, 2015, c.238]. Məşhur fransız şərqşünası Rene Qrusse isə “Qədim Ermənistan tarixi” kitabında IX əsrdə baş vermiş hadisələr və ərəblərə qarşı mübarizə ilə bağlı sevordiklərin adını dəfələrlə çəkərək yazır: “Həmin Aquaniyada, Uti vilayətində, Kür çayının sağ sahilində, qərbdə Şamxor və Quqark sərhədləri ətrafında və cənubda Artsax sərhədləri yaxınlığında mənşəyi haqqında çox az məlumat olan (ermənidirlər, yoxsa gürcülər?), xristian inancına olduqca sadıq olan iztirablı bir xalq yaşayırdı. Bu xalqı sevordik (“Qara saplar”) adlandırırdılar. Sevordiklərin Xaxbat və Sanaxindəki monastırları məşhur idi və bu xalqın bir çox hökmdarları ərəblərin əli ilə şəhid olmuşdular” [Груссе, 2022, c.406]. R.Qrusse sevordikləri cəsur, sərt dağlı xalq kimi təsvir etmişdir. Döyüş baltaları onları heybətli döyüşçülərə çevirirdi, başçıları isə Uti vilayətinin knyazı Stepanos Kun (F.Məmmədovanın əsərində Stepan Klia kimi verilmişdir) idi. Onunla ərəb xəlifəsi Mütəvəkkil arasında xüsusi çəkişmə yaşanırdı. Lakin bu sualın cavabını, zənnimizcə, X əsrdə yaşamış erməni müəllifi Vardanın vasitəsilə tapmaq olar. O, knyaz Stepan Klianın adını öz əcdadından götürdüyü Sevko-Ordik nəslindən olması barədə məlumat verir. Bu isə sevordikin etnonim deyil, nəsil adı olduğu anlamına gələ bilər. R.Qrussenin bu mövzuda ermənilərin və ya gürcülərin adlarını nə üçün çəkməsi aydın deyil. Çətin ki, əsərlərində daim erməni mənbələrinə istinad

edən bu cür görkəmli ermənişünas alim Vardanın salnaməsi ilə tanış olmasın! Yoxsa, R.Qrusse Uti əyalətinin knyazının və onun həmvətənlərinin utilərdən/udinlərdən ola biləcəyi ehtimalını qəbul etmir?!

Sinay palimpsestlərinin aşkarlanması və deşifrə edilməsi proudin dilində dövlət yazısının və ədəbiyyatının yarandığını əsaslı şəkildə təsdiqləmişdir. Qafqaz Albaniyasının tarixini ətraflı şəkildə tədqiq edən Y.Cəfərov qeyd edir: “Aranda (Şimali Azərbaycan) min illər boyu substrat qafqazdilli etnik massivlə mənşə və dil baxımından bağlı olan tayfa icmaları (albanlar, gellər, leqlər, utilər, qarqarlar, tsodlar, mikilər, balaslar və s.) hökmranlıq etmişlər”. O, sonra udi və alban dillərini eyniləşdirərək qarqar ləhcəsinin uti (alban) dilinin dialekti olduğu qənaətinə gəlir (“V əsrin əvvəllərində uti (alban) dilinin “boğaz” qarqar dialektində əlifbası qədim udin dilinin zəngin fonetikasını (52 hərf) əks etdirən milli yazı yaradılmışdır. Bu yazı ərəb istilasına (VII əsr) və alban etnik icmasının etniksizləşdirilməsinə qədər (X –XI əsrlər) mövcud olmuşdur” [Джафаров, 2021]).

Q.A.Klimov “qarqar dili”nin (bu dil üçün Mesrop Maştots və onun aqvan əməkdaşları tarixi ənənəyə əsasən yazı yaradıblar) ya qədim udin dialektlərindən biri, ya da udin dili ilə yaxın qohum olması” haqqında fərziyyələrini dəstəkləyərək vurğulayır: “Nəticələr göstərir ki, aqvan mətninin statistik strukturu udin dilinin mətninin statistik strukturuna çox yaxındır və eyni zamanda ən yaxın qohum ləzgi dillərinin müvafiq parametrlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir (S.Bejanov tərəfindən “İncil”in udin dilinə edilmiş tərcüməsinin mətni statistik işlənmişdir)” [Климов, 1967, с.72].

V.Şultse Sinay palimpsestlərinin materiallarının deşifrəsinin nəticələrinə əsaslanaraq Qafqaz-Alban dilinin udin dilinə daha çox uyğun gəldiyini təsdiqləyə də, bununla bağlı müəyyən şübhələri hələ də qalmaqdadır: “Bu gün ümumi “alban” ənənələrinin nəsiləri, yəni Şimali Azərbaycanın Nic və Vartaşen/Oğuz kəndlərində yaşayan udinlərin nə üçün özlərini *udixo ~ udiux* (yəni udinlər) adlandırmaqları ilə bağlı məsələ açıq olaraq qalır” [Schulze, 2018, pp.288-311].

A.K.Alikberov alban dili haqqında danışarkən qeyd edir: “İndi mənbələrin alban dili dedikdə dəqiq olaraq nəyi başa düşdükləri ilə bağlı heç bir şübhə qalmır: bu, alban palimpsestlərində yazılmış dil olmuşdur və V–VIII əsrlərdə Albaniyanın ədəbi və qismən inzibati həyat sahələrində məhz bu dil üstünlük təşkil etmişdir” [Аликберов, 2015, с.86].

Sinay palimpsestləri nəşrinin redaktorları Qafqaz-Alban mətnlərini VII əsrdən X əsrə qədər olan dövrə aid edirlər və gec tarixin daha çox ehtimal olunduğunu hesab edirlər (I-32) [Майсак, 2010, с.95]. Beləliklə, palimpsestin materialları və redaktorların bu qənaəti bir çox tədqiqatçıların Qafqaz Albaniyasının vahid dövlət kimi mövcudluğu başa çatdıqdan sonra VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qafqaz-Alban dilinin və yazısının istifadəsinin dayandırılması ilə bağlı qənaətlərini təkrar edir.

Beləliklə, elmi ictimaiyyətdə dövlətin süqut etməsindən sonra alban kilsələrində ibadətin tamamilə erməni dilində aparılması, yazının unudulması və bu səbəbdən də Qafqaz-Alban dilində olan kitabların üzünün daha köçürülməməsi, həmin dövrə qədər yaradılmış əlyazmaların tamamilə məhv edilməsi ilə bağlı mövcud olan fikirlər həqiqəti əks etdirmir. Sinay palimpsestlərinin aşkarlanmasına və deşifrə edilməsinə qədər alimlərin ixtiyarında olan az sayda alban dili materialı (arxeoloji tapıntılar: şamdanlar, altlıqlar/pyedestallar və s. üzərində alban yazıları, alban aylarının adları – udin təqvimi) isə alban yazısının cəmiyyətin gündəlik həyatının təşkilinin yüksək relevant seqmentlərində istifadə olunmağa davam etdiyini, yəni Qafqaz-Alban dilinin təkcə Alban kilsəsinin və elitasının dili olmadığını təsdiq edirdi.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, V.Şultsenin müəllifi olduğu “Towards a History of Udi” əsərində səsləndirdiyi etirafı tamamilə obyektiv və əsaslı hesab etmək olar: “Bu gün əlimizdə 1500 il əvvəl danışılan udin dilinin variantı haqqında hərtərəfli məlumatların olması bu dili tarixən faktlar əsasında daha çox sənədləşdirilmiş Şərqi Qafqaz dilinə çevirir (xatırladaq ki, bu dil ailəsinə daxil olan hər hansı bir digər dil üzrə faktlar əsasında ən erkən sənədləşdirilmiş mənbə, ən yaxşı halda, XVII əsrə aiddir)” [Schulze, 2005, pp.55-91].

ƏDƏBİYYAT:

1. Айвазян Г. К вопросу об этногенезе армян Азербайджана в свете албано-удинской проблематики / Сб. Историко-культурный вклад армян Гардмана и Ширвана (история и современность). Ереван, 2016.
2. Аликберов А.К, Мудрак О.А. Исторические названия Албания, Алуанк и Алан в пространстве кросскультурной коммуникации / Вопросы ономастики. 2019. Т.16.
3. Аликберов А.К. Народы и языки Кавказской Албании. О языковом континууме как альтернативе койне. Язык письменности и «язык базара» / Сб. статей «Albania Caucasica». Т.1. М. 2015, с.81-116.
4. Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987.
5. Акопян А.А. К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата) / Сб. статей «Albania Caucasica». Т.1. М., 2015, с.129-147.
6. Груссе Рене. История древней Армении. М., 2022.
7. Джафаров Ю. История – корень современности / Интервью. Информационное агентство Turan. 6 июня 2021.
8. Еремян С.Т. Азербайджан (Албания) в период арабского владычества / Очерки истории СССР (III–IX вв.). М., 1958b.
9. Еремян С.Т. Идеология и культура Албании III–VII вв. / Очерки истории СССР (III–IX вв.). М., 1958a.
10. Еремян С.Т. Экономика и социальный строй Албании III–VII вв. / Очерки истории СССР (III–IX вв.). М., 1958c.
11. Климов Г.А. К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности // Вопросы языкознания, 1967, №3.
12. Майсак Т. К публикации кавказско-албанских палимпсестов из Синайского монастыря // Вопросы языкознания, №6, 2010.
13. Новосельцев А.П. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период / Сб. «К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении». Составитель: П.М.Мурадян. Изд-во Ереван. гос. университета, 1991.
14. Семёнов И.Г. Кавказ в политических отношениях Ирана с Византией и Тюркским каганатом в 556–591 годах // «Хазарский альманах», Т.13, Москва, 2015.
15. Смбатян Ш.В. Комментарии к изданию: Мовсэс Каланкатуаци. История страны Алуанк. Ереван, 1984.
16. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н.э. – VII в. н.э. М.-Л., 1959.
17. Schulze Wolfgang. Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity / Sprachen, Völker und Phantome. De Gruyter. 2018.
18. Schulze Wolfgang. Towards a History of Udi. International journal of diachronic linguistics, 2005, Vol.1, pp.55-91.

Qoşqarlı Qoşqar

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<https://orcid.org/0000-0002-8593-223>

BÖYÜK İPƏK YOLUNUN YARANMA TARİXİ

Annotasiya. Bu məqalə qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə təkə ticarət əməliyyatlarının deyil, həm də tarix elminə Böyük İpək Yolu (BİY) adı ilə daxil olmuş, şərqdə Çindən qərbdə Aralıq dənizinə qədər xalqlar arasında geniş mədəni-məlumat mübadiləsinin aparıldığı sabit beynəlxalq ticarət yolları sisteminin yaranması üçün tarixi şəraitin təhlilinə həsr edilmişdir. Məqalədə BİY-nin dörd müstəqil şəkildə formalaşmış regional ticarət yollarının birləşməsi kimi yaranma ideyası əsaslandırılır. Həmin ticarət yollarını Aralıq dənizi, Ön Asiya, Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərq kimi qeyd etmək olar. Onların hər biri vahid transkontinental yolda birləşmədən əvvəl öz tarixinə və formalaşma dinamikasına malik olmuşdur.

Açar sözlər: ipək, finikiyalılar, yunanlar, Əhəmənilər imperiyası, Selevkilər dövləti, Ptolemeylər dövləti, Mauriya dövləti və Çində Xan imperiyası

Keywords: silk, Phoenicians, Greeks, Achaemenid Empire, Seleucid state, Ptolemaic state, Maurya state and Han Empire in China

Böyük İpək Yolu (BİY) qədim dövrlərdə şərqdə Çindən qərbdə Aralıq dənizinə qədər Köhnə Dünya ölkələri arasında ticarət və mədəni-məlumat mübadiləsinin aparıldığı yollar sistemi kimi dərhal yaranmamışdır və özünün uzun tarixinə malikdir.

Artıq e.ə. I minillikdə şərqin mərkəzləşdirilmiş dövlətləri uzaq məsafəli ticarətin inkişafı üçün şərait yaratmışdılar. Burada təşəbbüsçülər qismində ticarəti inkişaf etdirmək məqsədilə Aralıq dənizi və Qara dəniz akvatoriyasında geniş yayılmış şəhər-koloniya sistemini yaradan finikiyalıları hesab etmək olar.

İqtisadiyyatının əsasını əkinçilik və maldarlıq təşkil edən Ön Asiya və Misirin əksər xalqlarından fərqli olaraq, finikiyalılar dənizə ümid edirdilər. Buranın təbiəti fərqli idi. Finikiyalıların yaşadığı, dənizlə Livan dağ silsiləsi arasındakı dar torpaq zolağı geniş çay vadilərinə, tarla və otlaqlar üçün yararlı münbit torpaqlara malik deyildi. Finikiyalılar üzüm və zeytun yetişdirirdilər. Şərab, zeytun yağı və bir də, sidr ağaclarının möhkəm oduncağı Finikiyanın Tir, Sidon, Bibl və başqa şəhərlərinin əsas ixrac malları idi. Ön və Mərkəzi Asiyanın bir çox şəhərlərinin ticarət yolları məhz bura – Aralıq dənizinin sahilində yerləşən Finikiya şəhərlərinə aparırdı. Finikiyalılar nəhəng, möhkəm gəmilər düzəltməyi öyrəndikdən sonra Aralıq dənizinin sahibinə çevrildilər. E.ə. II–I minilliyin sonlarında bütün Aralıq dənizi ticarəti Finikiya tacirləri tərəfindən idarə olunurdu. Bundan başqa, onlar Cəbəllütariq boğazından keçərək Atlantik okeanına çıxış əldə etdilər, buradan da zəngin qalay ehtiyatına sahib olan Britaniyaya, hətta Skandinaviyaya və Baltik dənizinə qədər gəlib çıxdılar. Onlar Baltik dənizindən kəhrəba gətirməyə başladılar [Всемирная история, 1955, с. 504]. Finikiyalılar şəxsi ticarətlərinin əlverişliliyi məqsədilə Kiçik Asiya, İspaniya, İtaliya sahillərində, Afrikanın adalarında və Aralıq dənizi sahillərində ticarət bazalarının dayacağı rolunu oynayan öz şəhər-koloniya sistemini yaratdılar. E.ə. I minilliyin əvvəllərində finikiyalılar həmçinin Qırmızı dənizin akvatoriyasına yiyələndilər [Азербайджан на шелковом пути, 2020, с.18].

Aralıq dənizi hövzəsində bütün vasitəçilik ticarətini ələ keçirən finikiyalılar Misirə və Ön Asiyaya bir çox xammal resurslarının əsas tədarükçüsünə çevrildilər və onların şəhərləri bu vasitəçilik ticarəti sayəsində qısa zamanda zənginləşdi. Eyni zamanda Finikiya şəhərlərinin özündə də bir çox sənət növləri, məsələn, toxuculuq, zərgərlik sənəti, şüşə istehsalı, metallurgiya və dulusçuluq sürətlə inkişaf edirdi. Onlar parçaları

qalıcı boya – purpurla boyamağı öyrənmişdilər. Finikiyalılar dəniz molyusklarından bu boyanın istehsalı ilə bağlı sirri uzun müddət gizlətməmişdilər. Bu cür bahalı al-qırmızı paltarları qədim Misir və Ön Asiya dövlətləri əhalisinin ən imtiyazlı təbəqələri geyinirdi.

Finikiyalılar şəffaf şüşə əldə etmək üçün də üsul icad etmişdilər. Belə şüşədən hazırlanmış qablar və muncuqlar bütün qədim dünyada məşhur idi və finikiyalılara böyük gəlir gətirirdi. Lakin finikiyalıların ən böyük ixtirası hər bir işarənin müəyyən bir səs ifadə etdiyi əlifba olmuşdu.

Finikiyalıların tarixi məziyyəti ondan ibarət idi ki, onlar Ön Asiya, əsasən, quru-çay ticarətini Aralıq dənizi ticarəti ilə birləşdirdilər və bununla da Cəbəllütariq boğazından, Avropa və Afrikanın Atlantik sahillərindən Mərkəzi Asiyaya və Hindistana qədər vahid ticarət-iqtisadi məkan yaratdılar [Всемирная история, 1955, с.496-503].

E.ə. VIII–VI əsrlərdə finikiyalılar güclənmiş yunanlar tərəfindən Aralıq dənizi və Qara dəniz akvatoriyalarından sıxışdırılıb çıxarılmayağa başladılar. Onlar finikiyalılar tərəfindən yaradılmış geniş dəniz ticarəti infrastrukturuna faktiki olaraq yiyələndilər və beynəlxalq dəniz ticarətini daha yüksək səviyyəyə qaldıraraq hər iki dənizin bütün sahilləri boyunca öz geniş şəhər-koloniya sistemini yaratdılar. Böyük yunan müstəmləkələşdirmə dövrü başladı. İspaniya və Şimali Afrikadan Kiçik Asiya, Krım və Qafqaz sahillərinə qədər Aralıq və Qara dənizlərin bütün sahilləri boyunca onlarla koloniya yarandı. Yunan kolonistlər sərfəli ticarət mübadiləsi yolu ilə, adətən, yerli tayfalarla sülh münasibətləri qurur və bu ticarətdən böyük gəlir əldə edirdilər. E.ə. VIII–VI əsrlərdə yunan şəhər-koloniyaçı yunan mədəniyyəti, dili və elminin geniş bir ərazidə yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

E.ə. VIII–VI əsrlərdə Kiçik Asiyanın qərbində yaranmış Lidiya dövləti beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynamağa başladı. Onun paytaxtı Sardi şəhəri beynəlxalq ticarət yollarının kəsişməsində yerləşməklə dünya ticarətinin mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Bu ticarətin miqyası o qədər böyük idi ki, alınmış mallar üçün universal ödəniş forması tələb olunurdu. Zəngin qızıl mədənlərinə malik olan midiyalılar dünyada ilk dəfə olaraq elektrik və qızıldan sikkələrin kütləvi istehsalını təşkil etmişdilər. E.ə. VI əsrin əvvəllərində şərqdə Lidiya Midiya ilə toqquşdu, lakin tezliklə sülalə nikahı yolu ilə hər iki dövlət arasında sülh bağlandı və Qalis çayı iki dövlətin sərhədi oldu [Алиев, 1960, с.243]. Nəticədə Ön Asiya və Aralıq dənizi beynəlxalq yolları faktiki olaraq vahid ticarət-iqtisadi məkanda birləşdi. Bu prosesi gələcək Böyük İpək Yolunun yaranmasının ilk mərhələsi kimi təyin etmək olar.

E.ə. VI əsrin ortalarında Midiya və Lidiya farslar tərəfindən devrildi və qısa müddətdə şərqdə Mərkəzi Asiya və Hindistandan qərbdə Misir və Kiçik Asiyaya, cənubda Hind okeanından şimalda Böyük Qafqaza qədər geniş ərazini əhatə edən nəhəng Əhəmənilər imperiyası yarandı [Дандамаев, 1985, с.12-52]. Bəşər tarixində ərazi baxımından hələ bu qədər nəhəng dövlətə rast gəlinməmişdir. Əvvəllər uzaq məsafəli beynəlxalq ticarət anlayışı artıq bir dövlətin daxilində həyata keçirilən ticarət hesab edilirdi. Belə nəhəng dövləti səmərəli şəkildə idarə etmək üçün ərazilərin inzibati quruluşu, əlaqələr sisteminin yaradılması, yerli hakimiyyət areallarının fəaliyyətinə nəzarət, iqtisadiyyat, ticarət və maliyyənin inkişafına şəraitin yaradılması baxımından yeni prinsiplər tələb olunurdu.

Əhəməni başçıları hökmdar I Daranın (e.ə. 522–486-cı illər) həyata keçirdiyi islahatlar sayəsində qeyd olunmuş bütün amilləri nəzərə alan idarəetmə sistemini yaratmağa müvəffəq oldular. Ticarətin inkişafına göstərdiyi marağa görə I Daranı müasirləri “tacir” adlandırırdılar [Редер, Черкасова, 1979, с.246]. Əhəmənilər onlardan əvvəl formalaşmış beynəlxalq ticarət əlaqələri sistemini qoruyub saxlamışdılar. Aralıq dənizinin şərq sahillərində yerləşən yunan və finikiya ticarət-sənətkarlıq şəhərlərini nəzarətə götürən farslar, demək olar ki, onların daxili işlərinə qarışmır, burada sənətkarlığın və ticarətin inkişafına təkan verirdilər. Bundan başqa, Əhəməni dövlətinin mövcudluğu finikiyalıları Ön Asiya malları ilə müntəzəm olaraq təmin edirdi. Onlar həm də yunan tacirlərinə qarşı farslardan siyasi dəstək alırdılar və farsların köməyi ilə yunanalardan qisas almağa və Aralıq dənizi ticarətində öz mövqelərini bərpa etməyə ümid edirdilər. Sardi, Babil, Ekbatan və başqa şəhərlər ticarət mərkəzləri kimi öz mövqelərini qoruyub saxlamışdı. Farslar satrapları ilə təcili və daimi əlaqəni təmin etmək məqsədilə daşla döşənmiş xeyli gözəl yollar salmışdılar. Bu yolları “həşəmətli yollar”

adlandırırdılar. Burada bir-birindən 20-25 km məsafədə stansiyalar qurulmuşdu ki, həmin stansiyalarda atları dəyişdirmək, dincəlmək və “estafet” prinsipindən istifadə etməklə yükləri, hökmdar fərmanlarını və s. mərkəzdən çox uzaqda yerləşən satraplıqlara çatdırmaq mümkün idi. Əsas magistral Suzdan Kiçik Asiyanın sahilində yerləşən Efes şəhərinə gedən yol hesab olunurdu. Bu yolun uzunluğu 2400 km-ə çatırdı və Herodotun sözlərinə görə, çaparlar bu yolu cəmi yeddi günə qət edirmişlər [Геродот, V, 52-54]. Geniş infrastruktura malik mühafizə olunan “həşəmətli yollar” dünya ticarətində yeni bir hadisə idi və ticarətin əhəmiyyətli inkişafına töhfə vermişdi.

Farslar dəniz yollarını da unutmamışdılar. I Daranın tapşırığı ilə fars dəniz səyyahı Skilak İnd çayının mənsəbindən Qırmızı dənizə qədər Hind okeanı boyunca səyahət etdi. I Daranın əmri ilə Nil çayını Qırmızı dənizlə birləşdirən kanal qazıldı. Bundan sonra Hindistan malları qısa yolla birbaşa Aralıq dənizinə daşınırdı. Bu, BİY-nin ikinci mərhələsinin yaranmasının başlanğıcı oldu.

Əhəmənilər dövlətində ticarətin inkişafında böyük rolu I Daranın maliyyə sahəsində apardığı islahatlar oynadı. O, nəhəng imperiyanın pul sisteminin əsasını təşkil edən 8,4 qram ağırlığında “darik” qızıl sikkəsini dövriyyəyə buraxdı. Bu sikkələrin tərkibində qızılın çox olması (97%) onlara bir neçə əsr ərzində beynəlxalq ticarətdə əsas qızıl sikkə rolunu oynamağa imkan verdi [Дандамаев, 1989, с.141].

Kiçik Asiyadan Mərkəzi Asiyaya və Hindistana qədər bütün ticarət üzərində fars nəzarəti materik Yunanıstanının yunan ticarət-sənətkarlıq şəhər-dövlətlərini narahat edirdi. Farslar nəinki Kiçik Asiya sahillərində və Egey dənizinin adalarında yerləşən bütün yunan şəhərlərini özlərinə tabe etdilər, həm də finikiyalıların yunanlar tərəfindən bütün Aralıq dənizi ticarətindən sıxışdırılıb çıxarılma prosesini dayandırdılar. Finikiyanın bir çox şəhərləri yunanlara qarşı mübarizədə faktiki olaraq farsların müttəfiqinə çevrildilər. Məhz finikiyalılar farslar üçün xeyli sayda böyük nəqliyyat gəmiləri inşa etdilər. Farslar bütün Aralıq dənizini özünə tabe etmək niyyətində idilər və buna görə də materik Yunanıstanının yunan şəhər-dövlətləri ilə münaqişə qaçılmaz oldu. Bu yarıməsrlik mübarizə (e.ə. 500–449-cu illər) yunanların qələbəsi ilə başa çatdı və onlar Aralıq dənizi və Qara dənizin bütün akvatoriyasına nəzarəti ələ keçirdilər.

E.ə. V əsrin birinci yarısında yunanlarla müharibədə farsların məğlub olması və onlar arasında sülh müqaviləsinin bağlanması Böyük İpək Yolunun yaranma prosesində ikinci mərhələni tamamlayır. Sülh müqaviləsinin nəticələrinə görə, yunanlar Aralıq dənizi və Qara dəniz akvatoriyasında aparılan ticarətdə hakim mövqe tutmağa başladılar, Ön və Mərkəzi Asiyada aparılan quru ticarəti isə farsların nəzarətində qaldı və ora aparan yol yunan tacirlərinin üzünə bağlandı. Müharibəni Asiyaya – İran ərazisinə sürükləmək üçün yunan şəhər-dövlətləri, ilk növbədə, şəxsi çəkişmələrini bir kənara qoyub birləşməli idilər. Bu, Yunanıstanın Makedoniya tərəfindən işğal edilməsindən sonra mümkün oldu. Yunan-Makedoniya ordusunun İran ərazisinə baş tutmuş yürüşünə Makedoniyalı İsgəndər başçılıq edirdi. Qranik çayı sahilində (e.ə. 334-cü il) və İssa şəhəri yaxınlığında (e.ə. 333-cü il) farslar üzərində əldə edilmiş ilk qələbələrədən sonra İsgəndər bütün Kiçik Asiyanın sahibi oldu. O, e.ə. 332-ci ildə Misiri döyüş aparmadan tutdu, e.ə. 331-ci ildə isə Qavqamela kəndi yaxınlığında baş vermiş həlledici döyüşdə III Daranın qoşunlarını məğlub etdi. III Dara e.ə. 330-cu ildə öz satrapları tərəfindən öldürüldü, onun nəhəng imperiyası isə Makedoniyalı İsgəndərə qaldı.

Fars hökmdarlarının xəzinələrində istifadəsiz qalmış külli miqdarda qızıl və gümüş sikkələr dövriyyəyə buraxıldı ki, bu da ticarətin sürətli inkişafına səbəb oldu. Makedoniyalı İsgəndər Asiyada bir çox yeni şəhərlərin, o cümlədən Misirin Aralıq dənizi sahilində məşhur İsgəndəriyyə şəhərinin əsasını qoydu. Həmin şəhərlərin hamısı əvvəlcə mühüm strateji və ticarət yollarında yerləşirdi və Böyük İpək Yolunun gələcək marşrutlarını göstərirdi. Adı qeyd edilmiş İsgəndəriyyədən başqa, həmin şəhərlərin bəziləri (məsələn, Herat, Mərv, Qəndəhar) bu gün də mövcuddur.

Artıq İsgəndərin Şərqi yürüşünün ilk illərindən xeyli sayda sənətkar və tacir onun ordusunun ardınca yollandı. Sonradan onların, demək olar ki, hamısı onun yaratdığı şəhərlərdə məskunlaşaraq təkcə ənənəvi Ön Asiya ilə deyil, həm də Mərkəzi və Cənubi Asiyanın daha uzaq bölgələri ilə Aralıq dənizi ticarət əlaqələrinin inkişafına töhfə verdilər. BİY-nin yaranmasının üçüncü mərhələsi başladı.

Makedoniyalı İsgəndərin istilaları Avrasiya məkanında ticarət əlaqələrinin inkişaf tarixini məntiqi sonluğa – Aralıq dənizindən Hindistana qədər, demək olar ki, bütün Avrasiya məkanında sabit əlaqələrin formalaşmasına gətirib çıxardı. Lakin İsgəndərin ölümü və imperiyasının qısa zamanda süqut etməsi bu prosesini dayandırdı. Diadoqların (varislərin) mübarizəsi başladı. Nəticədə e.ə. III əsrdə siyasi arenada gələcək Böyük İpək Yolunun fəaliyyətinin əsas təminatlarına çevrilən qədim dünyanın yeni dövlətləri yarandı. Bu, Sakit okeandan Atlantik okeanına qədər zəncirvari şəkildə yerləşmiş böyük imperiyaların dövrü idi. Şərq kənarında e.ə. III əsrdə bütün Çini bir dövlətdə birləşdirmiş Xan imperiyası, qərb sərhədində qüdrətli Roma imperiyası yerləşirdi, onların arasında birləşdirici həlqə rolunu isə Yunan-Baktriya, Kuşan, Selevkilər, Parfiya və Misir (Ptolemey sülaləsinin idarəçiliyi altında) dövlətləri oynayırdı.

Mərkəzi və Ön Asiya sivilizasiyalarından köçəri hunların hökmranlıq etdiyi çöl sahələri ilə ayrılmış çinlilər uzun müddət hesab edirdilər ki, şəhərlərə, əkinçilik məşğuliyyətinə və suvarma sistemlərinə yalnız onlar malikdirlər, dünyanın qalan hissəsi isə barbar köçərilərin yaşadığı dağ və çöllərdən ibarətdir. Yalnız e.ə. II əsrin sonlarında çinli kəşfiyyatçı Çjan Tsyan hun çöllərindən keçərək Çin üçün Mərkəzi və Ön Asiya sivilizasiyalarını kəşf etdi. Çində olduğu kimi, burada da əkinçilik, bir çox sənətkarlıq sahələri və ticarət inkişaf etmişdi, suvarma kanalları, şəhərlər var idi. Bundan xəbər tutan Çin imperatoru U-di güclü ordu yaradaraq hunları şimala qovdu, Çindən Mərkəzi və Ön Asiyaya gedən ticarət yolu üzərində öz nəzarətini bərqərar etdi. Burada hərbi məntəqələr və qalalar sistemi yaradıldı. Beləliklə, e.ə. II əsrin sonunda iki böyük ticarət yolu birləşdi. Onlardan biri Çindən qərb istiqamətində, digəri isə Aralıq dənizindən Ön və Mərkəzi Asiyaya uzanırdı. Birləşmiş bu iki beynəlxalq qədim ticarət yolu sonralar Böyük İpək Yolu adlandırıldı.

Artıq Böyük İpək Yolunun fəaliyyət göstərdiyi ilk illərdən onun bütün marşrutlarında qovşaq məntəqələri yaradılmağa başladı. Həmin məntəqələrin əsas məqsədi burada yaradılan infrastruktur vasitəsilə karvanlara xidmətin göstərilməsini və malların müntəzəm olaraq tranzitini təmin etməkdən ibarət idi. Belə məntəqələr İpək Yolu üzərində yerləşmiş qədim şəhərlər, böyük çayların sahillərində keçid və bərə yerləri, səhra bölgələrində isə vahə mərkəzləri və s. olurdu. Bu mərkəzlərdə qısa zamanda xidmət bazarları formalaşır, ticarət fabriyalarına və karvanlara xidmət göstərməklə bilavasitə əlaqəli olan insanların sosial qrupları yaranır. Bunlar bələdçilər və tərcüməçilər, çarvadarlar, uzun səfərlər zamanı zəruri və xüsusi məhsullar istehsal edən sənətkarlar, gətirilmiş malların alınıb satılması əsasında yaşayan xırda tacirlər, vergiyiğənlər, çox vaxt böyük karvan başçıları tərəfindən işə götürülən mizdli döyüşçülər və s. idilər.

Ətraf rayonlardan əkinçilər və maldarlar öz əmək məhsullarını satmaq, əvəzində isə ipək və digər parçalar, ədviyyatlar, müxtəlif avadanlıqlar, zinət əşyaları şəklində gətirilmə mal almaq ümidi ilə Böyük İpək Yolunda sürətlə yaranan həmin mərkəzlərə axışırıdılar.

İpək Yolu boyunca idxal edilmiş mallara geniş tələbat çox vaxt həmin mal çeşidlərinin yerli təqlidi şəklində yerli sənət istehsalını canlandırırdı.

Ticarət karvanları ilə birlikdə xətiblər, rahiblər, tapşırılmış işləri yerinə yetirmiş hər cür kəşfiyyatçılar və casuslar səyahət edirdilər. Çox vaxt böyük karvanlar dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər və onları səfərət adlandırırdılar [Бабаев, 1998, с. 21].

Beləliklə, Böyük İpək Yolunun yaranması və çoxəsrlik mövcudluğu bəşər tarixində nadir hadisə olmuşdur. Bu transkontinental ticarət yolunun müstəsna iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti müəyyən tarixi dövrlərdə bir çox aparıcı ölkələrin əsas xarici siyasət vektorunu böyük ölçüdə müəyyən etmişdir.

Həmçinin ərazisindən İpək Yolunun keçdiyi kiçik dövlətlər istər-istəməz bu maraqlar sferasına cəlb olunurdu. Onların arasında qədim və orta əsr Azərbaycan dövlətləri də olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan na şelkovom puti. Bakı: İzd-vo «Tahsil», 2020, 384 s.
2. Алиев И. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 420 с.
3. Бабаев И.А. Великий шелковый путь и Азербайджан // Великий шелковый путь и Азербайджан: вчера, сегодня, завтра. Баку, 1998, с.16-30.
4. Бикерман Э. Государство Селевкидов / Пер. с франц. Л.М.Глускиной. М.: Наука, 1985, 264 с.
5. Всемирная история. Т.I. М.: Госполитиздат, 1955, 746 с.
6. Геродот. История. М.: Изд-во «АСТ», 2006, 671 с.
7. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1985, 319 с.
8. Дандамаев М.А. Мидия и Ахеменидская Персия // История древнего мира. Кн.II. Расцвет древних обществ. М., 1989, с.129-145.
9. Куликан У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов. М.: Центрполиграф, 2010, 223 с.
10. Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира. М.: Просвещение, 1979.

SILK ROUTES OF AZERBAIJAN

*Tbilisi Dövlət Universitetinin nəzdində Arn. Çikobava adına Dilçilik İnstitutunun
professoru, filologiya elmləri doktoru, elmi işçi
(GÜRCÜSTAN, Tbilisi şəh.)
<https://orcid.org/0000-0003-4508-7587>*

Keywords: Script, writing system, Caucasian Albanian alphabet, Georgian alphabet, Armenian alphabet

S.N.Muravyovun fikrinə, "1) Alban əlifbası kortəbii şəkildə yaranmamışdır, o, məqsədyönlü insan yaradıcılığının bəhrəsidir; 2) əlifbanın ixtiraçısı (yaxud ixtiraçılar kollektivi) onu yaradarkən erməni əlifbasına istinad etmişdir, bunu əlifba sırasının tipologiyası və bütün mənalara (alban fonemlərinin) erməni dilində bənzəri olan və olmayan semantiklərə bölgüsü sübut edir. ...bəzi alban və gürcü qrafemləri arasında oxşar əlaqənin aşkarlanması daha gözlənilməz olmuşdur" [Muravyev, 1981, c.297].

S.N.Muravyov başqa bir əsərində gürcü əlifbası asomtavrulinin saitlərini ifadə edən qrafemlərin müvafiq erməni işarələrindən “qrafik derivasiya” yolu ilə alındığı tezisini irəli sürür. Bu, tədqiqatçını gürcü yazısının erməni əlifbası əsasında yaradıldığı fikrinə gətirib çıxarmışdır [Муравьев, 1982].

Խ hərfindən, alban dilindəki Խ hərfi gürcü dilindəki Խ hərfindən, alban dilindəki Զ hərfi gürcü dilindəki Զ hərfindən, alban dilindəki Դ hərfi gürcü dilindəki Դ hərfindən, alban dilindəki Զ hərfi gürcü dilindəki Զ hərfindən, alban dilindəki Դ hərfi gürcü dilindəki Զ hərfindən və s.), bəziləri isə hətta paleoqrafiyaya qarşı zorakılığı təmsil edir (məs., alban dilindəki Զ hərfi erməni dilindəki Զ hərfindən, alban dilindəki Զ hərfi erməni dilindəki Զ hərfindən, bax [Muravyev, 1981, c.299-301]. Qafqaz-Alban dilinin fonoloji sistemi dəqiqləşdirildikdən və ya palimpsestlərdə müəyyən qrafik formalar təsdiq edildikdən sonra bəzi müqayisələr öz aktuallığını itirmişdir.

S.N.Muravyovun istifadə etdiyi metodika hərflərin systemsiz təhlili zamanı onlardan bəzilərinin qrafik oxşarlığına əsaslanan müəyyən yazı sistemlərinin mənşəyi haqqında nəzəriyyələrin nə qədər inandırıcı olmadığını açıq şəkildə göstərir. Əlifbanın yaradıcısının müəyyən bir simvolu işləyib hazırlayarkən hansı qrafik assosiasiyaları rəhbər tutduğunu müəyyən etmək, demək olar ki, mümkün deyil. Adətən, belə nəticələr tədqiqatçının subyektiv fikrini ifadə edir və fərziyyə çərçivəsindən kənara çıxmır.

Qafqaz-Alban əlifbasının qrafik strukturunun ayrı-ayrı məsələləri S.N.Muravyovla yanaşı, A.H.Abramyan, A.G.Perixanyan, Q.Q.Sevak, V.L.Qukasyan, M.Kurdiani və bir sıra digər tədqiqatçıların əsərlərində müzakirə edilir.

A.H.Abramyan öz monoqrafiyasında [Абрамян, 1964] bir neçə alban qrafemini erməni və gürcü əlifbalarının oxşar səslənən şəkilləri ilə müqayisə etmişdir.

Hər üç Qafqaz əlifbasının Şimali Mesopotamiya aramey yazısının (Daniil yazılarının) bizə gəlib çatmayan növlərinin birindən törədiyini hesab edən A.G.Perixanyan Alban dilinin erməni, gürcü, aramey və pəhləvi dilləri ilə bəzi qrafik müqayisəsini təklif edir [Периханян, 1966, c.103-133], lakin qeyd etmək lazımdır ki, əksər müqayisələr hərfələrin fonetik mənaları nəzərə alınmadan verilmişdir [Периханян, 1966, c.129, 131].

Q.Q.Sevak isə əksinə, qədim Qafqaz əlifbalarını A.G.Perixanyan kimi şimali semit əlifba dünyası ilə deyil, cənubi semit əlifba dünyası ilə əlaqələndirir [Севак, 1962].

Qafqaz-Alban yazısının yunan və ya siro-aramey yazısı ilə bəzi maraqlı qrafik müqayisələri V.L.Qukasyanın əsərində verilmişdir [Гукасян, 1969]. Bu təşəbbüsün metodoloji çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, müəllif Qafqaz-Alban yazısını yunan və siro-aramey yazı sistemlərinin xronoloji cəhətdən uzaq variantları ilə müqayisə edir. Xüsusilə müqayisə üçün bir tərəfdən estrangelo, Armazi, Bori, Qarni, Sevan (e. I-II əsrləri) yazılarının aramey variantları, digər tərəfdən – pəhləvi (e. III əsrindən etibarən) və yunan untsial yazısı (e. IV əsrindən etibarən) cəlb edilir [Гукасян, 1969, c.58].

Nəhayət, M.Kurdiani qrafem yaradıcılığında yuxarı və aşağı üfüqi xətlərin istifadə tezliyinin təhlilinə əsaslanaraq Qafqaz-Alban və gürcü əlifbalarının tipoloji və genetik oxşarlığı haqqında qənaətə gəlir [Курдиани, 1994].

Qrafik nöqtəyi-nəzərdən Qafqaz-Alban əlifbası, şübhəsiz, orijinal sistemdir, baxmayaraq ki, bəzi alban qrafemlərinin erməni, gürcü, yunan və ya Suriya qrafemləri ilə oxşarlığı nəzərə çarpır. Qeyd etmək lazımdır ki, Alban və gürcü və ya erməni əlifbaları arasında daha çox qrafik paralellər tapmaq mümkündür (biz burada fonetik cəhətdən tamamilə fərqli işarələri müqayisə etmirik), müqayisə edək:

Erməni hərfləri	Qafqaz-Alban hərfləri
Է (ē)	Է (ej)
Ի (w)	Ի (w)
Վ (h)	Վ (h) – antiforma
Ե (e)	Ե (e) – antiforma
Բ (b)	Բ (b) – inversiya forması
Ի (i)	Ի (i) – inversiya forması
Ո (o)	Ո (o) – inversiya forması

Gürcü hərfləri	Qafqaz-Alban hərfləri
Ⴀ (i)	Ⴀ (j)
Ⴁ (s)	Ⴂ (*šσ)
Ⴃ (v)	Ⴃ (w)
Ⴄ (o); Ⴅ (u)	Ⴄ- (o); Ⴅ- (u)
Ⴆ (k)	Ⴆ (k)
Ⴇ (a)	Ⴇ (a) – inversiya forması
Ⴈ (t)	Ⴈ (t) – inversiya forması
Ⴉ (š)	Ⴉ (š) – inversiya forması

Qafqaz-Alban əlifbasının bəzi hərfləri açıq-aşkar yunan əlifbasından götürülmüşdür, müqayisə edək:

Yunan hərfləri	Qafqaz-Alban hərfləri
Ε (e)	Ⴀ (ej)
Ο (o)	Ⴄ- (o)
Φ (f) və ya Ψ (ps)	Ⴃ (p)

Siro-aramey yazı sistemləri ilə də müəyyən qrafik paralellər mövcuddur [Гукасян, 1969, с.58], baxmayaraq ki, onlar o qədər də aydın deyil, məsələn:

Suriya (estrangelo) hərfləri	Qafqaz-Alban hərfləri
𐤓 (s) – 90° dönmə	Ⴂ (š ^σ)
𐤔 (‘ a) – 90° dönmə	Ⴇ (a)

Həmçinin Qafqaz-Alban əlifbasında yaxın fonetik mənalara olan hərflərin qrafik oxşarlığına rast gəlinir. Çox vaxt belə işarələri yalnız bir qrafik element fərqləndirir. Göründüyü kimi, xüsusi səsləri bildirən işarələr yaratmaq üçün yaxın səslə alban hərflərindən istifadə edilmişdir, müqayisə edək:

Ⴀ (x)	Ⴀ (q/x)
Ⴀ (l)	Ⴇ (l)
Ⴂ (ž)	Ⴇ (z)
Ⴃ (w)	Ⴃ (v)

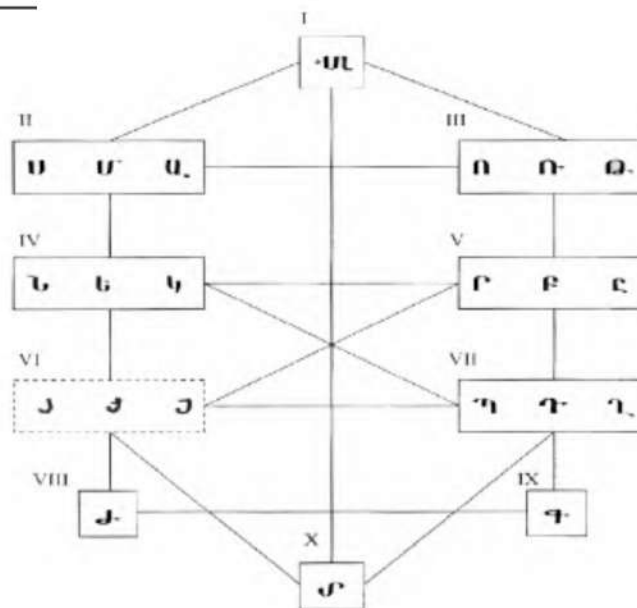
Qafqaz-Alban və gürcü əlifbalarının bəzi qrafem şəkillərinin üst-üstə düşməsi və ya oxşarlığı ilə yanaşı, onların qrafik strukturları eyni relevant əlamətlər üzrə erməni erkatagirinin strukturu ilə ziddiyyət təşkil edir. Asomtavruli və Qafqaz-Alban əlifbasını erməni əlifbasından fərqləndirən ilk əlamət qrafem yaradıcılığında yuxarı (xüsusilə) və aşağı düz üfüqi xətlərin istifadə tezliyidir. Bu xətlərin köməyi ilə yazı zamanı hərflərin şüuraltı düzülüşü baş verirdi ki, bu da monumental yazı üçün adi bir hadisədir. Gürcü əlifbasında 37 hərfin 18-də (təxminən 50%-də) yuxarı və ya aşağı xətlər var. Bu hərflərdən 15-in yuxarı üfüqi (Ⴃ, Ⴀ, Ⴂ, Ⴄ, Ⴅ, Ⴆ, Ⴇ,

ସମସ୍ତଙ୍କ ସାମ୍ମିତି, ଏ ଏସ୍ ସମ୍ମିତି 150 ସାମ୍ମିତି ନାହିଁ କହିଲେ:

ibari et al.

simvoloninini gurca, ermeni ve ya yunan simvolarinida ayni paradiyonin inovecaadi.

baxmayaraq, alban və erməni dilləri fərqli əlamətlərdən istifadə edirlər: əgər Qafqaz-Alban əlifbasının başqa əlifbalarda paraleli olmayan hərfləri yaradılarkən gürcü əlifbasında olduğu kimi əsas qrafik formalar qismində çevrə (və ya yarımçevrə), şaquli və üfüqi xətlər götürülərsə, erməni əlifbasında qrafik qruplar yaratmaq üçün artıq müəyyən şəkilləri olan hazır formalar onların sonrakı modifikasiyaları ilə istifadə olunmuşdur [Cebak, 1962]¹. Bu, zənnimizcə, erməni, gürcü və Qafqaz-alban yazısının eyni şəxs və ya bir qrup şəxs tərəfindən yaradılma ehtimalını tamamilə təkzib edir.

Erkatagirin digər iki qrafik qrupu da monoqrafem əsasla malikdir: “dəyirmi” və “düzbucaqlı” qrafemlər. “Dəyirmilər” (əsasən, fışılıtlı fonemlər): erm. $\text{f} > \text{q}\check{\text{c}}$ (sol inversiya forması) $> \text{q}\check{\text{z}}$ (aşağı əlavə elementin dəyişdirilməsi) $> \text{sc}$ (əlavə elementin yuxarı aparılması) $> \text{bj}$ (əlavə elementin “açılması”) $> \text{d-}\check{\text{c}}$ (qrafemin “dəyirmiləşdirilməsi”) $> \text{x}\check{\text{c}}$ (“dairə”nin “üçbucağa” çevrilməsi) $> \text{L}\check{\text{z}}$ (üçbucağın “açılması”) $> \text{oz}$ (qrafemin “dəyirmiləşdirilməsi”) $> \text{sh}$ (əlavə elementin aşağı aparılması). “Düzbucaqlı” qrafemlər: t-e [ē, ej] (ehtimal ki, təkrarlanan t-e/je qrafemindən yaradılmışdır) $> \text{L}$ (orta xəttin qopması) $> \text{f-w}$ (aşağı əlavə elementin qopması) $> \text{ti} > \text{t-x}$ (orta əlavə elementin modifikasiyaları). Erməni əlifbasının yalnız iki qrafemi xarici dil simvolları ilə oxşarlıq təşkil edir, bunlar müvafiq yunan hərfindən (Φ) alınmış p , hərfi və Məsihin 355-ci ildən sonra qurulan monoqramının formasını yansılayan f. k işarəsidir.

Erkatagirin “dairəvi” və “düzbucaqlı” qrafemlərinin “xətti” qrafik dəyişmələr nəticəsində yaranması və “nalşəkilli” qrafemlər kimi üçüzvlü qruplar yaratmadığı diqqət çəkir.

¹ “Mesropun hərflərindən heç biri (bəlkə də, Φ hərfi istisna olmaqla) təsvirinə və səs mənasına görə hər hansı bir əlifbadan götürülmə deyil..., xarici dillərdən fərqli hərflər yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan Mesrop Maştots oxşarlıq qanunundan əl çəkərək şərtilik prinsipini tətbiq etdi... Mesropun eynitipli hərflərini qruplara ayırmaqla onun bir qrupu digərinin əsasında yaratdığına, onların hər birini müəyyən fərqli əlamətlərinə görə böldüyünə əmin olmaq olar... Buradan bu nəticə çıxır ki, tədqiqatçılarımız Mesrop yazılarının neçə qrupdan ibarət olması və hər qrup üçün hansı hərfin hansı dildən qaynaqlanması məsələsini araşdırmalı, qədim dünyanın bütün dillərinin əlifbalarındakı hər hərfin uyğunluqlarının əsassız axtarışları ilə məşğul olmamalıdır” [Cebak, 1962, c.30, 39-40].

ƏDƏBİYYAT:

1. Абрамян А.Г. Дешифровка надписей кавказских агван. Ереван, 1964, 95 с.
2. Гукасян В.Л. Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана // Изв. Академии наук Аз.ССР, №2, Баку, 1969, с.52-74.
3. Курдиани М. Албанское заглавное письмо (графическая структура и проблема генезиса) / LII Научная сессия Института языкознания, 1994, с.25-26 (gürcü dil.).
4. Лолуа Р. Месроп Маштоц и вопросы генезиса еркатагира и кавказско-албанского письма / Albania Caucasia (сборник статей). Вып.I. Москва, 2015, с.189-216.
5. Муравьев С.Н. О протосистеме армянского алфавита // Историко-филологический журнал, 1980, №2, с.221-240.
6. Муравьев С.Н. Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности // Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. т.VIII. Тбилиси, 1981, с.222-325.
7. Муравьев С.Н. От протосистемы Данииловых писем до месроповского алфавита // Армянский гуманитарный вестник, №4. Москва-Ереван-Степанакерт, 2012, с.35-64.
8. Патаридзе Р. Графические основы еркатагира / Грузинское письмо асомтаврули. Тбилиси, 1980, с.528-584 (gürcü dil.).
9. Периханян А.Г. К вопросу о происхождении армянской письменности / Переднеазиатский сборник. II. Дешифровка и интерпретация письменностей Древнего Востока. Москва: Наука, 1966, с.103-133.
10. Севак Г.Г. Месроп Маштоц: создание армянских писем и словесности. Ереван: Айпетрат, 1962, 77 с.

Məmmədov Emin
*Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi,
 Arxeologiya Elmi Fond Şöbəsinin baş elmi əməkdaşı,
 tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

QAFQAZ ALBANİYASININ XRİSTİAN ELEMENTLƏRİ

Annotasiya. Müxtəlif yazılı mənbələrin, arxeoloji abidə və artefaktların məlumatlarına əsasən, Qafqaz Albaniyası (e.ə. IV yüzillik – b.e. VIII yüzilliyi) Cənubi Qafqazda ilk xristian dövlətlərindən biridir. Məqalədə xristianlıq dövrünə aid üzərində xristian rəmzlərinin və alban yazısının təsviri olan, ölkə ərazisində onların geniş şəkildə yayıldığını göstərən bəzi materiallar təqdim edilib.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qafqaz Albaniyası, Dağıstan, xristianlıq, yazı

Keywords: Azerbaijan, Caucasian Albania, Dagestan, Christianity, script

Azərbaycan çoxmillətli və çoxkonfessiyalı ölkədir. Azərbaycan xalqının tarixinin kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Hazırda xristianlıq dövründə Qafqaz Albaniyasının tarixinin tədqiqinə həsr olunmuş maddi mədəniyyət məlumatlarına əsaslanan çox sayda elmi əsər mövcuddur.

Qafqaz Albaniyası tarixi Şimali Azərbaycan ərazisində mövcud olan ilk dövlət olub. Onun hüduqları şimalda Gürcüstanın Alazani vadisində Qafqaz dağlarını, Dağıstanın cənub rayonlarını, qərbdə Göyçə (Sevan) gölü daxil olmaqla, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını (hazırkı Ermənistanın ərazisi), Xunarakert qalasından Xəzər dənizinə qədər əraziləri, cənubda Araz çayına qədər torpaqları əhatə edirdi [Azərbaycan tarixi. C.I, 1998; Тревер, 1959; Алиев, 1974].

Albaniya əhalisi çoxetnoslu idi, lakin albanlar üstünlük təşkil edirdi ki, bu da ölkənin adında əksini tapıb [Алиев, 1960, c.35-56]. Uzun tarixi boyunca bu ölkə xristian dini də daxil olmaqla, müxtəlif mədəni və ideoloji təsirlərə məruz qalıb. Müasir azərbaycanlıların əcdadının dini dünyagörüşü Yaxın və Orta Şərq sivilizasiyaları ilə daimi sıx əlaqələr şəraitində formalaşıb. Bu qarşılıqlı əlaqələr çox qədim tarixə malikdir. Dünyanın müxtəlif bölgələrində bütün dövrlərdə insanlar öz həyatlarında, ətraf dünyada bu və ya digər hadisələrin səbəblərini axtarıb tapmağa çalışıblar. Uzaq keçmişdə ilahi varlıq, onun qüdrəti, xeyri və şəri yaratmaq iqtidarı haqqında təsəvvür yaranıb. Müasir Azərbaycan ərazisində çox sayda inanclar yaranıb. Burada bütperəstlik, bütlərə sitayiş, zərdüştlük, xristianlıq və islam qarşılıqlı təsir göstərüb.

Azərbaycanda xristianlığın 2 min il tarixi var. Qafqaz Albaniyasında bu dini inanc b.e. I yüzilliyində yayılmağa başlayıb, bu da İsa Peyğəmbərin on iki həvarisindən birinin – kilsə ənənələrinə uyğun olaraq, b.e. 71-ci ilində əzabla ölən apostol Varfolomeyin adı ilə bağlı olub. Apostol Fədeyin şagirdi müq. Yeliseyin missionerlik fəaliyyətinin vacib rolu da qeyd edilməlidir.

O, xristianlığı yaymağa ideoloji şəraiti mürəkkəb olan və birmənalı olmayan, yerli bütperəstlik ayinlərinin irandilli alan-maskut tayfalarının inancıyla sinkretizmi ilə səciyyələnən Dağıstandan başlayıb (məsələn, Dağıstanda türk dilində Tenqri Xan da adlanan Aspadiataya sitayiş edirdilər) [Новосельцев, 1989, c.24; Гмыря, 1995].

Alban Arşakiləri Sasani İranı tərəfindən təbliğ edilən fars zərdüştlüyünə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə xristianlığa yönəlməyə başladılar. Albaniya çarı Urnayr 313-cü ildə bütün adamları ilə birlikdə arxiyepiskop Maarifçi Qriqori tərəfindən xaç suyuna salınıb. Qafqaz Albaniyasının əhalisinin böyük hissəsinin xristianlığa keçdiyi haqqında məlumatlar var [Геюшев, 1978, c.18; Очерки..., 1958]. Xristianlığın

qəbulu Qafqaz Albaniyasının mədəniyyətinə, ictimai həyatına və dövlətçilik institutlarına əhəmiyyətli təsir göstərdi. Maarifçi Qriqorinin missionerlik fəaliyyətinə N.Y.Marr tərəfindən dərc edilmiş IX əsrə aid ərəbdilli mənbə dəlalət edir, burada müq. Qriqori təkcə albanları, erməniləri, gürcüləri deyil, həm də dzurdzukları (vaynaxları), alanları və basianları xaç suyuna salan şəxs kimi göstərilir [Mapp, 1905, c.137]. Lakin bu mənbədəki məlumatlar xronoloji və terminoloji cəhətdən o qədər ziddiyyətli və qarışıqdır ki, ciddi qəbul edilə bilməz.

IV əsrdə Albaniyada xristian dininin dövlət dini kimi təsdiq edilməsi vacib faktdır, bu, xristian mədəniyyətinin və təhsilinin yayılması, yazılı ədəbiyyatın, tarixşünaslığın meydana çıxması, məbəd tikintisinin başlaması ilə müşayiət olunurdu. IV əsrdə patriarxın/katolikosun başçılıq etdiyi Albaniya Avtokefal Kilsəsi təsis edilib, o, XIX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olub. R.B.Göyüşovun fikrincə, 325-ci ildə Nikeya Kilsə Məclisi tərəfindən “xristianlığın birləşdirilməsindən” sonra [çox güman ki, bu məclisin “inanc rəmzini” qəbul etməsi nəzərdə tutulur.–E.M.] Albaniyada xristianlıq daha da yayıldı [Геоушев, 1978, c.15], lakin Gürcüstanda olduğu qədər dərin kök salmadı.

Çar Vaçenin ölümündən sonra Albaniya otuz il boyunca hökmdarsız qaldı. Sasani şahı Valaş / Balaş (484–488) Yezdəgirdin oğlu və əvvəlki çar Vaçenin qardaşı III Vaçaqanın şəxsində alban monarxiyasını bərpa etmək qərarına gəldi [Каганкатвацци, 1861, I, 16, c.32-38]. Bu versiyaya əsasən, III Mömin Vaçaqan (487–510), xristianlığın ən qızğın təbliğatçısı, dönük əyanlara xristian dininə qayıtmağı əmr edərək, təkcə sehrbazlığa deyil, həm də büt-pərəsət təcrübələrə, bütələrə sitayişə və cadugərliyə qarşı (xüsusən, matnahatk və ya “barmaqəsənlər” təriqətinə qarşı) müharibə aparırdı [Тревер, 1959, c.295]. Onun təşəbbüsü ilə 488-ci ildə Aquen kilsə məclisi yaradılıb, onun qanunları ali mülki əyanlar və alban dünyəvi zadəganları tərəfindən təsdiq edilmişdi [Каганкатвацци, 1861, I, 26, c.65-69]. Albaniyada məbədlərin tikintisi başlayır, lakin ən çox inkişaf etmiş memarlıq formaları VI əsrdə ortaya çıxır: nalşəkili apsisli olan günbəzli bazilikalar; Qum kəndində Tekor, Yereruyk və Bolnisidəki bazirikalara bənzəyən dairəvi qalereyalı üç nefli bazilika (VI əsr) [Барановский, 1947, c.2]; Ləkitdə və Kilsədəğ dağında VII əsrə aid dairəvi planlı məbəd binaları [Тревер, 1959, c.303], Beşikdağ dağında VI–VII əsrlərə aid trikonx məbəd ən mürəkkəb binalardır [Ямпольский, 1960, c.246-250; Ишханов, 1968, c.59-62]. Lakin VII əsrdə Zaqafqaziyada ərəblərin peyda olması və yeni müharibələr dövrünün başlaması ilə xristian dini tikintisi dayanır [Тревер, 1959, c.283].

Hazırda Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi Azərbaycan Respublikasının əsas muzeylərindən biridir. Muzeyin kolleksiyalarında və fondlarında Azərbaycan xalqının mədəni və maddi mədəniyyətinin misli-bərabəri olmayan sərvətləri yığılıb. Tədqiq olunan dövrə aid arxeoloji materiallar bir dindən digərinə keçidin ardıcılığını izləməyə imkan verir. Bu, üzərində xaç, quş, heyvan, müxtəlif bitkilərin təsvirləri, həmçinin alban mətni ilə yazılmış yazıların fraqmentləri olan çox sayda gil, daş, əhəng, metal, qiymətli metal, mineral artefaktlarda yaxşı görünür.

Muzeyin eksponatları arasında 1948-ci ildə Mingəçevir yaxınlığında Sudağılan məbədi ərazisində aşkar edilmiş, arxeoloq R.Vaidov tərəfindən VI–VII əsrlərə aid edilən daş kapiteli qeyd etməliyik (Şəkil 1,1). Dördbucaqlı planlı bu kapitelin bir tərəfində stilizə edilmiş: gövdəsi aşağıya doğru qalınlaşan yuxarıda konturları zanbaq çiçəyini xatırladan üçyarpaqlı palmetlə bitən ağacın kənarlarında bir-birinə baxan iki tovuzquşu oyulub. Burada tovuz quşları həmçinin “çar lentləri” ilə bəzədilib. Qurbangah xaçının altından kapitelin karnizi boyunca, onu dörd tərəfdən alban qrafikası ilə əhatə edən daş (Şəkil 1,1), dörd şamdan (Şəkil 1,2) və üzərində alban mətni olan iki keramika parçası (Şəkil 1,3) yerləşir [Вайдов, 1948, c.108-117].

Erkən orta əsrlərdə iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafı, xristianlığın yayılması alban yazısının yaranmasına şərait yaradıb, V əsrin əvvəllərində alban çarı Yesvaqanın zamanında bu yazı təkmilləşdirilib.

R.Vaidovun elmi əsərində 2 və 3 nömrəli yaşayış məskənlərində qazıntılar zamanı aşkar edilmiş bütün alban abidələrinin və digər epiqrafik abidələrin qısa təsviri verilir. Mingəçevir kitabələrinin epiqrafik xüsusiyyətləri xaçın daş təməlindəki və gil fraqmentlərdəki yazılar arasında fərqi izləməyə imkan verib: birincisi böyük hərflər, ikincilər isə kursivdir.

Arxeoloji və tarixi mənbələrə əsasən müəyyən edilib ki, Mingəçevirdə alban yazısının yayılması və istifadə edilməsi dövrü V–VIII əsrin əvvəlləri ilə məhdudlaşır. XI əsrdən sonra alban yazısının tədricən əhəmiyyətini itirdiyini və ərəb yazısı ilə əvəz olunduğunu ehtimal etmək olar [Вайдов, 1961]. Alban dilində zəngin ədəbiyyatın mövcud olduğu təxmin edilə bilər.

Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində saxlanan, böyük elmi maraq kəsb edən xristian dövrünə aid digər bir arxeoloji material bürünc və dəmirdən xaç tökmək üçün daş qalıbdır (Şəkil 1,4). Bu artefakt Azərbaycanda qazıntılar zamanı aşkar edilmiş metal məmulatların əsasən yerli istehsal olduğunu sübut edir. Bir çox məmulatın laborator şəraitdə aparılan spektral təhlili də bunu təsdiq edir.

Xülasə. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyət əşyaları Cənubi Qafqazın özünəməxsus ənənələri olan ən qədim mədəniyyətlərindən birinin zəngin tarixini nümayiş etdirir. Xristian dövrünün bir çox məmulatları virtuoz məharətlə, incəliklə hazırlanıb və tətbiqi incəsənətin orta əsrlərin görkəmli alban ustaları tərəfindən yaradılmış parlaq nümunələridir. Alban kitabələri günümüzədək qalsa da, onların çoxu sonunadək oxunmayıb və bizim üçün anlaşılmaz olaraq qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, xristian dininin qəbul edilməsinə baxmayaraq, Qafqaz Albaniyasının bir çox sakinləri qədim dini dünyagörüşlərinə, ayinlərinə və adət-ənənələrinə də sadıq qalmaqda davam edib, bu da xristianlığın hər yerdə vahid dinə çevrilməməsinə təsir edib. Ərəblərin Albaniyanı işğal etməsi ilə islam ölkədə üstünlük təşkil edən dinə çevrilib, müsəlman əqidəsi sürətlə yayılıb, bu da regionun islamlaşmasına gətirib çıxarıb. Bu, maddi mədəniyyət əşyalarında xristian elementlərinin yoxa çıxmasına səbəb olub.

Qafqaz Albaniyası dövrünün maddi mədəniyyət əşyalarında xristian elementlərinin tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar Azərbaycanın çoxəsrlik çoxşaxəli mədəni irsinin dəlilidir.

Şəkil 1,1. 1948-ci ildə arxeoloq R.Vaidov tərəfindən Mingəçevirdə Sudağılan şəhəri ərazisində aşkar edilmiş üzərində alban yazısı olan daş kapitelin memarlıq elementi. Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi

AF 15809

AF 15815

AF 15812

Şəkil 1,2. Üzərində alban mətni olan dörd gil şamdan.
Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi

AF 15811

AF 15813

Şəkil 1,3. Üzərində alban mətni olan iki gil keramika parçası.
Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi

AF 26033

Əhəngdaşından zanbaq çiçəyi

AF 26039

Gil xaç

Mingəçevir

AF 26035

Əhəngdaşından bitki dekoru

AF 26038 Mis xaç

№ 27088

Gövdəsində bir qulpu olan gil küpün
üzərində xaç təsviri var

№ 693

Gövdəsində iki qulpu olan gil küpün üzərində
xaç təsviri var

Mingaçevir

AF 1330

Üç qulplu gil səhəng, küpün bütün səthinə
qırmızı oxra ilə alban əlifbasının müxtəlif
hərfləri çəkilib. Xınıslı (Şamaxı)

AF 23865

Şəkil. 1,4. Xaç tökmək üçün daş qəlib

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə: Cild I. Bakı: Elm, 1998.
2. Алиев К. Кавказская Албания (I в. до н.э. — I в. н.э.). Баку: Элм, 1974, 363 с.
3. Алиев К. К вопросу о языках на территории Азербайджана / Труды Института истории АН Аз.ССР, т.XIV, Баку, 1960, с.35-56.
4. Барановский П.Д. Памятники в селениях Кум и Лякит. Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку, 1947.
5. Ваидов Р.М. Археологическая характеристика эпиграфических памятников Мингечаура // Изв. АН Аз.ССР, Серия общ. наук, Баку, 1948, №4, 108-117 (Azərbay. dil.).
6. Ваидов Р.М. Мингечаур в III–VIII вв. (по материалам археологических раскопок). Баку, 1961 (Azərbay. dil.).
7. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании: Автореф. докт. дисс., Тбилиси, 1978.
8. Гмыря Л.Б. Страна гуннов у Каспийских ворот. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1995, 228 с.
9. Ишханов Л.Г. Новый памятник архитектуры Кавказской Албании // КСИА, вып. 113, М., 1968, с.59-62.
10. Каганкатваци М. История агван / Пер. с древнеармян. яз. К.Патканова. СПб.: типография Импер. Академии наук, 1861, 376 с.
11. Марр Н. Крещение армян, грузин, абхазов и алан святым Григорием // ЗВО ИРАО, т.XVI, СПб.: Тип. Импер. Акад. наук, 1905, с.63-211.
12. Новосельцев А.П. Христианство, ислам и иудаизм в странах Восточной Европы и Кавказа в средние века / ВИ, 1989, №9, с.20-35.
13. Очерки истории СССР III–IX вв. Москва, 1958, 949 с.
14. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Ленинградское отделение Изд-ва Академии наук СССР, 1959, 392 с.
15. Ямпольский З.И. Памятники Кавказской Албании на горе Бешидаг // СА, 1960, №2, с.246-250.

Nikonorov Andrey (Arximandrit Aleksi)

*Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Azərbaycan yeparxiyası,
kilsə tarixi üzrə elmlər doktoru (PIO), ilahiyyat elmləri namizədi (MRA),
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru (PhD in Theology), Bakı və Azərbaycan yeparxiyasının katibi*

V ƏSRDƏ QAFQAZ ALBANİYASI KİLSƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ PERSPEKTİVDƏ KANONİK HÜQUQU

Annotasiya. Erkən orta əsrlərdə Kilsə ilə dövlət arasındakı münasibətlər panoramasında kilsə məclislərinin tarixi mübaliğəsiz mühüm yertutur. IV–V əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında baş verən fəal xristianlaşma mərhələsi alban cəmiyyətində Kilsənin yerini çox cəhətdən müəyyənləşdirdi. Xristian icmalarına formalaşdıqları andan etibarən xas olan, kanon hüququnda Σύνοδος (məclis) kimi tanınan özünütəşkilat və nümayəndəlik forması xristianlığın dövlət dini kimi qəbul edilməsindən sonra erkən kilsə institutlarının yeni tarixi şərtlərə uyğunlaşdırılması üçün güclü vasitəyə çevrildi. Alban kilsəsinin tarixində 488-ci ildə keçirilmiş Aluen kilsə məclisinin qəbul etdiyi qərarların təhlili bu dövrdə Alban kilsəsinin statusunu müəyyənləşdirmək və Alban cəmiyyətinin xristianlaşmasına imkan vermiş prosesləri anlamaq baxımından zəruri görünür. Aluen kilsə məclisi Alban kilsəsinin muxtar statusunun təsdiqidir və eyni zamanda bütün Şərqi xristian oikumeni üçün hüquqi tendensiyaların bir-birinə nüfuz etməsinə və qarşılıqlı təsirinə dəlalət edir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası Kilsəsi, Aluen kilsə məclisi, kanonik hüquq, Kilsənin tarixi, hökmdar Vaçaqanın kanonları

Keywords: Church of Caucasian Albania, Aguen Council, canonical law, Church history, King Vachagan's Canons

Giriş. Qafqaz Albaniyası Kilsəsində kanonik nizam-intizam məsələləri erkən orta əsrlərdə kilsə institutunun ekklesioloji və hüquqi özünüdərkini formalaşması nöqtəyi-nəzərindən maraqlıdır. Müvafiq olaraq, Alban kilsəsi tarixində ilk “Alban kilsə məclisi”nin qəbul etdiyi qaydalar Şərqi kilsələrinin kanonik hüququnun inkişafı tarixinə dair unikal mənbə hesab oluna bilər. V əsrdə qəbul edilmiş kanonlar toplusu “qızıl dövrü” həmin dövrə təsadüfən edən və sürətlə inkişaf edən müstəqil Alban kilsəsinin əsasını təşkil etmişdir.

Məqalədə müqayisəli perspektivdə Qafqaz Albaniyasının kanonik hüquqlu formativ dövrünün kilsə-hüquqi irsinə müraciət edilir. Həmin dövrün əvvəli Qafqaz Albaniyasının hökmdar Urnayrın zamanında və daha sonra ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin xristianlaşması ilə əlamətdar olmuşdur. Demək olar ki, bu dövrdə kilsə cəmiyyətinin çərçivəsi genişlənir, onun strukturu xeyli mürəkkəbləşir, bir tərəfdən yenidən ortaya çıxan bir çox məsələ və problemlərin hüquqi tənzimlənməsinə, digər tərəfdən isə xristian identikliyinə qorunub saxlanmasını və kilsə ənənəsinin varisliyini təmin edəcək normalara ehtiyac yaranır. Artıq IV əsrdə κανόνες termini adını alan bu normalar tezliklə məqsədyönlü şəkildə toplanmağa və yayılmağa başladı. XI əsrdə pravoslav Şərqində hüquq elmlərinin inkişafı zamanı Alban kilsəsi tənəzzül dövrünə qədəm qoydu, bu səbəbdən də onun Aluen kilsə məclisində qəbul edilmiş daha qədim kanonik qərarları Şərqi xristian oikumenində bir vaxtlar müstəqil özünüdərkini və ahəngdar vəziyyətin sübutu olaraq qalacaqdır.

Tarixi kontekst. Alban tarixçisi Moisey Kalankatuklunun sözlərinə görə, Qafqaz Albaniyasının hökmdarı III Mömin Vaçaqan (487–510) anladı ki, Kilsə kimi öz təsirini bütün cəmiyyətə və onun həyatının müxtəlif sahələrinə intişar etdirən tərbiyəvi orqan əvvəllər heç vaxt mövcud olmamışdır. Bundan başqa, Kilsənin sosial institut kimi səmərəliliyi onun təşkilinin vahidliyinə və iqtisadi sabitliyə əsaslanır. Bu məsələləri

həll etmək məqsədilə hökmdar ölkəsinin tarixində ilk dəfə olaraq Alban kilsəsinin “Aluen” adını almış ilk milli məclisini çağırır. Məclisin çağırılma qərarı üçün nominal səbəbi ruhanilər və ruhani olmayan şəxslər arasındakı mövcud “ziddiyyətlər” təşkil etmişdir [Каланкатуацц, 1984, кн.I, гл.26]. Məclis hökmdarın yay iqamətgahında – Partav (Bərdə) yaxınlığında yerləşən Aluendə təxminən 488-ci ildə keçirilmişdir. Məclisin necə keçirildiyi barədə tarixçilər bizim üçün heç bir məlumat saxlamamışdır, alban tarixçisi isə yalnız onun tərkibini qeyd etməklə qəbul edilmiş iyirmi bir qərarı şərh edir.

Məclis yığıncaqlarında, sədrlik edən çarın özündən başqa, yeddi yepiskop, din xadimləri və bir çox knyazlar və xalq ağsaqqalların iştirak etdiyi ehtimal olunur. Paytaxt arxiyepiskopu Partava Şupxalişo ruhanilər arasında ağsaqqal adlandırıldı. Əgər arxiyepiskop Şupxalişonun “Partav” kimi adlandırılması əvvəllər bizə anaxronizm təsiri bağışlayırdısa [Никоноров, 2021, с.138] (axı alban müəllifinin sübutuna əsaslanan və geniş yayılmış fikrə görə, ilk Müqəddəs Taxt-tac yalnız 552-ci ildə Partava köçürülmüşdür), indi Y.Cəfərovun aşağıdakı fikrini ədalətli hesab etməliyik: “V əsrin əvvəllərində Partav şəhəri artıq Alvan çarlığının paytaxtı idi. ...Bu da, öz növbəsində, Alvan çarlığının siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzinin Böyük Qafqaz dağının ətəklərindən... Qarqar çölünə, hər halda, artıq IV əsrin sonlarında (ehtimal ki, 387-ci ildə) köçürüldüyünü zənn etməyə əsas verir və bu, elmi ədəbiyyatda möhkəmlənmiş fikirdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Partav şəhərinin özünün əsası, əlbəttə ki, Kalankatuklunun [Каланкатуацц, 1984, с.39] verdiyi məlumatda deyildiyi kimi və onun ziddiyyətli göstərişlərini, öz növbəsində, başa düşməyən tədqiqatçıların düşündüyü kimi, Sasani şahı Perozun (459–484) “əmr”i ilə qoyulmamışdır. Bu şəhərin əsası Perozdən, ən azı, bir neçə əsr əvvəl, ehtimal ki, Parfiya hakimiyyəti dövründə qoyulmuşdur” [Джафаров, 2021, с.48].

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Aluen kilsə məclisinin qəbul etdiyi qərarlar “Alban kilsəsinin müstəqilliyinin bərqərar olmasında həlledici rol oynamışdır” [Мамедова, 1986, с.235]. Lakin Aluen kilsə məclisinin əhəmiyyətini şişirtmək yersizdir. Bu məclis, gördüyümüz kimi, Şərq kilsələrinin Yerli kilsə məclislərinə xas olan mövzulara (məsələn: Kilsənin kanonik mövqeyi, onun “*sui iuris*”i, Yerli kilsənin səlahiyyətləri, yeparxiyaların inzibati bölgüsü və onların kanonik sərhədləri, yepiskopların və başçıların seçilməsi və vəzifəyə keçirilməsi və s. [Salachas, 2003, p.54 ecc.]). Aluen kilsə məclisinin qanunları heç bir dogmatik məsələyə belə toxunmur. Alban tarixçisi birinci kitabının bütün XXVI fəslini Aluen kilsə məclisinin qərarlarına həsr edərək onlara istinad edir [Каланкатуацц, 1984, кн.I, гл.26]. Həmçinin bu qərarlar bizə “Erməni kilsə kanonlarının toplusu”nun tərkibində “Hökmdar Aluank Vaçaqanın kanonları” adı altında ayrıca qrup kimi gəlib çatmışdır [Тигранян, 1999, с.124-154].

Kanonların təsnifatı

Tədqiqatçı F.Məmmədova kilsə məclisinin qanunlarını dörd qrupa ayırır [Мамедова, 1977, с.160-161]:

1. Ruhanilər, onların münasibətləri, hüquq və vəzifələri ilə bağlı qaydalar.
2. Ruhanilərlə dünyəvi zadəganlar arasında münasibətləri tənzimləyən qaydalar.
3. Ruhanilərlə ruhani olmayan şəxslər arasında münasibətləri tənzimləyən qaydalar.
4. Sırf hüquqi xarakter daşıyan qaydalar.

Birinci qrupa 1, 2, 6, 7, 9, 15 və 16; ikinci qrupa 3, 17, 18, 20 və 21; üçüncü qrupa 3, 4, 5, 17, 18 və 19 və nəhayət, dördüncü qrupa 8, 10, 11, 12, 13 və 14-cü kanonlar daxildir. F.Məmmədova müəllifi olduğu “Qafqaz Albaniyası və albanlar” adlı tədqiqat işinin bütöv bir bölməsini kanonların ətraflı təhlilinə həsr etmişdir [Мамедова, 2005, с.571-583].

Bununla belə, Aluen kilsə məclisinin reyestrində olan kanonları fərqli şəkildə təsnif etməyi doğru hesab edirik. Onları beş qrupa ayıraq:

1. Kilsə vergisi ilə bağlı kanonlar, – 1, 2, 3, 4, 5, 17, 18 və 19.
2. Kilsə inzibatçılığı ilə bağlı kanonlar, – 9, 17, 20 və 21.
3. Prixodların və monastırların problemli vəziyyətlərini nəzərdən keçirən, tələb və sanksiyaları əmr edən kanonlar – 6, 7, 8, 15, 16 və 21.

4. Əxlaqi xarakterli kanonlar – 10, 11, 12, 13 və 14.
5. Yepiskopa xristianların cinayət işləri ilə məşğul olmaq hüququ verən kanon – 8.

Aluen kilsə məclisi kanonlarının dar mövzusu ümumən qəbul edilmiş doqmatik və hüquqi normaların məclisin çağırıldığı vaxta qədər Alban kilsəsində aydın şəkildə mövcud olması ilə izah edilə bilər [Salachas, 2003, p.17-24]. Bu, ilk növbədə, Əhdi-ətiqdir (həmin vaxta qədər artıq alban dilinə tərcümə olunmuşdur), eləcə də bölünməmiş qədim Kilsənin digər sənədləridir: Didaxi (I-II əsrlər), Apostol Didaskaliyası (230), İppolitın Apostol əfsanəsi (215–218), Apostol qaydaları (360–380), ilk üç Ümumdünya kilsə məclislərinin qərarları: Nikeya (325-ci il), Konstantinopol (381-ci il) və Efes (431-ci il); altı şərq Yerli kilsə məclislərinin kanonları: Ankira (314-cü il), Neokesariya (314–325-ci il), Qanqra (təxminən 340-cı il), Antioxiya (341-ci il), Laodikeya (365-ci il) və Sardika (təxminən 343-cü il). Şübhəsiz ki, həmin vaxta qədər Alban kilsəsi qonşu Kilsənin kanonik qərarlarını da rəhbər tuturdu: Aştişat kilsə məclisi (354–356), Saak Partevin (387–439) kanonları və Şahapivan kilsə məclisi (446/7-ci il). Aluen kilsə məclisinin qəbul etdiyi qərarların mətninin özü “başqa” kanonlardan istifadə edildiyini göstərir: “...**adət üzrə** ildə bir dəfə ona [yepiskopa.–A.N.] hədiyyə gətirmək lazımdır” (1-ci kanon); “xristian... yepiskopun yanına gətirilsin və **qanunlara uyğun olaraq** cəzalandırılsın” (8-ci kanon); “...**kanonlarda yazıldığı kimi**, onlar cəzalandırılsınlar və kənddən qovulsunlar” (15-ci kanon); “...əgər... onlar hər hansı bir zərər verərlərsə, **kanonlara uyğun olaraq mühakimə edilsinlər**” (kanon 16); “...o, **kanonların müəyyən etdiyi** cəriməni ödəyəcək...” (21-ci kanon).

Aluen kilsə məclisinin qərarları Şərq kilsələrinin Ümumdünya və Yerli kilsə məclislərində, eləcə də Qədim kilsənin müəllim və Atalarının kanonik məktublarında araşdırılan doqmatik və məcburi xarakterli mühüm və aktual mövzulara ümumiyyətlə toxunmur ki, bu da Alban kilsəsinin həmin qaydalar və məktublarla yaxşı tanış olduğunu göstərir.

Mənbələrin verdiyi məlumata əsasən, I Ümumdünya kilsə məclisinin işində Maarifçi Qriqorinin oğlu və varisi yepiskop Aristakes iştirak etmişdir. Aqafangelin dediyinə görə, o özü ilə kilsə məclisinin kanonik qərarlarını gətirmişdi, sonralar onlara Müqəddəs Qriqorinin özü əlavələr etmişdi [Агатаңгелос, 2004, c.254]. III Ümumdünya kilsə məclisinin kanonlarına gəlincə, onların Qafqaza 436–437-ci illərdə tərcüməçilər: Gevond, Koryun və Yeznik Kolbatsi tərəfindən gətirildiyi barədə məlumatlar mövcuddur. Bundan əlavə, Koryun qələmə aldığı “Maştotsun həyatı” əsərində onların özləri ilə “Nikeya kanonları”nı gətirdiklərini bildirir. Tədqiqatçılar onların təkcə yepiskop Aristakesin əvvəllər gətirdiyi kanonlar deyil, həm də altı şərq Yerli kilsə məclisinin qərarlar toplusu olduğunu hesab edirlər [Барданян, 2014, c.77-80].

Məhz V əsrdə Alban kilsəsi ölkənin siyasi proseslərində fəal iştirak etməklə yanaşı, həm də mülki və mədəni həyata faktiki olaraq nəzarət edirdi. Bu dövrdə alban yazısı yaranır və Qafqaz xalqlarının nümayəndələri təhsil almaq üçün o dövrün ən böyük elm və mədəniyyət mərkəzlərinə göndərilirdilər. Onlar geri qayıdarkən özləri ilə təkcə bilikləri deyil, heç şübhəsiz, bir çox mühüm ədəbi əsərləri, o cümlədən Şərq kilsəsinin kanonik toplularını və Müqəddəs Ataların əsərlərini gətirirdilər.

Kilsə məclisinin qərarları, heç şübhəsiz, ruhanilərlə dünya əhli arasında fikir ayrılığına səbəb olan məsələlərə aid idi. Qəbul edilən qərarların ümumi xarakteri əksər məsələlərin Alban kilsəsinin xeyrinə həll olunduğunu deməyə əsas verir. Hər il “xalqdan keşişə meyvələr”in verilməsi qaydaya salındı; azatlar¹ tərəfindən kilsənin xeyrinə toplanan verginin onda bir hissəsi bölündü; mülki və cinayət işləri üzrə məhkəmə icraatı yepiskopa həvalə edildi; ölümlərə yas tutmaq – bütperəstlik adəti qadağan edildi; qohumların bir-biri ilə nikaha daxil olması qadağan edildi; səbəbsiz yerə boşanmaq və nikah bağlamadan başqa arvad almaq qadağan edildi (bu qaydanın pozulması adam öldürərkən verilən cəzaya bərabər idi); azatlara yepiskopun icazəsi olmadan həm keşişi öz malikanəsinə dəvət etmək, həm də onu qovmaq qadağan edildi; əhaliyə kilsədə bazar ibadətlərinə qatılmaq öhdəliyi həvalə edildi [Трєвєр, 1959, c.296].

¹ Azatlar (pəhləvi dilindəki *azat* sözündən) – aşağı zadəgan təbəqəsi.

Kanonik paralellər

488-ci ildə baş tutmuş Aluen kilsə məclisinin və zaman baxımından ona ən yaxın olan, 446/7-ci ildə keçirilmiş Şahapivan kilsə məclisinin qərarları arasında bəzi paralellər aşkar edirik [Шаапиванские каноны, 1959, с.334-348]. S.Ovanesyan Aluen kanonlarını 356-cı ildə keçirilmiş Aştişat kilsə məclisinin qərarları ilə də müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, birincilərin əsasını Aştişat kilsə məclisinin qərarları təşkil edir [Ованесян, 1967, с.266-274]. Ş.Smbatyanın mövqeyinə əsasən, Aluen kanonları Şahapivan kilsə məclisinin qərarlarına, eləcə də katolikos Saak Partevin kanonlarına əsaslanır [Каланкатуаци, 1984, с.190]. F.Məmmədova Aştişat və Şahapivan kanonlarının Aluen kanonlarına cüzi təsiri haqqında fikir irəli sürür [Мамедова, 1977, с.69].

Şahapivan və Aluen kilsə məclislərinin qərarlarının müqayisəli təhlilini aparmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Aluen kilsə məclisinin yaxın qohumların bir-biri ilə nikaha daxil olması ilə bağlı 10-cu qaydasında deyilir: "Heç kim üçüncü nəslindən olan qohumu və ya qardaşının arvadı ilə evlənməyə cürət edə bilməz". Şahapivan kilsə məclisinin 13-cü qaydası: "Heç kim öz qohumu ilə evlənməməlidir, heç kim öz bacısı, anasının qardaşının qızı, qardaşının qızı, atasının bacısı və ya dördüncü nəslindən olan başqa bir qadınla evlənmək ixtiyarına sahib deyildir".

Zina və əxlaq pozğunluğu ilə bağlı Aluen kilsə məclisinin 11-ci qaydasında deyilir: "Kim səbəbsiz yerə arvadını boşayarsa və nikah bağlamadan [başqa] arvad alarsa... həmin adamın əl-qolu bağlanılmalı, çar sarayına gətirilməli və işgəncə verilərək ölümə məhkum edilməlidir". Şahapivan kilsə məclisinin 3-cü qaydası: "Kimsə arvadı ola-ola zina edərsə, izdivac andını möhkəm saxlamazsa... belə adamı ağsaqqallar şallaq və ibrətli sözlərlə islah etməli, onu kilsədən qovaraq kilsənin xeyrinə cərimələməli və əldə edilmiş vəsaiti kasıb insanlara paylamalıdır". Gördüyümüz kimi, birinci halda törədilmiş cinayət əməlinin cəzasını ölüm, ikinci halda isə cərimə və qovulma təşkil edir.

Aluen kilsə məclisinin 11-ci kanonu cadugərlik və falçılıqla məşğul olanlara qarşı eyni sanksiyaları nəzərdə tutur: "Cadugərlərə müraciət edən şəxs, eləcə də qatil və qanunu pozan şəxs əl-qolu bağlanılaraq çar sarayına gətirilməli və işgəncə verilərək ölümə məhkum edilməlidir". Şahapivan kilsə məclisinin 8-ci və 9-cu qaydalarında deyilir: "Kişi və ya qadının cadugərlik, mürtədlik və ya digər cinayət əməlinin üstü açılarsa, ... o, Əhdi-ətiqin hökmünə əsasən, daşqalaq edilməlidir. Əgər tövbə etsələr, ömürlük dini cəza çəkməlidirlər"; "Kim falçılara və ya cadugərlərə müraciət edərsə, o (əgər azatdırsa), kasıb insanların xeyrinə 200 dram məbləğində cərimə edilməlidir; əgər şinakandırsa,¹ 15 zərbəyə məruz qalmalı, həmçinin kasıb insanların xeyrinə 100 dram məbləğində cərimə edilməlidir; üçillik dini cəzadan sonra onlar priçastiye ayini icra edə bilərlər". Gördüyümüz kimi, Şahapivan kanonları cadugərlik, falçılıq və ovsunçuluq arasında fərq qoyur, birincisi daha ağır günah hesab edilir.

Ölülərə yas tutmaq – bütpərəstlik adəti Aluen kilsə məclisinin 12-ci kanonu ilə pislənir: "Əgər hər hansısa bir evdə yas tutularsa [ölüyə], o zaman həmin ev sahibi və qusanların əl-qolu bağlanılsın və onlar çar sarayına gətirilərək cəzalandırılsınlar". Eyni adət haqqında Şahapivan kilsə məclisinin 11-ci qaydasında deyilir: "Hər kim mərhum üçün fəryad edib ümitsiz halda yas tutarsa, ümid və xeyir-dua ilə vidalaşmağı unudarsa, azatlardan və ya şinakanlardan kimsə apostol kanonuna qarşı çıxıb ölüyə yas tutarsa, yas tutana və fəryad edənin lənət olsun. Onlar bir il ərzində kilsəyə daxil olmamalı, bundan başqa, kasıb insanların xeyrinə cərimə ödəməlidirlər: azat – 100 dram məbləğində, şinakan – 50 dram məbləğində".

Aluen kilsə məclisinin ruhanilərə qarşı irəli sürülən ittihamlara dair 15-ci qaydası: "Əgər ruhani olmayan kəslərdən kimsə keşişi və ya dyakonu nədəsə ittiham edərsə və onlar bunun [ittihamın] ədalətli olduğunu etiraf edərsə, yepiskop onları cəzalandıracaq və qoy onlar monastırda tövbə etsinlər. Yox, əgər onlar həqiqəti etiraf etməsələr, başqaları isə həqiqəti sübut etsələr və bu da öz təsdiqini tapsa, kanonlarda

¹ Şinakanlar – orta əsr Qafqaz Albaniyasının feodallara vergi ödəyən əsas kəndli əhalisi, həmin vergilərdən imtiyazlı feodal təbəqələri – azatlar və ruhanilər azad idilər.

yazıldığı kimi, onlar cəzalandırılıb kənddən qovulsunlar”. Şahapivan kilsə məclisinin 2-ci qaydası da bundan bəhs edir: “Əgər keşiş pis əməl tutarsa və ya zinakarlıqla məşğul olarsa və ya başqa iyrənc əməl törədirsə və bu əməllər ifadələrlə üzə çıxarsa, o, keşişlikdən uzaqlaşdırılsın, 300 dram məbləğində cərimələnsin və əldə edilmiş vəsait kasıb insanlara paylanılsın və o, qiraətçilər rütbəsində qalsın... Bu kanon həm keşişə, həm də dyakona aiddir. Onlar (kilsədə) döyüşçülərlə birgə dayanmalı, vergi ödəyicilərinin sırasına daxil olmalı və din xadimlərinin arasına qatılmamalıdır”.

Şahapivan kilsə məclisinin qaydaları ilə paralellik təşkil edən sonuncu – 21 Aluen kanonu məbədlərin qurulma və təberrüklərə sitayiş məsələsinə aiddir: “Əgər azatlardan kimsə öz kilsəsində səcdəgah tikmək, ya da saxlamaq üçün qurumuş cəsəd gətirmək və ya liturgiya ibadəti etmək istəyarsə, bunu yepiskopun icazəsi ilə həyata keçirməlidir... Kim bunu razılıq əldə edilmədən edərsə, qoy o, kilsədən uzaqlaşdırılsın və mümkün qədər yepiskopa cərimə ödəsin”. Şahapivan kilsə məclisinin 17-ci qaydası: “Əgər kimsə şəhidlərin cəsədlərinin qalıqlarını qoymaq istəyarsə, bunu ölkənin yepiskopunun icazəsi olmadan etməsin. Yepiskopun icazəsi olmadan heç kim şəhidlərin xatirəsini yad etməyə və məclislər çağırmağa cürət etməsin. Əgər müqəddəs yerlərdən kimsə şəhidlərin cəsədlərinin qalıqlarını gətirərsə, qoy onları gətirdikləri yerdə olan yepiskopların verdiyi şəhadətnamələr və sənədlərlə birgə yepiskopun yanına gətirsin və öz yepiskopunun əmri ilə onları layiq olduğu yerə qoysun. Əgər kim Tanrıya sitayiş etmək üçün səcdəgah qurmaq istəyarsə, yepiskopun icazəsi olmadan onu tikməyə cəsarət etməsin”.

Bəzi kanonların pozulması hallarında digər qərarlarla müqayisədə daha sərt sanksiyalar xalqda xristian özünüdərkini təbiyyəti məqsədilə radikal tədbirlərin görülmə zəruriliyi və insanlar arasında bütpərəstlik adətlərinin qalıqlarına qarşı mübarizənin aparılması ilə izah edilə bilər. Kilsə tarixçisi V.V.Bolotov belə hesab edir: “Kilsə üçün sərfəli olan nədirsə, o, kanonikdir”. Kilsənin aktual faydası və ya tələbatı Şahapivan kilsə məclisinin 13-cü kanonunda ifadə edilir: “Əgər kimsə bunun əleyhinə çıxıb Nikeya qanunlarında nə üçün o qədər ağır cəzaların nəzərdə tutulmadığını desə, bilməliyik ki, həmin vaxt dünyada nə qədər pis əməllərin və cinayətlərin törədiləcəyini heç kim qabaqcadan görə bilməzdi, əks halda fəlakətin acı kökü gecikmədən kəsilərdi”.

Biz Aluen kilsə məclisinin nəzərdən keçirdiyi bu və ya digər kanonik məsələlərin mənbələrini tapmağa çalışa bilərik və həmin mənbələr üzrə lazımı paralellər aparacağıq.

Kanonların 1-ci qrupu

Beləliklə, kilsə vergisinə aid olan və ruhanilərin təminatını tənzimləyən 1-ci qrupun kanonlarının mənbəyini kilsə icmasına ruhaniləri təmin etməyi əmr edən apostol Pavelin Korinflilərə yazdığı məktub təşkil edir: “Məgər ibadət əhlinin ibadətqahdan qidalandığını bilmirsiniz? Səcdəgaha xidmət edənlər ondan nə pay alırlar? Eləcə də Tanrı İncili təbliğ edənlərə təbliğatdan əldə etdiyi vəsaitlə dolanmağı əmr edib” (1 Kor. 9:13-14). 41-ci Apostol qaydası apostolun bu fikrini təkrarlayaraq yepiskoplara və ümumiyyətlə, bütün ruhanilərə kilsəyə mənsub olan dindarlardan təminat almaq hüququ verir: “Biz yepiskopa kilsə əmlakı üzərində səlahiyyət sahibi olmağı əmr edirik. Əgər ona qiymətli insan canları həvalə edilməldirsə, o zaman daha çox pul haqqında vəsiyyət edilməlidir ki, o hər şeyi öz səlahiyyətinə uyğun idarə etsin və Allah qorxusu və dərin ehtiramla keşişlər və dyakonlar vasitəsilə tələb edənlərə sədəqə versin... Çünki Allahın qanununa əsasən, səcdəgaha xidmət edənlər səcdəqahdan dolanmalıdırlar, çünki hətta döyüşçü belə süfrəsinin başında düşməyə silah qaldırmaz” [Правила, т.I, 1996, с.110]. 4-cü Apostol qaydasında ruhanilərin təminatı ilə bağlı mənbələrdən birinin adı çəkilir: “Qoy dərilmiş hər (başqa) ilk meyvə yepiskopun evinə və keşişlərə göndərilsin”.

Aluen kilsə məclisinin 2-ci kanonu simoniyanın qanuniləşdirilməsi ilə bağlı şübhələri artırır¹. Kanonlara görə, müqəddəs rütbəyə yüksəliş zamanı simoniya günahının olması nemətin təsirini aradan qaldıran və təyinatı etibarsız edən haldır. 29-cu Apostol qaydasında deyilir: “Əgər yepiskop, keşiş və ya dyakon bu

¹ Simoniya – dini vəzifələrin və rütbələrin alqı-satqısı.

rütbəni pul qarşılığında alarsa, qoy o və onu ora təyin edən qovulsun və birlikdən tamamilə uzaqlaşdırılsın (Pyotr cadugər Simonu uzaqlaşdıran kimi)” [Правила, т.I, 1996, с.89]. Lakin kilsə tarixindən məlumdur ki, müxtəlif dövrlərdə təyinatın şərti, Aluen kilsə məclisinin qaydasında deyildiyi kimi, yepiskop evinin xəzinəsinə rüsumun ödənilməsi hesab olunurdu. Bu cür qınanmalı təcrübə bəzən simoniyanın açıq-aydın ittiham edilməsinə səbəb olurdu, lakin sözün ciddi mənasında təyinatla bağlı qərarın özü müqəddəs rütbəyə namizəd olan bütün şəxslər üçün eyni olan rüsumun miqdarı ilə əsaslandırılmırsa, burada simoniyadan söhbət getməməlidir. Hər halda, kilsə hüququ üzrə mütəxəssis, protoierey Vladislav Tsypin hesab edir ki, belə bir nəticə keçmişdəki kilsə-məhkəmə təcrübəsindən irəli gəlir [Цыпин, 2004, с.193].

Kanonların 2-ci və 3-cü qrupu

Aluen kilsə məclisinin kilsə inzibatçılığı ilə bağlı kanonlarının 2-ci qrupuna gəlincə, biz onların analoqlarına nə o dövrün kilsə məclislərinin (erməni kilsə məclislərindən başqa) qərarlarında, nə də Kilsənin Ata və müəllimlərinin qaydalarında rast gəlirik.

Prixodların və monastırların problemləli vəziyyətlərini nəzərdən keçirən Aluen kilsə məclisinin 3-cü qrupunun kanonları, ehtimal ki, daha çox yerli hüquqi ənənələrə əsaslanır.

6-cı Aluen kanonu küfrə¹ qarşı yönəlmişdir. Bu qayda Kilsəyə və ya dar mənada monastıra aid olan hər şeyin toxunulmazlığını mühafizə edir. 72-ci Apostol qaydasında deyilir: “Əgər hər hansı bir ruhani və ya ruhani olmayan şəxs müqəddəs kilsədən mum və ya zeytun yağı oğurlayarsa, qoy o, kilsədən qovulsun və götürdüyünə beşqat əlavə edilsin”. Müqəddəs Böyük Vasilinin 61-ci qaydası: “Oğurluq edən şəxs tövbə edərsə və özünü günahlandırarsa, yalnız Müqəddəs Sirlərin priçastiyesindən bir il müddətinə, ifşa ediləcəyi təqdirdə isə iki il müddətinə uzaqlaşdırılacaq” [Правила, т.II, 1996, с.439].

15-ci və 16-cı Aluen kanonlarına gəldikdə, onlar apostol Pavelin Timofeyə yazdığı məktuba əsaslanır: “İki və ya üç şahidin iştirakı olmadan keşişə qarşı irəli sürülmüş ittihamla razılaşma” (1 Timofeyə 5, 19). Ruhanilərə qarşı ittihamlar məsələsi Xalkidon kilsə məclisində daha ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Kanonların 4-cü və 5-ci qrupu

Aluen kanonlarının əxlaq normaları ilə bağlı 4-cü qrupunu ümumkilsə kanonik qaydaları ilə izah etmək olar.

Belə ki, 10-cu kanon yaxın qohum evliliklərini qadağan edir. Tövrat kitabı Levitdə qohumluğun ilk üç dərəcəsi daxilində nikahları qadağan edilir (Levit 18:1-30). Bu qaydalar xristian Kilsəsi tərəfindən də tamamilə qəbul edilmişdir. Bundan başqa, qohum evliliklərinə qarşı xristian qadağaları daha sərt xarakter almışdır. Levit kitabının qadağalarına əlavə olaraq arvadın ölümündən sonra onun bacısı ilə (2-ci dərəcə) evlənmək (bu barədə Əhdi-ətiq qanununda qeyd olunmamışdır) və qardaşqızı ilə (3-cü dərəcə) evlənmək qadağan edilmişdir. Bu, Apostol qaydaları, Yerli kilsə məclisləri və Müqəddəs Ataların qaydaları ilə təsdiq edilmişdir: Müqəddəs Apostolların 19-cu qaydası; Neokesariya kilsə məclisinin 2-ci qaydası; Böyük Vasilinin 23, 27, 67, 68, 75, 76, 78, 79 və 87-ci qaydaları.

11-ci Aluen kanonu azğınları, cadugərləri və qatilləri ölümə cəzalandırır. 48-ci Apostol qaydasında deyilir: “Əgər dünya əhlindən kimsə arvadını qovaraq başqasını və ya rədd edilmiş birini qəbul edərsə, o qovulacaq” [Правила, т.I, 1996, с.121]. Böyük Vasilinin 77-ci qaydası da bundan bəhs edir: “Kim qanuni evli olduğu arvadını qoyub başqasını alarsa, Tanrının kəlamına əsasən, zina etmiş hesab edilir. Atalarımızın qaydalarında deyilir ki, həmin kəslər bir il ağlamalıdırlar, iki il dinləməlidirlər, üç il oyanmalıdırlar, yeddinci il isə möminlərlə birgə durmalıdırlar və beləliklə, onlar göz yaşları ilə tövbə etsələr, Müqəddəs Priçastiye ilə mükafatlandırılacaqlar” [Правила, т.II, 1996, с.448]. Müqəddəs Vasilinin istinad etdiyi “Ataların qaydaları”,

¹ Küfr – müqəddəs bir şeyin, kilsəyə aid bir şeyin oğurlanmasıdır. Geniş mənada bu, tutyanın təhqir edilməsi və ya ləkələnməsidir.

yuxarıda göstərilən Apostol qaydasından əlavə, Ankira kilsə məclisinin 20–ci qaydası, Karfagen kilsə məclisinin 115-ci qaydası və İsgəndəriyyəli Timofeyin 15-ci qaydasıdır.

Cadugərlik həmçinin Ankira kilsə məclisinin 24-cü qaydası ilə pislənir: “Cadugərliklə məşğul olanlar və bütperəstlik adətlərinə riayət edənlər və ya cadu axtarmaq, yaxud təmizlənmək məqsədilə evlərinə müəyyən şəxsləri daxil edənlər beşillik tövbə qaydasına tabe olsunlar” [Правила, т.I, 1996, с.24-25]. Böyük Vasilinin 83-cü qaydası da eynən bu barədədir: “Cadugərliklə məşğul olanlar, bütperəstlik adətlərinə əməl edənlər və ya cadu axtarmaq və təmizlənmək məqsədilə evlərinə müəyyən şəxsləri daxil edənlər altıillik qaydaya tabe olsunlar: bir il ağlasınlar, bir il dinləsinlər, üç il oyansınlar və bir il möminlərlə birgə dayansınlar və bununla da birliyə qəbul edilsinlər” [Правила, т.II, 1996, с.452]. Bununla belə, Müqəddəs Vasili 65-ci qaydada insanlara zərər vermək məqsədilə cadugərliklə məşğul olanlardan bəhs edir və onların dini cəzasını qatillərin dini cəzası ilə eyniləşdirir. Həmin qaydada cadugərlərə inanan və başqalarına pislik etmək niyyəti olmayan insanlardan söhbət gedir.

66-cı Apostol qaydasında qatillər haqqında deyilir: “Əgər ruhanilərdən kimsə dalaşarkən kimisə vurarsa və onu bir zərbə ilə öldürərsə, etdiyi ədəbsizliyə görə qovulsun. Əgər ruhani olmayan kəs eyni əməli törədərsə, qovulsun” [Правила, т.I, 1996, с.143]. Böyük Vasilinin 11-ci qaydası da eynən bunun haqqındadır: “Qeyri-ixtiyari olaraq adam öldürən şəxs on bir il müddətinə qovularaq kifayət qədər cəza çəkdi. Çünki aydındır ki, yara almışlar üçün Musanın qanununa riayət etməliyəm (Çıxış 21, 18-19)...” [Правила, т.II, 1996, с.393]. Gördüyümüz kimi, Aluen kanonları, Bizansın kilsə təcrübəsindən fərqli olaraq, cəzanın icraçısı kimi dünyəvi məmurlara müraciət edərək 11-ci qayda üzrə ittihamlara məruz qalanlar üçün daha sərt sanksiyalar nəzərdə tutur.

12-ci Aluen kanonu ölmüş şəxsə yas saxlamaq ənənəsinə qarşı çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün şərq xalqlarında “ölmüş şəxs üçün göz yaşı tökmək”, bir neçə gündən bir neçə həftəyə qədər davam edən ailə və ya ictimai yasların az və ya çox sabit formaları mövcud olmuşdur. Adətən, yaxın adam öldükdə onun qohumları peşəkar ağçıları müraciət edirdilər. Lakin xristian ənənəsində ölümdən sonra dirilmə ümidi matəm ağısının çarəsizliyinə üstün gəlməli idi. II əsr kilsə yazıçılarından biri olan Aristid müəllifi olduğu “Mədh” kitabında deyir: “Əgər möminlərdən kimsə bu dünyanı tərk edərsə, sevinin və Allaha şükür edin, onun cəsədini isə sanki bir yerdən başqa yerə köçürmüş kimi yola salın” [Аристид, 1904, гл.XV, ст.11]. Sonradan matəmlə əlaqəli bütperəstlik adətləri xristian dünyasına nüfuz etməyə başlayanda ağçıların xidmətlərinə qoyulan qadağa artıq kilsədən qovulma təhlükəsi ilə müşayiət olunurdu, belə ki, ölənin şəxs üçün ağlamaq və ona yas tutmaq “dirilmə ümidi ilə ziddiyyət təşkil edir və xristianların imanını şübhə altına alır” [Иоанн Златоуст, 2005, с.896-902].

“Haram qida”nı dadmaq və müqəddəs Qırxgünlük orucu pozmağın qadağan edilməsi ilə bağlı 13-cü Aluen kanonunun mənbəyi 63-cü və 69-cu Apostol qanunlarından qaynaqlanır: “Əgər yepiskoplardan, keşişlərdən, dyakonlardan və ya ümumiyyətlə, müqəddəs rütbə daşıyanlardan kimsə aid olduğu bədənin qanına bulaşmış ət və ya ölü heyvan əti, yaxud leş yeyərsə, qovulsun. Əgər eyni əməli ruhani olmayan şəxs törətsə, qovulsun”; “Əgər yepiskoplardan, keşişlərdən, dyakonlardan, ipodyakonlar, qiraətçilərdən və ya şairlərdən kimsə, bədən zəifliyinə görə maneə istisna olmaqla, Pasxadan əvvəl və ya çərşənbə və ya cümə günü Müqəddəs Qırxgünlükdə oruc tutmazsa, qovulsun. Əgər o, ruhani deyilsə: qovulsun” [Правила, т.I, 1996, с.139, 148]. Leşi dadmaq qadağası Əhdi-ətiq qanunundan keçmişdir: “Yemək üçün istifadə etdiyiniz mal-qara öldükdə onun cəsədini toxunan axşama qədər natəmiz sayılacaq; kim onun leşini yeyərsə, paltarını yumalıdır və o, axşama qədər natəmiz olacaq; onun cəsədini daşıyan şəxs paltarını yumalıdır və o, axşama qədər natəmiz sayılacaq” (Levit 11:39-40).

Laodikeya kilsə məclisinin 29-cu qaydası dolayısı ilə bazar günləri işləməyin qadağan edilməsindən bəhs edir: “Xristianlara yəhudilik etmək yaraşmır... bazar günü isə xüsusilə dincəlmək... [əks halda:] lənət olsun” [Правила, т.II, 1996, с.101].

Xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi baxımından 5-ci qrupa aid etdiyimiz və xristianların cinayət işlərini araşdırmaq üçün yepiskopa səlahiyyət verən 8-ci kanon məhkəmə hakimiyyətinin Alban kilsəsinin dini

iyerarxik hakimiyyətinin bir hissəsi olduğunu təsdiq edir. Aydındır ki, Kilsə hər bir sosial orqanizmdə olduğu kimi, mübahisəli halların yarana biləcəyi insan cəmiyyətini təmsil edir; Kilsə üzvləri günahkar insanlardır... buna görə də dünyəvi Kilsədə onun öz övladları üzərində məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirməsi üçün yer var. Kilsə ilə dövlət arasındakı münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq tarixin müxtəlif dövrlərində kilsə məhkəməsinin səlahiyyətinə xristianlar arasında məhkəmə çəkişmələri və hətta cinayət işləri də daxil olmuşdur, onların məhkəməsi ümumiyyətlə kilsə hakimiyyətinin təbiətinə uyğun gəlmir [Цыпин, 2004, c.508].

Milan fərmanı dərc edildikdən sonra xristianların öz yepiskopları tərəfindən mühakimə edilmək adətinə dövlət sanksiyası qoyuldu, yepiskopların məhkəmə qərarları isə dövlətin icra qüvvəsinə əsaslanmağa başladı. Böyük Konstantinin ardınca Alban hökmdarı III Vaçaqan xristianlara çəkişmə işlərini yepiskoplar məhkəməsinə təqdim etmək hüququ verdi. Onların çıxarıqları hökm qəti hesab edilirdi. Aluen kilsə məclisi tərəfindən rəsmi dövlət statusu almış qəti yepiskop məhkəməsi, ehtimal ki, zamanla dövlətin siyasi vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bizans imperiyasında ruhanilərin mülki məsələlər üzrə öz yepiskoplarına tabeliyi qeyd-şərtsiz kanonik norma hesab edilirdi. Amma təbiətinə görə belə işlərə dövlət instansiyaları da baxa bilərdi. Aluen kilsə məclisinin kanonlarının təhlilindən göründüyü kimi, yalnız ölüm cəzasının cəza olaraq təyin olunduğu cinayətlər çar evinin ixtiyarına verilir (kanon 11). Kilsə işi ilə bağlı vəziyyət fərqlidir, onlar mübahisəli xarakter daşısalar da, öz təbiətlərinə görə qeyri-dinlə bağlı məhkəmə institutlarına aid edilə bilməzlər. Məsələn, kilsə gəlirlərinin bölüşdürülməsi ilə bağlı ruhanilərin məhkəmə çəkişmələri, monastır və prihod yurisdiksiyası ilə bağlı məsələlər, prihod nizam-intizamı ilə bağlı məsələlər və s. Hökmdar III Vaçaqan Aluen kilsə məclisinin qərarlarını imzalayaraq təsdiq etdi ki, bu işlər üzrə yurisdiksiya yalnız Alban kilsəsinə məxsusdur və onun tərəfindən edilən bu cür təsdiq güzəşt xarakteri daşıyırdı, bu, sadəcə olaraq, Kilsənin digər Şərq kilsələrinin kanonlarında və tarixi ənənələrində öz əksini tapmış ayrılmaz hüququnu qəbul etmək idi.

Nəticə. Çar hökuməti ilə Qafqaz Albaniyasının xristian Kilsəsi arasında əlaqə məsələləri dərin tarixi köklərə malikdir. Aydındır ki, hər bir dövlət dünyəvi və mənəvi güc münasibətlərində optimal həll yolunu tapmağa çalışıb və çalışır. Bu cür model V əsrin sonlarında Alban hökmdarı III Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə təqdim edilmişdir. Xristian dünyasının şərti periferiyasında yerləşməsinə baxmayaraq, Alban dövləti Şərqdə gedən siyasi proseslərdə, eləcə də o dövrün qüdrətli imperiyalarının qarşılıqlı əlaqələrində əsas rol oynayırdı. Bu dövrdə Alban dövlətçiliyi özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı ki, bu da özünü kilsə həyatında büruzə verirdi. Müstəqil Qafqaz Albaniyası Kilsəsi dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqədə çoxmillətli dövlətin siyasi birləşməsinə çalışır, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərir, orijinal alban yazısının yaradılmasının başlanğıcında dayanır və özünün sonrakı fəaliyyəti üçün hüquqi zəmin yaradır. Bu təkamül prosesinin hissələrindən birini ilk Yerli kilsə məclisinin çağırılması təşkil edir, onun şəraitinin öyrənilməsi və orada qəbul edilən qərarlar V əsrə qədər Qafqaz Albaniyasında çar hakimiyyəti ilə Kilsə arasında xüsusi əlaqəni, Alban kilsəsinin muxtar statusunu və digər Şərq kilsələri ilə onların ümumi kanonik sahəsində təzahür edən mənəvi birliyi təsdiq etməyə imkan verir.

Erkən orta əsrlər kilsə tarixinin tədqiqatçısı üçün Qafqaz Albaniyasının kilsə-hüquq ədəbiyyatını anlamaq yalnız Şərq kilsələrinin kanon hüququnun təhlili və onun geniş təbəqəsi ilə tanışlıq nəzərə alınmaqla mümkün görünür. Gördüyümüz kimi, Aluen kilsə məclisinin kanonları hökumətin hüquq sahəsində təşəbbüsünün nəticəsi olmuşdur. Qafqaz Albaniyasında onların qəbulu ilə formalaşan siyasi və dini qurumlar arasında sıx qarşılıqlı əlaqə kilsə-dövlət münasibətlərini simfoniya prinsipi əsasında müəyyən edirdi ki, bu da, şübhəsiz, o dövrün pravoslav oykumeninin bütün ölkələri üçün qəbul idi.

MƏNBƏLƏR:

1. Агатангелос. История Армении / Пер. К.С.Тер-Давтяна и С.С.Аревшатына. Ереван, 2004, 334 с.
2. Аристид, мученик, философ Афинский. Апология о почитании Бога Всемоущего // Крестников И. Христианский апологет II века, афинский философ Аристид и его новооткрытые сочинения: опыт историко-критического исследования. Казань, 1904.
3. Егише. Война армян против персов / Пер. с древнеарм. яз. Э.Диллена. Ереван, 1884, 224 с.
4. Иоанн Златоуст, святитель. Творения. Том XII. Почаев, 2005, 984 с.
5. Каганкатвацц Моисей. История агван / Пер. с древнеармян. яз. К.Патканова. СПб.: типография Импер. Академии наук, 1861, 376 с.
6. Каланкатуаци Мовсес. История страны Алуанк / Пер. с древнеарм. яз. Ш.В.Смбатяна. Ереван, 1984.
7. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима епископа Далматинско-Истрийского / Пер. с сербского. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1996. В 2х томах. 652 с., 643 с.
8. Шаапиванские каноны – древнейший памятник армянского права / Пер. С.Аревшатына // Историко-филологический журнал, №2-3 (5-6). Ереван, 1959, с.334-348.

ƏDƏBİYYAT:

9. Варданян Н., Ширинян М.Э. Книга канонов // Православная энциклопедия, том XXXVI. Москва, 2014, с.77-80.
10. Джафаров Ю. Гаргары и алванская письменность. К вопросу возникновения этноязыковой общности // Пилипчук Я.В. Украина-Азербайджан. Материалы международной научной конференции «Украина-Азербайджан: диалог культур и цивилизаций». Киев, 2021, с.38-49.
11. Джафаров Ю. Город Цри и страна чилбов в «Истории албан» Моисея Каланкатуйского // Древний и средневековый Восток, №1, Москва, 1985, с.65-80.
12. Мамедова Ф.Дж. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, 1977, 198 с.
13. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 800 с.
14. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986, 284 с.
15. Никоноров Алексей, игумен. История Церкви Кавказской Албании по Моисею Каланкатуйскому. Москва: ИВРАН, 2021, 374 с.
16. Ованесян С.Х. Каноны Агуэнского учредительного собрания и их связь с канонами Аштишата // Историко-филологический АН Арм.ССР, №4, Ереван, 1967, с.266-274.
17. Смбатян Ш.В. Замечания по поводу книги Р.Геюшева «Христианство в Кавказской Албании» // К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении. Ереван, 1991.
18. Тигранян С.Ф. Древнеармянская книга канонов. Петроград, 1918, 182 с. / Критическое издание 1964 г., приведенное в журнале «Христианский Восток» 1999 г.
19. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Ленинградское отделение Изд-ва Академии наук СССР, 1959, 392 с.
20. Цыпин Владислав, протоиерей. Курс церковного права. Клин, 2004, 700 с.
21. Salachas D. Istituzioni di diritto canonico delle Chiese cattoliche orientali. Bologna, 1993, Napoli, 2003, 416 p.
22. Shirinian M.B., Muradian G. The Armenian Collection of the Ecclesiastical Canons // Христианский Восток (новая серия), Т.1 (7), 1999, p.124-154.

Otye Jil

*Praktiki Ali Tədqiqatlar Məktəbin professoru
(École Pratique des Hautes Études, PSL)
(FRANSA, Fransa şəh.)*

UDİ DİLİNDƏ VƏ QAFQAZ ALBANİYASININ DİGƏR DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB FEİLLƏR

Annotasiya. Dillərin sənədləşdirilmiş tarixi ərzində mürəkkəb sözlərin xüsusi çəkisi dəyişir, çünki bu tarix müxtəlif xalqlar və onların dilləri arasındakı tarixi əlaqələrlə sıx bağlıdır. Alban palimpsestindən göründüyü kimi, qədim udi dilində mürəkkəb feil birləşmələri artıq olduqca geniş yayılmışdı və bu qədim mürəkkəb birləşmələrin bir çoxu onların müasir udi dialektlərindəki ekvivalentləri ilə eyniköklüdür.

Açar sözlər: mürəkkəb feillər, Alban palimpsesti, dillər

Keywords: compound verbs, the Albanian palimpsest, languages

Feillər bütün dillərdə mövcuddur və bunlar *dinləmək, anlamaq, anlatmaq, unutmaq* kimi sadə və ya *qulaq asmaq, başa düşmək, başa salmaq, yaddan çıxmaq* kimi mürəkkəb ola bilər. Lakin bütün dillərdə sadə feillər olsa da, dillərin heç də hamısında mürəkkəb feillər olmur: məsələn, rus və ingilis dillərində onlar ümumiyyətlə yoxdur. Eyni dilin dialektləri (məsələn, türkcə və azərbaycanca) arasında bəzi uyğunsuzluqlar müşahidə oluna bilər.

Dillərin sənədləşdirilmiş tarixi ərzində mürəkkəb sözlərin xüsusi çəkisi dəyişə bilər və həqiqətən də dəyişir, çünki bu tarix müxtəlif xalqlar və onların dilləri arasındakı tarixi əlaqələrlə sıx bağlıdır. Fərqli dillərdə danışan xalqlar arasında təmas həmişə mövcud olduğundan, leksikonun bu hissəsinin inkişafı xalqların və onların birgə yaşadıkları regionların tarixinə bir pəncərə açır. Bu birgə yaşayış hər hansı bir dilin dominant olduğu və ya qarşılıqlı nikahların və ikidilliliyin vüsət aldığı bərabərhüquqlu şəraitdə baş verə bilər. Beləliklə, görünür ki, feil leksikondakı söz birləşmələrinin xüsusi çəkisi qohum olan və olmayan digər dillərlə tarixi əlaqələrin intensivliyi ilə bağlıdır. Yeni mürəkkəb feilləri əmələ gətirmək üçün həmişə nominal elementlər dilin “yüngül feillər” adlanan öz köməkçi feilləri ilə birləşir. Bununla belə, yeni mürəkkəb feillər ya alınma elementlər ehtiva edə (bu halda yalnız “yüngül feil” milli mənşəli olur), ya da iki milli elementin birləşməsindən ibarət ola bilər.

Birinci növə misal olaraq, Fransa və İspaniyada ikidilli şəxslərin danışdığı və feil leksikonunda mürəkkəb feillərin xüsusi çəkisinin xeyli yüksək olduğu bask dili kimi dilləri göstərmək olar. Əgər 16-cı əsrdə danışılan qədim bask dilində hələ də təxminən 45 sadə feil var idisə, müasir bask dilində yalnız on bu cür feildən istifadə olunur. Müasir bask feillərinin böyük əksəriyyəti əslində çox vaxt fransız və ya ispan dillərindən alınmış söz olan feil önlüyündən və “yüngül feillər” kimi bilinən “olmaq” və ya “etmək” köməkçi feillərinin birindən ibarət olan hibrid birləşmələrdir.

Qədim türk və qədim İran dillərində demək olar ki, heç bir mürəkkəb feil olmamışdır, halbuki bütün müasir türk və iran dillərində həm sadə, həm də mürəkkəb feillər mövcuddur. Fars dili məhdud sayda sadə feillərdən daha çox mürəkkəb feillərə malik olması ilə tanınır. Hakim dilin təsiri bu inkişafın çox mühüm bir amili kimi görünsə də, bu proses heç də həmişə siyasi güclə əlaqəli olmur. Əgər türk dilində mürəkkəb feillərin böyük əksəriyyətində ərəb mənşəli feil önlüyü varsa (*sebretmek, seyretmek* və s.), bu, ərəb dilinin böyük dini nüfuzuna görədir, çünki bu mürəkkəb sözlər yarananda regionda dominant siyasi qüvvə ərəblər

deyil, türklər olmuşdur. Sonralar qədim “*etmək*” feili yeni “*yapmaq*” feili ilə əvəz ediləndə bu birləşmələr univerbasiya olunaraq gündəlik dil mühitində öz yerini elə möhkəm tutdular ki, iyirminci əsrin əcnəbi sözlərə qarşı aparılmış məşhur Öztürkçə kampaniyasının hədəfinə tuş gəlmədilər. Bu gün Anadoludan olan heç bir dil daşıyıcısı bu feilləri yad kimi qəbul etmir. Fars dilində əksər feillər mürəkkəbdir. Bu mürəkkəb feillərin bir çoxunda (məsələn, *harf zadan* “danışmaq”) ərəb dilindən alınmış söz olur, digərlərində isə (məsələn, *şenâ kardan* “üzmək”) olmur. Sonuncu halda mürəkkəb feil yaratma strategiyası leksikonun bu hissəsinin mənimsənilməsini asanlaşdırır, çünki bu zaman farscanı xarici dil kimi öyrənənlər daha az feil morfolojiyası yadda saxlamalı olurlar.

Azərbaycan dili yalnız türk mənşəli elementləri (*qulaq asmaq, başa düşmək, başa salmaq*) özündə birləşdirən bu ikinci növ mürəkkəb feillərlə xüsusilə zəngindir və bu mürəkkəb feillərin bir çoxunun quruluşu Azərbaycanın azsaylı xalqlarının dillərinə də keçmişdir. Məsələn, “qulaq asmaq”, “başa düşmək” və “baş salmaq” feilləri qız dilində də oxşar birləşmələrlə ifadə olunur – *ibur kiyic, q’alef şarfic* və *q’alef şaric* sözləri müvafiq olaraq eynən “asmaq” + “qulaq”, “düşmək” + “baş” və “salmaq” + “baş” mənalarına gəlir.

Qusar, Quba və Xaçmaz rayonlarında danışılan ləzgi dili, eləcə də Şəki rayonundakı rutul, Qax və Zaqatala rayonlarındakı saxur dili kimi qız və buduq (Quba rayonunda) dillərinin də aid olduğu əksər digər ləzgi dillərinin tarixində də, görünür, oxşar proseslər baş vermişdir.

Bu gün Qəbələ rayonunda danışılan udi dili də tarixi çox fərqli olsa da, ləzgi dilidir. İki müasir ləhcəsi və Sinay dağında bu yaxınlarda aşkar edilmiş Alban palimpsestində təsbit edilmiş daha erkən forması məlum olan və qədim udi və ya Qafqaz alban dili adı ilə tanınan bu dil mövcudluğu təsdiqlənmiş ən erkən Şərqi Qafqaz dilidir. Müasir udi dilinin birbaşa və ya dolaylı əcdadı olan Alban palimpsestinin dilində feil leksikonunun artıq sadə və mürəkkəb feillərə bölündüyü görünür. Əslində bu, Şərqi Qafqaz dil ailəsinin avar, sez və ya bejta kimi dillərdən ibarət qərb qrupundan fərqli olaraq, müxtəlif qolları (dargin, lak, xinalıq və ləzgi dilləri) özündə birləşdirən bütün şərq qrupuna xas xüsusiyyətdir. Şərqi Qafqaz dil ailəsinin bu şərq qrupuna aid dillərdə müxtəlif dil növlərini təmsil edən digər dil ailələri ilə, xüsusilə feillərdə valentliyin dəyişməsi (yəni, məchul və icbar növlərin düzəlməsi) baxımından müxtəlif dərəcədə yaxınlaşma (fleksiya vasitəsilə türk, analitik “yüngül feil” konstruksiyaları vasitəsilə isə iran dil ailəsi ilə) müşahidə olunur. Bu cür uzunmüddətli təmaslar bu dil qollarının əksərində mürəkkəb feillərin yüksək miqdarda olmasına gətirib çıxararaq, amerikalı tipoloq Coanna Nikolsun (2016) bu dilləri “sadə feillərin qapalı sinif təşkil etdiyi, yeni feillərin yeganə mənbəyinin yüngül feil konstruksiyaları olduğu” “isim əsaslı dillər” kimi xarakterizə etməsinə səbəb olmuşdur.

On müasir ləzgi dilinin hər biri öz sintetik feillərini ya alınma feillərlə, ya da morfoloji cəhətdən daha asan idarə olunan feili sifətlərlə əvəzləmək kimi ümumi tendensiyanın müəyyən mərhələsindədir. Udi dilinin mürəkkəb feilləri aşağıdakılarla xarakterizə olunur: 1) feilin kökü ilə sinxron əlaqəsi olmayan sifətlər (alınma və ya milli mənşəli), 2) dilin hər iki mərhələsində milli mənşəli köhnəmiş təsirsiz feillərin və ya həm təsirli, həm də təsirsiz olan feillərin qüsurlu kökləri, 3) azərbaycan dilindəki feillərin bitmiş feili sifətlərinə yalnız dilin müasir formasında rast gəlinir.

Udi dilində “yüngül feil” konstruksiyalarından istifadə digər Şərqi Qafqaz dillərinə nisbətən, ehtimal ki, daha çox inkişaf etmişdir. Lakin sintetik feillərdən mürəkkəb feillərə bu keçid, görünür, çox uzun müddət əvvəl başlamışdır. Belə ki, əksər “yüngül feillər” o qədər ciddi fonoloji aşınmaya məruz qalmışdır ki, nəticədə yaranan konstruksiyalar Anadolu nümunəsindəki “seyretmək” feili kimi univerbasiyaya uğramışdır və onlar indi sinxron olaraq iki hissəli kök kimi çıxış edirlər. Udi dili endoklitika hadisəsi ilə fərqlənir [Harris, 2002]: flektiv morfemlər köhnə feil önlüyü ilə əvvəlki “yüngül feil” arasında yerləşdirilir. Müqayisəli dilçilik baxımından bu heyvətamiz və son dərəcə nadir xüsusiyyət əksər feil köklərinin ikihissəliliyi ilə bağlıdır. Bu gün udi dilində tarixən formalaşmış mürəkkəb feillər günümüzədək gəlib çıxmış sadə feilləri sayca xeyli üstələyir.

Udi dilində sadə feillərin sayının azalmasının səbəbindən asılı olmayaraq, bu azalmanı kompensasiya etmək üçün mürəkkəb feillərdən geniş istifadə olunur. Ləzgi, qız və ya saxur dillərində olduğu kimi, udi

dilində də çoxlu leksikləşmiş və bəzən morfoloji cəhətdən birləşmiş ifadələr vardır. Bu ifadələrdə *besun* “etmək, düzəltmək”, *baksun* “olmaq” kimi feillər sifətlərlə və ya “vəziyyət bildirən feillərlə” (bunlar özləri də sifətlərin bir növüdür) birləşir. Gippert və Şultsun (2023) fikrincə, müasir udi dilində dörd məhsuldar “yüngül feil” mövcuddur: *baksun* “olmaq”, *besun* “etmək, düzəltmək”, *pesun* “demək”, *esun* < **eğsun* “olmaq” < “*gəlmək”. Bu feillərin hamısı milli mənşəli, Şərqi Qafqaz dil ailəsinə aid feil köklərinə əsaslanır və onlarla eyniköklü olan sözlərə digər ləzgi dillərində və çox vaxt dil ailəsinin digər qollarında da rast gəlinir.

Baksun “olmaq” feili əsasən *zeʃ* “daş” kimi isimlərlə > *zeʃ-baksun* “daşlaşmaq”, *mutça*- “şirin” kimi sifətlərlə > *mutça-baksun* “şirinləşmək” və ya *abuz* “daha” sözü ilə > *abuz-baksun* “artırmaq” birləşərək vəziyyətin dəyişməsinə bildirən feilləri əmələ gətirir.

Besun “etmək, düzəltmək” feili də eyni elementlərlə birləşərək təsirli, icbar növdə olan feilləri əmələ gətirə bilər: *abuz* “daha” > *abuz-besun* “artırmaq”, *mutça* “şirin” > *mutça-besun* “şirinləşdirmək”. Udi dilində feil önlüyü kimi istifadə edilən bir çox leksik vahidlər iran mənşəli alınma sözlərdir (məsələn, *andax-besun* “nəzərdən keçirmək” ifadəsində farscadan *andişidan* “düşünmək, nəzərdən keçirmək” sözü, qədim udi dilində də qeydə alınmış *afre-pesun* “dua etmək” ifadəsində isə orta farscaya aid *āfrī* “tərifləmək” sözü öz əksini tapır). Farscadakı *māndan* sözündən götürülmüş *mandesun* “qalmaq” feili isə “yüngül feil” vasitəsilə perifraz olmadan baş vermiş nadir söz alınması hadisəsidir.

Başqa bir “yüngül feil” və ya formant olan *-t'esun* isə digər təsirli feil birləşmələrində (məsələn, *boş* “içinə” > *boş-t'esun* “qoymaq”), habelə sadə feillərin icbar növünü əmələ gətirən köməkçi feil kimi (*ukes* “yemək” > *ukes-t'esun* “yedirmək”) istifadə olunur.

Eyni zamanda, udi dilində *pesun* “demək” feilindən arçi dili istisna olmaqla (arçi dilində “demək” feilinin yer aldığı mürəkkəb feillər barədə ətraflı tədqiqatla tanış olmaq üçün baxın: [Authier, 2024] digər ləzgi dillərinə məlum olmayan şəkildə istifadə olunduğu görünür. *Vai* “eyvahl!” > *vai-pesun* “xəbərdar etmək” və *pur-pesun* “uçmaq” (ola bilsin ki, burada fars sözü *par* “lələk, qanad” istifadə olunub) sözləri də buna nümunə ola bilər, çünki buradakı feil önlüyü açıq-aydın ideofondur. Birinci ifadə alınma leksik vahiddən istifadə etmədən, sırf milli mənşəli sözlərdən mürəkkəb feilin düzəlməsinə nümunədir. Alınma sözü eyni yüngül feil olan “demək” sözü ilə birləşdirən digər model isə *ayt-pesun* “danışmaq” sözündə də istifadə olunur – burada *ayt* < “söz” kəlməsi orta əsrlərdə Zaqafqaziyada qıpçaq türk tayfalarının tarixi baxımdan təsdiqlənmiş mövcudluğuna işarə edir. Bununla belə, Şultsun *k'al-pesun* “çağırmaq, oxumaq” ifadəsində alınma söz kimi istifadə olunduğunu hesab etdiyi yunan sözü olan *καλέω* (*kaléo*) “çağırış” sözü böyük ehtimalla yazı illüziyasıdır. Bu feil ləzgi dilindəki *k'elun* və cənubi rutul dilindəki *q'aliy haʔas* sözlərindən (hər ikisi “danışmaq, oxumaq” mənasına gəlir) ayırd edilə bilməz – bunlardan ikincisi hələ də “etmək” + “baş” kimi hissələrə ayrıla bilir. Rutul dilindəki *q'aliy* sözü qırz dilindəki *q'aleʃ* sözü ilə eyniköklüdür (daha ətraflı məlumatı yuxarıda nəzərdən keçirə bilərsiniz). Hər iki nümunə “baş” isminin (qırzca *q'il* və rutulca *q'ul*) yönük hal formasındadır və ismin adlıq halından başqa bütün hallarında açıq saitlə işlənir. Ləzgi dilində müvafiq adlıq hal forması olan *q'il* digər hallarda apofoniya olmadan işləndiyinə görə *k'elun* sözü ilə əlaqə aşkar deyil, lakin *k'il* sözünə dialektlərdə rast gəlinir və deməli, *k'elun* sözü böyük ehtimalla **k'ilel+avun* (hərfi olaraq “başda düzəltmək”) ifadəsinin qısaldılmasının nəticəsidir. Udi dilindəki *k'alpesun* sözünə gəlincə, burada da, ola bilsin ki, yunan dilindən alınma söz deyil, eyni qeyri-aşkar feil önlüyü ilə eyni “yüngül feilin” (*pesun* “demək” deyil, *besun* “etmək”) birləşməsindən istifadə edilmişdir.

Bu o demək deyil ki, sənədləşdirilmiş tarixi əlaqələrin fonunda uzaq dillərdən söz alınması qeyri-mümkündür. Məsələn, *port-besun* “məruz qalmaq, çəkmək” ifadəsinin həqiqətən də romanca *port-are* “çəkmək, daşımaq” feili ilə əlaqəli olduğu görünür. Ehtimal ki, bu sözün mənşəyi Şultsun güman etdiyi kimi son latınca deyil, genuya dilidir, çünki Qara dəniz bölgəsində və Zaqafqaziyada Genuyadan olan italyan tacirlərinin mövcud olması, onların yol və körpülərin tikintisində fəal iştirakı çox yaxşı sənədləşdirilmişdir.

Artıq yuxarıda qeyd edilmiş və tərkibində “söz” mənasını verən qıpçaqca kəlmənin olduğu *ayt-pesun* “danışmaq, söyləmək” ifadəsindən başqa, məsdər hissəciksiz formada alınmış bir neçə türk feili vardır. Bunlara azərbaycanca *çıxar(t)maq* sözündən götürülmüş *ç(i)xar-k'esun* “xilas etmək, qurtarmaq” ifadəsi və

yer-ismin adlıq haldan başqa digər halları-təsirlik hal	harada ki-nisbi əvəzlik	yazmaq=3-cü ŞT=keçmiş zaman			
<i>c. Isus-en</i>	<i>girk-ä</i>	<i>qay-p-i</i>	<i>me</i>	<i>äyit-mox</i>	<i>cam-ec-i</i>
İsa-Adlıq hal	kitab- Təsirlik hal	açmaq-YF- ardıcılıq işarəsi	İşarə əvəzliyi	söz-Cəm şəkilçisi	yazmaq-Təsirsizləşdirici YF-
<i>ga-n-u=ne</i>		<i>bä'gä'=b-i.</i>			
yer- ismin adlıq haldan başqa digər halları- Təsirlik hal=3-cü ŞT		tapmaq=YF- Keçmiş zaman			

“(İsa) kitabı açıb bu sözlərin yazıldığı yeri tapdı”.

Dərhal görünür ki, bu cümlənin hər üç feili (qalın hərflə işarələnmiş) mürəkkəb birləşmə olmaqla, eyni feil önlüyü və köməkçi feillərin vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Qədim udi dilindəki yüngül feillər əsasən müasir udi ilə eynidir. Gippert və Şultsun tədqiqatına əsasən, biz *biy-esun* “etmək, düzəltmək”, *iğ-esun* “getmək/gəlmək”, *ih-esun* “olmaq” (müasir udi dilindəki *baksun* sözünün əvəzinə – lakin bu formaların eyni proto-ləzgi kökünə əsaslandığını sübut etmək olar) və *pesun* “demək” sözlərinə rast gəlirik. Formant *-t'esun* feili də *bos-t'-esun* “qapamaq, sarımaq” və *ze-t'-esun* “bağlamaq” sözlərində öz əksini tapmışdır.

İhesun “olmaq” feili ilə işlənən təsirsiz növə nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar : *buxi-ihə-nan* “Hamınız güclü olun!” və ya *zahun-ihə-nan* “Hamınız öyrənin!”.

Aşağıdakı nümunələrdə göstəriləyi kimi, *biyesun* “etmək” təsirli yüngül feili vasitəsilə qədim udi dilində *t'ap'-biyesun* “qapamaq, bağlamaq”, *he-biyesun* “göndərmək” və ya *hüwk'el biyesun* “xatırlamaq” < “ürəkdə etmək” kimi mürəkkəb feillər düzəldilir:

he-biyay-q'a=z=ya

vfaxu

göndərmək-YF-gələcək zaman=1-ci ŞT= “bunu”

2-ci şəxsin cəmi, “sizə”

“Bunu sizə göndərəcəyəm” (Yəhya İncili, 16.7)

nu-ba-ağən-hüwk'el

“o, xatırlamır” (hərfi tərcüməsi : “ürəkdə etmir”; Yəhya İncili, 16.21)

Belə görünür ki, *buq'-esun* “sevmək, istəmək” kimi bəzi qədim udi sintetik feilləri *biyesun* “etmək” feilindən köməkçi söz kimi istifadə olunduğu təsviri modal və ya köməkçi formalara malikdir, məsələn, *buq' ana-biya-nan* “sev!” və ya

Isus-en

buq'ana=biyay-haç'ink'e

ek'lesi-x

iç-ee.

İsa-adlıq haldan başqa digər
hallar

sevmək=YF-Keçmiş zaman-
“kimi”

kilsə-Təsirlik
halda

Mənsubiyyət
əvəzliyi-
yiyəlik hal

“Məsihin öz kilsəsini sevdiyi (kimi)” (Efeslilərə Məktub, 5.25).

Bu suppletiv növ ləzgi dillərində və digər dillərdə hal-vəziyyət bildirən feillər üçün xarakterikdir.

Nəhayət, qədim udi dilində “demək, söyləmək” mənasında işlənən (*u*)*pesun* forması da mövcuddur və bu feilə aşağıdakılar kimi ideofon birləşmələrdə rast gəlinir : *cu-pesun* “tüpürmək”, *kap-pesun* “tələsmək” (Pyotrun İkinci Məktubu, 1.15) ~ *kapsun* “eyni mənalı”, *q’ut’-pesun* “udmaq” ~ *q’uç- p’esun* “eyni mənalı” (Korinflilərə Birinci Məktub, 15.54) və ya *parpesun* “buraxmaq” ~ *far-pesun* “çalmaq (aləti), qaldırıb yerə atmaq” və *sak-pesun* “atmaq” və *hay-pesun* “qaldırmaq”:

<i>haypee-baa=hamoçk’e=nan</i>	<i>ğar-ax</i>	<i>işuy</i>
qalxmaq-YF.indiki zaman=nə vaxt ki=2-ci şəxsin cəmi	oğul-təsirlilik hal	insan.yiyəlik hal

“İnsan oğulunu ucaldanda” (Yəhya İncili 8.28)

Qeyd edilməlidir ki, azərbaycan dilinə aid feili sifətlərin bitmiş formasına yalnız müasir udi dilində rast gəlinir, qədim udi dilində isə onlara rast gəlinmir. Bu, Alban palimpsestinin oğuz türkçəsində danışan insanların Zaqafqaziyanın şərq hissəsinə gəlişindən xeyli əvvəl meydana gəldiyinin aşkar göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Authier Gilles. Grammaire Kryz, Langue Caucasique d'Azerbaïdjan [Kryz Grammar, a Caucasian Language of Azerbaijan]. Leuven/Paris: Peeters, 2009.
2. Authier Gilles. Grammaire Juhuri, ou judeo-Tat, Langue Iranienne Des Juifs du Caucase de l'Est [A Grammar of Juhuri, or Judeo-Tat, the Iranian Language of the Mountain Jews]. Wiesbaden: Reichert, 2012.
3. Authier Gilles. The origin of differential object marking and tripartite alignment in Udi (East Caucasian). In Transactions of the Philological Society Volume 121:3. 2023, pp.460–474.
4. Authier Gilles. Ideophonic verb compounds in Archi. In Linguistic Typology at the Crossroads 4-1. 2024.
5. Gippert Jost & Jasmine Dum-Tragut (eds.). Caucasian Albania. An International Handbook. Berlin/Boston: DeGruyter. 2023.
6. Gippert Jost & Wolfgang Schulze. 2023. 'The language of the Caucasian Albanians', in Jost Gippert & Jasmine Dum-Tragut (eds.), Caucasian Albania. An International Handbook. Berlin/Boston: De Gruyter. 167–230. Gippert Jost, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze & Jean-Pierre Mahe (eds.), 2008. The Caucasian Albanian palimpsests of Mount Sinai, 2 volumes. Turnhout: Brepols.

Paşayeva Məhəbbət

*Professor, tarix elmləri doktoru, UNEC Multikulturalizm Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun baş elmi işçisi**<https://orcid.org/0000-0003-4856-6006>*

AĞOĞLAN MƏBƏDİ: ALBAN XRİSTİAN İRSİNƏ QARŞI ERMƏNİ VANDALİZMİ FAKTLARI

Annotasiya. Təqdim olunan məqalə Qafqaz Albaniyasındakı erkən xristianlıq dövrünün möhtəşəm nümunələrindən biri olan, 28 il boyu Ermənistanın işğalına məruz qalmış Laçın rayonu, Kosalar kəndi ərazisində yerləşən Ağoğlan məbədinin müharibədən əvvəlki, müharibə zamanı və hazırkı vəziyyətinə həsr olunmuşdur. Araşdırmada Ağoğlan məbədinin adının təhrif edilməsi, xüsusilə də 1999–2000-ci illərdə erməni falsifikatorları tərəfindən abidədə qanunsuz arxeoloji qazıntılar və təmir işlərinin aparılması nəticəsində kompleksin memarlıq üslubu və interyerindəki dəyişikliklər, abidənin divarlarındakı yazıların, alban simvollarının, qəbir daşlarının dağıdılması, dəyişdirilməsi və oğurlanması kimi erməni vandalizmi faktlarına yer verilmişdir. Məqalədə həmçinin 1992-ci ildən Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı illərində bu torpaqları tərk etməyə məcbur qalmış Laçın rayonu və Kosalar kəndinin sakinləri ilə 2021–2023-cü illərdə apardığımız etnoqrafik çöl tədqiqatlarının nəticələri də yer almışdır. Kənd sakinləri arasında apardığımız etnoqrafik sorğu əsasında bu qədim alban ziyarətgahını bu günədək *ocaq* adlandıran yerli əhalinin yaddaşlarında yaşatdıqları ayin və mərasimlər, xalq inancları, həmçinin monastr kompleksinin işğaldan öncəki görüntüsü, burada mövcud olmuş qədim daşlar ilə bağlı əldə edilmiş məlumatlar toplanmışdır. Bu məlumatlar əsasında monastırın interyerinin qanunsuz bərpa işlərindən öncəki və hazırkı görüntüsünün qarşılaşdırılması ilə erməni millətçiləri tərəfindən Ağoğlan monastırında aparılmış qanunsuz bərpa işləri, monastır ərazisindən qədim stella və kitabələrlə bağlı oğurluq, saxtakarlıq və vandalizm aktları təhlil edilmişdir. Məqalədə həmçinin Ağoğlan məbədidəki xristianlığı qədərki inancların izləri, bütpərəst məbəd elementləri, qədim kult simvolikalrı, həmçinin Qafqaz Albaniyasında IV əsrdə xristianlığın təbliğ etmiş Maarifpərvər Qriqori və onun davamçısı Müqəddəs Qriqorisin Ağoğlan məbədi ilə bağlılığı mövcud mənbələr tarixi-etnoqrafik və arxeoloji materiallar əsasında təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Ağoğlan məbədi, alban xristian irsinə qarşı erməni vandalizmi faktları

Keywords: Aghoghlan Temple, facts of Armenian vandalism against Albanian Christian Heritage

Giriş. Alban xristian irsinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycan xalqının etnomədəni irsi olmaqla yanaşı ümumbəşər mədəniyyətinin mirasıdır. Lakin, təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycanın Qarabag və Zəngəzurun ərazilərinin 30 ilə yaxın işğalı dövründə bölgənin islam abidələri ilə yanaşı Qafqaz Albaniyasının tarixi yadigarları olan alban kilsə və monastrlarının da böyük bir qismi erməni millətçiləri tərəfindən geriye dönüşü olmadan məhv edilmiş və ya saxtalaşdırılmışdır. İşğal illəri ərzində Alban xristian irsinə aid monastrlar və kilsələrinin memarlıq quruluşunu dəyişdirilmiş, qriqoryan kilsəsinə uyğunlaşdırılmış, kitabələri, xaçdaşları qarət edilərək Ermənistana daşınmışdır. Azərbaycan xalqının tarixi yadigarı olan alban abidələrindəki bütün bədii təsvirli, yazılı daş nümunələri oğurlanmış, erməni mətnləri olan saxta kitabələrlə əvəzlənmişdir. Qarabağ və Zəngəzurdə alban memarlığının inciləri sayılan Xudavəng monastırı (Kəlbəcər rayonu), Amaras monastırı (Xocavənd rayonu), Cəncəsər monastırı (Kəlbəcər rayonu), Ağoğlan (Laçın) kimi çox sayda tarixi memarlıq abidələrinin ilkin görkəmi təhrif edilmiş, məbədlərin tarixi elementləri oğurlanaraq Ermənistana daşınmış,

divarlarındakı alban ornamentləri silinərək saxtalaşdırılmışdır. Azərbaycan ərazilərinin artıq erməni işğalından azad olduğu hazırkı dövrdə belə ideoloji müstəvidə alban abidələrinə qarşı erməni iddiaları davam etməkdədir. İşğal illərində alban abidələrinə qarşı mədəni soyqırım həyata keçirən erməni qriqoryan kilsəsinin Qarabağın və Zəngəzurun bütün alban abidələrinin erməniləşdirilərək dünyaya erməni kilsələri kimi təqdim etməsi bir faktdır.

I. Alban xristian irsinə qarşı erməni vandalizminin səbəbləri. XIX əsrdən Qafqazda kütləvi məskunlaşan ermənilər alban xristian irsini mənimsəmək üçün Qafqaz Albaniyasının tarixinin təhrif edərək paralel buradakı alban məbədlərinin etno-konfessional mənsubiyyətini dəyişmək məqsədilə onların memarlıq quruluşu və interyerində hər zaman saxtakarlıqlar etməyə can atmışlar. XIX əsr boyu Rusiya imperiyasının dəstəyini alan erməni qriqoryan kilsəsi alban kilsəsinin bütün mirasına yiyələnməyə çalışmışdır. XX əsrdə sovet imperiyası dövründə də alban kilsə və monastrların, xüsusilə Qarabağ və Zəngəzur torpaqlarındakı alban tikililərinin inşa kitabələrinin, alban dövrünə məxsus bədii üslubda işlənmiş ornament və simvolların silinərək formalarının təhrif edilməsi, dəyişdirilməsi prosesi davam etdirilmişdir. Qafqaz Albaniyasına aid bütün xaçdaşlar və kitabələr oğurlanaraq Ecmiədzinə daşınmışdır. İşğal illərində isə ermənilər Azərbaycan Respublikasının nəzarətindən çıxmış Qarabağ və Zəngəzur ərazilərində bərpa adı altında abidələrin ilkin görkəmini tamamilə dağıdıb yenisini tikməkdən belə çəkinməmişlər. Məqsəd alban mədəniyyətinin tamamilə məhv edilərək tarixdən silinməsi və onun dünyaya erməni mədəniyyəti kimi təqdim edilməsi olmuşdur. Bununla da işğalçılar Azərbaycan ərazilərinə olan iddialarına haqq qazandırmaq və bütün dünyanı bu yalanlarına inandırmaq niyyətində olmuşlar. İşğal illərində erməni şovinistləri Qarabağın və Zəngəzurun yüzrlə alban dövrü abidəsi kimi Ağoğlan monastırının da erməni kilsəsi olduğunu iddia etməkdən çəkinməmiş, bu qədim alban məbədinə dünyaya erməni kilsəsi kimi təqdim etmişlər.

II. Ağoğlan məbədinin müharibədən əvvəlki, müharibə zamanı və sonrakı vəziyyəti. II.1. Ağoğlan məbədinin tarixi keçmişi (qısa tarixi-etnoqrafik arayış). Qafqaz Albaniyasının erkən xristianlıq abidələri, onların ornamentlərinin simvolikası qədim albanların dini, ideoloji dünyagörüşlərinin xüsusiyyətlərini, onların keçmişdən bu günə uzanan izlərini əks etdirən canlı arxivdir. Qafqaz Albaniyası xristianlığın ilk yayıldığı ərazilərdən olduğu üçün burada orta əsrlər boyu Qədim Şərq xristianlığının xüsusiyyətlərini daşıyan, spesifikasiyi ilə fərqlənən alban kilsə və monastrları inşa edilmişdir. Laçın rayonunun ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Kosalar kəndində yerləşən Ağoğlan məbədi qədim pir yerində inşa edilmiş belə alban məbədlərindəndir. Ağoğlan məbədinin hələ I əsrdən mövcudluğu, hətta xristianlığın yayılmasından öncəki dövrə aid olması barədə xeyli arxeoloji və etnoqrafik dəlillər mövcuddur [Ямпольский, 1962, Göyüşov, 1975]. Qafqaz Albaniyasındakı erkən xristianlıq dövrünə aid bütün alban kilsələri kimi Ağoğlan monastır kompleksi büt-pərəst məbəd elementləri daşıyırdı, qədim kult simvolikaları ilə zəngin idi. Kilsənin memarlıq üslubunda Azərbaycan ərazisindəki bir sıra xristian kilsələrində rast gəlinən açıq-aşkar büt-pərəstlik texnikası, köhnə kahin ənənəsi izləri mövcuddur [Ахундов, 1986, s.194]. Albaniyada kult tikililərinin aktiv yüksəlişə keçdiyi V–VI əsrlərdən Ağoğlan məbəd kompleksi monastır kimi fəaliyyət göstərməyə başlayıb. Rəvayətə görə, Qafqaz Albaniyasının mifik ilk katolikosu Qriqorisin¹ Amarasda tapıldığı iddia edilən qalıqlarının alban yepiskopluqlarına paylanan bir hissəsi də Ağoğlan monastırına verilmişdir [Бархударян, 1895, s.229]. III Vaçaqanın əmri ilə Qriqorisin qalıqlarının bir qismi hissə-hissə bütün Alban yepiskopluqları və kilsələrə paylanır [Казанкатвацци, 1861, I, 30].

XIX–XX əsrlərə aid tarixi-etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, Ağoğlan məbədinə Qarabağ bölgəsinin həm xristian, həm müsəlman əhalisi ziyarətə gəlirdi. XX əsrin əvvəllərində abidəni tədqiq etmiş Z.I.Yampolski bu ibadət-gahə ətraf kəndlərdən 100 km məsafədən uzaqlıqdan belə gələnələr olduğunu yazırdı. Kənd əhalisi ibadət-gahda torpağı öpər, bəzən xəstəlikdən sağalmaq üçün ibadət-gahın önündə yerdə qarnı üstə sürünməyi əhd edərdilər [Ямпольский, 1962, s.230]. İbadət-gahə ənənəvi olaraq bazar və cümə günləri

1 Məlum olduğu kimi, IV əsrdə Albaniyada xristianlığın yenidən yüksəlişə keçməsi Maarifpərvər Qriqori və onun davamçısı Müqəddəs Qriqorisin adı ilə bağlıdır. Alban müəllifi Kalankatuklu Albaniyada xristianlığın əsasının “əzəldən müqəddəs Yelisey tərəfindən qoyulduğunu, daha sonra müqəddəs Qriqori tərəfindən təsdiq edildiyini... albanların ikinci dəfə və daha mükəmməl şəkildə Maarifpərvər Qriqori ...sayəsində maarifləndiyini” yazırdı [Казанкатвацци, 1861, I, 9; III, 6, s.296].

gedilirdi. Ağoğlan məbədində dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq həm xristian, həm müsəlman əhali şam yandırır, qurban kəsirdilər. Bu qədim alban ibadətəhəna gələnələr məbədin yerləşdiyi təpənin ətəyindən süzülən bulaq suyunu müalicəvi sayaraq onu tütyə kimi evə götürürdülər. Məbədin ətrafındakı ətrafındakı ağaclar da bütün Azərbaycan pirlərində olduğu kimi müqəddəs sayılırdı. Bu qədim ziyarətəhəna qərb divarı yazınlığında *Aqrava xaç* adlanan böyük xaçdaşı olmuşdur [Зангезурский уездъ Елисаветпольской губерні, 1904, s.198]. Ziyarətə gələnələr kilsənin həyatında, monastırın qərb divarı yaxınlığında *Aqrava xaç* adlanan qədim qəbir yerinin yanındakı yeganə agaca müxtəlif parçalar bağlayar, geç yeriyan uşaqları Aqrava xaçın üstündə çimdilər, burada şam yandırır, iki yumurta və üstünə iki mıx çalınmış nal qoyardılar [Зангезурский уездъ Елисаветпольской губерні, 1904, s.199]. Azərbaycan xalq inanclarında yumurtanın məhsuldarlıq simvolu, at nalını isə uqur gətirdiyi inamı olduğu məlumdur. 1992-ci ilədək, yəni Laçın rayonun işğalınadək bu bölgədə məskun olmuş kənd sakinlərinin verdiyi məlumata görə, bu ənənə XX əsrin sonlarına qədər bu qədim xaçdaşın üstündə uşaqları çilədağ edib, nəzir qoyardılar. Keçmişdə ətraf kəndlərdən yerli əhali Ağoğlan monastrına qurban, nəzir niyaz deyərtilər. Qurbanlarını kəsib, nəzirlərində gətirib qoyardılar bura və monastır üç dəfə dövr edirdilər. Monastırın qərb divarı tərəfdə yerə basdırılmış bu xaçdaşı ermənilər heç bir məntiqə sığmayan şəkildə Aqrava xaç-qarga qəbri kimi izah etməyə çalışır, burada Qarga qəbri olduğunu iddia edirlər [<https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/929/posts/16220>]. Guya bu daşın altında xristian əhalini ölümdən xilas etmiş qarganın qəbri olduğuna inanırlar. Lakin Azərbaycan şivələrində *aqrava* kəlməsinin *əqrəba* sözündən olduğu məlumdur. Azərbaycan dilində *əqrəba* /*aqrava* kəlməsinin qohum, tayfa, nəsil, patronomiya mənasında işlədilməkdədir. Görünür bu qədim xaçdaş alban patronomiyalarından birinə məxsus olmuşdur. Azərbaycanda isə qədim qəbir yerlərinin, xüsusilə də tayfaya başçısına məxsus qəbir yerinin piri kimi müqəddəsləşdirildiyi məlumdur. İşğal illərində 2001–2002-ci illərdə ermənilər buradakı bu qədim xaçdaşı dağıdaraq yerində qırmızı daşdan iki saxta xaç daş qoymuşlarlar[<https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/929/posts/16220>].

II. 2. Ağoğlan məbədinin adı ilə bağlı həqiqətlər və erməni mifləri. Ağoğlan məbədi ən qədim alban ziyarətəhənlərindən biridir və bu ibadətəhəna adı Azərbaycan əhalisi arasında hər zaman Ağoğlan piri kimi ifadə olunur. Ağoğlan adı bölgənin toponimlərində, yerli əhali arasında gəzən rəvayətlərdə, eyni zamanda VII əsr alban müəllifi Kalankatuklunun əsərində, həmçinin XIX əsr alban yepiskopu M.Barxudaryanın məlumatlarında rast gəlinir. XIX–XX əsrlərdə bölgə əhalisi arasında Ağoğlanın – ağ libaslı gəncin olunması ilə bağlı əfsanələr dolaşmaqda idi. Rəvayətə görə Ağoğlan yerli əhalinin müdafiəçisi, tanınmış atlı süvari olmuşdur. Döyüşlərin birində o qəhrəmancasına həlak olub və bu ibadətəhəna dəfn olunub. Ağoğlan məbədi ilə bağlı yerli əhali arasında mövcud olan əfsanəyə görə, Ağoğlan bu ziyarətəhəna gündə 3 dəfə gözə görünmüş. Qalan vaxtlar meşəyə çəkilib tənha həyat sürərmiş. IV əsrdə Albaniyada xristianlığı təbliğ edən maarifçi Qriqori bu ərazini özünə məskən seçdikdən sonra Ağoğlan qeybə çəkilmişdir [Göyüşov, 1975, s.29]. Bu məlumat indi də xalqın piri kimi qalmaqda davam edən Ağoğlan adının xristianlıqdan əvvələ aid olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qriqoris alban salnaməsində ağ libasda gənc oqlan kimi təsvir edilir [Каганкатвацц, 1864, I, XXVIII]. Ağoğlan adının yerli əhalinin astral dini görüşləri ilə bağlı olduğu və Günəşə siyatişlə əlaqədar olduğu da ehtimal edilir [Ямпольский, 1962, s.40–47]. Ağoğlan toponimi Qarabag yaylasında yerləşən Laçın rayonunun eyni adlı çay, dağ, kənd və məbədin adında bu günədək qorunub qalmışdır. Amaras kilsəsinin yerləşdiyi Xocavənd rayonun Hadrut qəsəbəsi 1923-cü ilədək Ağoğlan adlanırdı [Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, s.23]. XIX əsrə aid mənbələrdə, bu monastır Ağoğlan ziyarətəhəna kimi qeyd edilir [Бархударян, 1895, s.64]. Bölgə ilə bağlı XIX əsr Rusiya hərbi xəritəsində də bu ərazi Ağoğlan adı ilə qeydiyyata düşmüşdü [Карта военных действий на Кавказе 1809–1817 гг., 1902] (Foto 1.) XX əsrin əvvəllərində, 1924-cü ildə Laçın ekspedisiyasında ətrafdakı müsəlman əhalinin kilsəni “Ağoğlan” adlandırdığı və buranı ziyarətəhəna kimi qəbul etdiyini qeyd olunmaqda idi [Онощенко, 2022, s.106]. 1992-ci ilədək burada yaşayan azərbaycanlılar bu məbədi əsrlərdən bəri ocaq, piri adlandırmaqda davam edirdilər. 1992-ci il 18 mayda Laçının ermənilər tərəfindən işğal olunması ilə kəndi tərk etməyə məcbur qalan Kosalar kənd sakinləri bu pirdə hər kəsin qurban kəsdiyini, nəzir qoyduğu bu gün də xatırlayırlar. 1992-ci ilədək monastırın yaxınlığındakı evdə yaşamış kənd sakini Ağammət Məmmədov müsəlman olmasına baxmayaraq

Laçının işğalınadək bu qədim ibadətğahın baxımı ilə məşğul olduğunu, bura mal-qaranın girməməsi üçün çəpər çəkdiyini söyləyir.

Monastırın "Ağ oğlan" adlanması ilə bağlı erməni tarixçiləri çox məntiqsiz izah verərək bunu binanın ağ felzitdən tikilməsi ilə izah etməyə çalışırlar. Lakin bu məntiqlə məbəd Ağoğlan deyil Ağdaş adlanmalı idi. Ağoğlan məbədinin Tsitsernavank adı ilə təqdim edən erməni mifinə görə monastır öz adını ermənicə qaranquş" mənasını verən Tsitsernak sözündən almışdır. Bunu guya ermənilər arasında geniş yayılmış qaranquş kultu ilə bağlayırlar. Başqa bir saxta mifə görə isə kilsənin adı İsa Məsihin on iki həvarisindən biri olmuş Pytorun kiçik barmağının bu monastırda saxlanması ilə bağlıdır və "Tsitsernavank" sözü qədim ermənicə "kiçik barmaq" mənasını verən "tsitsern" kökündəndir [<https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/929/posts/16220>]. Lakin monastırın adı ilə bağlı bu məntiqsiz açıqlamalar heç bir tarixi fakta əsaslanmır. Belə ki, hələ I əsrdə Romada imperator Neronun əmri ilə çarmıxa çəkilmiş Pyotrun barmağının IV–V əsr harada saxlandığı, onun Ağoğlana necə gəlib çıxması və ya gətirilməsini erməni nağılçılarından başqa heç kim izah edə bilmir. Onlar özləri də bunun yuxu olduğunu qəbul edirlər [Зангезурский уезд Елисаветпольской губернии, 1904, s.182-217].

III. Abidənin ikinti tarixi, alban məbədlərin üçün səciyyəvi memarlıq xüsusiyyətləri. Ağoğlan monastırının tarixinə dair daş kitabələr müxtəlif dövrlərdə oğurlandığı üçün abidənin tikinti tarixi haqda dəqiq məlumat yoxdur. Ağoğlan məbədi ilə bağlı xalq arasında gəzən rəvayətlər monastır kompleksinin yerləşdiyi ərazinin hələ xristianlıqdan öncə də inac yeri olduğunu və buradakı ilk kilsənin daha qədim politeist məbədinin yerində tikildiyini söyləməyə əsas verir [Göyüşov, 1975, s.29]. Monastır kompleksinin ilkin tikililəri haqqında heç bir yazılı mənbə olmasa da, məbədin memarlıq xüsusiyyətlərinə görə onun tikilmə tarixinin daha qədim dövrə aid olduğu ehtimal edilir. Onun ən erkən tikilisi sadə düzbucaqlı bazilikanın cənub divarındakı qapıların üslubuna görə bu tikinti V–VI əsrlərə aid edilir. Bütövlükdə Ağoğlan kilsəsinin tikinti tarixi isə VI əsrə aid edilir [Мамедова, 2004, s.58]. VI əsrdən monastır kimi fəaliyyət göstərən Ağoğlan monastırı, xüsusilə 844-cü ildə kifayət qədər nüfuza sahib idi. Sünik knyazının Tatev monastırına 844-cü ilə aid hədiyyə aktında Ağoğlan monastırının kilsə xadimi şahid qismində qeyd olunub [Мамедова, 2004, s.55].

Kilsənin ilkin görkəmi, məbədin xarici görünüşündəki planlaşdırma xüsusiyyətləri məbədin Albaniya memarlığına qədər uzanan dərin köklərinə dəlalət edir. Binanın konstruksiyası, məbədin alban məbədləri üçün səciyyəvi olan pəncərələrinin və mehrabın nalvarı formada olması bu məbədin alban memarlığı abidəsi olmasını bir daha təsdiq edir. Tədqiqatlar təsdiq edir ki, məbədin kilsə altarının nalvari formada arka ilə əhatələnmiş olması yalnız Azərbaycan alban xristian kilsələrində rast gəlinir. məbəddə Azərbaycan ərazisindəki alban xristian kilsələri üçün xarakterik olan büt-pərəstlik ənənələrinin izlərinin müşahidə edilməsi kilsənin konfessional mənşəyi ilə bağlı təsəvvür yaratmaga imkan verir. Ağoğlan məbədinin daxili dekorasiyasında erkən xristianlığa xas sadə həndəsi ornamentlər, həmçinin kilsənin şimal divarında freska izləri qeydə alınmışdı [Ахундов, 1986, s.194-195; Мамедова, 2004, s.55-58].

IV. Ermənistanın işğalı altında olduğu dövrdə Agoglan monastırının ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması faktları. Monastır ərazisində XVII–XVIII əsrə aid kitabələrin mövcud olduğu məlumdur. Lakin bu kitabələrdən birinin hələ sovet dövründə, 1967-ci ildə, digərinin isə 1989–1992-ci illərdə Qarabag münaqişəsinin başladığı dövrdə monastır ərazisindən oğurlanmışdır. Monastırdan 1989–1992-ci illərdə oğurlanmış kitabənin mətnində 1613-cü ildə monastırı əhatə edən qala divarlarının möhkəmləndirildiyi və tağlı əsas giriş qapısının inşa edilməsi haqda məlumat öz əksini tapmışdı [Мамедова, 2004, s.55]. Digər kilsə kitabəsi isə 1779-cu ilə aid olub əsas kilsə binası və zəng qülləsinin təmir edilməsi haqda məlumatı əks etdirirdi. Bu yazıda kilsənin 1779 -cu ildə Qarabag xanı İbrahim xanın dövründə bərpa edildiyi və bu işdə udi İoxanın da olduğu qeyd edilir [Карапетян, 2001, s.146]. Bu məlumat udilərin XIX əsrdə Qarabag bölgəsində məskun olduğunu və alban kilsələrinin əsas camaatını təşkil etdiyini bir daha təsdiq edir.

1992–2020-ci illər boyu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal dövründə Laçın rayonu ərazisindəki bütün tarixi mədəniyyət abidələri kimi alban məbədləri də erməni millətçilərinin vandalizm aktlarına məruz qalmışlar. İşğal illəri ərzində cəzasız qalmağın rahatlığını yaşayan erməni falsifikatorları Ağoğlan monastırının memarlıq quruluşunu, daxili və xarici görünüşünü dəyişdirərək abidəni qriqoryan

kilsəsinə uyğunlaşdırmaq üçün monastr ərazisində erməni kilsəsinə aid olduğunu göstərən saxta yazılar və xaçdaşları yerləşdirilmiş, xristian albanların adlarının qeyd olunduğu qədim alban xaçdaşlarını isə yeni saxta xaçdaşları ilə əvəzləmişlər. Erməni saxtakarları 1993–1995-ci illərdə monastırın divarlarının müxtəlif yerlərində abidənin Erməni Apostol kilsəsinə aid olduğunu göstərən 26 yeni yazı lövhə yerləşdirdiklərini, həmçinin portal, zəng qülləsinə əlavələr etdiklərini təsdiq edirlər [Карпетян, 2001, s.140-141]. Eyni zamanda monastır ərazisindəki 1613-cü il və 1779-cu ilə aid kitabələrin 1989–1992-ci illərdə yox edilməsi faktlarını erməni müəllifləri özləri də etiraf edir [Асратян, 1990, c.5; Карпетян, 2001, c.145-146]. Kilsənin həyatında 1605-ci ilə aid üzərində Gözəl, Xansuman, Nəzər, Altun kimi türkmənşəli adlar həkk olunmuş xaçdaşı da 1985-ci ilədək kilsə həyatında olmuşdur və bu xaçdaşlarının 1994–1995-ci illərdə işğal illərində kilsənin həyatından götürüldüyünü məlum olur [Карпетян, 2001, s.146-147].

Erməni saxtakarları işğal dövründə Ağoğlan məbədinin həyatindəki qədim alban dövrünə aid stellanı da yox edərək yerinə İrəvandan gətirilmiş 2 ədəd saxta xaçdaş qoymuşdular. Bu saxta məzar daşları işğal illərində monastırın həyatında sağ tərəfdən giriş qapısının yaxınlığında basdırılmışdı. Ağoğlan məbədinin həyatında kompleksin girişindən əsas binaya doğru ərazidəki düzbucaqlı çərçivə içərisində cızma texnikasında dörd qadın təsvirli qədim stella da ermənilər tərəfindən oğurlanmışdır. Bu qədim daşın monastrdan oğurlanma anını ermənilər bu vandalizm aktını foto ilə sənədləşdirməkdən belə çəkinməmişlər. Əslində bununla da öz cinayətlərini təsdiqləmişlər (Foto 2).

1997–2001-ci illər boyu Ermənistan Mədəniyyət Nazirliyinin Tarix-Mədəni İrsin Araşdırma Mərkəzi Ağoğlan monastr kompleksində, onun qala divarı ilə əhatələnmiş ərazisində qanunsuz qazıntılar apamışlar [<https://golosarmenii.am/article/18379/cicernavank-i-keren-otkryvayut-tajny>].

Kilsə kompleksində aparılan qanunsuz arxeoloji qazıntılar zamanı ərazidən aşkar edilmiş materiallar hazırda Ermənistana daşınıb. Alban xristianlığı dövrünə aid aşkar edilmiş VII–VIII əsrlərə aid olduğu müəyyən edilən çoxlu sayda qəbirlərdən götürülmüş nümunələr ABŞ-ın İllinoys ştatının Çikaqo şəhərində radiokarbon analizlərə cəlb edilsə də, nədənsə nəticələrin məxfi saxlanması qərar verilib [<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/45808>].

Cəzasız qalacaqlarından əmin olan erməni falsifikatorları 1999–2000-ci illərdə monastırda “restavrsiya” işlərini davam etdirərək abidənin memarlıq üslubuna müdaxilə edərək onun alban memarlığına xas xarakterik elementlərini saxtalaşdıraraq etnik mənsubiyyətini dəyişdirməyə cəhd göstərmişlər. Ağoğlan monastırının alban məbədləri üçün səciyyəvi olan üçpilləli altarnı hündürləşdirərək erməni kilsələrindəki kimi 5-6 pilləli edərək abidəni erməni kilsəsinə uyğunlaşdırmışlar (Foto 3). 2005-ci ildə məbədin sağ divarının yanında monastırla əlaqəsi olmayan üç saxta qəbir daşı qoyulmuş, ümumi giriş qapısının önünə İrəvandan gətirilmiş qırmızı bazalt daşından iki yeni xaçdaş qoyulmuşdur. Ağoğlan məbədinə qeyri-qanuni arxeoloji tədqiqatlar, qanunsuz bərpa və konservasiya işləri 2006-cı ilə qədər davam etdirilmişdir.

İşğaldan azad olunmuş Ağoğlan monastırı. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən Müharibəsi dövründə Azərbaycan Ordusu Qarabag və Şərqi Zəngəzur torpaqlarını işğaldan azad etməklə tarixi abidələri də əsirlikdən azad etmişdir. 2020-ci ildən Laçın rayonunun abidələri, o cümlədən Ağoğlan məbədi də düşmən işğalından qurtulmuşdur. Lakin Laçın rayonunun qaytarılması üçün nəzərdə tutulmuş müddət çərçivəsində ermənilər kilsə kompleksinə aid bir sıra maddi-mədəniyyət nümunələrini, o cümlədən işğal illərində monastr kompleksində apardıqları qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılardan çıxardıqları materialları Ermənistana daşımışlar.

Hələ XIX əsrə aid mənbələrdə Qarabagın alban kilsələrinin əsas camaatını təşkil edən udilər hazırda monastırı mütamadi ziyarət edə bilirlər. Bu qədim alban məbədinə 2021-ci ilin fevral ayında Alban-Udi Xristian İcmasının nümayəndələri tərəfindən Xocalı qurbanlarının anım mərasimi keçirilmiş, Xocalı qurbanlarının ruhuna şam yandıraraq dualar oxumuşlar. Udilər məbəddə hər il qədim alban xristian mərasimlərini Ağoğlan məbədinə icra etməkdədirlər [<https://report.az/qarabag/udiler-lacindaki-agoglan-mebesinde-novbeti-defe-ibadet-edibler/>; <http://pravda.az/news/46569>].

Ağoğlan məbədinin yerli əhali arasında ocaq, pir yeri müqəddəsləşdirdiyini söyləyən və işğaldan öncə məbədi yaxınlığında yaşamış və 30 ildən sonra yenidən bu dogma yerlərə qayıdan olan kənd sakinləri

Foto 1. XIX əsr Rusiya hərbi xəritəsində qeyd olunmuş Aqoqlan toponimi

Foto 2. Ağoqlan məbədidəki qədim stellanın işğal illərində erməni vandalları tərəfindən oğurlanması

Altar işğaldan öncə

İşğal illərində dəyişmiş görünüşü

Foto 3. Ağoğlu məbədinin altarı

Foto 4. Ağoğlan məbədi işğaldan öncə

Ağoglan işğal illərində dəyişmiş görünüşü

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: I Cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Göyüşov R. Amaras-Agoglan. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1975, 100 s.
3. Асратян М.М. Цицернаванк (*Tsitsernavank*). Ереван, 1990.
4. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Изд-во Азернешр, 1986, 311 с.
5. Бархударян М. Арцах. Баку, 1895 (на арм. яз) / Пер. Яргуняна. Ч.1-2. НАИИАНА инд. №1622/ 2010.
6. Зангезурский уезд Елисаветпольской губернии / СМОМПК, вып.34, 1904.
7. Каганкатваци Моисей. История агван / Пер. с древнеармян. яз. К.Патканова. СПб.: типография Импер. Академии наук, 1861, 376 с.
8. Карапетян С. Памятники армянской культуры в Карабахской области. Ереван, 2001.
9. Карта военных действий в Закавказском крае с 1809 по 1817 год с границами по Гюлистанскому договору и Бухарестскому миру // Аносов Н.С. Время Тармасова, Паулуччи и Ртищева, 1809–1817 годы. Тифлис, 1902.
10. Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Çaşıoğlu, 2004, 222 с.
11. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 800 с.
12. Онощенко В.В. Санкт-Петербургский филиал Архива РАН // Археология, этнография и языки Кавказа. Вып.3. Санкт-Петербург: Реноме, 2022.
13. Ямпольский З.И. Древняя Албания. III–I вв. до н.э. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1962, 394 с.
14. **İntenet resursları:**
<https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/929/posts/16220>
<https://golosarmenii.am/article/18379/cicernavank-i-keren-otkryvayut-tajny>
<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/45808>
[https://report.az/qarabag/udiler-lacindaki-agoglan-mebedinde-novbeti-defe-ibadet-edibler/;](https://report.az/qarabag/udiler-lacindaki-agoglan-mebedinde-novbeti-defe-ibadet-edibler/)
<http://pravda.az/news/46569>

Seyidova Gülçöhrə

YUNESKO-nun Şimali Qafqazda mədəniyyət və dinlərarası dialoqun onları mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərinin və dinlərarası dialoqun müqayisəli tədqiqi kafedrasının müdiri (Dərbənd);

QAFQAZ XALQLARI DOSTLUĞU İNSTITUTUNUN

elmi işlər və beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru (Stavropol);

DDU-nun Dərbənd filialının hüquqi və humanitar fənlər kafedrasının dosenti;

Dağıstan Respublikası "Dünya mədəniyyətləri və dinləri tarixi muzeyi"

DBT-nin elmi məsləhətçisi

(RUSİYA FEDERASIYASI)

<https://orcid.org/0000-0003-2382-7564>

QAFQAZ ALBANİYASINDA XRİSTİANLIĞIN MƏNŞƏYİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Annotasiya. Məqalədə vaxtilə indiki Azərbaycan ərazisinin böyük hissəsini, Dağıstanın cənubunun bəzi hissələrini və Gürcüstanın Alazan vadisini əhatə edən erkən orta əsrlər Qafqaz Albaniyası dövlətində xristianlığın yaranma və yayılma mənbələri nəzərdən keçirilir. Burada apostol mənşəli müstəqil Alban kilsəsi mövcud olmuşdur, bundan başqa, təbliğat təkcə Qafqaz Albaniyasının xristian dünyasının bir hissəsini təşkil etməyən, həm də uzun müddət onun patriarx taxt-tacının yerləşdiyi Dərbənddə başlamışdır. Regionda dövlətin yerini və coğrafi çevrələrini müəyyən edən mənbələrə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, xristianlıq, albanşünaslıq, Alban Apostol kilsəsi, Alban etnik icması

Keywords: Caucasian Albania, Christianity, Albanianism, Albanian Apostolic Church, Albanian ethnic community

Bu mövzuya müraciət etmiş alimləri təkcə mövzunun özü deyil, həm də onun nəticələrinin şərhinə tədqiqi yanaşmaların bütün spektri ilə tanış olmaq imkanı cəlb edir. Qafqaz Albaniyası irsinin kompleks tədqiqi metodologiyası onun təkamül xarakteri və tarixi proseslərin zamanla strukturlaşdırılması nəzərə alınmaqla əsaslandırılmalıdır. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi tərəfindən üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) möhtəşəm buraxılışın üçüncü nömrəsi – “Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” adlı məqalələr toplusu böyük beynəlxalq auditoriyanı cəlb etməyə və bu mövzuya tədqiqat marağını artırmağa imkan verir. AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş direktoru K.Şükürov bu topluların əvvəlki iki buraxılışını yüksək səviyyədə qiymətləndirərək [2019, №1; 2021, №2] bu sahədə elmi əməkdaşlığın potensialından istifadəni daha perspektivli istiqamət hesab edir, həmçinin SSRİ-nin süqutundan sonra Dağıstan alimlərinin roluna haqq qazandırır. Professor toplunun üçüncü nömrəsindəki məqaləsini yekunlaşdıraraq yazır: “Beləliklə, albanşünaslıq tarixinin ən mühüm elmi sahələrdən biri kimi öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki baxımdan müəyyən ibrət götürməyi tələb edir. Onun əsasını irəli sürülən müddəaların konfrontasiyası deyil, ən mürəkkəb və mübahisəli məsələlərin elmi əməkdaşlıq və müzakirələr yolu ilə həlli təşkil edir” [Шукuroв, 2022, с.85]. Zənnimizcə, bu yanaşma təkcə tarix elmində deyil, prinsip etibarlı ilə istənilən elmi sahədə çoxluq təşkil edən bütün problemlərin öyrənilməsinin leytmotivinə çevrilməlidir.

Arxeologiya, tarix, antropologiya, məxəzşünaslıq, etnologiya, linqvistik, epigrafiya, memarlıq, incəsənət, numizmatika – albanşünaslığın bolsulu çayını qidalandıran bütün kiçik çayların sahəsində

tədqiqatlara əsaslanarkən albanşünaslıqda problemli məsələlərə müraciət, öz növbəsində, bu elmlərin özlərini aktivləşdirir. Qədim yazılı mənbələr, təbii ki, natamamdır, lakin onlar Qafqaz Albaniyasının tarixini yazmaq üçün olduqca faydalı və köməkçi material kimi tədqiqata cəlb edilə bilər. Əsas mənbəni, gördüyümüz kimi, arxeoloji abidələr təşkil edir. Onlar əlaqəli elmlərin məlumatları ilə birgə bu sahədə aktual problemləri həll etməyə imkan verir. Bura Qafqaz Albaniyasının siyasi sərhədləri, dövlətçiliyin yaranma vaxtı və s. haqqında məsələləri daxil etmək olar. Alban dövlətçiliyi III Daranın (Kodomanın) e.ə. 331-ci ildə Qavqamela yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Makedoniyalı İsgəndərin ordusuna məğlub olduqdan sonra Fars imperiyasının süqut etməsi ilə şərtlənmişdir. Albanlar məhz bu vaxt tarixi arenaya atıldılar.

Öz ərazisində bütün etnomədəni irsin hüquqi varisi olan Azərbaycan Respublikasında Qafqaz Albaniyası mövzusunda əvvəlki forumlarda iştirak təcrübəsi öz tarixinə bu qədər qayğı ilə yanaşan ölkənin, həqiqətən də, yüksəlişdə olması fikrini təsdiqləyir. 9 dekabr 2019-cu il tarixdə Sevastopolda keçirilən “Xersones və Qədim Tavrda xristianlığının tarixi: mənbələr və irs” II Beynəlxalq Elmi-Praktik İlahiyyat Konfransında “Qafqaz Albaniyasında xristianlıq” adlı plenar məruzəmin həsr edildiyi albanşünaslıq mövzusu, həmkarların rəyinə görə, böyük marağa səbəb olmuşdur [Сеидова, 2020, c.11-17].

Heç şübhəsiz, Dərbənd sakinlərinin qürur mənbəyi odur ki, “...Albaniyanın ən qədim və gözəl şəhərlərindən biri Dərbənddir... Hələ qədim zamanlardan Cənubi və Şimali Qafqaz, Ön Asiya, Cənub-Şərqi Avropa arasında əlaqələrin böyük hissəsi Dərbənd keçidi vasitəsilə həyata keçirilmişdir” [Музейбли, 2022, c.23]. Məlum olduğu kimi, yalnız Dağıstan ərazisində Alban dövrünə aid 50-dən çox şəhər yeri və yaşayış məntəqəsi lokallaşdırılmışdır. Onların əksəriyyəti kiçikölçülüdür (6-7, bəzən 10 ha), baxmayaraq ki, böyüklərinə də rast gəlinir: Dərbənd, Tarqu, Urtseki, Yuxarı Labkomaxi (15-20 ha). Dağıstan tarixçiləri hesab edirlər: “...Alban dairəsinin tayfaları Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan və Dağıstan, yəni şimal sərhədləri Keravniya dağları (And silsiləsi) və Terek çayının qoluna – Arquna uyğun olan Soana çayı (sonrakı gürcü transkripsiyasına görə – Sona) ilə məhdudlaşan Qafqaz Albaniyası hüddurlarında lokallaşır. Məhz sonuncu – Mermodal çayı ilə eyniləşdirilən bir tərəfdən Tellər və Leqlər arasında, digər tərəfdən isə amazonkalar arasında sərhəd rolunu oynayır. İran şahı I Şapurun III əsrə aid olan Kəəbə-i-Zərdüş kitabəsində Qafqaz Albaniyasının adı Baş Qafqaz silsiləsinin hər iki tərəfində tuşınlərə yaxın olan Maheloniya (İnquşetiyanın osetin dilində adı) ilə birgə çəkilir. Şərqi Qafqaz və ya Alban tarixi-mədəni icmasına daxil olan Dağıstanın arxeoloji mədəniyyəti də Arqun-Terek sisteminə qədər uzanır. Bu icma alban etnik icması ilə uyğunluq təşkil edir” [История Дагестана, 2004, c.129, 141].

Hətta dövlətin lokallaşdırılma məsələsi də özlüyündə kifayət qədər maraq doğurur. S.V.Yuşkovun Albaniyanın şimal sərhədlərinə həsr olunmuş məqaləsi diqqətimizi çəkdi. Məqalədə Albaniyanın tərkibinə aşağıdakı əraziləri daxil edən tədqiqatçıların qrupları müəyyən edilmişdir: 1) Azərbaycan və Terek, Aksay və Sulaka qədər Dağıstan; 2) Azərbaycan və Dağıstanın dar sahil zolağı; 3) Azərbaycan və Dərbənd qədər Dağıstanın bir hissəsi; 4) yalnız Şəki və Şirvan ərazisi. Müəllifin özü Albaniyanın şimal sərhədlərini Terek çayına qədər uzatmışdır [Юшков, 1937, c.129-148]. Bu məsələ hər zaman kompleks tədqiqatın və müharibədən sonrakı tarixşünaslığın mövzusu olmuşdur. Məşhur şərqşünas V.F.Minorski Albaniyanın sərhədlərini Dağıstanın bütün Xəzər sahilləri də daxil olmaqla, Xəzər dənizi ilə İberiya arasındakı Kür-Araz vadisi hüddurlarında müəyyən edir [Минорский, 1963, c.27-30]. “Azərbaycan tarixi”nin müəlliflər qrupu [Бакы, 1958, c.5] Albaniya ərazisini Azərbaycanın tərkibində və Dağıstanın böyük bir hissəsinin hüddurlarında müəyyən edir.

Bu məsələnin tədqiqinə, heç şübhəsiz, ciddi töhfə vermiş tədqiqatçı K.V.Trever “Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti haqqında очерklər” monoqrafiyasında Tasitin “Salnamə” əsərinə istinadən bildirir: “...bizə məlum olur ki, I əsrin birinci onilliyində Albaniya yerli hökmdarlar tərəfindən idarə olunurdu. Onların Roma ilə dinc münasibətlərinin olması, “dostluq” müqaviləsi imzalamaq niyyəti ilə Avqustun yanına göndərdikləri elçi haqqında məlumat əldə edirik, həmçinin onu da öyrənmiş oluruq ki, albanlar Qafqaz xalqları arasında sonuncu yeri tutmayıblar, belə ki, kitabədə ilk onların adı çəkilir” [Тревер, 1959, c.115-116]. Bu “Очерклər” e.ə. IV əsrdən, yəni onların tarixi arenaya yazılı mənbələrlə təsdiq edilmiş ilk atılma

dövründən başlayaraq müasir Dağıstan ərazisindən Dərbəndə qədər olan torpaqları Albaniyanın tərkibinə daxil olmaqla, e.ə. VII əsrə qədər olan dövrü əhatə edir [Тревер, 1959, с.44-46, 123].

C.A.Xəlilov Sahilyanı Dağıstanı Sulaka qədər Albaniyanın tərkibində göstərir [Халилов, 1985, с.93-105; 164-175]. K.Q.Əliyev Albaniyanın şimal sərhədlərinin bu cür müəyyən edilməsinin lehinə olan yazılı mənbələri tədqiq və təhlil edərək Albaniyanın şimal sərhədini Samur boyunca çəkir. Alim əsaslı nəticəyə gəlir: "...Albaniyanın Terek və ya Sulaka qədər uzanan bütün müasir Dağıstanı öz hüddudlarına daxil etdiyini təsdiqləmək üçün heç bir antik müəllif əsas vermir" [Алиев, 1982, с.46, 83-123]. S.N.Muravyovun başqa fikri də mövcuddur. Həmin fikrə əsasən, Qafqaz Albaniyası Azərbaycanın Kür vadisi ərazisində yerləşmişdir ki, bu da, öz növbəsində, Xəzər dənizinin müasir Mingəçevir rayonuna qədər qaldırılması ilə bağlı mənbələrdəki bütün ziddiyyətləri aradan götürməyə imkan vermişdir [Мыравьев, 1983, с.117-147].

Qafqaz Albaniyasının Tədqiqat Mərkəzinin direktoru professor F.C.Məmmədova hesab edir ki, Albaniya e.ə. III əsrdə və eramızın III əsrində şimalda Dərbəndə qədər sərhədlərə malik olub, lakin zamanla həmin sərhədlər Sulak çayına və daha yuxarılara qədər uzanıb. Tədqiqatçı hesab edir: "Sasanilərin dini-siyasi təsirinə, assimilyasiya siyasətinə – zərdüştiliyi yaymaq istəyinə, eləcə də silyanidilli kilsənin fəaliyyətinə qarşı ölkədə albanların mədəni və etnik kimliyini müdafiə edə biləcək yerli albandilli xristian kilsəsini qoymaq zəruri idi" [Мамедова, 1986, с.6]. Müəllif Musa Kalankatuklunun "Albaniya tarixi" əsərinin mənasını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir: "Albanların tarixi" əsərinin müəllifinin məqsədi Alban çarlığının, onun etnik mənsubiyyətinin, ərazisinin, siyasi və mədəni həyatının, onun hökmdarlarının – alban Arşakidlərinin və Mehranilərin (Cavanşir) böyük knyazlarının idarəetməsinin yaranma və inkişaf tarixini təşkil etmək, çar hakimiyyətinin vərsəliyini və davamlılığını, apostol patriarx başlanğıcı ilə Alban Avtokefal kilsəsinin yaranma tarixini göstərməkdən ibarətdir. Beləliklə, bu abidədə Albaniyanın müstəqil dövlətçiliyi və müstəqil Alban kilsəsi təənnüm edilmişdir" [Мамедова, 1986, с.10].

Azərbaycanın tarixi irsinə müraciət edərkən bizim üçün, şübhəsiz, akademik Z.Bünyadovun "Azərbaycan VII–IX əsrlərdə" monoqrafiyası əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Monoqrafiyada alban, Bizans, gürcü, erməni, ərəb və Suriya mənbələri əsasında elm tarixində ilk dəfə olaraq Qafqaz Albaniyasında xristianlığın, Alban kilsəsinin, onun strukturunun və alban ədəbiyyatının tarixi geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Akademik qeyd edir: "Alban və qriqorian ruhaniləri arasında kilsənin aliliyi və birinciliyi uğrunda çoxəsrlilik mübarizə, məlum olduğu kimi, 1836-cı ildə Eçmiədzinin çoxsaylı xahişdən sonra Müqəddəs Sinod tərəfindən bağlanan Alban Katolikosluğunun bütün prixodlarını xarici qüvvələrin köməyi ilə özünə tabe etmiş Qriqorian kilsəsinin qələbəsi ilə başa çatdı" [Бунятов, 1965, с.24].

UNEC Multikulturalizm Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri prof. M.Paşayeva Musa Kalankatuklunun "Albaniya tarixi" əsərində qədim türk adət-ənənələrinin izlərinə diqqət yetirir, onun Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin, Azərbaycan xalqının soykökünün, etnik adət-ənənələrinin və inanclarının öyrənilməsi baxımından ensiklopedik əhəmiyyətini qeyd edir. Professor qeyd edir: "Kalankatuklu yazırdı ki, VI əsrdə Xəzər yürüşləri ilə əlaqədar hətta ölkənin dini mərkəzi də Dərbənddən ölkənin ucqar bölgəsinə – daha təhlükəsiz Bərdə rayonuna köçürüldü" [Пашаева, 2022, с.144]. Lakin 551-ci ildən sonra Dərbənddən patriarx taxt-tacının köçürülməsinə baxmayaraq, bu şəhər V–VII əsrlərdə Şərqi və Şimal-Şərqi Qafqazın ən mühüm xristian mərkəzlərindən biri idi və burada çox böyük yepiskopal kafedra qalmışdı [Козубский, 1906, с.48-51]. Ehtimal ki, Dərbəndin iki mühüm monumental dini memarlıq abidəsi xristian ideologiyasının geniş yayıldığı bu dövrə aiddir. Bu, qaladakı xaçaoxşar, mərkəzi-günbəzşəkilli və orta əsrlər şəhərinin ən əhəmiyyətli tikililərindən biridir, onun VIII əsrdə ərəblər tərəfindən Baş məscid (Cümə məscidi) kimi tikildiyi güman edilir. İlk tikilinin şəhərin xristianlara məxsus qədim abidələrlə eyniləşdirilməsi yalnız son illərdə baş vermişdir [Кудрявцев, 1985, с.127-128], lakin Dərbəndin tarixi Cümə məscidi ilə bağlı oxşar fərziyyələr hələ XIX əsrdən etibarən irəli sürülmüşdür [Бесстыжев-Марлинский, 1958, с.321]. Əvvəllər su anbarı kimi istifadə edilən Narın-Qala qəsrindəki çarpaz-günbəzşəkilli tikilinin formasının vizual olaraq yaxın paralelləri İtaliyadakı Qərbi Bizans memarlığının bəzi xristian tikililəri ilə, xüsusən də Ravenna şəhərinin V əsrə aid abidələri ilə tədqiq edilir [Golasanti, 1926, p.1].

Bizi Cənubi Qafqaz regionunda xristianlığın yaranmasının başlanğıcına qaytaran rus tədqiqatçısı P.K.Uslar təsdiq edir: "Sirofil və ya apostol adlanan ən erkən dövr suriyalı missioner, apostol Faddeyin və onun şagirdinin – Qafqaz Albaniyasında xristianlıq ideyalarını ilk dəfə təbliğ etmiş müqəddəs Yeliseyin adı ilə bağlıdır" [Услар, 1992, c.15]. Öz növbəsində, kilsələrin memarlığında, xaç simvollarında, xristianlıq elementlərində, ruhani başçıların nümayəndələrində və katolikosluq xəttində mövcud fərqlər inkişaf etmiş kilsə təşkilatından, ibadətdən və köhnə yepiskopatları saxlamaq şərti ilə yeni yepiskopatların təsis edilməsindən danışmağa imkan verir.

Uzun müddət adı qadağan edilmiş, elmi əsərləri isə təkrar nəşr olunmayan görkəmli tarixçi-şərqşünas, ərəbşünas, türkoloq, islamşünas A.E.Krımski (1871–1942) Qafqaz Albaniyası mövzusunda olduqca məzmunlu iki məqalə həsr etmişdir. Onlardan birincisi "Şimali və ya Qafqaz Azərbaycanı tarixindən səhifələr" (Klassik Albaniya) adlanır. 1934-cü ildə nəşr olunmuş bu məqalə qədim Qəbələ şəhərinə, ikincisi məqalə isə Şəki şəhərinə həsr olunmuşdur. Xristianlığın Albaniyaya nüfuz etməsi ilə bağlı ən erkən məlumat eramızın II əsrinə aiddir. Eramızın II əsrindən etibarən xristian missionerləri Albaniyanın sakinləri arasında xristian dinini yaymağa çalışırdılar. Krımski qeyd edirdi: "...çar paytaxtı Kabala xristian yepiskopunun möhtərəm kafedrasına çevrildi". Müəllif Albaniyanın sərhədləri məsələlərinə də toxunur: "Kabalaka yunan-Roma dünyasına, şübhəsiz ki, e.ə. 66–65-ci illərdə Romanın Albaniyaya yürüşündə "böyük triumviri – Pompey"i müşayiət edən və ya yürüşdə iştirak etmiş digər şahidlərdən məlumat alan tarixçilər və yazıçılar vasitəsilə nüfuz etmişdir" [Крымский, 1938, c.369-384]. Alimin ömrünü həbsxanada başa vurması SSRİ-nin süqutundan sonra məlum olmuşdur. Onun faciəvi taleyi olsa da, əsərləri bu gün də yaşayır və onlara böyük tələbat duyulur.

Azərbaycan elmi tarixşünaslığının banisi Abbasqulu ağa Bakıxanovun fikrincə, Albaniya şimalda Şirvan və Dərbəndlə məhdudlaşdı. Onun sanballı "Gülistani-İrəm" əsərində – akademik cəhətdən ilk monoqrafik tədqiqat işində göstərilir: "Qədim tarixçilərin yazdığına görə, Albanus və Qassı çayları arasında olan Alban şəhəri gərək Dərbənd şəhəri olsun. Albanus çayı Samur və Qassı çayı da Manas olub, Tarxu ilə Buynaq arasından axır" [Бакиханов, 1991, c.18-19].

Etiraf etmək lazımdır ki, Albaniyada din, əsasən, siyasi sistemin tərkib hissəsi kimi inkişaf etmişdir. Müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatların təhlili onu təsdiq etməyə imkan verir ki, cəmiyyətin siyasi təşkilatının özü – Albaniya dövləti Ön Asiya və Zaqafqaziya dövlətlərinin ənənələrinə əsaslanan, kifayət qədər yaxşı təşkil edilmiş idarəetmə sistemində malik idi, Zaqafqaziyada və Qərbi Asiyada müstəqil iqtisadi və siyasi cizgi çəkməyə qadir idi. Albanlar da Zaqafqaziyanın digər xalqları kimi Kiçik Asiyada və Aralıq dənizində yeni bazarlar və ticarət yollarını ələ keçirməyə çalışan Romaya qarşı vuruşmaq məcburiyyətində qalanda bu, xüsusilə özünü büruzə verdi. Məlum olduğu kimi, e.ə. 36-cı ildə Antoninin başçılığı ilə Roma legionları Zaqafqaziya dövlətlərini fəth etmək məqsədilə növbəti dəfə onun ərazisinə daxil oldular. Onun sərkərdələrindən biri olan Kanidi ardıcıl olaraq erməniləri, iberiyalıları və albanları məğlubiyyətə uğratdı. Bu dövrdə Albaniyanı hökmdar Zober idarə edirdi. Buna baxmayaraq, albanlar hər fürsətdə Romanın nominal asılılığından qurtulmağa çalışırdılar. Bu, əslində, imperator Oktavian Avqustun (e.ə. 63 – e. 14-cü illəri) Ermənistan, İberiya və Albaniyanı Romanın təsiri altına salması üçün Zaqafqaziyaya yürüş etməsinə səbəb oldu. Daha əvvəllər isə, məlum olduğu kimi, e.ə. 68-ci ildə imperator Neron tərəfindən böyük strateji əhəmiyyətə malik olan Dərbənd keçidini ("Xəzər qapısı") ələ keçirmək məqsədilə Albaniyaya yürüşü nəzərdə tutan hazırlıq işləri görülmüşdü. Xoşbəxtlikdən Neronun ölümü səbəbi ilə sonuncu yürüş baş tutmadı, hərçənd Domitsian sonradan onun niyyətini həyata keçirməyə cəhd göstərmişdi. Romanın Albaniyaya marağı sonrakı dövrlərdə də azalmamışdı. Buna sübut olaraq 84–96-cı illərdə Qobustanda Böyükdaş dağının ətəyində qaya üzərində həkk olunmuş yazını göstərmək olar: "*Domitsian* Sezar Avqust Germanikin dövründə. Lütisi Yuli Maksim, XII Fulminatın senturionu (yerinə yetirdi, etdi)" [История Дарестана, 2004, c.144].

Qafqaz Albaniyasının xristianlaşdırılması tarixini araşdıran kilsə tarixi doktoru (PİO), arximandrit Aleksiy (Nikonorov) yazır: "İran tərəfindən Cənubi Qafqaz ölkələri uğrunda uzun və amansız mübarizə başladı. Sonrakı iki əsrdə Qafqaz Albaniyasında (indiki Azərbaycan və Cənubi Dağıstan ərazisindəki tarixi

dövlətdə) iki mühüm hadisə baş verdi: xristianlığın qəbulu və şəxsi yazının yaradılması. Bu hadisələr, təbii ki, adi xronoloji təsadüf deyildi" [Никонов, 2022, с.131]. Onun mövqeyinə görə: "IV əsrdən başlayaraq Albaniyanın artıq öz müstəqil Kilsəsi var idi. O, üçpilləli iyerarxiyaya, kifayət qədər yepiskop kafedralarına, öz monastır institutuna, ibadətinə, dogmatikasına, kanonuna, yəni bütün liturgiyaya, bir sözlə, Kilsənin ictimai xidmət göstərməsi üçün lazım olan hər şeyə malik idi. Xristianlıq tarixi hər bir xalqda Ümumdünya Kilsə tarixinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər və hətta keçirilməlidir, bundan başqa, müəyyən bir regionun xristianlıq tarixi xalqın tarixinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi sübut edilmişdir" [Никонов, 2012, с.10].

Gördüyümüz kimi, Qafqaz Albaniyasının torpaqları bir çox istilaçıları özünə cəlb etmişdir, lakin 225–226-cı illərdə Parfiyada Arşakidlər sülaləsinin Sasanilərlə əvəz edilməsi Qafqazın və Ön Asiyanın bir çox xalqları üçün dönüş nöqtəsi olmuşdur. Sonuncular Qafqaz Albaniyasını ələ keçirdilər və ən böyük şəhərlərdən biri olan Çolanın (Çoqa, Cora) yerləşdiyi müasir Dərbənd ərazisində möhkəmləndilər.

Beləliklə, İran və Roma arasında əsrlər boyu davam edən mübarizə 390-cı ildə sülh müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə əsasən, Ermənistan, Gürcüstan və Albaniyanın şərq bölgələri Sasanilərə keçdi. Albanlar İrana müqavimət göstərmək üçün eramızın 4-cü əsridə Sahilyanı Dağıstanda meydana çıxan hunlarla tez-tez ittifaqa girirdilər. Bizans və Sasanilər tərəfindən təhrik edilən Sahilyanı Dağıstanın köçəri barbar qəbilələri Albaniyaya basqın edir, şəhər və kəndləri talayıb dağıdır, əhalini qırır və əsir götürürdülər. Sasani hökmdarları tabeliklərində olan ərazilərin şimal sərhədlərini qorumaq məqsədilə uzun müdafiə divarları tikməli oldular. Onların qalıqları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır: Abşeron yarımadasından şimalda – Beşbarmaq səddi, ondan 23 km şimalda – Gilgilçay səddi (Şabran səddi), Dağıstanda – Dərbənd səddi. Sasanilər zəbt etdikləri vilayətlərə ağır vergi qoyaraq əhalini Çola bölgəsində müdafiə divarları və qalalar tikməyə məcbur edirdilər [История Дагестана, 2004, с.146-147]. Qafqaz keçidlərinin möhkəmləndirilməsi Sasani hökmdarlarının ən mühüm vəzifələrindən birinə çevrilmişdi. Dərbənd keçidi istiqamətindən sərhəd təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət ayrılmışdı. Bu problemi həll etmək üçün Xəzər dənizinin qərb sahilində uzun divarlar adlanan bir neçə müdafiə tikili xətləri çəkildi. Lakin bunlardan ən möhtəşəmi, şübhəsiz, Dərbənd müdafiə kompleksinin istehkamları idi. Bu genişmiqyaslı tikinti nəticəsində Dərbənd artıq nəinki böyük strateji əhəmiyyətə malik möhkəmləndirilmiş mərkəz kimi, həm də Şərqi Qafqazda böyük siyasi, ideoloji və iqtisadi mərkəz şəhəri, 461-ci ildən sonra Sasani dövlətinin tərkibinə daxil olmuş canişinliklərdən birinin paytaxtı, xristianlığın ən böyük mərkəzi, sonra isə İslamın dayaq nöqtəsi kimi formalaşmışdı.

Gürcü tədqiqatçısı prof. R.Loluanın fikrincə, Dərbənd yazısı ənənəvi olaraq Qafqaz-Alban yazılarının korpusuna daxil edilmişdir. Alim qeyd edir: "Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Dərbənd şəhərinin şimal divarının bəzi yerlərində, eləcə də Orta qapının cənub qapısında Dərbənd yazısının axtarıları aparılarkən S.N.Muravyov "çox aydın alban işarələri"nin olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, həmin işarələr istehkamların inşasında iştirak etmiş alban daşyonanların möhürü olmuşdur [Муравьев, 1981, с.282]. S.N.Muravyov, təəssüf ki, qeyd etdiyi işarələrin şəklini çəkməmiş, yalnız "onların adını qeyd etməklə" kifayətlənmişdir [Лолуа, 2022, с.119]. Dağıstan tarixçilərinin iddialarına görə, müasir Azərbaycan və Dərbənd ərazisində alban hərfləri ilə yazılmış yazılar tapılmışdır. Eyni zamanda, onlar Albaniyadan kənarda – erkən orta əsrlərdə Albaniyanın tərkibinə daxil olmayan dağlıq Dağıstanda tapılmışdır. Uşaqlar alban dilində yazıb-oxumağı öyrənir, kilsə kitabları bu dilə tərcümə olunurdu. Bu, şübhəsiz, ölkə üçün böyük mədəni nailiyyət idi. Bəzi məlumatlara görə, Albaniyada hələ bundan əvvəl də yazının mövcud olması, zənnimizcə, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. V əsr erməni yazıçısı Koryun alban əlifbasının Mesrop Maştots tərəfindən yaradılmamasını, sadəcə, "yeniləndiyini" qeyd edir. Xatırlamaq yerinə düşər ki, hələ e.ə. 65-ci ildə Alban hökmdarı Oroys Pompey məktubla müraciət edərək sülhün bərpa edilməsini xahiş etmiş, 260-cı ildə isə albanlar I Şapurun məktublarını qəbul etməyərək Roma rəhbərlərinə Valerianın azad edilməsinə yardım təklifi ilə məktublar yazmışlar [История Дагестана, 2004, с.78, 147].

Dağıstanla bağlı qeyd etmək yerinə düşər ki, onun bir hissəsinin uzun müddət bu ərazidə ən qədim dövlətlərdən birinə çevrilmiş Qafqaz Albaniyasının tərkibində olması cəmiyyətin sosial inkişafında mühüm

rol oynamışdır. Alban sinfi cəmiyyətinin tərkibi ayrı-ayrı tayfa ittifaqlarından və ya ittifaqlar ittifaqından (super ittifaqlardan) ibarət olmuşdur, onlara vahid hakimiyyət altında birləşməzdən əvvəl öz "hökmdarlar"ı başçılıq etmişdir. İran şahlarının hakimiyyəti Dağıstanda yeni inzibati struktur yaratmadan mövcud vəziyyəti qoruyub saxlayır, yalnız yerli hökmdarların mövqelərini təsdiq edir və gücləndirir, onlara iranmənşəli titullar verirdi [История Дагестана, 2004, с.169]. Bütövlükdə regionun tarixinə nəzər salsaq, burada qədim zamanlardan etnik və dini müxtəlifliyin bir-birinə qarışdığını, bu cür parlaq və zəngin mədəni palitranı təmin edən türkdilli, irandilli və qafqazdilli etnik təbəqələrin birləşməsinə və qarşılıqlı zənginləşməsinə əminliklə qeyd edə bilərik.

Bu gün biz əyani surətdə şahidi oluruq ki, Azərbaycan Respublikası mədəniyyət siyasətinin milli və yerli mədəni özünəməxsusluğun qorunub saxlanması kimi funksiyasını prioritet olaraq həyata keçirməyə çalışır, mədəniyyət siyasətini bəşəriyyətin inkişafı və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması ilə əlaqələndirmək, harmonik mədəniyyətlərarası kommunikasiyanı gücləndirmək, mədəniyyətlər arasında dialoq yaratmaq məharətini nümayiş etdirir. Xristian irsi mövzusunə müraciət bunun təsdiqidir. Cari əsrin əsas qlobal problemlərindən birini sosial-mədəni problem təşkil edir. Vaxtilə indiki Azərbaycanı, Dağıstanın cənubunun bir hissəsini və Gürcüstanın Alazan vadisini əhatə etmiş Qafqaz Albaniyasında xristianlığın mənbəyi problemi də bunlardan biridir. Daha geniş mədəni əlaqələr, ünsiyyət, müqayisə və həm milli mədəniyyətlərin özünün, həm də onların bəşəriyyətin ümumi mədəniyyətinin xəzinəsinə verəcəyi töhfənin zənginləşməsinə imkan yaradan müsbət təcrübənin mənimsənilməsi imkanı ilə dünyanın yeni mənzərəsinə adekvat olan ümumi elmi paradiqmanın formalaşdırılması zəruridir. Bundan başqa, əlbəttə, məntiqli sual meydana çıxır: ənənəvi mədəniyyətlərin unikallığının qorunub saxlanması və mühafizəsi, digər mədəniyyətlərlə ünsiyyət nəticəsində onların yaradıcı inkişafı və zənginləşməsi zərurəti ilə nə etməli? Yəqin ki, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin öz siyasəti üçün əsas götürdüyü bütün mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların, dinlərin əməkdaşlıq ideyalarının yayılması bəşəriyyətin planetdə sağ qalması üçün yeganə imkan kimi sivilizasiyaların dialoqu və tərəfdaşlığı ideyalarına əsaslanan dünyagörüşünü təkmilləşdirməyə və milyonlarla insanın sərvətinə çevrilməsinə imkan verəcək. Cəmiyyətlərimiz öz kimliklərini dərk etmədən müasir qloballaşan dünyanın çağırışlarına inamla cavab verə, ölkələrinin milli təhlükəsizliyini təmin edə bilməyəcək. Bunun üçün isə hər bir dövlət öz zəngin tarixi irsini dərk etmək mərhələsinə qayıtmalıdır ki, bunu da Qafqaz Albaniyasının etnomədəni irsinə dönə-dönə müraciət edən Azərbaycan nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT VƏ MƏNBƏLƏR:

1. Алиев К.Г. Кавказская Албания: (I в. до н.э. – I в. н.э.). Баку: Элм, 1982, 363 с.
2. Бакиханов А. Гулистан-и Ирам. Баку: Элм, 1991, 304 с.
3. Бестужев-Марлинский А.А. Соч. Т.2. М., 1958.
4. Бунятов З.М. Азербайджан в VII–IX веках. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1965, 404 с.
5. История Дагестана с древнейших времен до наших дней / Ин-т истории, археологии и этнографии. М.: Наука, 2004. Т.1: История Дагестана с древнейших времен до XX века / Отв. ред. А.И. Османов. 2004, 627 с.
6. Каганкатвацци Моисей. История агван/ Пер. с древнеарм. яз. К.Патканова. СПб: Тип. Императорской Академии наук, 1861, 376 с.
7. Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906, 469 с.
8. Кудрявцев А.А. О месте духовенства в социальной структуре феодального Дербента // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. М, 1985, с.127-128.
9. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании). Кабала. Шеки // Сборник «Памяти Н.Я.Марра». М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1938, с.369-384.
10. Лолуа Р. Кавказско-албанская эпиграфика и знаки албанского письма на оборонительных стенах г.Дербента // Этнокультурное наследие Кавказской Албании, 2022, №3, с.115-123.
11. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании: (III в. до н.э. – VIII в. н.э.). Баку, 1986, 284 с.
12. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X–XI веков / Акад. наук Аз.ССР. Ин-т востоковедения. Москва: Изд-во вост. лит., 1963, 265 с.
13. Муравьев С.Н. Птолемеяевская карта Кавказской Албании и уровень Каспия // Вестник древней истории, 1983, №1, с.117-147.
14. Муравьев С.Н. Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности // Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. т.VIII. Тбилиси, 1981, с.222-325.
15. Мусеибли Н., Ахундова Г. К вопросу о предыстории Албанского государства. Этнокультурное наследие Кавказской Албании. Сборник статей. Баку, 2022, №3, с.22-29.
16. Никоноров Алексей, иеромонах. История Христианства в Кавказской Албании / 2-е изд. Махачкала: Издательский дом «Эпоха», 2012, 192 с.: ил.
17. Никоноров Алексей, архимандрит. Христианизация Кавказской Албании в контексте реформ Сасанидского Ирана // Этнокультурное наследие Кавказской Албании, 2022, №3, с.131-136.
18. Пашаева М. Следы древнетюркских традиций в труде «История албан» Моисея Калакатуйского // Этнокультурное наследие Кавказской Албании, 2022, №3, с.142-149.
19. Сеидова Г.Н. Из истории христианства в Дербенте как части Кавказской Албании // Conference on History Cultural Heritage of Ethnos of Caucasian Albania in the context of Human Rights. Baku. June, 10-11. 2014. Qafqaz Albaniasinin tarixi və mədəni irsi insan hüquqları kontekstində. Beynəlxalq konfransın tezislər toplusu. Bakı-2014, pp.121-122.
20. Сеидова Г.Н. Кавказская Албания и древний Дербент. Материалы X Международной конференции «Кавказская Албания: религиозная и социальная жизнь» // Этнокультурное наследие Кавказской Албании (сборник статей). Баку, 2023, №4, с.180-188.
21. Сеидова Г.Н. Христианство в Кавказской Албании. Вторая Международная научно-практическая теологическая конференция «История христианства Херсонеса и Древней Тавриды: истоки и наследие». 9 декабря 2019 г. Севастополь // Вопросы культурологии, 2020, №3, с.11-17.

22. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 389 с.
23. Услар П.К. Начало христианства в Закавказье и на Кавказе // Кавказские горцы: Сборник сведений. Репринтное издание. М., 1992. Т.2, с.1-24.
24. Халилов Дж.А. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М., 1985, 496 с.
25. Шукюров К. К истории Албанистики (Кавказ) // Этнокультурное наследие Кавказской Албании, 2022, №3, с.81-90.
26. Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании // Ист. зап., 1937, №1, с.129-148.
27. Golasanti A. Byzantine Art in Italy. Milan, 1926. P.1 / [http: udi.az](http://udi.az). from 07.12.2012. Date of treatment: 4.12.2019.

Şabiyev Bəyimirzə

*Bakı Dövlət Universiteti, "Azərbaycan tarixi" (təbiət fakültələri üzrə)**kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru**<https://orcid.org/0009-0009-6954-1482>*

MEHRANİLƏR SÜLALƏSİ DÖVRÜNDƏ ALBANIYA–XƏZƏR MÜNASİBƏTLƏRİ

Annotasiya. Məqalə professor S.S.Əliyarlının VII əsrin ikinci yarısında Kür çayının sol sahilində hun-bulqar Türkünstan dövlətinin mövcud olması haqqında irəli sürdüyü tezis tahlili və tənqidinə həsr olunmuşdur. Müəllifin iddiasına görə VII əsrin 60-80-ci illərində Albaniya hökmdarı Cavanşir nigah diplomatiyası vasitəsi ilə məhz Türkünstan xaqanlığı ilə diplomatik əlaqələri nizamlamağa çalışmışdır. M.Kalankatuklının "Albaniya tarixi" əsərinin materialları əsasında prof. S.S.Əliyarlının irəli sürdüyü tezis əsaslı şəkildə təkzib edilmiş və sübut olunmuşdur ki, VII əsrin 60-80-ci illərində Albaniya knyazları Cavanşir və onun varisi Varaz-Trdat iddia olunduğu kimi Kür çayının sol sahilində mövcud olan hansısa hun-bulqar dövləti ilə deyil, məhz ərazisi Dərbənddən şimalda yerləşən Xəzər xaqanlığı ilə diplomatik danışıqlar aparmışlar.

Açar sözlər: Albaniya, Xəzərlər, Kalankatuklu, Cavanşir, Alp-İlitver

Keywords: Albania, Khazars, Kaghankatvatsi, Javanshir, Alp-Iluetuer

Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (630–705) Qafqaz Albaniyası tarixinin olduqca mürəkkəb və gərgin tarixi mərhələlərindən birini təşkil edir. Sasani, Xilafət, Bizans və Xəzər xaqanlıqları kimi böyük dövlətlərin hərbi-strateji, iqtisadi-ticarəti maraqlarının toqquşduğu mühüm bölgədə yerləşən Albaniya dövlətinin xarici siyasət xəttinin mühüm istiqamətlərindən biri Xəzər xaqanlığı ilə münasibətlərin nizamlanmasından keçirdi.

Albaniya-Xəzər münasibətləri məsələsinə albanşünaslıq və xəzərşünaslıqla məşğul olan demək olar ki, əksər tədqiqatçılar bu və ya digər dərəcədə toxunmuş, bəzi araşdırıcılar isə bu problemlə bağlı ətraflı araşdırmalar aparmışlar. Bu baxımdan Z.M.Bünyadov, F.Məmmədova, Y.Cəfərov, M.İ.Artamanov, A.P.Novoseltsev, L.N.Qumilyov, A.Y.Krimskiy, R.Hüseynzadə, S.S.Pletneva və başqalarının əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Albaniya-Xəzər münasibətləri monoqrafik tipli araşdırmalarla yanaşı akademik nəşrlər və ali məktəb dərsliklərinin diqqətindən də kənarda qalmamışdır. 1996-cı ildə prof. S.S.Əliyarlının redaktorluğu altında nəşr olunan "Azərbaycan tarixi" dərsliyinin etnogenezisə həsr olunan VII bölümündə Albaniya-Xəzər münasibətləri ilə bağlı tamamilə yeni bir "elmi" baxış ortaya qoyulmuşdur. Belə ki, müəllif araşdırmalarının sonucunda belə bir qənaətə gəlmişdir ki, 665-ci ildə Albaniya hökmdarı Cavanşir Xəzər xaqanının qızı ilə deyil, həmin dövrdə Kür çayının sol sahilində bərqərar olmuş hun-bulqar dövlətinin hökmdarının qızı ilə evlənməklə iki dövlət arasındakı münasibətləri nizamlamağa çalışmışdır [Azərbaycan tarixi, 1996, s.181]. Təqdim olunan məqalədə bu iddianın tarixi gerçəkliklərə nə qədər uyğun olması məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir.

S.S.Əliyarlının öz iddiasını əsaslandırmaq üçün aşağıdakı arqumentləri irəli sürmüşdür:

1. Müəllifin fikrincə, M.Kalankatuklının "Albaniya tarixi" əsərində hunlar və xızirlər fərqli etnoslar kimi təqdim olunur. Belə ki, bu əsərin I kitabının 12, 14, 29, 30-cu və II kitabının 1, 2, 26-cı və bir sıra digər fəsilərində hun (hon) boy adı, habelə hun ölkəsində Bersil (Basil) xalqının çarı və "Favel" (Eftalit)

alaylarını başına toplamış Rosmosok hökmdarının adları çəkilir. “Xəzər ölkəsi” anlayışı isə yalnız ikinci kitabın başlanğıcından etibarən yad edilməyə başlayır [Azərbaycan tarixi, 1996, s.181]. Müəllifin iddiasına əsasən II kitabın 4 fəslə, 628-ci il hadisələrinə həsr olunmuş fəsillər, 23-cü fəsil və III kitabın 16-cı fəslində isə alban-xəzər münasibətləri əksini tapmışdır [Azərbaycan tarixi, 1996, s.181].

2. M.Kalankatuklının “Albaniya tarixi” əsərinin II kitabının 26-cı fəslində Cavanşirin xəzərlərlə deyil, məhz hun hökmdarı ilə qohum olması açıq-aydın göstərilmişdir [Azərbaycan tarixi, 1996, s.181].

3. Araşdırıcının iddiasına görə, tarixi baxımdan Cavanşirin Xəzər xaqanı ilə görüşməsi mümkün deyildi. Zira xəzərlərin, Göy türk xaqanlığı, Oğuz və Qaraxanlı dövlətlərinin tarixində “Çiftə krallıq” qanunları üzrə “Ulu xaqan” (xaqan əl-kəbir) nə yürüşlərə çıxıb bilər, nə də başqa bir hökmdarla danışıq apara bilərdi. Müəllif bu iddiasını əsaslandırmaq üçün 921–922-ci illərdə Xəlifənin elçisi kimi İdil bulqarları ölkəsinə səfər edən İbn Fədlanın ərəb salnaməçisi Məsudin Xəzər xaqanının statusu haqqındakı yazılarını nümunə olaraq göstərmişdir [Azərbaycan tarixi, 1996, s.181-182].

4. Müəllifin fikrincə, Cavanşirin Xəzər xaqanının köməkçisi Cebu xaqanla da görüşüb qohum olması mümkün deyildi. Çünki, Cebu xaqan 665-ci ildən çox öncə, 630-cu ildə Xəzər xaqanlığını tərk edərək başqa ölkəyə qaçmışdı [Azərbaycan tarixi, 1996, s.182].

Biz belə hesab edirik ki, mərhum tədqiqatçı S.S.Əliyevin irəli sürdüyü arqumentlər yetərincə əsaslandırılmamışdır və bu arqumentlərin ətraflı saf-çürük edilməsinə böyük ehtiyac vardır.

İlk növbədə etiraf etmək lazımdır ki, M.Kalankatuklının “Albaniya tarixi” əsərinin ayrı-ayrı fəsillərində hun və xəzər anlayışlarından geniş istifadə olunmuşdur [Kalankatuklu, 2006, s.83, 127, 140, 166 və s.]. Lakin məsələnin mahiyyətinə diqqətlə yanaşdıqda açıq-aydın görünür ki, qaynaqda hun və xəzər etnonimləri, həmçinin hun ölkəsi, hun çarı, xəzər ölkəsi, xəzər hökmdarı anlayışları əksər hallarda sinonim kimi işlədilmişdir. M.Kalankatuklının əsərinin bəzi fəsillərində hun, bəzində xəzər anlayışlarından istifadə etməsinin səbəbini dəqiq söyləmək mümkün deyildir. Lakin, VII əsrin 30–80-ci il hadisələrini araşdıran tədqiqatçıların demək olar ki, əksəriyyəti istisnasız olaraq, Cavanşirin Xəzər xaqanını qızı ilə evlənməsi faktını heç bir şübhəsiz etiraf edirlər [Bünyadov, 2007, s.87; Məmmədova, 1993, s.199; Джафаров, 1993, c.82].

Bu dövr hadisələrinə toxunan Z.Bünyadov M.Kalankatuklının məlumatlarına istinadən yazır ki, 664–665-ci illərdə xəzərlər yenidən Albaniyaya hücum etdilər... qarətlər törətdilər və Cavanşir xəzərlərlə sülh bağlamağa məcbur olaraq Xəzər xaqanını qızı ilə evləndi [Bünyadov, 2007, s.87]. Varaz-Trdatın taxta çıxmasından sonra xəzər ordusunun Alp-İlitverin komandanlığı altında xaqanın qohumu Cavanşirin intiqamını almaq bəhanəsi ilə Arrana basqın etməsi, katolikos Yelizar və yepiskop İsrailin xəzərlərlə münasibətləri nizamlamaq üçün Xəzər xaqanlığına göndərilməsi faktları da Cavanşirin məhz Xəzər xaqanı ilə qohum olması və görüşməsinə təsdiq edir [Bünyadov, 2007, s.116-118]. Albaniya tarixinin tanınmış tədqiqatçısı F.Məmmədova da qeyd edilən olayların Albaniya knyazlığı ilə məhz Xəzər xaqanlığı arasında baş verdiyini vurğulamışdır [Məmmədova, 1993, s.199-202]. Aydın məsələdir ki, həm Z.Bünyadov, həm də F.Məmmədova M.Kalankatuklının hun ölkəsi, hun hökmdarı dedikdə bilavasitə, Xəzər xaqanlığını nəzərdə tutduğunu yaxşı başa düşürdülər. Maraqlıdır ki, tədqiqatçı Y.Cəfərov həmin hadisələri şərh edərkən M.Kalankatuklının “Albaniya tarixi”ndə əksini tapdığı kimi hun knyazı Alp-İlitverin Cavanşirin qisasını almaq üçün Albaniyaya yürüş etməsinə və münasibətləri nizamlamaq üçün katolikos Yelizar və yepiskop İsrailin hun ölkəsinə səfər etdiyini qeyd etmişdir [Джафаров, 1993, s.82]. Tanınmış araşdırıcı L.N.Qumiliyovun tədqiqatları göstərir ki, hun, türküt, xəzər, oğuz, bolqar və s. kimi etnoslar “hun superetnos” sisteminə daxil olduqları səbəbindən ayrı-ayrı qaynaqlarda müxtəlif adlar altında xatırlansalar da, VII əsrin ortalarından etibarən onların hamısı Xəzər xaqanlığının çətiri altında birləşmişdilər [Гумилев, 1990, s.148-149].

Erməni salnaməçisi Stepannos Toronski (Asoqik) də bu hadisələrə toxunarkən qeyd edir ki, erməni təqviminin 130-cu ilində (681-ci il) Xəzər odusu Alp-İlitverin komandanlığı altında Cavanşirin qisasını almaq bəhanəsi ilə Arrana hücum etmişdir. Xəzər tarixinin tanınmış tədqiqatçısı M.İ.Artamanov da VII əsrin 30–80-ci illərində məhz Xəzər xaqanlığı ilə Qafqaz Albaniyası arasında diplomatik əlaqələrin mövcud olmasını

xüsusi olaraq göstərmiş və Cavanşirin Xəzər xaqanlığı ilə nığah diplomatiyası vasitəsi ilə münasibətləri nizama salmağa çalışdığını qeyd etmişdir [Торонский, 1964, s.64-157; Артаманов, 1962].

Katolikos Yelizar və əsasən də yepiskop İsrailin Xəzər xaqanlığına səfəri zamanı yol marşrutunun izlənməsi göstərir ki, onlar Dərbənd şəhərini keçdikdən sonra xaqanlığın ərazisinə gəlib çatmışdılar. M.Kalankatuklu yazır: "Elə bu vaxt hunların sərkərdəsi və böyük knyazı Alp-İlitver... Cavanşirin qanını almaq niyyəti ilə Qafqaz dağları ətəklərində yerləşən vilayətləri və Qəbələ vilayətini kəndlərini qarət etdi... Sonra... Lpinik yaxınlığında olan düzənlikdə düşərgə saldılar... Böyük katolikos Yelizarı hunlar knyazının yanına göndərdi. Yelizar hunların knyazını inandırdı. O, [Alp-İlitver nəzərdə tutulur.—B.Ş.] qoşununu yığıb öz ölkəsinə qayıtdı" [Kalankatuklu, 2006, s.161]. Mənbənin bu məlumatından aydın olur ki, katolikos Yelizar İpina vilayətində Alp-İlitverlə görüşmüş və bundan sonra basqınçılar öz ölkəsinə geri qayıtmışdılar. Bu fakt heç şübhəsis Alp-İlitverin ölkəsinin Dərbənddən şimalda yerləşməsinə sübut edir.

M.Kalankatuklunun yepiskop İsrailin hunlar ölkəsinə göndərilməsi ilə bağlı məlumatları isə bu faktın səhihliyinə heç bir şübhə yeri qoymur. M.Kalankatuklu yazır: "O, dərhal üzaq hunlar ölkəsinə yola düşmək razılığını verdi. Onlar ...Albaniyanın sərhədlərini aşdılar və səfərin on üçüncü günündə Lpinik şəhərinə çatdılar... Sonra yola düşüb möhtəşəm dağların ətəklərində olan Çilblər ölkəsinə gəldilər... Onlar bir neçə gündən sonra Dərbənd yaxınlığında olan Çola darvazasına çatdılar... Uzun səfərlərini davam edərək axırda 40 günlük pəhriz bayramı ərəfəsində gəlib dəbdəbəli Varaçan şəhərinə çatdılar" [Kalankatuklu, 2006, s.164-165]. Salməçinin bu məlumatlarından dəqiq bəlli olur ki, hunların və yaxud xəzərlərin ölkəsi Dərbənddən şimalda yerləşirdi və S.S.Əliyarlının iddia etdiyi kimi Kür çayının sol sahilində hun-bulqar Türkünstan dövlətinin mövcud olması və VII yüzilliyin 60–80-ci illərində Azərbaycan ərazisində iki dövlət-Kürün sağ sahilində Girdman knyazlığı, sol sahilində isə hun-bulqar dövlətinin mövcud olması və bu iki dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərdən söhbət etməsi [Azərbaycan tarixi, 1996, s.186] versiyasının heç bir elmi əsası yoxdur.

S.S.Əliyarlı yazır ki, sırf tarixi baxımdan da Xəzər xaqanı nə Girdman hökmdarı Cavanşirin torpaqlarına soxulub Araz üzərinə axına çıxa bilər, nə də Kür çayının sularında gəmidə diplomatik danışıqlar apara bilərdi. Belə ki, bir çox türk dövlətçiliyi ənənələrində olduğu kimi, Xəzər xaqanlığında da mövcud olan "əski türk ikihakimiyyətlik" törəsinə əsasən ulu xaqan nə yürüşlərə çıxa bilər, nə də başqa bir hökmdarla diplomatik danışıqlar apara bilərdi [Azərbaycan tarixi, 1996, s.181]. Xəzərlərin ulu xaqanı və yaxud kaqan əl-kəbir və onun statusu haqqında X əsr salnaməçiləri İbn Fadlan və Məsudinin verdiyi məlumatlar da bu faktı təsdiq edir. Doğrudan da araştırmalar göstərir ki, Xəzər xaqanı Aşina nəslinə məxsus olmaqla dövlətçiliyin simvolu hesab edilən sakral bir fiqur kimi qapalı həyat tərzini keçirmiş, heç bir real hakimiyyətə malik olmamışdır. Hətta ulu xaqan yalnız il ərzində üç dəfə, dörd aydan bir xalqın üzünə çıxa bilərdi [Гүсейнзаде, 2019, s.172-173]. Əslində Xəzər xaqanlığında real hakimiyyət ulu xaqanın köməkçisi sayılan və qaynaqlarda müxtəlif titullarla (çar, bəy, knyaz, rəhbər, hökmdar, kaqan bəy, malik, tarxan-xaqan və s.) xatırlanan dövlət məmuru tərəfindən həyata keçirilirdi [Гүсейнзаде, 2019, s.172-173]. Ulu xaqanın statusu haqqında qaynaqlarda qeydə alınan bu məlumatları əsas götürərək S.S.Əliyarlı Cavanşirin Xəzər xaqanı ilə görüşüb-danışıqlar aparmasını mümkün hesab edərək belə bir ritorik sual verir: Bəlkə Cavanşir ulu xaqanın köməkçisi Cebu Kaqanla görüşüb danışıqlar aparmışdı? Sualı cavablandırın professor qeyd edir ki, ancaq bu da mümkün deyildi. Çünki, Cebu kaqan Cavanşir Albaniyada hakimiyyətə gəlməzdən çox əvvəl [630-cu il hadisələri nəzərdə tutulur.—B.Ş.] savaqların birində yenildiyi üçün ölkəni tərk edib qaçmışdı [Azərbaycan tarixi, 1996, s.182].

Xəzər xaqanlığında mövcud olan törəyə əsasən savaqla basılan sərkərdə və onun ailəsi qətlə yetirilməli idi. Cebu xaqan da savaqla məğlub olduğu üçün qaçıb canını qurtarmaqla qərarına gəlmiş və Albaniyada olan oğlu Şada da yanındakıları öldürərək qaçıb xilas olmaqla tövsiyə etmişdi [Kalankatuklu, 2006, s.196].

Ümumiyyətlə, araştırmalar göstərir ki, 630-cu il Göytürk xaqanlığının tarixində acınacaqlı hadisələrlə yadda qalmışdır. Belə ki, M.U.Artamanovun yazdığına görə 630-cu ildə Şərqi Türk xaqanlığı Tan imperiyası

tərəfindən məğlub edilmiş və Qərbi türk xaqanı öz dayısı tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Belə bir şəraitdə xəzərlərin Albaniyada qalması mümkünsüz olmuşdu [Торонский, 1964, s.154].

S.S.Əliyarlının 630-cu il hadisələri ilə bağlı məlumatları və Cavanşirin Cebu xaqanla görüşüb qohum olmasının mümkün olmaması heç bir şübhə doğurmur. Lakin professor bir məqamı diqqətdən qaçırmışdır. Belə ki, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi Xəzər xaqanlığında mövcud olan çiftə krallıq törəsinə görə yürüslərə və diplomatik danışıqlara ulu xaqanın köməkçisi Cebu Kağan (xaqanın cebusu: göründüyü kimi burada da şəxs adı deyil, titul verilmişdir) [Azərbaycan tarixi, 1996, s.182] başçılıq edirdi. Tədqiqatçı 630-cu il hadisələrindən Cebu xaqanın ölkəni tərk etməsindən sonra 665-ci ilə qədər Xəzər xaqanlığının Cebusuz qala bilməməsi ehtimalını nəzərə almamışdır. Xəzərlərin 665-ci ildə Albaniyaya növbəti yürüşü zamanı ulu Xəzər xaqanının cebusu Alp-İlitver olmuş və M.Kalankatuklının da qeyd etdiyi kimi Kürün axar sularında Cavanşir məhz onunla görüşərək danışıqlar aparmış və nəgah diplomatiyasına girmişdir. 681-ci ildə Cavanşirin ölümünü bəhanə edərək intiqam adı altında Albaniyaya məhz ulu xaqanın cebusu Alp İlitver yürüş etmişdi.

Nəticə. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, M.Kalankatuklının "Albaniya tarixi"nin bir sıra fəsilərində hun və xəzər anlayışları fərqli etnik çalarlarda işlədilsə də, bir çox hallarda sinonim xarakter daşımışdır. Albaniya knyazı Cavanşir 664–665-ci illərdə prof. S.S.Əliyarlının iddia etdiyi kimi heç də Kür çayının sol sahilində mövcud olan hun-bulqar Türküstan dövlətinin hökmdarı ilə deyil, məhz Dərbənddən şimalda yerləşən Xəzər dövlətinin hökmdarı ilə qohum olmuşdur. VII yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində Cavanşirin qisasını almaq bəhanəsi ilə Albaniyaya soxulan Xəzər xaqanı Alp-İlitver ilə münasibətləri nizamlamaq üçün Varaz-Trdatın xaqanlığa göndərdiyi katolikos Yelizar və yeoiskop İsrailin yol marşrutlarının diqqətlə incələnməsi də göstərir ki, S.S.Əliyarlının sol sahil Türküstan dövləti kimi təqdim etdiyi əslində Xəzər xaqanlığı olmuşdur və bu xaqanlığın ərazisi Çola-Dərbənd kəmidindən şimalda yerləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə: İkinci cild (III–XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998, 596 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 424 s.
4. Kalankatuklu Musa. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: "Avrasiya press", 2006, 296 s.
5. Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərnəşr, 1993, 262 s.
6. Артаманов М.И. История хазар. Л.: Из-во Гос. Эрмитажа, 1962, 521 с.
7. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку: Азернешр, 1990, 312 с.
8. Гүсейн-заде Р.А. Тюрки Дешт-и кыпчака и окружающий мир: симбиоз кочевой степи и оседлого оазиса. Баку: «АФполигрАФ», 2019, 248 s.
9. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку: Азернешр, 1993, 107 с.
10. Торонский Степаннос (Асогик). Всеобщая история / Пер. с древнеарм. яз. Н.Эмина. М., 1964.

Şalbuzova Nəzirə

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına

Tarix və Etnologiya İnstitutunun elmi işçisi

<https://orcid.org/0000-0003-0454-2977>

AZƏRBAYCAN, QRIZ, UDI DİLLƏRİNİN QARŞILIQLI TƏSİRLƏNMƏLƏRİNDƏ ÜMUMALBAN İZLƏRİ

Annotasiya. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, qriz, udi dilləri ilə bağlı tarixi, lingvistik, toponomik və etnoqrafik materialların qarşılaşdırılması yolu ilə qriz və udi dilində alban dilinin izləri, eləcə də spesifik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Qriz dili ilə ona qohum olan digər dillərin müqayisəli təhlili aparılmış, azərbaycan dilinin qriz, eləcə də udi dilinə olan təsiri araşdırılaraq qonşuluq şəraitində, sıx təmasda yaşayan, lakin fərqli dil ailəsinə malik olan bir sıra dillərin qriz dili ilə qarşılıqlı təsirləri üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: Qriz dili, Udi dili, Qafqaz-Alban dilinin izləri, toponim

Keywords: Kryts language, Udi language, traces of the Caucasian-Albanian language, toponym

Alban etnosu və Albaniyada müxtəlif dildə danışan tayfalar haqqında Arrian, Plini kimi antik müəlliflər məlumat vermişlər. Antik mənbələrdə qeyd edilir ki, alban etnonimi Albaniyanın aparıcı etnosu olmaqla bərabər bu ölkədə məskun olan tayfaların ümumi adı kimi də işlənirdi. F.C.Məmmədova da b.e. I–VIII əsrlərində Albaniyada əsas hakim etnosun albanlar olduğunu bildirir. Azərbaycanlıların etnogenindən bəhs edən müəllif qeyd edir ki: “Azərbaycan xalqı üç qüdrətli, təməl təşkil edən milli – mədəni laylardan – qafqazdilli (albanlardan), fars dilli (mıdiyalılar, kürdlər, tatlar, talışlardan) və türkdilli laylardan formalaşmış” [Məmmədova, 2005, c.615]. Bəzi müəlliflər isə “Alban” adını etnosla deyil, 26 tayfanın yaşadığı coğrafi ərazi ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlirlər. Alban konkret etnosla bağlı deyil, coğrafi inzibati ərazini bildirir. Müəlliflərə görə müxtəlif dövrlərdə alban dili altında müxtəlif mənşəli dil nəzərdə tutulmuşdu. M.M.İxiliov göstərir ki, ləzgi, tabasaran, rutul, saxur, aqullar xınalıq, udi və qrizlərlə birlikdə qohumluq münasibətləri olan xalqlardır, eyni zamanda Azərbaycanın ən qədim sakinləridir [Ихиллов, 1969, c.105]. N.Yakovlev Qafqaz dillərinin şərq qrupunu 5 yarımqrupa bölür. “Samurun kiçik xalqları və dilləri” bölməsinə isə Aqul, Rutul, Saxur, Xınalıq, Buduq, Cek, Qriz, Haput və Udi dillərini daxil edir. Xınalıq, Buduq, Cek, Qriz, Haput dillərini Şahdağ dili altında qruplaşdırır, ancaq onları müstəqil dil kimi siyahılaşdırır [Языки и народы Кавказа, 1930, c.28]. Prof.A.S.Çikobava isə öz tədqiqatlarında Qriz dilinin dilaketlərinin olduğunu göstərir [Чикобава, 1953, c.168].

Xalqın ruhu ilə birbaşa əlaqəsi olan dilin formalaşması çox uzun bir proses olduğu üçün yaranması da uzun bir vaxt alır, lakin tez bir vaxtda zamanla unudulur. Tədqiq edilən mənbələrdən aydın olur ki, Şahdağ xalqları Qafqaz-Alban dilinin daşıyıcıları olub və avtohton alban xalqlarıdır. Qriz dili, eləcə də udi dili əsrlərdən bəri qorunub qalmış qədim dillərdən biridir və öyrənilməsi bir o qədər də çətin hesab edilə bilər. Bu dillərin fərqli illərdə, fərqli tədqiqatçılar tərəfindən əlifba sistemi qurulmuşdur. İnternetdə qriz dili haqqında alman dilində qısa məlumat və göstərilən mənbələr əsasında əlifba yerləşdirilmişdir (Tablo 1). Burada səslərin hərfəldən üstünlük təşkil etdiyi bir işarə diqqətimizi cəkdi “*с*” oxşar səsi cek kəndinin müəllimləri tərəfindən tərtib edilən əlifbada hərf kimi görmək mümkündür (Tablo 3). Cek kəndində hazırlanan əlifbada Azərbaycan əlifbasından əlavə 10 artıq hərf yer almışdır və oxunuşu cek dilində işlənən nümunələrlə göstərilmişdir. Biz həmin səsi ifadə edən işarəni gürcü alimi Roman Lolua “Kavkazsko-albanskıe študii” kitabında müxtəlif

müəlliflərin alban əlifbasını ifadə edən səs sisemində də görə bilərik [Лолуа, 2019, s.39] (Tablo 4). Həmin işarə müəllifin qeyd etdiyi kimi, hərfin boğaz nahiyyəsindən ifadə edilməsini göstərir.

2018-ci ildə isə Qrız kəndinin orta məktəb müəllimi Şıxbaba Mehdiyev və Ken Keyes tərəfindən 39 hərfdən ibarət əlifba əsasında təxminən 2.000 yaxın "Qrits dictionary" (Qrız lüğəti) hazırlandı və bu lüğət www.webonary.org saytına yerləşdirildi.

Daha sonra isə 2020-ci ildə Xaçmaz şəhərində ixtisasca tarix müəllimi İsrail Hümətov və Göte Universitetinin Qafqaz dilləri üzrə elmi işçisi Monika Rind-Pawlowski ilə birlikdə 46 hərfdən ibarət əlifba əsasında təxminən 4.000 yaxın "Qrızca – Azərbaycanca-İsgilisca lüğəti" hazırlanıb çap edildi (Tablo 2). Lakin hər iki lüğətdə bundan əvvəl tərtib edilən qrız əlifbasından, eləcə də bir-birindən fərqli hərflər var. Dünya alimlərin və yerli müəllimlər tərəfindən tərtib edilən əlifbada oxşar və fərqli hərflər və səslər olduğuna görə, bu da əlbəttə qrız əlifbasının dilçilər, linqvistlər tərəfindən bu zamana qədər Qafqaz dilini araşdıran mütəxəssislərin təhlilləri ilə birgə müqayisəli və əsaslı şəkildə tədqiq edilməsinə zərurət yaradır. Təsədüfi deyildir ki, qrız dilini yaxşı başa düşmək və düzgün təhlil etmək üçün bir tərəfdən özünə qohum olan Dağıstan dilləri ilə, digər tərəfdən isə Azərbaycan dili ilə müqayisəli təhlil etmək lazım gəlir.

Qrız, udi eləcə də onlara qohum olan digər dillərin müqayisəli təhlili aparıldıqda Qafqaz dillərinə məxsus olan bir sıra samitlərin mühafizəsini görsək də, Azərbaycan dilinin təsirinin də bu dillərin lüğət tərkibində, səs sistemində və hətta qrammatik quruluşlarında az olmadığını müşahidə etmiş oluruq. Onların lüğət tərkibinə çoxlu Azərbaycan sözləri daxil olmaqla tədricən kök sözlərin yerinə yeni sözlər əlavə olunub. Həmin sözlərə diqqət etdikdə sözlərin kökünün alınma, şəkilçisinin isə özlərinin olduğu görünür. Məsələn ilçivəl (qrız dilində) – elçilik; fikirləşmişxiyic (qrız dilində) – fikirləşmək, haburruxüyər (udi dilində) – abırlı, nazbesun – naz etmək, alxişbaksun (udi dilində) – alqışlamaq R.Mobili, Ə.İsrail Hümətov, Monika Rind Pawlowski); yaxud da öz dillərində olan kök sözlərə Azərbaycan dilindən keçmiş sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla ahəngə görə bağlanması prosesi baş vermişdir (Məs: qrız dilində – rişsiz (riş-qız), xəbsiz (xəb-əl), qilsiz (qil-ayaq), yizsiz (yiz-qar) və s. Qrız və udi dilində, məişətdə hal-hazırda işlənən bir çox sözlər vardır ki, bu sözlər Azərbaycan dilindən keçmiş lakin, azərbaycan dilində onlar arxaik şəkildə qala bilmişdir. Hazırda Azərbaycan türklərinin dillərində və ya ənənələrində az hallarda rast gəlinən bir sıra arxaik türk ənənələrinin Azərbaycanda yaşayan bir sıra etnik xalqların adət-ənənələrində, dillərində, inanclarında özünü büruzə verməsi bu qədim alban tayfalarının türk mənşəli tayfalarla sıx etnoqenetik bağlarının olması ehtimallarını daha da gücləndirir. Q.Voroşil də yazırdı: "...udinlər azərbaycanlılardan tək-cə söz almamışdılar, onların nağılları, təmsilləri, atalar sözləri, zərb-məsəlləri də Azərbaycan dilindən alınmadır, geyimdə, adət və ənənələrində də azərbaycanlılardan az fərqlənirlər" [Voroşil, 1984, s.91]. Biz bu oxşarlıqları həmçinin etnoqrafik xüsusiyyətlərdə də görə bilərik. Udilərdə kiçik nişan azərbaycan türklərində olduğu kimi "bəlgə" adlanırdı. Həmin söz qədim türk sözüdür və "bəlləmək-bəlirləmək-nişanlamaq mənasındadır Yaxud Pasxa günlərində nişanlı qızın, həm də oğlanın valideynləri birgə udilərin qədim sitayiş yeri olan "*Kala Qeıqels*" (Böyük kilsəyə) qoyun qurban kəsmək üçün gedərdilər. Bu mərasimdən sonra nişanlı oğlan qaynatasına "*tapak*" (xonça) və qiymətli hədiyyələrlə bəzədilmiş şax göndərərdi [Paşayeva, 2008, s.144]. Göründüyü kimi həm bəlgə, həm tapak kimi etnoqrafik ünsürlər bu günədək udilərin adətində eyni mənada qorunub saxlanılmışdır. Ortaq ənənələrin istər dildə, istər məişətdə, istərsə də adət-ənənədə eyni olması bu xalqların əsrlər boyu davam etmiş qarşılıqlı mədəni təsirinin nəticəsi olduğunu göstərir.

Əlbəttə qrızların azərbaycanlılarla sıx əlaqəsi nəticəsində qrız dilinin lüğət tərkibi daha da zənginləşmiş və müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Ş.Sədiyev Qrız dilinə keçən Azərbaycan sözlərini iki cür qruplaşdırır.

1) Azərbaycan dilində olduğu kimi tələffüz edilən sözlər;

2) Qrız dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılaraq tələffüz edilən sözlər [Sədiyev, 1954, s.97].

Azərbaycan dilindən və yaxud Azərbaycan dili vasitəsilə başqa dillərdən Qrız dilinə keçən sözlər qrızlar üçün yeni anlayışları ifadə edir və bu sözlər dilin daxili qanunlarına uyğunlaşır, həmin dilin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq da formalaşır. Məs: kvftən (kotan), kvasə (kasa), virğand (yorğan) və s. nümunələr göstərmək olar. Azərbaycan dili şivələrindən həmin dillərin şivələrinə sözlər daxil olduğu kimi, o dillərdən də Azərbaycan dili şivələrinə müəyyən miqdarda sözlər daxil olur. Beləliklə Azərbaycan ədəbi

dilindən həmin dillərə hədsiz miqdarda söz və ifadələr, yeni qrammatik formalar keçir [Sədiyev, 1955, s.156]. Getdikcə isə azərbaycan dilindən qız dilinə keçən sözlər heç bir dəyişikliyə uğramadan olduğu kimi tələffüz edilməyə başlayır. Bunlara baxmayaraq qız dilinin lüğət fondunda lüğət tərkibinin əsas özəyini təşkil edən əsl qız sözləri də mühafizə edilib günümüzə qədər saxlanılmışdır. Ş.M.Sədiyev “Qız dili lüğət tərkibinin öyrənilməsinə dair” məqaləsində həmin özəyə daxil olan sözlərin müqabilinə qız dilinə qohum olan tabasaran, buduq, xınalıq, ləzgi, dargin və başqa dağistan dillərində də rast gəldiyini qeyd edir və bu qəbildən olan sözləri qohumluq əlaqələrini ifadə edən sözlər, insan orqanizminin ayrı-ayrı hissələrini ifadə edən sözlər, ev quşlarının adlarını bildirən sözlər, ev heyvanlarının adlarını bildirən sözlər, meyvə adlarını bildirən sözlər, dənli bitkilərin adlarını ifadə edən sözlər, yemək və yeyinti ərzaqlarının adlarını bildirən sözlər, vəhşi heyvanların adlarını bildirən sözlər, eləcə də miqdar sayları, əvəzliliklər və həmçinin hecalarının sayı ikidən artıq olmayan feilləri ifadə edən bütün sözləri daxil etməklə qruplaşdırır və nümunələrlə göstərir [Sədiyev, 1954, s.126-127]. Gürcü mənbələrində də eynisi ilə qruplaşdırılmışdır və bu dillərin tədqiqatçılarından gətirdiyimiz bir sıra nümunələrlə dediklərimizi əyani göstərməyə çalışacağıq. Nümunələrdə səsi ifadə etmək üçün müxtəlif işarələrdən istifadə edilmiş və müəlliflərin istifadə etdiyi işarələr fərqli göstərsə də səsi düzgün ifadə etməyə çalışmışlar. Ürək – hu^ck: ud. Uk//ük^o, lezg rik, tab. juk^w, agh irk^w, rut jik, sax. Jik, arch. ik^w, qız jik, bud. jək, avar rak, darg urki... duz – ud. el, qız qel, qil, lezg qel, tab. Qil, agh q^cal, rut. Qäl, qili// qilir, sax. Qew [Лолуа, 2019, s.66-74].

Xüsusiən say sistemində mənbələrdə göstərilir ki, alban dilində say sistemi onluq deyil, iyirmilik say sistemi ilə olmuşdur. Biz bunu qız və udi dilində işlədilən say sistemində də görə bilərik. Məsələn: – 60 – qız dilində şibqad (şib -3, qad -20); udi dilində xibq'o (xib -3, qo -20), yəni üç iyirmi; 30- qız dilində qanəyisid/ qanayitsid (yitsid-10, qa-qad-20) na burada bağlayıcıdır; udi dilində saq'ovis (saq -20, vis -10) yəni [Мобили, 2010; Süleymanov, 2002].

Qız və udi dili araşdırıldıqca ortaya çıxan bəzi məsələlər bizə bu dillərin əslində zəngin və köklü dil olduğunu söyləməyə imkan verir. Tarixdən də məlumdur ki, V yüzilin əvvəllərində təkmilləşdirilmiş fonemli alban əlifbası fişiltılı və boğaz səsləri ilə zəngin idi. V əsr erməni müəlliflərinin özlərinin etiraf etdiyi kimi, alban dili ermənilər üçün “yad” dil idi [Бабаев, 1976; Бабаев, 1990; Мамедова, 1986]. İstər dil, istərsə də tarixi baxımdan edilən araşdırmalarımız göstərir ki, adı çəkilən xalqların dilləri fişiltılı, boğaz səslərilə, diftonqlarla və müxtəlifcinsli samitlərlə zəngin bir dildir.

Qədim zamanlardan başlayaraq insanlar məskunlaşdıqları, yaşadıkları məskənlərə verdiyi adlar-toponimlər də xalqın mənşəyinin və tarixinin, dilinin araşdırılmasında əvəzsiz rol oynayır və bu baxımdan ən etibarlı mənbədir. Müasir dildə sıradan çıxmış arxaik sözlər məhz toponomikada qorunub qalır, xalq bu adlarda əks olunur, onlarla daha çox tanınır. Bu baxımdan bir sıra təbii-tarixi proseslərlə əlaqədar hər hansı etnik qrupun assimilyasiyaya uğraması zamanı toponimlərin tədqiqi tarixçi, etnoqraf, arxeoloq, dilçi üçün maraqlı bir fakta çevrilir. Hər hansı bir ölkənin toponimləri və şəxs adları kənardan gəlmə adlar istisna olmaqla həmin ölkədə yaşayan etnosun mövcud olduğu dövrdə yaranır [Qeybullayev, 1992, s.16]. T.M.Məmmədov yazılı mənbələrə və toponomika sahəsindəki tədqiqatlara əsaslanaraq Albaniyada (IV–VII əsrlərdə) türk və Qafqazdilli xalqların yaşadığını göstərir və müəllifin fikrincə Albaniyanın yerli əhalisi qonşu tayfalar tərəfindən assimilyasiya olunaraq, bununla da bir neçə istiqamətdən keçmişdir [Мамедов, 1993, s.43-44]. Qafqazdilli silvlər, cilblər, lubinlər (lpinlər), qatlar, herlər, udinlər və leqlər (indiki avarların, saxurların, xınalıqlıların, qızlıların, udinlərin və ləzgilərin əcdadları) Solsahil Albaniyada məskunlaşmışdır. Həmin xalqların yaşadıkları ərazilərdə həm öz, həm türk dillində çoxlu toponimlərə, etnonimlərə rast gəlmək mümkündür. Misal olaraq, Qız kəndi ilə Cəg kəndi arasından keçən çayın adı Ceydar adlanır ki, həmin çay da Qudyalçayın bir qoludur, eyni zamanda həmin ətrafda Ceydar yer adı da mövcuddur. Qızdəhnə yolunun başlanğıcında Qudyalçay daş qayanı yarıb keçir. Elə həmin yerdə kəndlərin əhalisinin “Minarə” adlandırdıkları bir yer vardır. Minarə həm də təbii körpü rolunu oynayır. Qeyd edək ki, Qudyal – iki yal mənasını verir. Qud (квед, кьод) ləzgi dilində 2 rəqəmini, həmçinin qız dilində də “q'oad” 2 rəqəmini ifadə edir. Mənbələrdə də qafqazdilli xalqların dilində həmin say sistemini eynilə görmək mümkündür. Məs: pa^c: udin (<q^wa) iki – lezg. q^we-d: qız: q^wa-d, tab. q^cub, q^cuü, agh:q^cud, q^cur, rutul: q^o ^{cw}a-d: sax: q^co-llä, arçi. q^o ^we, bud: qa-b [Лолуа,

2019, 71 s.). Yəni iki tərəfdən aşib gələn yal mənasını verir. Cek kəndi tərəfdən Qrız kəndinə dolama yol var. Bəzi mənbələrdə 92, bəzi mənbələrdə 98, ancaq yerli əhalidən aldığımız məlumata görə 99 dolama yolun olduğu söylənir. Bu dolama yola qızlar “qar-qar” deyirlər. Həmin Qar-qar dağı haqqında Ə.Qubatov da öz əsərində məlumat verərək qeyd etmişdir ki, Qar-qar dağı – Qrız kəndi ərazisində, Qudyalçayın sol sahilində yerləşir. Həmin dağdan 92 döngə və yaxud dolamadan ibarət yol keçir. Döngə, dolama qrız dilində “qar-qar” sözü ilə ifadə olunur. Deməli “Qar-qar” dağı “Döngələr dağı” mənasını verir [Qubatov, 1991, s.146]. Başqa bir mənbədə isə Cek kəndi tərəfdən Qudyal çayı üzərindəki körpüdən Qrız kəndinə 98 dolamanın olduğunu və mənasının da “Q/gar- Q/gar (qar-qar)” – “qırıq-qırıq, parça-parça” demək olduğu qeyd edilir [Süleymanov, 2002, s.88]. Etnoqrafik səfərimiz zamanı kənd camaatından aldığımız məlumata görə, dağın ətrafını əhatə edən sıldırım qayalıqlar parça-parça, dolama pilləkənləri xatırlatdığı üçün dağın adının “dolama” mənasını verdiyini, yalnız 99 dolamadan ibarət olduğunu söyləmişlər. Həmin dolamanın ortasında bir yer var ki, ona qızlar “g[^]ırcı me’el” və ya “ghırcı meel” yəni “isti bucaq” deyirlər (g[^]ır – isti, me’el – bucaq, künc). Qrız kəndinin ərazisi kiçik olsa da, burada xeyli sayda inanc yerləri görmək mümkündür.

Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə hidronimlərlə bağlı inanclar, müqəddəsləşdirmə, ibtidai təfəkkürə əsaslanan müxtəlif sehr düsturlarının köməyi ilə təsir etmək və bir çox xüsusiyyətlər mühüm yer tutmuşdur. Vaxtilə insanlar quraqlıq olanda pirlərə əsasən yağışın yağması üçün gedib dua edib həmin pirdən bir daş gətirərək axar çaya və ya bulağa basdırardılar. Yağış yağdıqda isə çıxarardılar. Şahdağ xalqları da quraqlıq olanda Həzrət Baba piriin daşını aparıb Kür çayına atır və “dağın daşın arana” deyərək, bunun ən yaxşı variant olduğunu düşünürdülər” [Məmmədova, 2016, s.83]. Ehtimal olunur ki, qədim dövrlərdən bəri Kür çayının adı Kürün sahillərində məskən salmış alban tayfalarının şivələrinin birindən götürülmüşdür. Qrız dilinə müraciət etdikdə məlum olur ki “kir” və ya “kur” sözü bu dilin şivələrində çay mənasında işlədilməkdədir. Beləliklə Kürün adı etimologiya nöqtəyi nəzərdən çay deməkdir. Əslində “Kür” çayının müxtəlif etimologiyaları mövcud olsa da, bu fikir də özünü müəyyən qədər doğruldur. Başqa bir mənbədə də Şahdağ kəndlərinin Kürün şimalında olmaqla Böyük Qafqazın cənub-şərq ətəklərində yerləşdiyi və qədim Albaniyanın ərazisinə düşdüyü göstərilmiş, bu ərazidə Alazanın qolu olan iki hissədən ibarət Kürmük və ya Kürmux hidronimindəki Kür-mux, yəni “kür”ün çay demək olduğu göstərilmişdir [Yüzbəyov, 1972, s.77]. Kür çayının etimologiya nöqtəyi-nəzərindən yerli, qədim avtoxton alban tayfalarının dilində (qrız, haput) işlədilən “çay” mənasında ifadə olunmasını və qrız dilinin Albaniya dövründə daha geniş sahədə yayılmış olduğunu başqa bir mənbədə də müşahidə etmiş oluruq [Алиев, 1959, с.362]. Antik dövr müəllifi Strabon qeyd edirdi ki, “Kür çayı Albaniyadan keçir” və bu, ölkənin iki sahilyanı ərazisinin mövcudluğundan xəbər verirdi [Hacıyeva, 2023, s.13]. Məlumdur ki, hər tayfalarının məskunlaşdığı ərazilər Kürün orta axarı bölgəsində və Alazan-İori çayları vadisində olmuşdur [Меликсетбеков, 1939, с.170]. Adı çəkilən etnoslar da vaxtilə və müəyyən qismi indi də həmin ərazilərdə yaşayırlar, həmçinin “Kür” yalnız bu xalqların dilində “çay” mənasını ifadə edir.

A.Axundov “Kür” çayının mənşəyini alban tayfalarından biri olan udi dilinin əsasında izah edir [Axundov, 1956, s.56]. Hər hansı bir toponimin, hidronimin və ya adı bir sözün belə mənşəyini araşdırdıqda ilk növbədə tarixin hansı qatında yarandığını və onunla bağlı olan faktların soykökünün araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Müəllif qeyd edir ki, alban dilinin V əsrdən yazılı, ədəbi ənənələri var. Alban dili hegemon vəziyyətdən düşərkən mövqeyini daraldıb məhdud şəkildə fəaliyyət göstərməli (müasir udi, qrız və s. dillər kimi) yaşamağa idi” Burdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, bəzi tədqiqatçıların “Kür” çayının Şahdağ və udi dilində açıqlamaları təsadüfi deyildir. Əlbəttə Kür hidroniminin türk mənşəli olması ilə bağlı araşdırmalar da var və “bol (sulu)”, “qüvvətli”, “sürətli”, “sarsılmaz”, “məğrur” sözündən ibarət olduğunu göstərir. Bəzi bölgələrdə cılığın insana “çox kür adamdı” deyildiyinin də şahidi olmuşuq.

Beləliklə, Ümumazərbaycan mədəniyyətinə öz töhfəsini vermiş, azərbaycan türkləri ilə etnogenetik və etnomədəni ünsiyyətdə olan hər bir etnos, tayfa, etnik qrup yüzilliklər boyu özünəməxsus tarixi proses keçərək formalaşdıqca öz doğma mədəniyyətlərini də qorumaqla bir-biri ilə qaynayıb-qarışmış, istər dillərinə, istərsə də mədəniyyətlərinə yeni məzmun, çalar qataraq tarixin qədim qatlarından bu günədək yaşaya bilmişdirlər.

KRYZISCH ¹									
Кърыцаъ мез – Ğrys'ă mez ²									
Schrift	Name	Laut	ts.	Schrift	Name	Laut	ts.		
A a	a	a	a	H h	en	N	n		
Ab ab	æ	Æ	ā	O o	o	O	o		
B b	be	B	b	Ob ob	ø	Ø	ö		
V v	ve	V	v	П п	p ^h e	p ^h ~p'	p		
Г г	ge	G	g	Пл пл	p'e	p'	p'		
гг ^{3,4}		γ	gh	P p	er	R	r		
Гъ ³ гъ	we	κ	ğ	C c	es	S	s		
Гь гь	he	h	h	T t	t ^h e	t ^h ~t'	t		
Гл гл	fe	f	'	Тл тл	t'e	t'	t'		
Д д	de	D	d	У у	u	U	u		
дж		dʒ	dž	Уь уь	y	Y	ü		
дз ⁴		dz	dz	Ф ф	ef	F	f		
Е е	e	e~ε	e	X ³ x	xa	X	x		
Ж ⁴ ж	ze	ʒ	ž	Xъ xъ	q ^h a	q ^h ~q'	x''		
З з	ze	Z	z	Xь ³ хь	xe	X	ǰ		
И и	i	I	i	XI ⁴ xI	ha	H	h		
Й й	(ji')	J	j	Ц ⁴ ц	ts ^h e	ts ^h ~ts'	c		
К к	k ^h a	k ^h ~k'	k	Цл цл	ts'e	ts'	c'		
Къ ⁵ къ	ga	g	ğ	Ч ч	tʃ ^h e	tʃ ^h ~tʃ'	č		
Кь кь	q'a	q'	q'	Чл чл	tʃ'e	tʃ'	č'		
Кл кл	k'a	k'	k'	Ш ш	ʃa	ʃ	š		
Л л	el	L	l	Ъ ⁴ ъ	jer	ʔ	'		
М м	em	M	m	Ы ы	je'ru	u~ə	y		

Tablo 1. Qrız əlifbası (kiril əlifbası ilə)

	Lügətdə istifadə olunan latın qrafikalı qırz əlifbası	Qafqaz dilləri üçün yaradılmış kiril əlifbası		Lügətdə istifadə olunan latın qrafikalı qırz əlifbası	Qafqaz dilləri üçün yaradılmış kiril əlifbası
1	A, a	А, а	24	Q̇, q̇	Кѣ, кѣ
2	B, b	Б, б	25	Q̈, q̈	Хѣ, хѣ
3	C, c	Дж, дж	26	L, l	Л, л
4	Č, č	Джѣ, джѣ	27	M, m	М, м
5	Ç, ç	Ч, ч	28	N, n	Н, н
6	D, d	Д, д	29	O, o	О, о
7	E, e	Е, е	30	Ö, ö	Оѣ, оѣ
8	Ə, ə	Аѣ, аѣ	31	P, p	П, п
9	F, f	Ф, ф	32	Ř, ř	Пѣ, пѣ
10	G, g	Г, г	33	R, r	Р, р
11	Ğ, ğ	Гѣ, гѣ	34	S, s	С, с
12	Ĝ, ĝ	Гг, гг	35	Š, š	Цѣ, цѣ
13	H, h	Гѣ, гѣ	36	Ŝ, ŝ	Ц, ц
14	Ĥ, ĥ	Гл, гл	37	Ş, ş	Ш, ш
15	Ħ, ħ	Хл, хл	38	T, t	Т, т
16	X, x	Х, х	39	Ť, ť	Тѣ, тѣ
17	Ẍ, ẋ	Хѣ, хѣ	40	U, u	У, у
18	I, i	Ы, ы	41	Ü, ü	Уѣ, уѣ
19	İ, i	И, и	42	V, v	В, в
20	J, j	Ж, ж	43	Y, y	Й, й
21	K, k	К, к	44	Z, z	З, з
22	Ķ, ķ	Кѣ, кѣ	45	Ž, ž	Дз, дз
23	Q, q	Кѣ, кѣ	46	'	Ъ, ъ

Tablo 2. İsrəfil Ə.Hümmətov və Monika Rind-Pawlowski. Qırzca Azərbaycanca İngiliscə lüğət

k̇ (k̇ana) ağac
 ṗ (ṗik) dağdağlar
 q̇ (q̇il) bas
 ç (ç̇ac) tux
 ç̇ (ç̇aċ) dux
 qḣ (qḣux) q̇ulux
 ṫ (ṫil) baxmaq
 tṡ (tṡa) od tṡoṡ (kasi)
 xḣ (xḣad) su
 q̇ (q̇il) göx

Tablo 3. Cək kəndində müəllimlər tərəfindən Azərbaycan əlifbasından əlavə tərtib edilmiş əlifba və səslər

№	Рукопись № 7117	Название	Палимпсест	Фонетическое значение	А.Г. Абрамян	Г.А. Климов	С.Н. Муравьев	В.Л. Гузасян	З. Александров	И. Гипперт, В. Шульце
1	ⲓⲟ	ait	ⲁ	a	a	a	a	a	a	a
2	ⲓⲟⲧⲉ	odet	ⲉ	b	b	b	o	b	b	b
3	ⲓⲟⲙ	zim	ⲓ	g	g	g	b	g	g	g
4	ⲓⲟⲩ	gat	ⲓ	d	d	d	g	γ	?	d
5	ⲓⲟⲩⲃ	cjb	ⲓⲃ	e	e	e	e/c	e	e	e
6	ⲓⲟⲩⲣ	zar	ⲓⲣ	z	z	z	z	z	z	z
7	ⲓⲟⲩⲛ	en	ⲓⲛ	e/ε	e	e	e/c	e	e	oj
8	ⲓⲟⲩⲗ	zil	ⲓⲗ	z	o	o	z	z	z	z
9	ⲓⲟⲩⲥ	tas	ⲓⲥ	t	t	t	t	t	t	t
10	ⲓⲟⲩⲥⲁ	ça	ⲓⲥⲁ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
11	ⲓⲟⲩⲩⲃ	jud	ⲓⲩⲃ	j	i	j	j/j	j	j	j
12	ⲓⲟⲩⲗⲁ	za	ⲓⲗⲁ	z	i	?	z	z	z	z
13	ⲓⲟⲩⲃⲓⲣ	irb	ⲓⲃⲓⲣ	i	i	i	i	i	i	i
14	ⲓⲟⲩⲥⲁ	ša	ⲓⲥⲁ	[ʃ]/s	l	?	š	š	š	š
15	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛ	lan	ⲓⲗⲁⲛ	l	l	l	l	l	l	l
16	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲁ	ina	ⲓⲗⲁⲛⲁ	n	x	?	ŋ	ŋ	?	n
17	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	xejn	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	x	x	x	x	x	x	x
18	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	dan	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	z	x	?	d	d	d	d
19	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çar	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
20	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	zoç	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	z	ç	?	z	z	z	z
21	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	kar	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	k	k	k	k	k	k	k
22	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	lit	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	l	h	?	l	l	?	l
23	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	hejt	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	h	h	h	h	h	h	h
24	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	haj	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	q/x	z	?	h	h	?	h/q
25	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ar	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	a	z	a	a	a	a	a
26	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	coj	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	c	?	j	c	c	c	c

№	Рукопись № 7117	Название	Палимпсест	Фонетическое значение	А.Г. Абрамян	Г.А. Климов	С.Н. Муравьев	В.Л. Гузасян	З. Александров	И. Гипперт, В. Шульце
27	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çi	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
28	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çaj	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
29	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	maç	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	m	m	m	m	m	m	m
30	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	kar	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	k	k	k	k	k	k	k
31	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	mac	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	m	m	m	m	m	m	m
32	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çaj	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
33	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	lak	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	l	l	l	l	l	l	l
34	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çajin	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
35	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	un	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	o	o	o	o	o	o	o
36	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	taç	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
37	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çum	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
38	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çaj	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
39	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çaj	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
40	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	pea	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	p	p	p	p	p	p	p
41	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	pes	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	p	p	p	p	p	p	p
42	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	kar	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	k	k	k	k	k	k	k
43	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	sejk	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	s	s	s	s	s	s	s
44	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	veç	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	v	w	w	v	v	v	v
45	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	piwr	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	p	p	p	p	p	p	p
46	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	soj	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	s	s	s	s	s	s	s
47	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ion	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	o	r	o	o	o	o	o
48	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çaw	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
49	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	çajin	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
50	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	jajd	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	w	w	w	w	w	w	w
51	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	piwr	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	p	p	p	p	p	p	p
52	ⲓⲟⲩⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	kiw	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	k	k	k	k	k	k	k
35+30	-	-	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	u	u	u	u	u	u	u
47+50	-	-	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	u	u	u	u	u	u	u
14+1	-	-	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	a	a	a	a	a	a	a
14+5	-	-	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	e	e	e	e	e	e	e
14+13	-	-	ⲓⲗⲁⲛⲉⲓⲛ	i	i	i	i	i	i	i

Tablo 4. Lolua Roman. "Kavkazsko-albanskije študii" kitabından.
Qafqaz–Alban əlifbasındakı hərflərin adları və fonem mənaları

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov A.A. "Kür" sözünün etimologiyası haqqında // Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, №10, 1956, s.51-56.
2. Hacıyeva Ü. Qafqaz Albaniyasının tarixi-coğrafiyasının əsas aspektləri // Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu), №4, Bakı, 2023, s.11-20.
3. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 s.
4. Qubatov Ə.B. Azərbaycan xalqı ilə vahid qardaşlıq ailəsində. Bakı: Elm, 1991, 200 s.
5. Məmmədova X.Ş. Xınalıq folklorunda lokal xüsusiyyətlər // Bakı: AMEA Folklor İnstitutu Azərbaycan, 2016, s.80-86.
6. Paşayeva M.T. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr (XIX–XX əsrin əvvəlləri Şəki–Zaqatala bölgəsinin materialları üzrə). Bakı, 2008, 308 s.
7. Sədiyev Ş.M. Azərbaycan dilinin qız dilinə təsiri məsələsinə dair // Bakı: Az.SSR EA Xəbərləri, 1954, №11, s. 87-98.
8. Sədiyev Ş.M. Azərbaycan ərazisində yayılmış yazısız dillərin öyrənilməsi. Bakı: Az.SSR EA Məruzələri, №7, 1955, s.151-158.
9. Sədiyev Ş.M. Qız dilinin lüğət tərkibinin öyrənilməsinə dair // Bakı: Az.SSR EA Xəbərləri, №8, 1954, s.125-130
10. Süleymanov Ş.Ş. Qızlar və qız dili. Bakı: Mars-Print, 2002, 138 s.
11. Vorosil Q. Udinər // "Elm və həyat" jurnalı, 1984, №4, s.91.
12. Yüzbəyov R. Azərbaycanın coğrafi adları / K.Əliyev, Ş.Sədiyev. Bakı: Azərnəşr, 1972, 100 s.
13. Алиев К.Г. О названии реки Куры /Az.SSR EA Məruzələri, №4, 1959, s.361-364.
14. Бабаев И. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 236 с.
15. Бабаев И.А. К вопросу о возникновении государства Албании (Кавказской) // Изв. АН Аз.ССР. Серия истории, философии и права, 1976, №4, с.52-62.
16. Ихилов М.М. К вопросу о происхождении народностей лезгинской группы // УЗ Даг. фил. АН СССР, серия общ. наук, кн.2 // Махачкала, 1969, с.68-106.
17. Лолуа Р. Кавказско-албанские штудии. LAP LAMBERT Academic Publishing RU. 2019, 190 s.
18. Мамедов Т.М. Кавказская Албания IV–VII вв. Баку: Маариф, 1993, 214 с.
19. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны. Баку: ЦИКА, 2005, 800 с.
20. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.). Баку: Элм, 1986, 284 с.
21. Меликсетбеков Л.М. Обзор источников по истории Азербайджана. Вып.II. Баку, 1939.
22. Мобили Р.Б. Удинско-Азербайджанско-Русский словарь. Баку: Изд-во «Леман», 2010, 368 с.
23. Чикобава А.С. Введение в языкознание. Ч.I. Москва: Гос. учебно-педагогическое изд-во министерства просвещения РСФСР, 1953, с.323.
24. Языки и народы Кавказа. Краткий обзор и классификация / Проф. Н.Яковлев. Закнига. Тифлис: Тип. «Заря Востока», 1930, 69 [2] с.

Vəliyev Elnur

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun "Arxeoloji Xidmət"
şöbəsinin baş elmi əməkdaşı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZƏRDÜŞTLÜYƏ AİD DƏFN ABİDƏLƏRİ VƏ AYINLƏRİ

Annotasiya. Dəfn abidələrinin tədqiqi arxeologiyada müəyyən bir regionda bu və ya digər mədəniyyətin müxtəlif etnoslarının dini-mədəni dünyagörüşünün müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində təknə qəbirlər, küp qəbirlər və torpaq qəbirlər kimi qəbir növləri aşkar edilib. Bu, qədim dövrlərdən bəri politeist dini dünya görüşlərinin və onlarla bağlı müxtəlif dəfn ayinlərinin mövcudluğunu göstərir.

Açar sözlər: Avesta, Zərdüşt, ossuariya, sarkofaq

Keywords: Avesta, Zoroastr, Ossuary, Sarkofaq

Dəfn abidəsi müxtəlif məlumatların geniş spektrinə malikdir, tədqiqatçılar qədim cəmiyyətlərin sosial-iqtisadi, siyasi, etnik, ideoloji və digər məsələlərinin rekonstruksiyasında ondan uğurla istifadə edirlər. Ayrı-ayrı qəbirlərə və nekropollara aid dəfn ayinlərini, onlarda aşkar edilmiş artefaktları qarşılaşdırmaq və onların müqayisəli təhlilini aparmaq imkanı cəmiyyətin inkişaf dinamikasını izləməyə, bu və ya digər səbəblərdən onda baş vermiş dəyişiklikləri əyani şəkildə müəyyən etməyə şərait yaradır [Говарплы, 2012, c.6]. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif qəbir növləri aşkar edilib, onları bir neçə qrupa bölmək olar: təknə qəbirlər, küp qəbirlər, torpaq qəbirlər. Bu, qədim dövrlərdən etibarən politeist dini dünya görüşlərinin və onlarla bağlı müxtəlif dəfn ayinlərinin mövcudluğunu göstərir.

Təknə qəbirlər (sarkofaqlar). 1930–1960-cı illərdə Göyçay, Türyançay və Girdimançay ərazilərində alban dövrünə aid qəbirlərdə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılıb və gil təknə qəbir növü aşkar edilib. İsmayılı rayonu təknə qəbirlərin mövcud olduğunu ilk dəfə professor Y.A.Paxomov bildirib. O, 1933-cü ildə Mollaisaqlı kəndində maddi mədəniyyət qalıqları və təknə qəbirlər aşkar edib (Şəkil 1). 1938-ci ildə Qalagah kəndi yaxınlığında "Umanahud" yaşayış məskəninə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı o, daha bir təknə qəbir aşkar edib. Qəbrin dəqiq təsvirinə, xarakterinə və vəziyyətinə baxmayaraq, Y.A.Paxomov öz tədqiqat materiallarını dərc etməyib və bu tədqiqatlar yalnız hesabat formasında qalıb. Onun aşkar etdiyi qəbir iki bölmədən ibarət idi: yuxarı hissəsi çürümüş və çökmüşdü, bütöv qalan aşağı hissə ölçüsü 60x75 sm, qalınlığı 1,2-5 sm, kənarlarının hündürlüyü 15-20 sm olan oval formaya malik idi [Бойс Мери, 1998, c.54].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1939-cu ildə E.Şmidt Persepolda forma və ölçülərinə görə Azərbaycandakı gil təknə qəbirlərə bənzəyən 24 gil qəbir aşkar edib [Дандамаев, 1980, c.323]. Persepol qəbirlərinin uzunluğu 80 sm, hündürlüyü 18-20 sm, eni 55 sm-dir. Əhəmənilər dövrünə aid olan bu qəbirlərin və Mollaisaqlı və Qalagahdakı gil təknələrin (sarkofaqların) oxşarlığı var. Onlar xronoloji cəhətdən də çox fərqlənmirlər: E.Şmidt Əhəmənilər dövründən etibarən b.e. I əsrinə qədər İran, Orta Asiya və digər Şərq ölkələrində bu növ qəbirlərin və ossuariyaların peyda olmasını zərdüştlüklə əlaqələndirir [Говарплы, 2012, c.76-82; Османов, 1982, s.61]. Persepolda tapılmış bütün gil təknə qəbirlər ortadan iki bölməyə bölünüb, onlardan birində skelet var. Persepol və Suzdakı gil sarkofaqları müqayisə edən E.Şmidt onların dəfn olunan şəxsin uzanmış vəziyyətdəki ölçüləri nəzərə alınmaqla hazırlandığını qeyd edib və b.e. I yüzilliyinə qədərki dövrə aid edib. Əhəmənilər dövründə bükülmüş vəziyyətdə dəfn etmə gil sarkofağın ölçüsü ilə əlaqədar olub. Çox güman ki, bu qəbir növü imtiyazlı təbəqə üçün olub. R. de Meknam belə bir təxmin irəli sürüb ki, farslar

özləri zərdüştlüyə etiqad etsələr də, Əhəməni şahlarının arvadları Babil mənşəli olduqlarına görə onlar Babil ənənələrinə uyğun olaraq sarkofaqlarda dəfn olunurdular. İ.M.Lurye Misirdə aşkar edilmiş, içərisində skelet deyil, heykəlciklər olan kiçik gil sarkofaqların cəmiyyətin aşağıdan yuxarıya qədər bütün təbəqələrinə məxsus olmasını əsaslandırır [Дандамаев, Луконин, 1980, с.61].

F.L.Osmanov Albaniyada təknədə dəfn ənənələrini bəzi məzarların baş ucunda kül və ya od izi formasında izləri görülən atəşpərəstliklə əlaqələndirir. O, mövcud keramika nümunələrinə əsasən təknə qəbirlərin xronologiyasını Yaloylutəpə mədəniyyəti dövrünə aid edir. Arilərdə mərhumları yandırmaq və ya onların yanında od izləri qoymaq günah hesab olunurdu. Bununla əlaqədar olaraq, İ.Əliyev qeyd edirdi ki, bu cür hallar daha çox hind-avropalılara xas idi. Belə ki, təkayaqlı güldən və gil süddanlardan ibarət olan qəbir inventarı e.ə. IV–I yüzilliklərin məişət əşyaları ilə tamamilə eynidir.

Azərbaycanda geniş yayılmış qəbir növlərindən biri Böyük Qafqaz dağlarının cənub qollarında, Kür və Araz boyunca, Mil-Muğan düzündə, Şirvanda, Naxçıvanda, Qarabağda rast gəlinən **küp qəbirlər** idi. Kúp qəbirlərin ən çox yayıldığı dövr e.ə. I minilliyin sonuncu rübü və b.e. birinci və I–III yüzillikləridir [Гошгарлы, 2012, с.27] (Şəkil 2). Kúp qəbirləri ossuariyalarla müqayisə edən K.Əliyev onların Orta Asiya ossuariyalarından fərqli olduğunu və kúp qəbirlərin Qafqaz Albaniyası üçün səciyyəvi olduğunu qeyd edirdi. İ.Q.Əliyev onun dəlilləri ilə razılaşmayıb və zərdüştlük dinində torpaq müqəddəs olduğuna görə kúp qəbirlərin rəmzi olaraq ossuariya hesab olunduğunu düşünürdü.

Antik Azərbaycanda ən çox yayılmış Yaloylutəpə mədəniyyətinə aid **torpaq** qəbirlər ərazi baxımından cənub-qərbdə – Alazan vadisində, şərqdə Xəzərin sahillərindən Dağıstana qədər, cənubda Arazın sahillərinə qədər yayılıb [Гошгарлы, 2012, с.11-26; Osmanov, 1982, с.46-47]. Torpaq qəbirlərin tarixi ən qədim dəfn mərasimləri ilə bağlıdır. Eyni zamanda, torpaq qəbirlər İranda da geniş yayılmışdı [Дандамаев, 1980, с.323]. Azərbaycanda üç qəbir növü müşahidə olunur. Əhalinin sosial vəziyyətindən asılı olaraq, hər bir təbəqə öz dəfn mərasimlərinə uyğun olaraq basdırılıb.

Dünyagörüşünə görə zərdüştlük mədəniyyəti və onun yazılı abidəsi olan Avesta Orta Asiya ərazisində yayılmış qədim ari tayfalarına məxsusdur. Arilər geniş Avrasiya ərazisində köçəri həyat yaşayırdılar. Bu ərazilərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş qəbirlər əsasən torpaq qəbirlər olub. Lakin arilərin cənuba, Orta Asiyaya miqrasiyası və artıq bu ərazidə yaşaması nəticəsində yeni qəbir növləri – ossuariyalar yaranmağa başlayıb. Bir çox tədqiqatçılar onları zərdüştlüklə əlaqələndirir. C.C.Modi, K.A.İnostrantsev, A.Y.Borisov, V.B.Henin, B.Y.Staviski, B.A.Litvinski, Y.A.Rapoport və digər alimlər bu mövzunun ayrı-ayrı aspektlərini dəfələrlə nəzərdən keçiriblər.

Pir Vənzəri Bakıda yerləşən və günümüzədək gəlib çatan zərdüştlük dövrünə aid yeganə daş ossuariyadır. Dördbucaqlı boşluğun içərisinə baxdıqda mağaranın döşəməsində oyuqlar – ossuariyalar görünür. Əhəngdaşından olan bu böyük qaya keçmiş Çəmbərkənd yaşayış məntəqəsinin yaxınlığındakı parkın ərazisində yerləşir (Şəkil 3). Əsrlər boyunca o, müqəddəs yer hesab olunub, bu səbəbdən də “pir”, yəni məbəd adlandırılıb.

Bu dəfn ənənəsi zərdüştlüklə bağlıdırsa, o, Avestanın ən qədim hissələri olan Yəştlərdə və Qatlarda qeyd edilməyib. Zərdüştlüyün dəfn mərasimlərinə əsasən “Vidivdat”da – Avestanın öz dövrü üçün (e.ə. II–I yüzilliklər) sonradan formalaşmış hissəsində rast gəlinir. Zərdüştlərin həddindən artıq özünəməxsus dəfn ayinləri var idi: nə torpağı, nə də odu ölüyə təmas etdirərək murdarlamaq olmaz. İnsanı və ya iti dəfn edən şəxsə at qamçısı ilə 500 şallaq vurulmalı idi. İnsan və ya itin öldüyü torpağı bir il ərzində nə suvarmaq, nə də əkin əkmək olardı. İnsanın öldüyü evə qışda doqquz gün sonra, yayda isə bir ay sonra od gətirmək olardı. Ölülər yüksək, quru, daşlı yerlərə aparılmalı idi. Daşıyıcılar (risto-kaşa) ən azı iki nəfər olmalı idi. Bu insanlar ömürlərinin sonuna qədər murdar hesab olunurdular. Onlar od, su və barışmana 30 addımdan çox və insanlara üç addımdan çox yaxınlaşa bilməzdi. Çılpaq daşlıq ərazidə cəsədi ayaqlarından və saçlarından bərkidirdilər ki, heyvanlar və ya quşlar bədəni parçaladıqdan sonra sümükləri suyun yanına və ya xüsusi yerə (asto-dana – ossuariya) sürükləyə bilməsinlər [Авеста, 1998, с.21]. Burada dəfn mərasimləri ilə bağlı rituallar göstərilir: 1) Uzdana (Pəhləvi mənbələrində astaqa) – sümük anbarı. Bu ada Vidivdatda iki dəfə rast gəlinir.

Bu söz müəyyən texnika ilə həyata keçirilmiş tikinti, istehkam, divar növünü ifadə edir. F.Qrene hesab edir ki, bu, ya daş sümük anbarları, ya da Farsda tapılmış sümük saxlamaq üçün qaya oyuqlarıdır; 2) Daxma adətən ölümlərin yerləşdirildiyi çıpaq daşlıq ərazini (sükut qalası) imitasiya edən xüsusi tikili deməkdir. Oradaca sonradan müəyyən yerlərə sümükləri də yığırlar. Ancaq ölü əvvəlcə xüsusi bir binada yerləşdirilməyə bilərdi, buna görə “daxma” termini həm də sümük anbarı mənasını verə bilərdi (orta fars dilində “daxma” məhz “ossuariya” mənasında bilinir) [Авеста, 1998, c.21]; 3) Kata – “ölülərin evi”, müvəqqəti qəbir.

“Uzdana” sözünün etimologiyasını təhlil edən V.B.Henninq Avestada uzdananı (ossuariya) “azdana” ilə əvəz etməyi təklif edib. Qerşeviç qeyd edirdi ki, bu söz dəyişikliyi etmək olmaz, belə ki, iranlıların əcdadları qədim dövrlərdə ona müəyyən bir məna yükləyirdilər – “sümük saxlama yeri”, başqa bir sözlə əvəz edildikdə, o, gələcək nəsillər üçün mənasını itirəcək [Хисматуллин, Крюкова, 1997, c.207]. Qerşeviçin fikirləri V.B.Henninqdən daha məntiqli və inandırıcıdır.

“Daxma” termininə ilk dəfə Avestada (Vidivdatda) rast gəlinir və ondan sözün geniş mənasında istifadə olunur: ölünün olduğu istənilən yer [Хисматуллин, Крюкова, 1997, c.210]. X.Xumbax Vidivdatda qəbir formaları haqqında məqaləsində iki daxma növünü təklif edib: 1) cəsədlərin sərgilənməsi üçün açıq meydanlar; 2) cəsədlərin mühafizə olunduğu və yalnız daxmalar özləri dağıldıqdan sonra torpaqla qarışa biləcəyi zirzəmiyə bənzər qapalı qəbirlər. X.Xumbaxın fikrincə, daxmaların birinci növü zərdüştlərə aiddir [Хисматуллин, Крюкова, 1997, c.211-212]. Vidivdatda (7.51) öz bədəni ölçüsündə daxma qazanların fikirlərindəki, sözlərindəki və əməllərindəki günahların bağışlanacağı vəd olunur. Daxmalar farsların ölümlərin cəsədlərini yerləşdirdikləri “sükut qalaları”dır. Cəsədləri yandırmaq olmazdı, çünki bu, odu mundarlamaq demək idi. Tənha və yaşayış məskənlərindən uzaq yerdə bir qapısı olan və ya ümumiyyətlə qapısı olmayan alçaq qüllələr tikirdilər. İçəridə dairə şəklində yerləşdirilən daş çarpayılara ölümləri qoyurdular. Bu qalaya həmişə çox sayda yırtıcı quş uçub gəlirdi, bir neçə saat ərzində hər şeyi dimdikləyirdi. Qalan sümüklər elə həmin qalada ümumi bir çuxura yığılırdı (Vidivdat: 6.44-6.46).

V.B.Henninq “uzd’n” (qəbir) terminini Avesta və Pəhləvi mənbələrindəki “daxmanın” ekvivalenti kimi qəbul edib. Henninqin fikrincə, “uzd” sözü ossuariya deyil, məhz sümüklər üçün qəbir deməkdir.

V.V.Bartold öz əsərlərində dəfələrlə bu mövzuya üz tuturdu və qeyd edirdi ki, zərdüştlük və kahinlərlə bağlı olan Orta Asiya ossuariyalarına ehtiyatla yanaşır [Пананопт, 1971, c.10, 12]. 1900-cü ildə V.V.Bartold N.P.Ostroumovla yazışmasında qeyd edirdi ki, “zərdüştlər yüksək qalalar ucaldırdılar və heç vaxt sümükləri qəbirlərdə dəfn etmədilər”. Ət-Təbarinin bu dəfn mərasimi haqqında məlumatlarını Səmərqənddə tapılmış ossuariya şəklindəki qəbir sübut edir. Vidivdadda (6.51) ossuariyalar haqqında belə deyilir: “Məzdəkilər cəsədləri havadan, işıqdan və günəş şüalarından qorumalıdırlar, onlar daş, əhəng və ya gilə qoyulmalıdır. Bunlar olmadığı halda torpağa qoyulmalıdır”. Mavəraünnəhr əhalisinin ənənələri İran ənənələrindən fərqlənirdi. Mavəraünnəhrdə zərdüştlüyün yayılması tamamilə zərdüştlüyə etiqad kimi qəbul edilə bilməz. Burada söhbət yalnız zərdüştlüyün təlimin özündən ciddi şəkildə fərqlənən müəyyən təriqətlərindən gedə bilər [Пананопт, 1971, c.10]. V.V.Bartold 1901-ci ildə qeyd edirdi ki, “iranlıların eyni tipli dəfn ənənələri yox idi. Ari tayfalarının şərq qrupu heç vaxt öz ölümləri üçün daxma tikmədi” [Пананопт, 1971, c.10]. K.A.İnostrantsevin “Türkmənistan ossuariyaları və astadanları” məqaləsindən sonra V.V.Bartold ossuariya dəfn ayinlərinin zərdüştlük dininə keçdiyini qəbul edib [Пананопт, 1971, c.121; Иностранцев, c.557].

Beləliklə, arxeologiyada qəbir abidələrinin tədqiqi müəyyən regionda bu və ya digər mədəniyyətin müxtəlif etnoslarının dini-mədəni dünyagörüşünün müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Şəkil 1. Ağsu rayonunda takna qəbir, Nüydü kəndi

Şəkil 2. Mingəçevirdə küp qəbir

Şəkil 3. Pir Vənzəri daş ossuariyası. Bakı

ƏDƏBİYYAT:

1. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının Maddi Mədəniyyəti. Bakı, 1982, 158 s.; 1997, 272 s.
2. Авеста в русских переводах (1861–1996). Санкт-Петербург: Нева, Летний сад, 1998, 480 с.
3. Бойс Мери. Зороастрийцы. Вера и обычаи / Пер. с англ. и примечания И.М.Стеблин-Каменского. М.: Наука, 1998, 301 с.
4. Гошгарлы Г. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012, 248 с.
5. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. М.: Наука, 1980, 416 с.
6. Иностранцев К.А. Персидский погребальный обряд в иллюстрациях гузератских версий // Известия Импер. Академии Наук, 1911, с.557-560.
7. Рапапорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. М., 1971, 126 с.
8. Хисматуллин А.А., Крюкова В.Ю. Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 1997, 272 с.

MEMARLIQ, İNCƏSƏNƏT

Adgözəlova Aliyə

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Albanşünaslıq Elmi Mərkəzinin
 “Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəni irsinin arxeoloji tədqiqi” sektorunun elmi işçisi
<https://orcid.org/0000-0001-5879-6337>

ALBAN XAÇ DAŞLARINDA DİNİ SİMVOLİKANIN TƏSVİRİ

Annotasiya. Alban abidələrində, xüsusilə xristian məbədlərində “xaç” xristianlığın rəmzi kimi tez-tez təsadüf olunan simvol olmuşdur. Lakin xaçdan xristianlıqdan əvvəlki dövrlərdə də istifadə olunmuşdur. Məsələn, xristianlığın təbliği ilə məşğul olan şəxslər və ayrı-ayrı din xadimləri bütperəst qurbangahlarının yerinə taxta xaç qoyurdular ki, gələcəkdə həmin yerlərdə məbədlər ucaldınsınlar. Albaniyada xaçdan xristian dininin rəmzi kimi ilk dəfə məhz həmin dövrdə istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, din, xristianlıq, xaç, stella

Keywords: Caucasian Albanian, religion, christianity, cross, stella

Albaniyada qədimdən dini və qəbirüstü abidələr zaman-zaman müxtəlif qədim dinlərin təsiri altında formalaşırdı. Bu cür qəbirüstü abidələrin ən bariz nümunələri sözsüz ki, xaçdaşlar və stellalardır. Üzərindəki yazıya əsasən məlum olan alban xaçdaşı 854-cü ildə müqəddəs Yakov monastırında Böyük Aran yepiskopu Solomon tərəfindən ucaldılmış inşaat xaçdaşıdır. 977-ci ilə aid olan Amaras yepiskopu Petrosa həsr edilmiş xaçdaşı bu din xadiminin qəbrinin üstündə yerləşmişdir [Геошев, 1984, с.126; Хəlilov, 2011, s.208].

Alban xaçları yeganə xaçdır ki, xristianlığa qədərki inamların və kainatı dərkətmənin əlamətlərini özündə cəmləşdirən işarələrə malikdir. Buna əsasən, K.V.Trever də “xaç” sözünün məhz Aya inamla bağlı meydana gəldiyini və sonralar xristianlığa nüfuz etdiyini qeyd etmişdi [Тревер, 1959, с.293]. Bu xaçların bütün kompozisiyaları göylə yerin əlaqəsi, günəş, işıq, nur və məhsuldarlıq simvolu kimi əks olunmuşdur. Alban dövrünə məxsus olan yazılı daşlarının üzərində rast gəlinən xristianlığa qədərki inamlar və kainat qüvvələrinin təsvirlərinin qanunauyğun şəkildə yerləşməsi öz əksini tapmışdır ki, bu da başqa xalqların xaç təsvirlərində yoxdur [Шанидзе, 1938, с.3].

Albaniyanın ilk orta əsr xatirə plastikasında xüsusilə xristianlıqdan əvvəlki müəyyən dünyagörüş və simvolik təsəvvürlər öz əksini tapmışdır. Alban xaçdaşlarındakı təsvirlər uzun əsrlər ərzində, əvvəlcə dini simvolika stellalarının obrazlarında, daha sonralar mövcud olan digər dinlərin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Xaçdaşlarının özünəməxsusluğu, orijinallığı və ələxsus xaçkarlardan əsaslı fərqi də elə məhz bundadır.

Əksər erməni xaçkarlarında simvolik və bədii traktovkanın əsasında bütün kompozisiya baxımından xaç təsviri durursa, alban xaçdaşlarında xaç təsviri adətən dərinlik və yüksəkliyi ifadə edib, çoxpilləli bədii traktovkada əriyib itən bir neçə – 2, 4, 6 kiçik xaçlara ayrılaraq ümumi bəzək tərtibatına qarışır. Bu xaçlar öz tematikasına görə xristianlıqdan əvvəlki həyat ağacı təsvirlərinə bənzəyir. Xaçdaşlarda xaç elementi əsas deyil, əksinə stellanın yekun həll olunmuş obrazı hesab olunur [Axundov D.A., Axundov M.D., 1984, s.80].

Alban xaç daşlarını D.Axundov və M.Axundov tədqiqata cəlb etmişdir. Həmin nümunlərin bədii tərtibatına, təsvir olunan kompozisiyanın özünəməxsusluğuna görə mövcud olan xaç daşları dörd qrupa bölürlər: Xaçın, Arsak, Cuğa və Yenivəng xaçdaşları.

Kəlbəcər rayonu ərazisində Xaçın tipli xaçdaşlarına daha çox təsadüf olunur ki, bu da Alban-Xaçın knyazlığının mövcudluğu ilə birbaşa bağlıdır. Kəlbəcər rayonunda tədqiqata cəlb olunan Xaçın tipli xaçdaşlardan biri bədii tərtibatına görə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu xaçdaşında ikiqat düzbucaqlı çərçivə daxilində antropomorf allah təsviri öz əksini tapmışdır. Onun başında üz yerinə çevrə daxilində ulduz – günəş, kosmik işıq – cənnət sferası rəmzi əks olunmuşdur. Əlində dairə daxilində girdə ay – məhsuldarlıq rəmzi vardır. Belindən aşağıda isə başındakına nisbətən bir qədər kiçik dairə daxilində, həmçinin ulduz – yeraltı dünya və ya ona giriş təsvir olunmuşdur. Bunlar qədim albanların şüurunda dünyanın aydın üçpilləli modelidir. İnsan fiqurunun özü isə qeyd olunan bütün dünyaları bir-biri ilə qovuşduran dünya oxudur. Bundan bir qədər kənarda xristianlıqdan əvvəlki dövrə aid daha bir stella tapılmışdır. Bu stella da düzbucaqlı çərçivə içərisində cizma texnikası ilə qadın, böyük ehtimal ki, ay allahı – Selenə, Artemida, Anahid təsvir olunmuşdur. Göstərilən stellalar xristianlıqdan əvvəlki dövrə, bəlkə də daha qədim dövrlərə aiddir [Axundov D.A., Axundov M.D., 1984, s.81].

Xudavəng monastrında yan-yanə dayanan iki xaçdaş Xaçın xaçdaşlarının ən gözəl nümunələridir (Şəkil 1). Bir-birinin üzərində iki dairəvi xonça olan birinci xaçdaşa diqqət yetirdiyimiz zaman görürük ki, aşağıdakı böyük xonça yeraltı səltənətin və ya ora girişin rəmzidir. Yuxarıda isə onun içində əlavə olaraq dörd kiçik xonça yerləşir. Çox güman ki, bu səmanın dörd cəhətinin – cənnət sferasının simvoludur və yaxud planetlərin əbədi hərəkəti ilə hüdudsuz işıq fəzasını təcəssüm etdirir. Onların üzərində həyat ağacını xatırladan xaç təsviri əks olunmuşdur. Xaçdaşın bədii simvolik traktovkası incə işlənmiş qurşaqla tamamlanır. Onun mərkəzində xaçdan yuxarıda üçlənçəkli tağın daxilində bürcləri, səmanın hüdudsuzluğunu, göy cisimlərini – cənnət sferasını əks etdirən çarpaz halda üç xonça yerləşir. Soldakı xaçdaş quruluşuna görə sağdakı qonşu xaçdaş ilə oxşar şəkildə tərtib olunmuşdur. Onun aşağı hissəsində şəbəkəli dairələrdən toxunmuş böyük xonça yerləşmişdir. Yuxarıda, yanlarda isə iki kiçik xonça yerləşir ki, bunlar da ümumilikdə ilahi üçlüyü ehtiva edir. Bu xaçdaş birincinin tərəri olaraq nəfis tərtibatlı qurşaqla tamamlanır. Onun üçlənçəkli tağında taxta oturmuş allah təsvir edilmişdir. Hər iki xaçdaş öz orijinallığı və təkrarolunmazlığı ilə seçilir. Xaçın yuxarı budağından qanadlı dairədə kiçik haça çıxır. Xristian simvolikası ilə ağıllığı şəkildə vəhdət təşkil edən cüt Ahura – Mitra allahlarının rəmzi olması şübhə doğurmur. Bu yalnız Qafqaz Albaniyasının stellalarında müşahidə olunan faktdır [Гусейнова, 1977, табл II].

Arsak tip xaçdaşları əsasən Xocalı, Ağdərə, Tərtər, Gədəbəy və digər rayonların ərazisində D.Axundov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Onun fikrincə Arsak xaçdaşlarının ən gözəl nümunəsi Həmsivəng monastırının həyatından qanunsuz olaraq Ermənistanə aparılaraq Üçkilə kafedralında saxlanılan 1633-cü ilə aid olan xaç formalı stelladır (Şəkil 2). Arsak xaçdaşları xaçvari formalı olub olduqca maraqlı və orjinaldır. O hər yerində qəbul edilmiş qanunlar çərçivəsində öz həllini tapmışdır. Onun forması xaç şəklində olmasına baxmayaraq, stellanın obrazında əsas bədii və dəyişməz mövqeyi xaçın ortasındakı üç dairədən ibarət böyük xonçanın olması təşkil edir. Orta dairə səkkiz bərabər hissəyə bölünməklə həndəsi hörmə şəklində tərtib olunmuşdur. Xonçanın mərkəzi hissəsində bərabər tərəfli xaç təsviri mövcuddur və onun da kəsişmə nöqtəsində kiçik dairəvi xonça yerləşir [Axundov D.A., Axundov M.D., 1984, s.83-84].

Bütün xaçdaşların obrazında əsas hissəni kompozisiya ilə birləşən Günəş, işıq və məhsuldarlıq simvolu tutur. Günəş simvolu, arxasındakı həyat ağacı – xaç, həmçinin Günəşi təmsil edən simvolik pilləli dağdan yüksəlir. Bu isə qədim Azərbaycan ərazisində əzəldən bəri tətbiq olunan səciyyəvi üsuldur [Axundov D.A., Axundov M.D., 1984, s.84].

Cuğa və Yenivəng tipli xaçdaşlarına nəzər salıb, onların kompozisiyasını, bədii tərtibatını nəzərdən keçirərkən D.Axundov qeyd edir ki, Cuğa xaçdaşlarına biz daha çox Azərbaycanın İranla sərhəd hissəsində, Araz çayı sahilində yerləşmiş qədim Cuğa şəhərinin nekropolunda rast gəlirik (Şəkil 3-4). Tədqiqatçıların

fikrincə bu növ xaçdaşlarının əksəriyyəti Sünik knyazlığı zamanından qalsa da, bu ərazilərdə sonrakı dövrlərdə mövcud olmuş stellalara da rast gəlmək mümkündür.

Cuğa tipli xaç daşların tərtibatında adətən qarşı-qarşıya dayanmış iki qanadlı əjdahanın bədəni buynuz zirehlə örtülü vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Onların qarşı-qarşıya dayanmasına baxmayaraq, açıq ağızları yana çevrilmişdir. İki əjdaha arasında halə və ya haləyə bənzər saçlı olan kişi başı təsvir edilmişdir. Müəlliflərin fikrincə bu, ikonoqrafik baxımdan İsanın başını xatırladır. Bu cür təsvirlər qəbir daşlarında ona görə yerləşdirilib ki, xaçdaşlarda İsa obrazı hələ də xalq arasında mövcud olan və xeyirxah əjdaha – nəhənglər mühafizi kimi yaddaşlara həkk olunub. Həmçinin bu mürəkkəb kompozisiya müxtəlif din və etiqadların (Zərdüştlük, Mitraizm, Xristianlıq və İslam) birləşməsindən yaranan simvolik qrupdur ki, alban sənətkarları tərəfindən təsvir edilmişdir və bu onların nə qədər multikultural ənənələrə sahib olduğunun göstəricisidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kompozisiyalar kimi mitraist-xristian ənənələri əsasında eyni cür tərtib olunmuş nümunələrə də rast gəlmək mümkündür. Onlarda ön planda allah, ikincidə şir, öküz (bəzən maral), quş, üçüncü və dördüncü planlarda mələklər təsvir olunurdu. Xristianlıq ənənəsinin üstünlük təşkil etdiyi bu cür fərqli xaçdaşlarda Mitranın elementləri xristian allahın ayaqları altında təsvir edilmişdir. Cuğa tipli xaçdaşların müxtəlif növlərini nəzərdən keçirərək, onların bədii tərtibatına diqqət edək [Axundov D.A., Axundov M.D., s.87].

Birinci xaçdaşda mərkəzdə allah fiquru sol əlində su ilə dolu kasa tutaraq, sağ əlinin iki barmağı ilə onu göstərir. Allahın başı ətrafında üç kürə şəkilli halqa təsvir edilmişdir. Ondən yuxarıya doğru istiqamətlənmiş işıq şüaları çıxır. Kürələrdən biri Mitranın təcəssümü, sonsuz fəzanın simvolik təsviridir. Təsvir olunmuş kompozisiyanın hər iki tərəfində iki çatma tağlı taxça yerləşir. Onlarda diz çökmüş, əlləri və baxışları mərkəzdəki allah fiquruna yönəlmiş mələklər təsvir olunmuşdur. İkinci xaçdaşdakı təsvir demək olar ki, birinci ilə eynidir, lakin onda solda, ikinci planda şir, onun arxasında mələk, sağında isə öküz və quş təsvir edilmişdir. Allahın təsviri onun üçüncü xaçdaşdakı təsviri ilə analogiya təşkil edir və o, əvvəlkindən fərqli olaraq əlində su olan kasa deyil, dördüzlü sarma tutmuşdur. İlk üç xaçdaşın D.Axundov dördüncüdən daha qədim olduğunu qeyd edir. Hal-hazırda Eçmiadzində saxlanılan Cuğa tipli xaçdaşlarda xaçın əsasında yuxarıda qeyd etdiyimiz insan-allah təsvirləri var. Eyni forma altıxaçlı Cuğa xaçdaşlarında xasın əsasında dayanan xonçalarda da rast gəlinir [Axundov D.A., Axundov M.D., 1984, s.89].

Bəzi xaçdaşlarda yeraltı dünyanı özündə ehtiva edən əsas Mitraist simvollar olan yuxarı qaldırılmış əlində xaça oxşar müxtəlif Mitraist simvollar tutan atlı təsvirlərinə də rast gəlmək mümkündür. Bu tipli xaçdaşlarda adətən atının əlində Mitraizmin simvolları olan kəşişən ellipslər və ya çox zaman dörd haça əks olunur. Başqa növ xaçdaşlarda yuxarıda xonça – yeraltı dünya, onun üstündə budaqları şaxələnmiş həyat ağacı şəklində xaç təsvir olunmuşdur. Bu tipli xaçdaşlarda xaçların sayı birdən altıya qədər olmaqla, İslamın elementi sayılan dərin çatma tağlı taxçalarda – mehrablarda yerləşir. Orada Xristian, İslam və Mitraist ənənələr birləşir [Axundov D.A., Axundov M.D., 1984, s.90].

Yenivəng tipli xaç daşlara biz Ermənistanla sərhəd ərazilərdə, Sünikdə və xüsusilə Yenivəng monastirinin ərazisində rast gəlirik. D.Axundov bu tip xaç daşlarını XIII əsrə aid edərək xarakterik quruluşuna görə bir neçə tipə bölür: birinci tip aşağıya doğru getdikcə nazikləşir və yuxarıya doğru yumrulanır, bu zaman xaç stellanın öz hündürlüyündə olur. İkinci tipdə isə stellanın ümumi həcmi aşağıya doğru azca daralır, yuxarıda yerləşən tağ nazik sütünlərə dayanır. Burda stellanın mərkəzində xaç dayanır və onun da mərkəzindən əncir yarpaqları ayrılır. Xaçın ortasında xonça yerləşir, onun kiçik qabarıq hissəsi dörd bucaqlı xaçın əsasını təşkil edir. Tədqiqatçıların fikrincə, mərkəzi xonça Günəşi, sonsuz fəza işığını, cənnət sferasını təmsil edir. Ümumiyyətlə istər Cuğa, istərsə də Yenivəng tipli xaç daşlarda ön planda tanrı təsviri yerləşir. Bu təsvirin başı üzərində Ay, xüsusilə Mitraist elementlər yerləşir. Göstərilən tipə aid olan ən qədim xaçdaş nümunəsinə Basarkeçər yaxınlığındakı Böyük Məzrə kəndində yerləşmiş 881-ci ildə alban knyazı olmuş Qriqor Nerinin qəbri üzərində rast gəlirik. Bu xaçdaşın

Şəkil 1. Kəlbəcərdəki Xudavəng monastırının zəng qülləsi altında yerləşmiş 1283-cü ilə aid Xaçın tipli qəsa xacdası

Şəkil 2. Gədəbəydəki Həmşivəng monastırı ərazisində aşkar olunmuş 1633-cü ilə aid stella

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov D.A., Axundov M.D. Xaçın xaçdaşları / «Azərbaycan abidələri» jurnalı, №1, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, s.80-93.
2. Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV–X əsrlər). Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2011, 344 s.
3. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании (по данным археологии и письменных источников). Баку: Элм, 1984, 192 с.
4. Гусейнова М.А. Об интерпретации рисунков на группе сосудов эпохи поздней бронзы Азербайджана // Изв. АН Аз.ССР. Серия ист., фил., право, №2, 1977, табл.II.
5. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Ленинградское отделение Изд-ва Академии наук СССР, 1959, 392 с.
6. Шанидзе А. Новоткрытый алфавит Кавказских Албанцев и его значения для науки // Изв. НЯМИК. Груз. ФАН ССР, Т.4, 1938, с.3.

Şəkil 3-4. Cuğa nekropolu və oradan Ermənistanə aparılmış xaçdaşı

Şəkil 5. Böyük Məzrə kəndində 881-ci ildə alban knyazı Qriqor Nerinə aid xaçdaşı

Cəfərova Elmira

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<https://orcid.org/0000-0002-2212-5344>

Xəlilov Mübariz

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

XAÇMAZ XRİSTİAN KİLSƏSİ

Annotasiya. Xaçmaz xristian məbədi Azərbaycan Respublikasının Xaçmaz rayonunda yerləşir. Abidə düzbucaqlı, bir nefli xristian məbədi tipinə aiddir. Xaçmaz məbədi apsidasının düzbucaqlı formaya malikdir. Belə apsidalı məbədlər orta əsr alban xristian mədəniyyətinə xas olmuşdur və XI–XIII əsrlər üçün daha çox xarakterik olmuş, XVI əsrdə də inşa edilmişdir. Məbədin tikintisində 21x11x5 sm, 23x12x6 sm, 22x14x5 sm, 22x10x4 sm və digər ölçülü bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmuşdur. Məlumdur ki, tərəflərinin ölçüləri 1:2 nisbətində olan düzbucaqlı bişmiş kərpiclər əsasən XIX əsrdən etibarən kvadrat bişmiş kərpicləri sıxışdırıb aradan çıxararaq kütləvi xarakter kəsb etmişdir. Aparılmış ilkin tədqiqatlara əsaslanaraq müəlliflər belə bir nəticə gəlmişdilər ki, Xaçmaz xristian məbədi XVIII–XIX əsrlərə aiddir.

Açar sözlər: Xaçmaz, məbəd, düzbucaqlı, xristianlar, müsəlmanlar, taxça

Keywords: Khachmaz, temple, rectangular, Christians, Muslims, niche

Xaçmaz yaşayış məntəqəsinin adı elmi ədəbiyyatda alban qəbilə ittifaqına daxil olmuş heçmata qəbiləsinin adı ilə əlaqələndirilmişdir [Тревер, 1959, с.211]. Heçmataların adı tarixi yazılı mənbələrdə ilk dəfə olaraq 337-ci il hadisələri ilə əlaqədar çəkilmişdir. Hələ alban dövründə xristianlığı qəbul etmiş heçmatalar, zənn edildiyinə görə, sonralar tatlaşmışlar.

Xaçmaz xristian məbədinin yerləşdiyi Xaçmaz şəhərinin Xaçmaz kəndində (Müşkür mahalı) hələ 1831-ci ildə tərtib edilmiş sənədə görə, 101 nəfər erməni-qriqoryan məzhəbli, tat dilində danışan əhali qrupu və 13 nəfər müsəlman məskunlaşmışdı [Xotyanovski, 2008, s.53]. Tədqiq olunmuş kilsə düzbucaqlı, bir nefli xristian məbədi tipinə aid olub, tərəflərinin ölçüləri müxtəlif olan düzbucaqlı formalı bişmiş kərpiclərdən inşa edilmişdir. Məbədin döşəməsinin zibil və digər tullantılarla örtülməsi burada kontrol şurfların qoyulmasını qeyri-mümkün etmişdir.

XX əsrin sonuna kimi burada yaşamış xristianlar arasında yayılmış Mirqulu, Allahverdi, Baba, Ağası, Daşdəmir, Eyvaz və digər türk kişi adları ilə yanaşı Tamam, Ərkinaz, Gülcənnət, Qızxanım, Bənövşə, Nazlıxan, Nazan, Mingül, Qarabirçək, Qızıyetər kimi türk qadın adlarını da göstərmək olar. Xaçmaz xristianlarının etnik erməni mənşəli olmadığını, yalnız erməni-qriqoryan məzhəbinə aid olduqlarını təsdiq edən əlavə fakt ondan ibarətdir ki, 1918-ci ildə daşnak-bolşevik qüvvələrinin Quba mahalında törətdikləri qətliama və qarətə məruz qalmış yaşayış məntəqələrinin sırasında Xaçmaz stansiyası, Köhnə və Yeni Xaçmaz da olmuşdur. Bu barədə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü A.Novatskinin məruzəsində qeyd olunmuşdur.

Xaçmaz məbədinin (Şəkil 1) cənub və şimal divarları eyni quruluşludur. Divarın orta hissəsində qapı yeri düzəldilmişdir. Bu girişlərin yuxarısı yarım dairəvi formaya malikdir. Qapı yerləri iki qabarıq, düzbucaqlı çərçivə ilə haşiyələnmişdir. İç çərçivə xarici çərçivə ilə müqayisədə daha alçaq qabardılmışdır. Bu üsulla iki pilləli portal alınmışdır. Cənub və şimal qapılarının hər birinin hündürlüyü 3,50 m, eni 1,75 m, qalınlığı

1,45 m-dir. Sonralar şimal divarındakı qapı yeri bişmiş kərpiclə hörülərək qapanmışdır. Qapıdan üstdə, yan-yanı düzbucaqlı, qoşa pəncərə yeri inşa edilmişdir (Şəkil 2). Bu pəncərə yerləri bir qabarıq, düzbucaqlı çərçivə içindədir. Əslində həmin haşiyə qapının xarici çərçivəsinin davamıdır. Pəncərə yerləri ilə qapı arasındakı qabarıq, üfüqi xətt kimi uzanan bir cərgə bişmiş kərpic bu çərçivəni iki hissəyə ayırır. Hər bir pəncərə yerinin yuxarısında qabardılmış qövsvari çıxıntı memarlıq bəzəyi kimi diqqəti cəlb edir. Qoşa pəncərələrə ilk orta əsr memarlıq abidələrində tez-tez təsadüf olunmuşdur. Paralel olaraq Ağoğlu Ağa məbədinə nümunə göstərmək olar. Divarın qapıdan qərbə və şərqə doğru istiqamətlənmiş hissələri eyni görkəmə malikdir. Qapı və qoşa pəncərələrin hər iki yanında, bir-birindən üstdə yerləşməklə divarın səthində 3 taxçavari memarlıq bəzəyi mövcuddur. Qoşa pəncərələrin hər iki yanında yerləşmiş dördbucaqlı taxçaların küncləri içəriyə doğru meyl edən qövs formasındadır. Bunlardan aşağıda, qapının yuxarı hissəsi səviyyəsində, hər iki yanda yerləşmiş taxçalar eni hündürlüyündən uzun olan düzbucaqlı görkəmə malikdir. Belə taxçaların hər biri ilə üst taxça arasında, onların eni boyu, düz üfüqi istiqamətdə bir bişmiş kərpic sırası qabardılmışdır. Düzbucaqlı taxçalardan aşağıda, qapının hər iki yanında kvadrat formalı daha bir taxça yerləşmişdir. Bu taxçaların iç səthində, onların dərinliyinə uyğun, 3 sıranın hər birində 3 ədəd olmaqla kiçik kvadrat formalı 9 qabarıq çıxıntı vardır. Bir-birindən eyni məsafədə yerləşmiş bu çıxıntıların hər biri üst-üstə üfüqi qoyulmuş 3 bişmiş kərpicdən qurulmuşdur. Cənub və şimal divarlarının qərb və şərq tinləri yaxınlığında, hərəsində iki olmaqla eyni tərtibatlı daha dörd sahə vardır. Bu sahələrin hər birinin yuxarısında bir pəncərə, həmin pəncərədən aşağıda bir kvadrat formalı taxça və onun altında düzbucaqlı daha bir taxça mövcuddur. Belə pəncərələr uzunsov, düzbucaqlı formaya malikdir. Onların hər birindən üstdə bişmiş kərpiclərdən qurulmuş bir üçbucaqlı, kiçik timpan vardır. Cənub və şimal divarlarının qərb tininə yaxın yerləşmiş hər bir belə pəncərə interyerdəki müvafiq yardımçı tikililərin ikinci mərtəbəsinə açılır. Cənub divarının şərq tininə yaxın sahədəki analoji pəncərə interyerdəki kübbəxanəni, şimal divarının şərq tininə yaxın sahədəki pəncərə isə protezisi işıqlandırır. Hər belə pəncərə ilə ondan aşağıdakı taxça arasında bişmiş kərpiclərdən qurulmuş üfüqi, düz çıxıntı vardır. Bu taxçanın altındakı digər uzunsov, düzbucaqlı taxçanın içində, onun dərinliyinə uyğun qalınlıqda romb formalı bəzək qabardılmışdır. Cənub divarının şərq tininə yaxın sahəsindəki belə romblu taxçalardan biri sonralar dağıdılaraq onun yerində kübbəxanə üçün əlavə ikinci (aşağı) pəncərə açılmışdır. Yuxarısı tağvari formaya malik olan bu pəncərənin hündürlüyü 1,40 m, eni 1,10 m, qalınlığı 1,15 m-dir. Şimal divarında da eyni vəziyyət müşahidə olunur. Bu divarın müvafiq hissəsində də sonralar protezis üçün əlavə ikinci (aşağı) pəncərə yeri düzəldilmişdir. Yuxarısı tağvari görkəmli bu pəncərənin hündürlüyü 1,35 m, eni 1,14 m, qalınlığı 0,65 m-dir. Qərb divarının ortasında yuxarı hissəsi yarım dairəvi formaya malik olan qapı yeri və ondan üstdə yuxarısı tağvari quruluşlu pəncərə yeri vardır. Bu girişin hündürlüyü 3,50 m, eni 2,10 m, qalınlığı 1,10 m-dir. Qapı xarici tərəfdə portala malikdir. Qapı yerinin hər iki yanı eyni quruluşludur: yuxarısı üçbucaqlı timpanla tamamlanan düzbucaqlı pəncərə yerinin imitasiyası, ortada düzbucaqlı taxça və ən aşağıda romblu taxça. Yuxarısında üçbucaqlı timpan olan yan-yanı yerləşmiş 3 düzbucaqlı pəncərə yeri məbədin şərq divarında da qeydə alınmışdır. Bunlardan ortada qərar tutan pəncərə apsidanın işıqlandırılmasına xidmət edir. Yanlardakılar memarlıq bəzəyi funksiyasını daşıyan pəncərə imitasiyalarıdır. Pəncərə və pəncərə imitasiyalarının hər birindən aşağıda alt-alta müvafiq iki taxça yerləşir. Şərq divarının pəncərə və ondan aşağıda taxçalar yerləşən sahəsi divarın pəncərə imitasiyaları və onlara uyğun taxçalar qərar tutmuş yan sahələrinə nisbətən çökəkdir. Məbədin divarlarının xarici səthi üç cərgə bişmiş kərpicdən qurulmuş karnizlə qurşaqlanmışdır. Divarların təqribən orta hissəsindən (yardımçı tikililərin iki mərtəbəsi arasından) keçən karniz yalnız qapı yerlərində qırılır. Məbədin dairəvi günbəzi 8 tilli baraban üzərində durur (Şəkil 3). Hər tilin səthində, düzbucaqlı qabarıq haşiyə çərçivəsində bir düzbucaqlı pəncərə yeri düzəldilmişdir. 8 pəncərənin hər birindən üstdə, onların eninə uyğun, üfüqi istiqamətdə bir cərgə bişmiş kərpiclərdən çıxıntı qabardılmışdır. Günbəzin ortasında xəç bərkitmək üçün oyuc vardır.

Məbədin cənub qapısından içəri daxil olduqda, sağ tərəfdə, cənub divarında tağvari formalı taxça yeri müşahidə olunur. Bu taxçanın hündürlüyü 1,15 m, eni 0,85 m, dərinliyi 0,58 m-dir. İkinci taxça yeri birinci

ilə üzbəüz, şimal divarında, şimal qapısından şərqə doğru 1,90 m məsafədə yerləşir. Bu taxçanın hündürlüyü 1,30 m, eni 0,90 m, dərinliyi 0,83 m-dir (Plan 1).

Pastoforilər düzbucaqlı formaya malik iki otaqdan (cübbəxana və protezis) ibarətdir. Cübbəxana və ya dyakonnik məbədin şərq və cənub divarları arasındakı küncdə yerləşmişdir. Bu otağın uzunluğu 3,30 m, eni 2,10 m-dir. Cübbəxananın məbədin zalına açılan girişi onun qərb divarındadır. Tağvari formalı bu qapı yerinin hündürlüyü 2,05 m, eni 1,15 m, qalınlığı 1,24 m-dir. Cübbəxananın şimal divarından apsidaya tağvari formalı qapı açılır. Bu girişin hündürlüyü 2,35 m, eni 1 m, qalınlığı 0,75 m-dir.

Protezis məbədin şərq və şimal divarlarının küncündə yerləşmişdir. Bu otağın uzunluğu 3,30 m, eni 2,05 m-dir. Zala açılan tağvari formalı qapı yeri protezisin qərb divarındadır. Bu girişin hündürlüyü 2,25 m, eni 1,13 m, qalınlığı 1,24 m-dir. Cübbəxanadan fərqli olaraq protezislə apsidada arasında qapı yoxdur.

Cübbəxananın qərb divarının zala baxan üzü ilə məbədin cənub divarı arasındakı küncdə pilləvari, şaquli çıxıntı inşa edilmişdir. Eyni ilə bu cür çıxıntı protezisin qərb divarının zala baxan üzü ilə məbədin şimal divarı arasındakı küncdə də var.

Protezislə cübbəxananın arasında yerləşən mehrab apsidası da düzbucaqlı formaya malikdir. Apsidanın uzunluğu 4,55 m, eni 2,77 m-dir. Bu otaq şərq divarındakı alt-alta yerləşmiş iki pəncərə vasitəsi ilə işıqlandırılmışdır. Bir sıra əlamətlər aşağıdakı pəncərə yerinin sonradan açıldığını göstərir. Apsidanın şimal divarında tağvari formalı iki taxça üst-üstə yerləşmişdir. Alt taxçanın hündürlüyü 1,08 m, eni 0,95 m, dərinliyi 0,50 m-dir. Apsidanın cənub divarında, cübbəxanaya açılan qapının üstündə daha bir tağvari formalı taxça vardır. Güman etmək olar ki, şimal divarındakı iki taxça ilə üzbəüz cənub divarında da iki taxça olmuş, sonradan alt taxçanın yerindən cübbəxanaya qapı açılmışdır.

Məbədə qərb qapısından daxil olduqda sağ və sol tərəflərin hər birində bir yardımçı otaq vardır. Bunlardan biri məbədin cənub divarı ilə qərb divarı arasında, digəri şimal divarı ilə qərb divarı arasındadır. Bunlar iki mərtəbəli olduğu üçün əslində hər tərəfdə iki yardımçı otaq mövcuddur (Şəkil 4). Birinci mərtəbədəki otaqlar düzbucaqlı formada inşa edilmişlər. Sağ və sol tərəflərdəki otaqlar arasındakı məsafə, başqa sözlə desək, dəhlizin eni 2,70 m-dir.

Məbədin cənub və qərb divarlarının arasındakı otağın interyerinin qərb-şərq istiqamətində uzunluğu 2,70 m, cənub-şimal istiqamətində eni 2,05 m-dir. Bu otağın qərb divarında hündürlüyü 1,60 m olan tağvari formalı taxça vardır. Taxça cənub-şimal istiqamətində bütün divar boyu uzanır. Otağa giriş onun şimal divarında, bu divarın şimal-şərq tinindən 1,56 m məsafədə yerləşir. Bu tağvari formalı qapı yerinin hündürlüyü 2,10 m, eni 1,30 m, qalınlığı 0,85 m-dir.

Məbədin şimal və qərb divarları arasında, şimal qapısından 3,95 m məsafədə yerləşmiş otağın interyerinin qərb-şərq istiqamətində uzunluğu 2,60 m, cənub-şimal istiqamətində eni 1,95 m-dir. Otağa giriş onun cənub divarında, daha dəqiq, bu divarın cənub-şərq tinindən 1,50 m aralıda yerləşir. Bu tağvari qapı yerinin ölçüləri (2,10x1,30x0,85 m) üzbəüz otağın girişinin ölçüləri ilə eyniyyət təşkil edir.

Cənub və qərb divarlarının küncündə yerləşmiş yardımçı tikilinin ikinci mərtəbəsinə qalxmaq üçün pillələr düzəldilmişdir. Məbədin şimal və qərb divarlarının küncündəki digər tikilinin ikinci mərtəbəsinə yardımçı vəsait (nərdivan və s.) olmadan qalxmaq qeyri mümkündür. Belə ki, burada pilləkan inşa edilməmişdir. Güman etmək olar ki, bu yardımçı tikilinin ikinci mərtəbəsində yerləşmiş otaqdan gizli müdafiə sığınacağı və ya çox əhəmiyyətli müəyyən əşyaların saxlanıldığı yer kimi istifadə olunmuşdur. İkinci mərtəbədəki otaqların hər birinin şimal və cənub divarlarında, üzbəüz bir pəncərə yeri vardır. İki pəncərədən başqa ikinci mərtəbədəki otaqların hər birinin şərq divarında əvvəllər zala baxan daha bir pəncərə yeri olmuş, lakin sonradan bişmiş kərpiclərlə hörülərək bağlanmışdır (Plan 1).

Məbədin interyerinin eni (şimal divarından cənub divarına kimi) – 8,37 m, uzunluğu (qərb qapısından apsidaya qədər) – 12,65 m, apsidada daxil olmaqla məbədin qərb divarından şərq divarına kimi uzunluğu 17,20 m-dir.

Məbədin tikintisində 21x11x5 sm, 23x12x6 sm, 22x14x5 sm, 22x10x4 sm və digər ölçülü bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmuşdur. Bu ölçülər əsasında həmin kərpiclər ilkin nəticə kimi XVIII–XIX əsrlərə aid

oluna bilər. Tərəflərinin ölçüləri 1:2 nisbətində olan düzbucaqlı bişmiş kərpiclər əsasən XIX əsrdən etibarən kvadrat bişmiş kərpicləri sıxışdırıb aradan çıxararaq kütləvi xarakter kəsb etmişdir [Xəlilov, Cəfərova, 2017, s.296]. Məbədin divarlarının interyerə baxan üzü xarici səthindən fərqli olaraq suvanaraq ağardılmışdır. Günbəzin interyerə baxan səthi suvandıqdan sonra göy rənglə boyanmışdır. Bu üsulla günbəzin səmanı təcəssüm etdirməsinə nail olunmuşdur.

Xaçmaz məbədi apsidasının düzbucaqlı formaya malik olması onu Kilvar məbədinə fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biridir. Belə apsidalı məbədlər orta əsr alban xristian mədəniyyətinə xas olmuşdur (Pipan, Müqəddəs Yelisey, Urekvəng və s. məbədlər). Apsidadan başqa Xaçmaz məbədinin 4 küncünün hər birində bir otaq inşa edilmişdir. Künclərdəki otaqlar sayəsində məbədin interyeri xaç forması almışdır. Hər küncündə bir otaq olan, daxili xaç görkəmli məbədlərə də alban xristian mədəniyyətində təsadüf olunmuşdur (Tatev, Xudavəng, Gəncəsər, Arzu xatun, Kürmük, Çudulu Binə, Kaptavəng və digər məbədlər). Belə alban məbədləri XI–XIII əsrlər üçün daha çox xarakterik olmuş, XVI əsrdə də (Çudulu Binə) inşa edilmişdir. Xaçmaz məbədi 3 qapılıdır. Bir sıra alban məbədlərinin də 3 qapısı olmuşdur (Beşikdağ, Yeddikilsə, Mazımqaray, Ləkit, Kilsədağ, Mamrux və digər məbədlər). Məbədin cənub-qərb və şimal-qərb künclərindəki yardımçı təsərrüfat tikililəri ikimərtəbəli inşa edilmişdir. 2 mərtəbəli məbədlər nadir nümunələr olub alban xristian mədəniyyətinin arealı çərçivəsində qeydə alınmışlar (Qurcaani məbədi). İkimərtəbəli yardımçı tikililərə malik alban xristian məbədləri sırasında Qolakənd (XIII əsr), Müqəddəs Məryəm (1211–1222-ci illər), Arzu xatun (1214-cü il), Gəncəsər (1216–1238-ci illər), Varəq (1231-ci il) və başqa kilsələri nümunə göstərmək olar [Мамедова, 2004, с. 41, 102, 106, 107, 119, 125; Халилов, 2016, с. 72-73; Халилов, 2018, с.166].

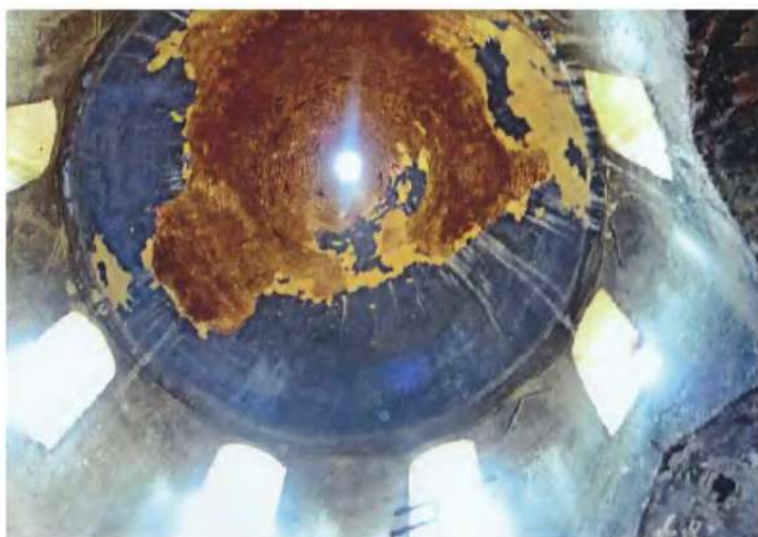
Gələcəkdə həm Xaçmaz, həm də Kilvar məbədlərinin interyerləri təmizləndikdən sonra bu kilsələrdə aparılacaq arxeoloji qazıntı işləri onların inşaat tarixini dəqiqləşdirməyə imkan verəcəkdir.

Şəkil 1. Xaçmaz məbədinin cənubdan görünüşü

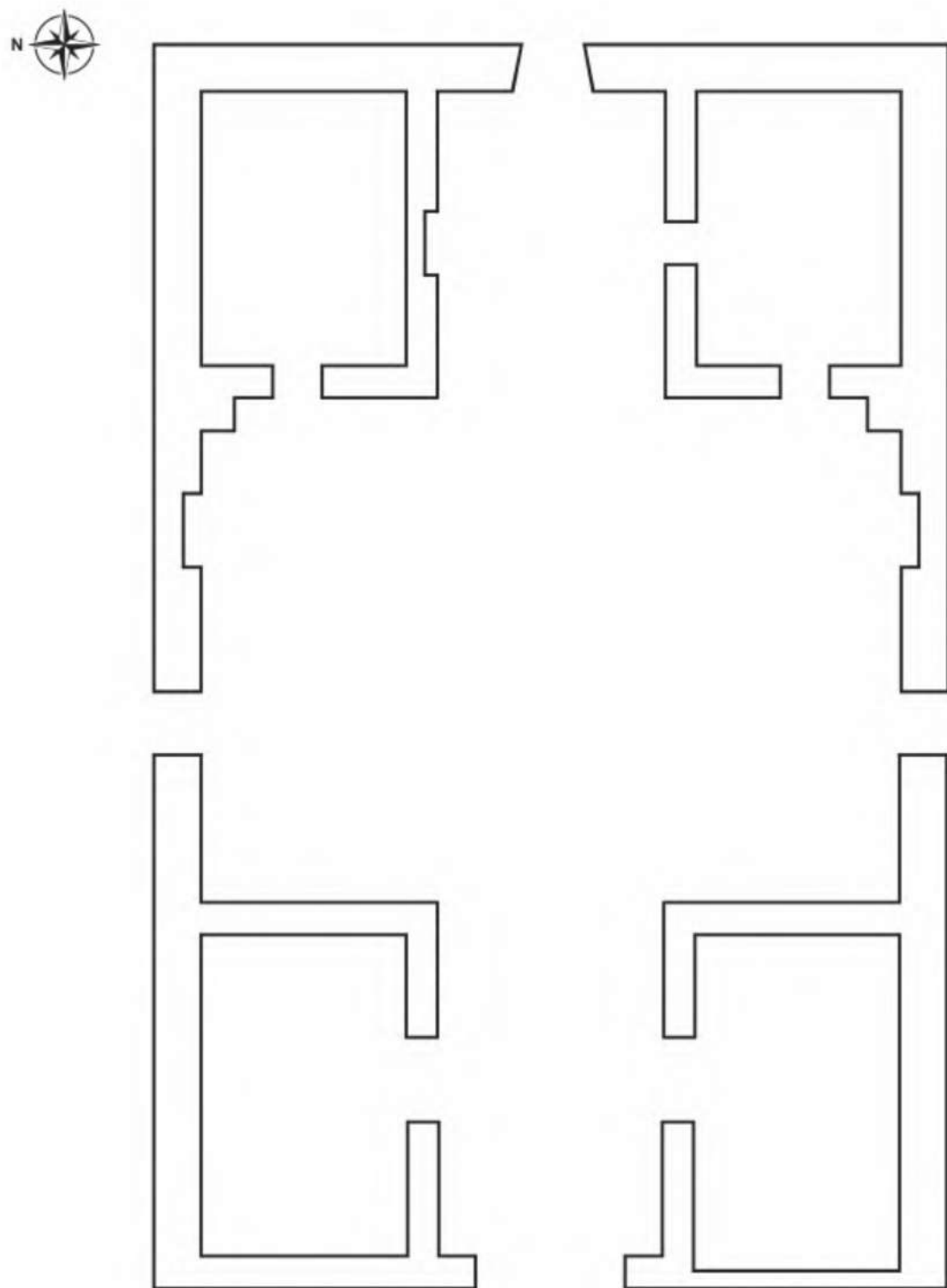
Şəkil 2. Xaçmaz məbədinin qoşa pəncərələri

Şəkil 3. Xaçmaz məbədinin gümbəzinin içəridən görünüşü

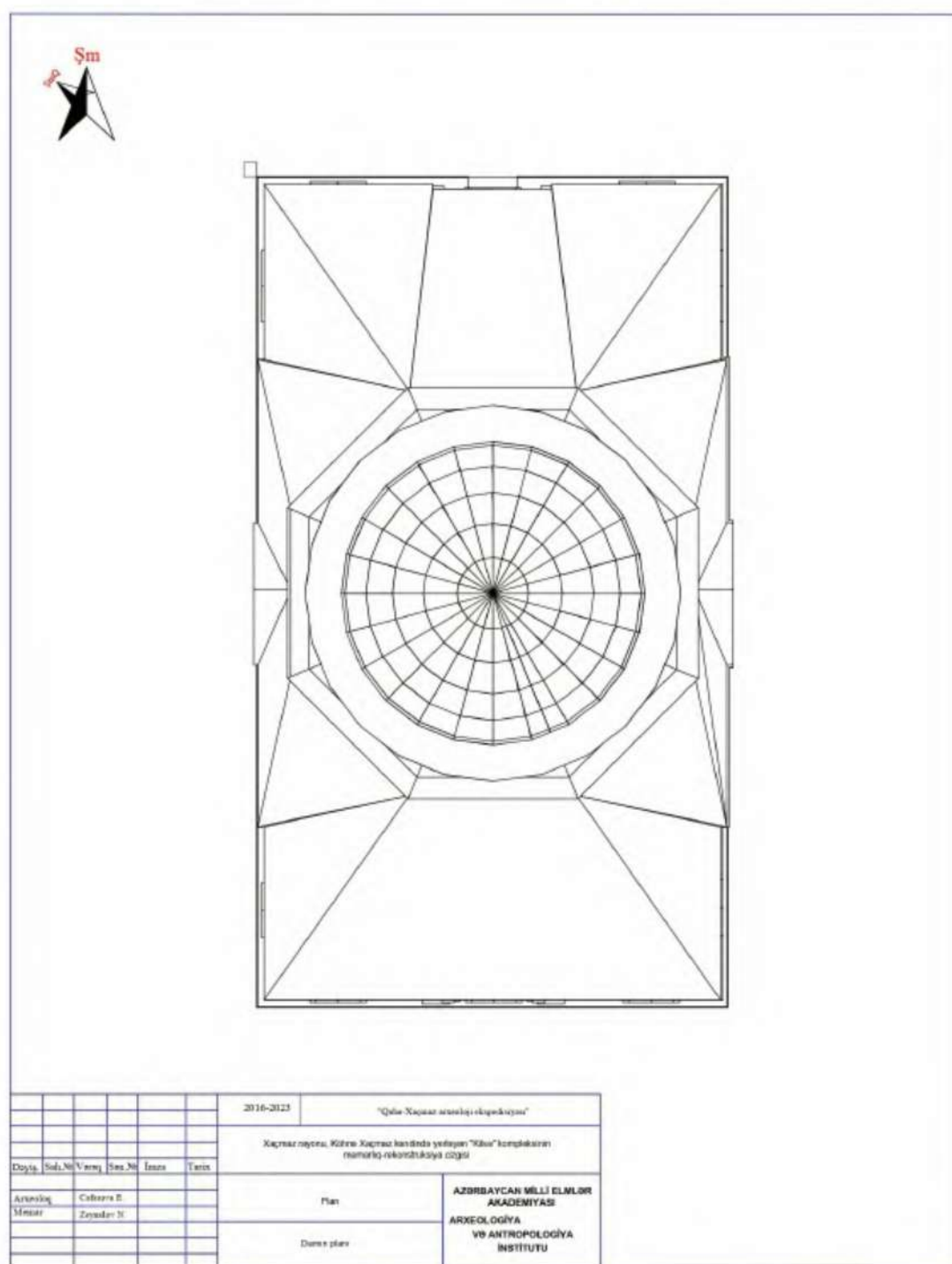
Şəkil 4. İki mərtəbəli təsərrüfat otaqlarının görünüşü

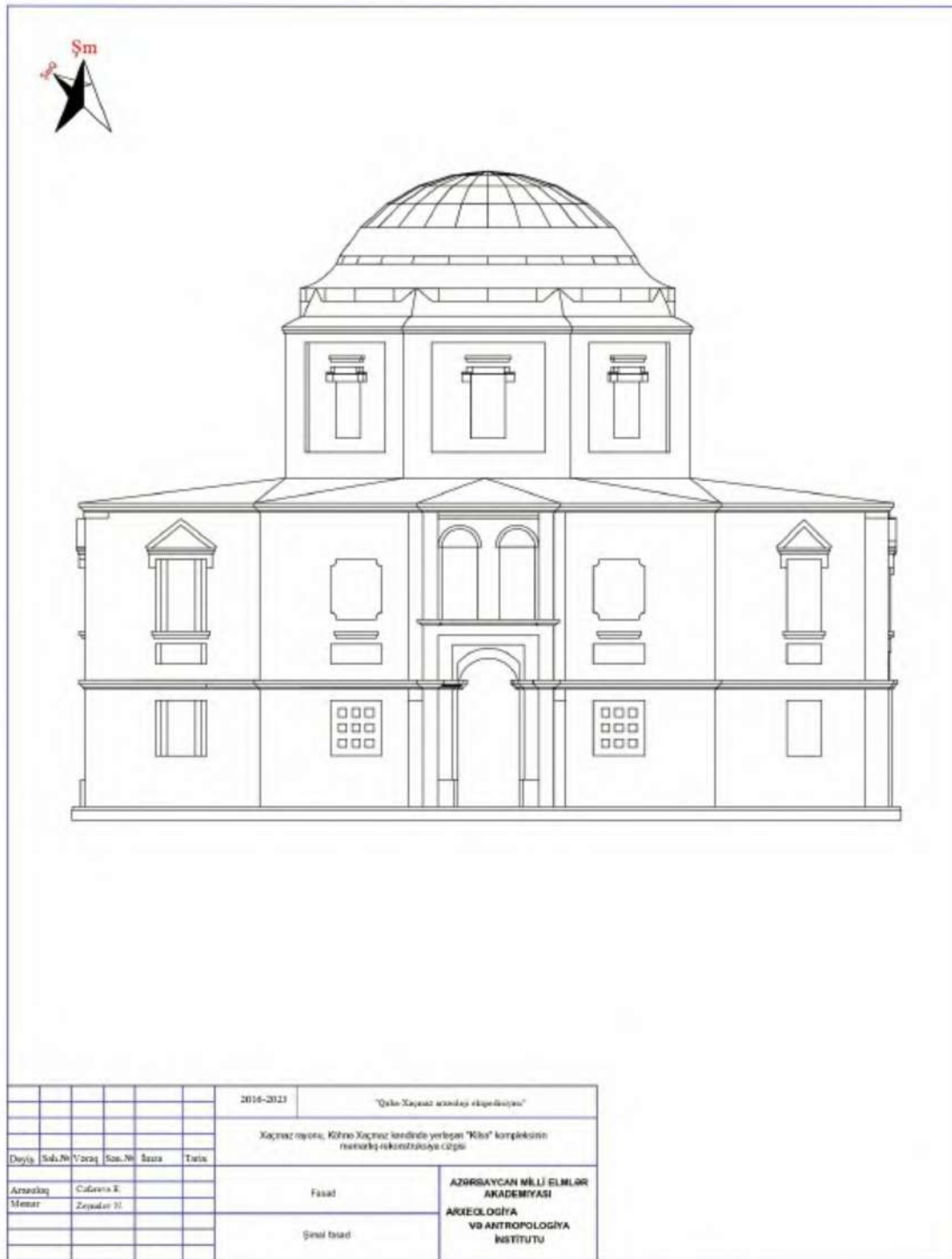
Miqyas: 1: 100

Plan 1. Xaçmaz məbədi (M.C.Xəlilov, E.B.Cəfərova)

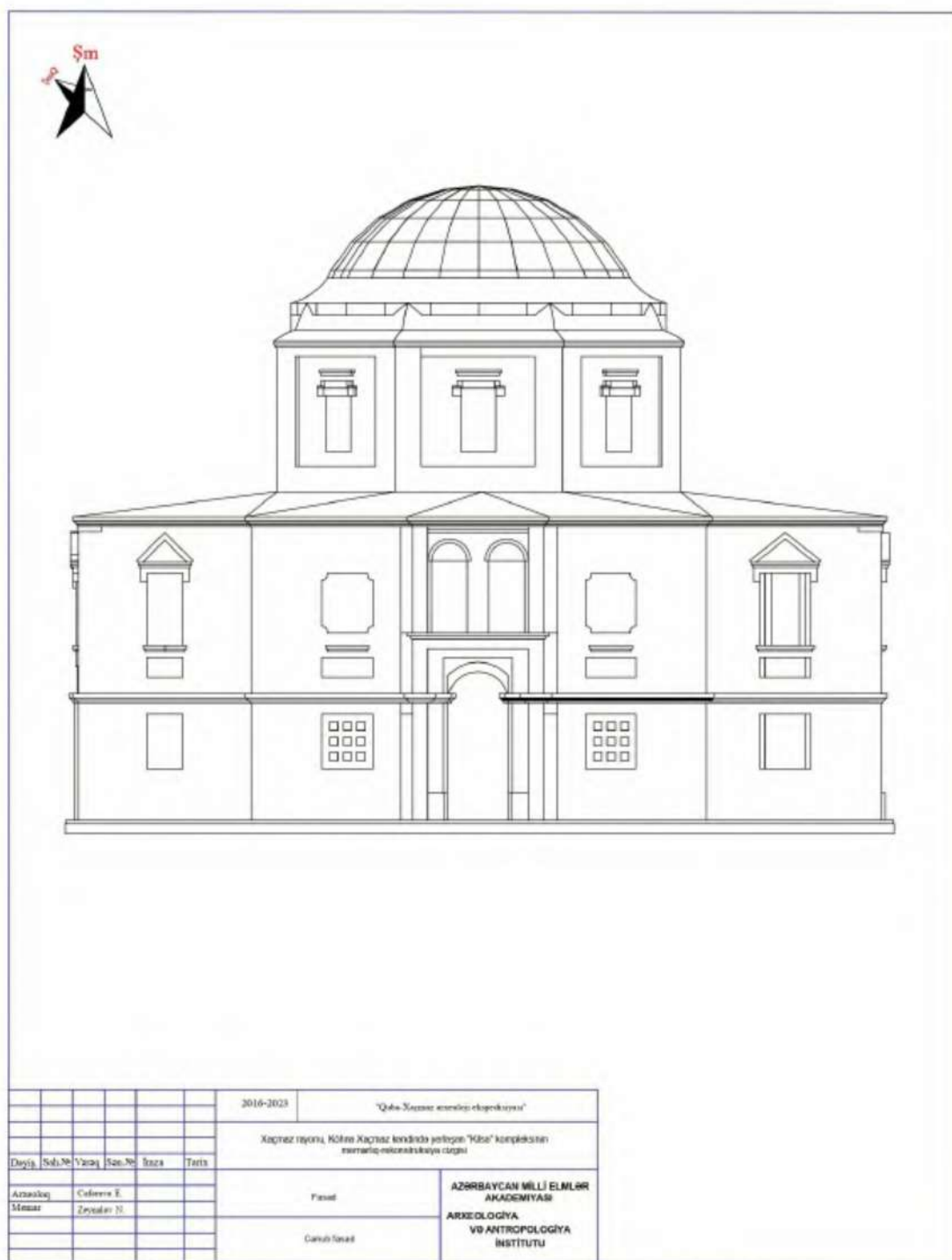
233

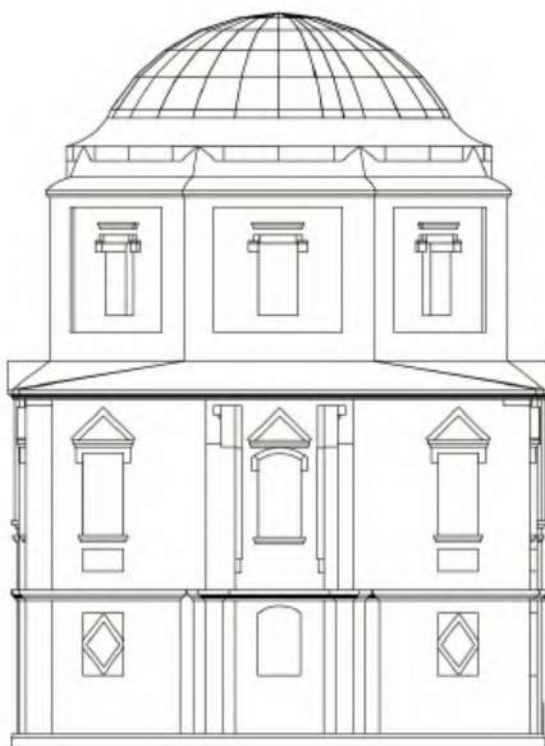
Plan 3. Dərnə. Memar N.Zeynalov

Plan 4. Şimal fasadın görünüşü. Memar N.Zeynalov

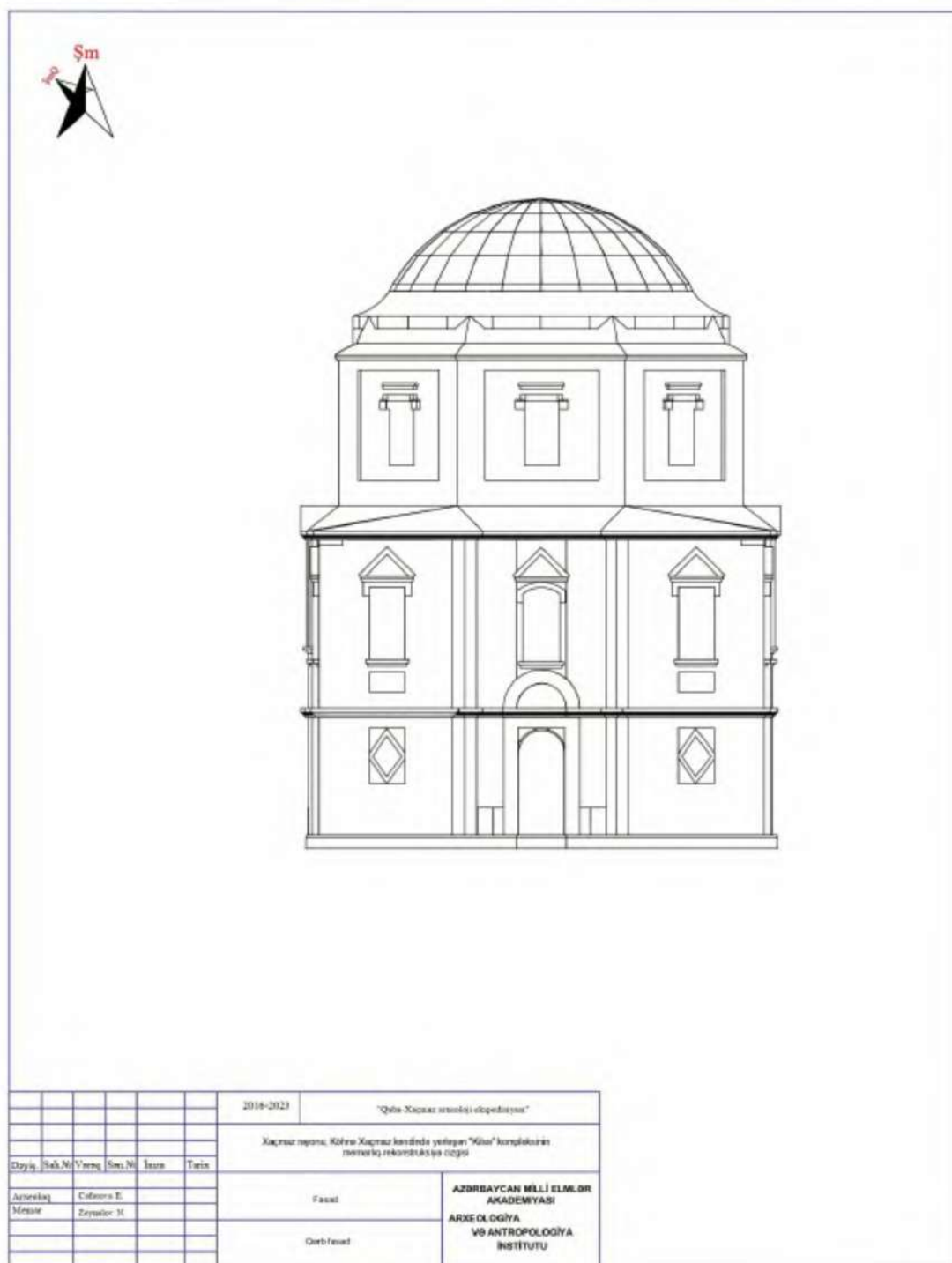

Plan 5. Cənub fasadın görünüşü. Memar N.Zeynalov

						2016-2023	"Qəbə Xaçmaz tarixi və etnoqrafikası"	
						Xaçmaz rayonu, Kəfərxan Xaçmazlı tərəfindən "Qəbə" kompilyasiyası memoriarı rəkonstruksiya (2016)		
Doğul	Səh.№	Vərəq	Sən.№	İmza	Tarix			
Arseniy Məntur						Fərid	AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMIYASI ARXEOLÖGIYA VƏ ANTIPOPOLOGIYA İNSTITUTU	
						Sərxanov		

237

Plan 7. Qərb fasadın görünüşü. Memar N.Zeynalov

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov M.C., Cəfərova E.B. Quba, Şabran və Xaçmaz rayonlarında tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. Bakı, 2017, s.291-297.
2. Xotyanovski. Quba əyalətinin kameral təsviri. Bakı: "Sabah", 2008.
3. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыюглу, 2004, 224 с.
4. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Ленинградское отделение Изд-ва Академии наук СССР, 1959, 392 с.
5. Халилов М.Дж. Христианские памятники Албании (Азербайджан) // Религии Центральной Азии и Азербайджана. Том IV. Христианство. Самарканд: МИЦАИ, 2018, с.157-227.
6. Халилов М.Дж. Церкви Урекванка (Нагорный Карабах) и Верхнего Чирюрта (Дагестан) / "Qarabağın arxeoloji irsi" Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2016, s.72-73.

Čepaitiene Rasa

Vilnüsəki Avropa Humanitar Universitetinin professoru,
tarix elmlər doktoru, Litva Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi
(LİTVA, Vilnüs şəh.)

<https://orcid.org/0000-0002-8023-7870>

POSTSOVET MƏKANINDA MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN MÖTƏBƏRLİYİNİN QORUNUB SAXLANILMA PROBLEMLƏRİ VƏ İMKANLARI

Annotasiya. Bu məqalədə mədəni irsin mötəbərliyi anlayışı nəzərdən keçirilir. Bu anlayışın tarixi təkamülü və postmodernist mədəniyyət relativizmi ilə əlaqəli müasir konsepsiyaların müxtəlifliyi göstərilir. O, irs üzrə ekspertlərlə ictimaiyyət arasında bu günədək münaqişə mənbəyi olan klassik və müasir mötəbərlik anlayışları arasında davam edən ziddiyyətləri ortaya qoyur. Mötəbərliyin mürəkkəbliyi, əsasən, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən və postsovet məkanından tamamilə və ya qismən itirilmiş memarlıq abidələrinin bərpası hallarının daha ətraflı təhlili yolu ilə meydana çıxır.

Açar sözlər: mötəbərlik, rekonstruksiya, yenidənqurma, postsovet ölkələri, Vilnüsün Padşahlar Sarayı

Keywords: authenticity, reconstruction, recreation, post-Soviet countries, Palace of the Grand Dukes of Lithuania

Giriş. Qafqaz Albaniyasının çoxəsrlik və mürəkkəb tarixi özündən sonra bir sıra qiymətli memarlıq abidələri qoymuşdur, həmin abidələr bu gün müxtəlif dərəcədə dağılma/qorunub saxlanılma halındadır. Onlar təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün vacibdir, bu səbəbdən də onların mötəbərliyinin qorunub saxlanılma məsələsi xüsusilə aktualıq kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq məqalədə mədəni irsin “mötəbərliyi” fenomeni daha ətraflı araşdırılacaq, onun XIX–XXI əsrlər ərzində Avropanın peşəkar diskursunda inkişafı qısaca göstəriləcək və bu konsepsiya məfhumunun mövcud sivilizasiya və mədəni müxtəlifliyi ortaya qoyulacaqdır. O cümlədən mötəbərliyin iki əsas qavrayışına (klassik və müasir postmodernist) əsaslanaraq mədəni dəyərlərin qorunub saxlanmasına dair daha çox mübahisə doğuran yanaşmalar: postsovet ölkələrindən itirilmiş tikililərin rekonstruksiya və yenidənqurma məsələləri nəzərdən keçiriləcək, Vilnüsəki Padşahlar Sarayının (Litva) “zahiri görkəminin yenidən bərpası”na xüsusi diqqət ayrılacaq. Bu məsələ üzərində daha ətraflı dayanmağa dəyər, belə ki, XVIII əsrin sonlarında dağıdılmış sarayın zərər görməmiş yeraltı hissələrinin qorunub saxlanılması və onların yenidən bərpa edilən yeni binaya inteqrasiyası kimi kompleks problemlər həm nəzəri, həm də metodoloji səviyyədə öz həllini tapmışdır ki, bu da digər oxşar hallar üçün nümunə ola bilər.

Bu tədqiqatın diqqət mərkəzində postsovet məkanının olması təsadüfi deyil, belə ki, onun ərazisində çoxəsrlik müharibələr, üsyanlar, işğallar və ilhaqlar səbəbi ilə xeyli sayda dağıdılmış, yarımxaraba qalmış və ya əhəmiyyətli dərəcədə yenidən işlənmiş memarlıq abidələri qalmaqdadır ki, bunlar da yerli sakinlərin milli identikliyi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir [Rymkevičiūtė, 2006, pp.183–216]. Sovet İttifaqının süqutundan sonra bu ölkələr öz dövlətçiliyinin və milli ləyaqətinin əsaslarını axtarmağa başladı, buna görə də bir vaxtlar dağıdılmış, xüsusi əhəmiyyətə malik binaların “sıfırdan” bərpası və ya onların xarabalıqlarının rekonstruksiyası ilə bağlı qərar ümumi diqqət obyektinə çevrildi [Bartetzky, 2015, pp.19–34; *Reconstruction and Restoration...*, 2020]. Bu məqamda Ukrayna paytaxtının yubileyi münasibətilə Kiyevdə Qızıl Qapının

(1982-ci il, Ukrayna) yenidən bərpası, Moskvada Xilaskar Məsihin kilsəsinin (1994–1999), Riqada Qarabaşlıların Gildiya Evinin (2000), bir sıra Belarus qəsrlərinin rekonstruksiyası, 2000-ci illərin əvvəllərində Vilnüs Aşağı Qalasının Padşahlar Sarayının zahiri görünüşünün yenidən bərpası və s. kimi nümunələri xatırlamaq olar. Məqalənin məqsədi peşəkar diskursda “mədəni irsin mötəbərliyi” anlayışının mürəkkəbliyini və çoxşaxəliliyini qısaca olaraq meydana çıxarmaq və itirilmiş memarlıq abidələrinin rekonstruksiyası və/və ya yenidən bərpası zamanı onun nə dərəcədə tətbiq oluna biləcəyi sualına cavab verməkdən ibarətdir.

Mötəbərlik anlayışının təkamülü. XX əsrin 7-ci onilliyinə qədər mədəni dəyərlərin mötəbərliyi nadir hallarda ayrıca kateqoriya kimi nəzərdən keçirilmişdir. O “özlüyündə aydın olan” anlayışlardan biri olmuşdur. Axı fiziki cəhətdən qorunub saxlanmış qədim memarlıq binaları və ya onların parçaları xalqın tarixi keçmişinin və onun əldə etdiyi sivilizasiya səviyyəsinin mötəbər dəlilidir, bu səbədən də onların orijinallığı təkcə həqiqi deyil, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, 1964-cü ildə müxtəlif Avropa ölkələrindən olan bir qrup ekspert tərəfindən imzalanmış və uzun illər memarlıq abidələrinin qorunub saxlanılma təcrübələrinin qaydasını və etikasını müəyyənləşdirən əsas beynəlxalq sənədə çevrilmiş *Abidələrin və Diqqətəlayiq Yerlərin Qorunması və Bərpası Xartiyasında (Venetsiya Xartiyası)* mötəbərlik haqqında yalnız bir ifadəyə rast gəlirik. *Xartiyanın* müəllifləri qoruma obyektinin orijinallığının nədən ibarət olduğunu ətraflı şəkildə izah etməkdə çətinlik çəkməyiblər. Bu kateqoriyanın adı 1990-cı illərə qədər bir daha çəkilməmişdir.

Lakin hələ XX əsrin 10-cu onilliyinə qədər irsin qorunması ilə bağlı Qərb diskursunda bu kateqoriyanın nəzəri əsaslandırılmasının olmamasına rəğmən, nəzərə almaq lazımdır ki, bu peşəkar diskursun formalaşmasının lap başlanğıcında qədim tikililərin mötəbərliyinin qorunub saxlanılması məsələləri dayanırdı. Mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılmasının elmi intizamı sınaq və səhvlər yolu ilə formalaşmış, tədricən daha spesifik nəzəri-metodoloji xüsusiyyətlər əldə etmiş və qədim abidələrə etik davranış prinsiplərini təkmilləşdirmişdir ki, bu da sonralar milli qanunvericilikdə və beynəlxalq səviyyədə təsdiqlənəcəkdir [Choay, 1996]. Artıq XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa ölkələrində o zamanlar dominant yanaşmanın – tikililərin “üslubi bərpası”nın məqsədəuyğunluğu ilə bağlı fikir ayrılıqları yarandı. Başlanğıcda bu istiqamət məqsədi tarixin, elmin və incəsənətin ən mühüm milli abidələrini qoruyub saxlamadan ibarət idisə, zaman keçdikcə bu istiqamət onların tarixin axarında itirilmiş üslub inteqrallığını bərpa etmək təşəbbüsünə çevrildi. Üslubi bərpanın əsas prinsiplərini formalaşdırmış memar-bərpaçılar: Fransada E.Violle-le-Dyuk (1814–1879) və İngiltərədə ser C.G.Skott (1811–1878) tikilinin əsas dəyərini onun bütövlüyü və ifadəliliyi (bədi dəyər) hesab edirdilər. Onlar həmin dövr üçün “dəyərsiz” hesab edilən sonrakı təbəqələri bərpaçılar sökmə ərafında meydana çıxdılar və ilkin təbəqəni, əsasən, qotik təbəqəni kəşf etdilər. E.Violle-le-Dyuk iddia edirdi ki, “tikilinin bərpası dedikdə onu qorumaq, təmir etmək və ya yenidən tikmək anlamına gəlmir, bu ona, bəlkə də, heç vaxt sahib ola bilmədiyi bütövlük vəziyyəti vermək istəyi deməkdir” [Viollet-le-Duc, 1990, p.195]. Bu istiqamət romantik xüsusiyyətə malik idi, belə ki, o, “obyektin “əsl”, mötəbər vəziyyəti “tikilib ucaldılandan deyil, düşünülmüş olandan ibarətdir” fərziyyəsinə əsaslanırdı [Muñoz Viñas, 2005, p.5]. Lakin bu yolla irs obyektlərinin təkcə informasiya-tarixi dəyərləri deyil, həm də yaşa bağlı dəyərləri qiymətdən düşdü, zaman keçdikcə üslub dəyişikliyi səbəbi ilə dəfələrlə dəyişikliyə və yenidən işlənmələrə məruz qaldı. Bundan əlavə, tikilinin və onun hissələrinin ilkin zahiri görünüşü haqqında dəqiq məlumatların olmadığını nəzərə alaraq, E.Violle-le-Dyuk üslubi analogiyalara əsaslanmağı təklif edir və özü də bu mübahisəli üsuldən geniş istifadə edirdi [Jokilehto, 1999, pp.137-157].

Lakin artıq XIX əsrin sonlarında **müdaxiləçi** nəzəriyyə və bərpa təcrübəsi tənqidçiləri narazı salmağa başladı. Tənqidçilər həmin nəzəriyyəni abidələrin mötəbərliyinə təhlükə hesab edirdilər. Onun fəsadları, həqiqətən də, olduqca iztirablı oldu: abidələrin “ilkin görkəmini” qaytararkən XVII – XVIII əsrlərə aid bir çox memarlıq obyektləri zədələnmiş və saxtalaşdırılmış, ətrafları təmizlənmiş, sonrakı əlavə tikililər isə məhv edilmişdir. Bu səbəbdən də bir çox Avropa ölkələrində irsin qorunma intizamının inkişafına təsir göstərən E.Violle-le-Dyuk və C.G.Skottun nəzəri prinsipləri və metodoloji istiqamətləri destruktiv və saxtalaşdırıcı hesab olunmağa başladı (onların bərpa etdikləri bəzi obyektlər hətta XX əsrdə “bərpadan çıxarılacaq”). Tədqiqatçılar “əcdadlarının səhvlərini düzəltməyə” çalışmaqdan əlavə, həqiqətdə mövcud olanlara daha çox

diqqət yetirməyə başladılar. Memarlıq tikililərinin ümumiyyətlə bərpa olunmalı olub-olmaması ilə bağlı müzakirələr gedirdi; bunu nə dərəcədə və necə etmək, başqa sözlə, gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamağa çalışdığımız qədim obyektlərə etik yanaşmanın necə olması ilə bağlı müzakirələr aparılırdı. "Üslubi bərpa"nın əsas tənqidçiləri, abidələrin mahiyyətinə "müdaxilə etməməyin" tərəfdarları olan britaniyalı C.Ryuskin və U.Morris tikililərin mahiyyətini hər zaman dəstəkləməyə və onlara qulluq göstərməyə üstünlük verir, bərpaçıları isə abidənin mahiyyətini – onun tarixi materiyasının mötəbərliyini məhv edən saxtakarlara bərabər tuturdular [Ruskin, 1956].

Yalnız onilliklər sonra bu iki ifrat yanaşma arasında kompromis tapıldı və bərpa/müdaxilə etməmək dilemması irsin idarə olunma alətlərinin (mühafizə etmə, konservasiya, bərpa və s.) vəziyyətə yalnız ağ-qara baxışla müqayisədə daha geniş spektrinin mövcudluğunu dərk etmə səviyyəsinə yetişdi. Qəbul edildi ki, abidənin materiyasına müdaxilələr üzrə ən uyğun yanaşma konkret vəziyyətdən: qorunma dərəcəsindən və onun haqqında məlumatın mövcud sayından və mötəbərliyindən, onun tarixindən və transformasiyalarından asılı olaraq seçilməlidir. Bu daha sadə və rəşional nöqtəyi-nəzəri italyan bərpa məktəbinin nümayəndələri: K.Boyto, Q.Ciovannioni və başqaları əsaslandırılmışlar [Jokilehto, 1999, pp.200-207]. Onların memarlıq abidələrinin qorunması üçün hazırladıqları prinsiplər yekunda həm *Tarixi Abidələrin Bərpası Xartiyasının (Afina Xartiyası, 1931-ci il)*, həm də *Venesiya Xartiyasının* əsasına çevriləcəkdir. Sonradan UNESCO, ICCROM və ICOMOS kimi beynəlxalq təşkilatlar onu dəstəkləyə və irəli çəkməyə başlaya biləcəklər. Lakin bu, mütəxəssislər arasında mötəbərlik məsələsi ilə bağlı razılığın əldə olunmaması ilə nəticələndi: E.Violle-le-Dyuk və C.Ryuskinin tərəfdarlarının cəbhələri arasında XIX əsr mübahisəsinin davamına çevrilən iki nöqtəyi-nəzərlə bağlı antaqonizm bu günədək davam edir və varislik məqsədinin qavrayışı üzrə iki əsas paradigmanın (klassik və müasir, postmodernist) əsasını təşkil edir.

Bu gün onları *tarixi obrazın həqiqiliyi paradigması* və *tarixi materiyanın həqiqiliyi paradigması* kimi ümumiləşdirmək olar [Kulevičius, 2014, p.2-3]. Bir halda ekspertlər hesab edirlər ki, irsin əsas mahiyyətini onun tarixiliyi və maddiliyi təşkil edir. Yəni abidənin düşündüyü və onu doğuran mədəniyyətin təcəssümü kimi yarandığı tarixi dövr onun mahiyyətini və həqiqiliyini müəyyən edən amilə çevrilmişdir. Hər bir tarixi hadisə bənzərsiz və təkrar olunmaz olduğu kimi, hər bir irs obyekti də bir növ təkdir; indiki zamandan keçərək keçmişdən gələcəyə dönməz zaman axını olduğu kimi, mədəni dəyərin özü də dönməzdir. Əgər bir dəfə məhv edilibsə, əbədi olaraq yox olur və bir daha yaradıla bilmir. Abidə yalnız əvvəlki orijinal materialdan ibarət olduğu halda mötəbər hesab edilə bilər. İrs obyektinin bu anlayışında elmi yanaşmaya üstünlük verilir. Mədəni dəyərlər, ilk növbədə, elm üçün bilik mənbəyidir və buna görə də onları yalnız əsaslı interinzibati məlumatlar əsasında bərpa etmək və ya yenidən yaratmaq olar, lakin bərpa olunanlar artıq keçmişin mənbəyi olmayacaqdır (buna görə də *Venesiya Xartiyasında* yeni hissələri/elementləri mötəbər köhnələrdən ayırd etmək üçün onları başqa rəng və ya faktura ilə fərqləndirməyə dair tələb mövcuddur).

Bu arada, tarixi zahiri görünüş paradigmasının prioritetini vizual olaraq bütöv obyekt təşkil edir. Məhz bu səbəbdən o, tikilinin mövcud fiziki görünüşü ilə məhdudlaşmır, onun itirilmiş formalarını zamanla cəsarətlə yenidən yaradır (bu, üslubi bərpaya bənzəyir, lakin elmi cəhətdən daha mötəbər əsasda). Bu halda bərpa və rekonstruksiya birinci paradigmaya nisbətən daha tez-tez və sərbəst şəkildə istifadə olunur, obrazın bütövlüyü və informativliyi onun haqqında dəqiq tarixi məlumatların olub-olmaması məsələsindən daha vacib hesab olunur. Buna görə də mötəbər dəlillər olmadıqda fərziyyələrin, improvizasiyaların, bənzətmələrin və s. tətbiqi mümkün olur. Bütöv obraz və estetika naminə tarixi və yenidən qurulmuş materiyanın bölünmə prinsipi artıq o qədər də vacib deyil. Çünki burada irs, ilk növbədə, keçmişin dolğun və hər şeyi əhatə edən illüstrasiyalarını yaratmaq üçün idrak və maarifləndirici məqsədlərə xidmət edir. Bu paradigma geniş ictimaiyyətə və keçmişin maddi qalıqlarını müasir sosial ehtiyacları uyğunlaşdırmaqla onun aktuallaşmasına yönəldilmişdir. Onların nəzəri əsaslarının çox vaxt əvəz olunmaz olmasına baxmayaraq, bu paradigmaların hər ikisi praktikada eyni zamanda mövcuddur və ekspertlərin və cəmiyyətin müxtəlif ehtiyaclarını əks etdirir. Prinsip etibarilə mədəni dəyərlərin mötəbərliyinin çox fərqli anlaşılması səbəbi ilə onları uyğunlaşdırmaq çətin olardı [Kulevičius, 2014, pp.4-5].

Yalnız 1994-cü ildə, *Venesiya Xartiyasının* imzalanmasından otuz il sonra yeni beynəlxalq proqram sənədi yaradıldı. Həmin sənəddə mötəbərlik mətnin mərkəzinə çevrilərək irsin özünün qorunmasının əsası kimi müəyyən edildi. Söhbət Yaponiyanın Nara şəhərində UNESCO, ICCROM və ICOMOS təşkilatlarının nümayəndələri tərəfindən imzalanmış mötəbərliyə dair *Nara sənədindən* gedir [*The Nara Document...*, 1994]. Nə üçün beynəlxalq ekspert birliyinə bu anlayışın daha aydın tərfi lazım olub? Əgər *Venesiya Xartiyası* iki dünya müharibəsindən sonra Avropada baş verən əsaslı itkilər təcrübəsini əks etdirirdisə, onu digər coğrafi və mədəni kontekstlərdə tətbiq etməyə çalışarkən, xüsusən də mədəni dəyərlərin UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına təqdim edilməsi hallarında problemlər ortaya çıxırdı. Həmin problemlər, hindistanlı memar Romi Xoslanın fikrincə, ilk növbədə, qeyri-Avropa ölkələrində “konservasiya, qoruma, bərpa, rekonstruksiya və müasir tikinti işlərini ayırd etməyin asan olmaması” ilə bağlı olmuşdur [Khosla, 1997, pp.65-66]. Bu baxımdan *Nara sənədi* və s. kimi irsin qorunması üzrə beynəlxalq prinsiplər öz irs anlayışını (düzgün və haqq olaraq hamı tərəfindən qəbul edilməli kimi, yeganə məqbul olan kimi) digər mədəniyyətlərə zorla qəbul etdirməyə çalışan Avropa mənşəli universalizmlə özlərinin mədəni irsi hesab etdiklərini tamamilə özlərinə məxsus şəkildə müəyyən edən mövcud mədəniyyət müxtəlifliyi arasında yaranan münaqişəyə cavab oldu. Bəzən bu münaqişə hətta üzə çıxırdı, məsələn, qədim taxta məbədlərin vaxtaşırı bərpası ilə bağlı yapon təcrübəsində olduğu kimi [*Making Japanese Heritage...*, 2010], bu, mötəbərliyin beynəlxalq tərifinə uyğun gəlmirdi. *Nara sənədi* məhz “mədəniyyətlərin müxtəlifliyinə daha çox hörmət, irs anlayışı və konservasiya təcrübələri gətirmək” üçün mədəni dəyərlərin mötəbərliyinin tərifini yenidən nəzərdən keçirmək və genişləndirmək məqsədilə hazırlanmışdır [*The Nara Document...*, 1994]. Sənəddə mötəbərlik qlobal termin kimi kodifikasiya edilsə də, onun arxasında duran konsepsiya müxtəlif mənalara malik ola bilər. Dünyanın iyirmi səkkiz ölkəsindən olan ekspertlər “dəyərləri müəyyən edən ən mühüm şərtləndirici amili” – mötəbərliyi necə yenidən mənalandırmaq və kontekstualaşdırmaq barədə hələ də razılığa gələ bilməyiblər [*The Nara Document...*, 1994].

“Mötəbərlik” konsepsiyasının qlobal istifadəsi çərçivəsində bu terminin birmənalı olmaması, başda Yaponiya olmaqla, Asiya ölkələrini onların spesifik mədəni, sosial, tarixi və siyasi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq şəxsi izahlarını və təcrübələrini təkmilləşdirməyə və bununla da mötəbərliyin mənasını Avropa kontekstindən və anlayışından kənara çıxarmağa vadar etdi [Jokilehto, 2007, p.179]. *Hindistanda Mühafizə edilməyən Memarlıq İrsinin və Obyektlərinin Qorunması haqqında Xartiya* (2004) və *Çində Tarixi Tikililərin Qorunma Nəzəriyyəsi və Təcrübəsi üzrə Konsensus* (Declaration of Qufu, 2005) bunun bariz nümunələridir [Weiler, 2017, pp.xxii]. Mötəbərliyin nəzəri qavrayışında dəyişiklik bir sıra regional və milli ekspert tədbirləri ilə müşayiət olunmuşdur. Bunlara “Mədəni İrsin Qorunması və İdarə Edilməsi ilə əlaqədar Mötəbərlik üzrə Amerika Simpoziumu” (1996-cı il, San-Antonio, ABŞ) və ya *Mədəni İrsə Bağlı Mötəbərlik və Tarixi Rekonstruksiya üzrə Riqa Xartiyasını* imzalamış [*The Riga Charter...*, 2000] “Mədəni İrsdə Mötəbərlik və Tarixi Rekonstruksiya üzrə Şərqi Avropa Regional Seminarı” (ICOMOS, 2000-ci il, Riqa, Latviya) və s. tədbirləri misal göstərmək olar.

Berlindəki (Almaniya) Kral Sarayının və ya Vilnüsdəki Padşahlar Sarayının bərpası ilə bağlı müzakirələrdə olduğu kimi, mədəni dəyərlərin mötəbərliyi də geniş ictimaiyyət arasında müzakirə obyektinə çevrilmişdir. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində mədəni irsin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənsə də, bir çox yeni forma və növlər, o cümlədən qeyri-maddi forma və növlər əldə etsə də, bu günədək həm maddi, həm də qeyri-maddi mədəni dəyərlərin qiymətləndirilməsində mötəbərlik meyarı əsas parametr olaraq qalır. Səylərə baxmayaraq, mötəbərliyin tərfi hələ də anlaşılmaz və qeyri-müəyyən olaraq qalır: bu söz müxtəlif mədəni kontekstlərə və yerli xüsusiyyətlərə uyğun olaraq daim yenidən mənalandırılır və dəyişdirilir. Bununla belə, finlandiyalı tədqiqatçı Y.Yokilehtonun fikrincə, üslubi bərpa bütün dünya irsinin qorunmasında hələ də dominant istiqaməti təşkil edir [Jokilehto, 1999, p.301]. Bunun regional sübutları da mövcuddur: Polşanın Varşava, Qdansk, Vrotslav, Elblinq və s. şəhərləri [Lubocka-Hoffmann, 2000; Tung, 2001; Rymaszewski, 2002], Kiyevdə Qızıl Qapı, Riqada Qarabaşlıların Evi və s. Memarlıq abidəsinin struktur və estetik bütövlüyü və üslub vəhdəti bərpa edildikdə üslubi bərpa və rekonstruksiya bəzən üst-üstə düşə

bilər, eyni zamanda, bərpa edilən obyekt böyük ölçüdə (70% və ya daha çox) yeni materiallardan ibarət olur və Nesvij, Rujanı və s. şəhərlərdə yerləşən belarus qalalarında olduğu kimi, yeni istifadə funksiyaları üçün (daha çox muzey ehtiyacları üçün) uyğunlaşdırılır.

Rekonstruksiya və yenidənqurma zamanı mötəbərliyin qorunma problemləri. Rekonstruksiya problemi ilk dəfə 1979-cu ildə Avstraliyanın ICOMOS təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş (sonrakı versiyalar 1999 və 2013-cü illər) *Ərazilərin Mədəni Əhəmiyyətinə dair Burra Xartiyasında* daha kompleks şəkildə nəzərdən keçirildi və orada yerli ehtiyacları uyğun olaraq *Venesiya Xartiyasının* prinsiplərinə yenidən baxıldı. *Xartiyada* göstərilən postulatlar tezliklə global aktualıq qazandı və o, Latın Amerikası və Şimali Amerika, Avropa, Asiya, Kanada və Yeni Zelandiyadan olan irs sahəsinin mütəxəssisləri tərəfindən istifadə olunmağa başladı. *Burra Xartiyasında* rekonstruksiya “bir ərazinin əvvəlki məlum vəziyyətə qayıtması və yenisinin tətbiqi ilə bərpadan fərqlənir” kimi müəyyən edilir [The Burra Charter..., 2013]. Lakin bu yalnız ərazinin zədələndiyi və ya dəyişdirildiyi hallarda və yalnız tarixi əsərin əvvəlki vəziyyətini bərpa etmək üçün kifayət qədər sübut olduğu hallarda tətbiq edilir [The Burra Charter..., 2013, article 20]. Sənəddə obyektin bütövlükdə bərpasına yalnız müstəsna hallarda haqq qazandırılır və göstərilir ki, rekonstruksiya məhdudlaşdırılmalı, bərpa olunmuş parçalar obyektin əsas hissəsini təşkil etməməlidir, başqa sözlə, o, mədəni dəyərlərin surətlərini yenidən yaratmamalıdır. Bu arada, *Drezden Bəyannaməsi* (1982-ci il) xüsusilə dövlət əhəmiyyətli abidələrin rekonstruksiyasının mümkünliyünü əsaslandırır. Burada rekonstruksiya həm tam, həm də qismən başa düşülür (bu halda söhbət bərpaetmədən gedir). Qeyd olunur ki, hər iki halda ilkin hərtərəfli elmi sənədləşdirmə və tədqiqatlar tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər Qərbi Avropada itirilmiş memarlıq dəyərlərinin yenidənqurma mümkünlüyü ilə bağlı məsələlər, əsasən, XX əsrin ortalarına qədər öz həllini tapırdısa, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri mürəkkəb tarixi şərait səbəbi ilə artıq postsovet dövründə onlarla birbaşa və kifayət qədər kəskin şəkildə üzləşmişdi. Burada Qərbi Avropa cərəyanı irsinin qorunmasının ovaxtkı beynəlxalq prinsip və təcrübələrinə riayət etmək cəhdi ilə yarımşaraba qalmış və ya sovet dövründə əhəmiyyətli dərəcədə yenidən işlənmiş memarlıq abidələri kütləsinin qorunub saxlanması və uyğunlaşdırılması ilə bağlı konkret problemlərin həlli cəhdi arasında dilemma yarandı ki, bu da çox vaxt ziddiyyətə səbəb olurdu. Milli identikliyin möhkəmləndirilməsi məsələsinin kəskinləşdiyi postkommunist ölkələrindəki mövcud vəziyyətin əksi regional *Riqa Xartiyasının* imzalanması oldu (onun təşəbbüskarları ICCROM və UNESCO-nun Latviya Milli Komissiyası olmuşdur, Baltikyanı ölkələr, Ukrayna və Belarus isə imza atan ölkələr olmuşdu). Bu sənəd konkret dövlətin və cəmiyyətin özünüdərk üçün böyük simvolik əhəmiyyətə malik olan dağıdılmış qədim obyektlərin elmi rekonstruksiyasına *müstəsna hallarda* imkan verir. Bununla yanaşı, *Riqa Xartiyası* bir neçə ciddi şəkildə müəyyən edilmiş şərtləri də nəzərdə tutur: 1) ikonoqrafik, arxiv və natura dəlilləri də daxil olmaqla, bütün mümkün tədqiqatların və tarixi sənədlərin tam həcmi toplanmalıdır; 2) rekonstruksiya şəhərin və ya ətraf mənzərənin kontekstini saxtalaşdırmamalıdır; 3) mövcud tarixi mühitə zərər vurulmamalı və *xüsusilə*; 4) rekonstruksiya zərurəti cəmiyyətlə aparılan geniş və açıq məsləhətləşmələrlə təsdiqlənməlidir [ICCROM, *The Riga Charter...*, 2000]. Bu prinsiplər Litva paytaxtının Aşağı Qalasında Padşahlar Sarayının zahiri görünüşünün yenidənqurma probleminin həlli üçün əsas olmuşdur.

Bir neçə il əvvəl Vilnüsdəki Padşahlar Sarayının tamamlanmış layihəsini müstəqil Litva dövlətinin bütün dövrü üçün ən mühüm mədəni layihə hesab etmək olar [Čepaitienė, 2005, pp.343-363]. 1987-ci ilə qədər (şəhərin tam mərkəzində, Yuxarı və Aşağı Qalaların saray kompleksinin qorunub saxlanılmış hissələrinin yerləşdiyi ərazidə kompleks arxeoloji qazıntılar başlayanda) yazılı mənbələrdən məlum idi ki, dörd korpusdan ibarət tikili 1520-ci ildə Polşa kralı və Litvanın dahi knyazı Qoca Siqizmundun sərəncamı ilə onun iqamətgahı kimi tikilməyə başlanılıb. Onun oğlu və Litvanın Yagellonlar sülaləsinin son nümayəndəsi Siqizmund Avqustun hakimiyyəti dövründə saray inkişaf dövrünü yaşamış və İntibah dövrünün yüksək mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. XVII əsrin ortalarında Moskva ilə müharibə zamanı saray xarabalığa çevrilmiş və bundan sonra padşahlar bir daha bura qayıtmamışlar. Rusiya imperiyası bu əraziləri zəbt etmiş və adını dəyişdirərək “Şimal-Qərb diyarı” qoymuşdur. Sarayın xarabalıqları şəhərin mərkəzində 1801-ci ilə qədər qalmışdır, həmin

il çar hökumətinin əmri ilə onun yerüstü hissəsi kərpic halına salınaraq satılmış, salamat qalmış bünövrələri isə torpaqla örtülmüşdür.

1987-ci ildə başlayan arxeoloji qazıntılar Padşahlar Sarayının salamat qalmış bütün bünövrələrini tapmağa və ərazinin mədəni təbəqəsinin tapıntıları ilə çox zəngin olduğunu aşkar etməyə imkan verdi ki, bu da insanların həmin ərazidə XVI əsrdən daha erkən dövrdə məskunlaşmasından xəbər verir. Güclü simvolik yüklənmə səbəbi ilə Sarayın mötəbər qalıqları heç vaxt neytral elmi maraq yeri olmamışdır – bu obyekt əminliklə *par excellence* Böyük Litva Knyazlığının “xatirə yeri” hesab edilə bilər. Beləliklə, onun tədqiqi və qorunub saxlanması daim bir irs problemi deyil, daha çox siyasi, ideoloji problem olmuşdur. 2002-ci ildə Sarayın bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bərpaçı memarlar iş metodikası ilə bağlı qərar verərkən daha neytral, dəqiq və cəmiyyətin bir hissəsinin “itirilmiş abidəyə ucaldılmış abidə” görmək istəyinə uyğun gələn ifadə kimi “Padşahlar Sarayı obrazının yenidən yaradılması” terminini seçdilər. Gələcək tikili həm də siyasi ritorikada 2009-cu ildə minilliyini qeyd edən Litvaya ucaldılmış abidə kimi qəbul edilirdi və buna görə də həmin bayramlar başlamazdan əvvəl başa çatmalı idi.

Mütəxəssislər arasında elmi yenidənqurma üsullarının seçilməsi ilə bağlı müzakirələr açıq-aşkar müxalif xarakter aldı. Tədqiqatçıların ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, Sarayın yenidən qurulmasının əleyhdarları, obyektin özünün tikintisi və istismarının mürəkkəbliyindən başqa, onun əvvəlki zahiri görünüşü, xüsusən də daxili həyət və interyer haqqında kifayət qədər həqiqi məlumatların olmamasının ona mane olduğunu vurğuladılar. Axı söhbət üç müxtəlif memarlıq üslubunda, ən azı, üç dəfə rekonstruksiya məruz qalmış tikilidən gedir. Mədəni irsin purizm nöqteyi-nəzərindən başa düşülən qoruma tərəfdarları *tarixi həqiqətin* dəyərini vurğulayırdılar: mötəbər tikili artıq dağıdılıb və onun yenidən qurulması qeyri-mümkündür, arxeoloji qalıqlar üzərində tikilmiş yeni tikili isə həmin ərazinin tarixən formalaşmış urbanizm məkanı kontekstində mulyaj, surət, yad cisim olacaq (*Riqa Xartiyasının* ikinci və üçüncü şərtlərinə əməl edilməməsinə işarə). Buna cavab olaraq yenidənqurma ideyasının vətənpərvər tərəfdarları *tarixi ədalətin* dəyərini xüsusi olaraq qeyd etdilər: onlar üçün Sarayın yenidən qurulması “işğalçılar bizi məğlub etmədilər” anlamına gəlirdi. Onlar həmçinin rekonstruksiyanın daha geniş urbanizm strukturunun – Yuxarı və Aşağı Qalaların bütün kompleksinin itirilmiş elementini geri qaytaracağı faktını qeyd edirdilər. Yeni tikili əvvəlcədən lazımı qaydada möhkəmləndikdən sonra onun birbaşa köhnə bünövrə üzərində deyil, arxeoloji xarabalıqlara toxunmamaq şərti ilə onları, bir növ, “yəhərləyərək” mötəbər hissələri örtməyə imkan verən unikal dayaqlar sisteminin köməyi ilə tikilməsi qərara alındı. Nəticədə Sarayda Böyük Litva Knyazlığının tarixinə həsr olunmuş mötəbər Muzey yaradıldı və o, fəal mədəni fəaliyyəti sayəsində çox məşhurlaşdı. Muzeyin iş təcrübəsi göstərir ki, bəzi mütəxəssislərin və ictimaiyyətin yeni dövlətçilik rəmzi yaratmağa çalışarkən onun mötəbərliyini – keçmiş Sarayın yeraltı hissəsini qoruyub saxlamağın mümkün olub-olmayacağı ilə bağlı əndişələri öz təsdiqini tapmadı. “Zahiri görünüşün yenidən yaradılması” konsepsiyası həm arxeoloji və digər dəyərlərin qorunub saxlanması xeyrinə, həm də müasir cəmiyyətin ehtiyaclarının xeyrinə “mötəbər materialın qorunması” *versus* “Sarayın əvvəlki obrazını yenidən yaratmaq” dilemmasını həll etməyə imkan verdi. Biz, ola bilsin ki, burada tarixi materiya ilə tarixi obrazın ziddiyyətli paradigmalarının birləşməsinin nadir uğurlu hadisəsi ilə qarşılaşırıq.

Qarabaşlıların Gildiya Evi, Riqa

Varşavanın köhnə şəhəri

Qızıl Qapı, Kiyev

Xilaskar Məsihin kilsəsi, Moskva

Padşahlar Sarayı, Vilnüs (sağda)

Padşahlar Sarayının bünövrələri

ƏDƏBİYYAT:

1. Bartetzky Arnold, *Architecture Makes History. Reconstruction and Nation Building in East Central Europe. Architecture RePerformed: The Politics of Reconstruction* (ed. by T.Moger). Ashgate, 2015, pp.19-34.
2. Choay Françoise, *L'allegorie du patrimoine*. Paris, Seuil, 1996.
3. Čepaitienė Rasa, *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, LII, 2005.
4. ICCROM, *The Riga Charter on Authenticity and Historic Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage*. https://www.google.lt/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2020-05/convern8_07_rigacharter_ing.pdf&ved=2ahUKEwILvs-y9aOFAxVGBdsEHR5gDGsQFnoECBYQAQ&usg=AOvVaw2pCwWu-kfCQz3VN3qOK-kf
5. ICOMOS. *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments*, http://www.icomos.org/athens_charter.html
6. Jokilehto Jukka, *A History of Architectural Conservation*. Oxford, Butterworth Heinemann, 1999.
7. Jokilehto, Jukka, Philosophical Challenges in Cultural Heritage Conservation in the 21st Century. *Cultural Heritage in the 21st Century. Opportunities and Challenges* (ed. by M.Muzyn and J.Purchla). Cracow: International Cultural Centre in Cracow, 2007, pp.171-182.
8. Khosla, Romi, The Persistence of Pre-Modernism: The Search for Authenticity in Central Asia, Tibet, India, and Nepal. *Contemporary Architecture and City Form: The South Asian Paradigm* (ed. by F.Amin). Mumbai: Marg Publications, 1997, pp.64–74.
9. Kulevičius Salvijus, In Search of Cultural Heritage Authenticity Definition: History and Current Issues. *Historical and Cultural Studies*, 2014, vol.1, nr.1, pp.1-6.
10. Lubocka-Hoffmann M. Реконструкция исторических городов в Польше. *Программа реставрации районов старых городов в условиях реконструкции Балтийска* (состав. M.Lubocka-Hoffmann and B.Szmugyn). Эльблонг, Европейская комиссия, Программа PHARE-CREDO, 2000, pp.27-39.
11. *Making Japanese Heritage* /ed. by C.Brumann and R.Cox. London/New York, routledge, 2010.
12. Muñoz Viñas Salvador. *Contemporary Theory of Conservation*. Oxford, Elsevier, 2005.
13. *Reconstruction and Restoration of Architectural Heritage* (ed. by S.Sementsov and all...). Taylor and Francys, 2020.
14. Rymkevičiūtė Agnė, Kultūros paveldo atstatymo fenomenas ir jo raiška Europoje bei Lietuvoje XX a. antroje pusėje – XXI a. pradžioje. *Lietuvos Didžiosios kunigaistystės Valdovų Rūmų atkūrimo byla: vieno požūrio likimas* (sud. A.Bumblauskas). Vilnius, VU leidykla, 2006, p.183-216.
15. Rymaszewski Bohdan. *Polska ochrona zabytków. Refleksje z lat 1918-2002*. Warszawa: Bis-Press, 2002.
16. Ruskin John. *The Seven Lamps of the Architecture* / ed. by J.M.Dent and Sons). London, 1956.
17. *The Burra Charter. The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, 2013 / <https://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/>
18. Tung Anthony M. *Preserving The World's Great Cities. The Destruction and Renewal of the Historic Metropolis*. New York, 2001.
19. UNESCO, ICCROM, ICOMOS, *The Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention*, 1994 / www.icomos.org/charters/nara-e.pdf
20. Viollet-le-Duc Eugène-Emmanuel. "Restauration", *The Foundation of Architecture: Selection from the Dictionnaire Raisonné*. New York, George Braziller Inc., 1990.
21. Weiler Katharina, Introduction. *Authenticity in Architectural Heritage Conservation. Discourses, Opinions, Experiences in Europe, South and East Asia* /ed. by K.Weiler and N.Gutschow. Springer, 2017, p.xvii– xxii.
22. IInd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, 1964 / www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

Qarabağlı Rizvan

*Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının müxbir üzvü,
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

GÖYCƏ GÖLÜ ƏTRAFINDA ALBAN MƏBƏDLƏRİ

Annotasiya. Azərbaycanda təqribən 450-dək müxtəlif mənşəli göl var. Onlardan biri də Qərbi Azərbaycan (indi ki, Ermənistan respublikası) ərazisində yerləşən Göycə gölüdür. Rus və erməni mənbələrində gölün adı “Sinaya voda”, “Sevan”, “Qeqam”, “Qeqarkuni” kimi qeyd edilir. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlarda qeyd olunur ki Göycə gölü və mahalı zaman-zaman Türk mənşəli Saci, Salari və Rəvvadilərin, Səlcuq imperiyasının, Eldənizlər, Elxanilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu sülalələrinin idarə etdiyi dövlətlərin tərkibində olub. Səfəvilər dövründə Çuxursəd bəylərbəyliyi inzibati ərazisi vahidi olub. XVIII əsrin birinci qərinasında Göycə gölü və mahalı əvvəlcə İrəvan, Naxçıvan və Maku əyalətlərini əhatə edən Çuxursəd bəylərbəyliyi, sonra isə Əfşarlar imperiyasının və ümumilikdə Azərbaycan inzibati vahidinin tərkibində olub. Sonra İrəvan xanlığının tərkibinə daxil olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi torpaqların geri qaytarılması üçün çalışsa da, müsbət bir nəticə əldə edə bilmədi və əksinə Göycə mahalının qərb hissəsi, İrəvan və Eçmiədzin qəzaları da Ermənistanə verildi. Azərbaycanlı memar və arxeoloqlar bu ərazilərdə qazıntı işləri və memarlıq tədqiqatları apara bilməyib. Bundan məharətlə istifadə edən erməni “tədqiqatçıları” buradakı abidələri sökərək materialından inşaat işlərində istifadə edib, albanlara məxsus xaç daşlarının yerini dəyişdirib və yaxud üzərində dəyişikliklər edərək xarici muzeylərə satıb, kütləvi məzarlıqları isə dağıdaraq talan ediblər. Göycə monastır kompleksi də eyni dağıntılara və “yenidənqurma” işlərinə məruz qalmışdır.

Açar sözlər: Göycə gölü, Göycə mahalı, Alban monastırı, Arran memarlıq məktəbi

Keywords: Lake Goycha, Goycha region, Albanian monastery, Arran architectural school

Azərbaycanda təqribən 450-dək müxtəlif mənşəli göl var. Onlardan biri də Göycə gölüdür. Bu göl Qərbi Azərbaycan (indi ki, Ermənistan respublikası) ərazisində yerləşir. Qafqazın şirinsulu göllərinin incisi sayılan Göycə gölü dəniz səviyyəsindən 1926 m yüksəklikdə yerləşir və sahəsi təqribən 1242 km-ə çatır. Onu cənubdan Ağlağan, Çənlibel dağları və Səlim gədiyi, şimaldan isə Murğuz və Şahdağ silsiləsi əhatə edir. Sadalanan bu dağların ətəklərində tarixi Göycə mahalı yerləşir, göl isə sanki bu mahalın nəhəng aynası (Şəkil 1).

Göycə adının etimologiyası ilə bağlı müxtəlif versiyalar var. Rus və erməni mənbələrində gölün adı “Sinaya voda”, “Sevan”, “Qeqam”, “Qeqarkuni” kimi qeyd edilir. Göründüyü kimi, ermənilər bir çox tarixi toponimlərimiz və abidələrimiz kimi Göycə adını da dəyişib “Sevan” – yəni Qaragöl qoyublar. Maraqlıdır, Göycə gölü niyə Sevan adlansın? O ki, mavi səmanın rəngini əks edir. Hətta 1928-ci ildə Göycədə olmuş

Şəkil 1

Rusiyanın tanınmış yazıçısı Maksim Qorki bu barədə belə yazırdı: “Bu göl sanki dağlar qoynuna düşmüş səmanın bir parçasıdır... Bəli, inanılmaz dərəcədə gözəl! Deyəsən dağlar dərəni canlı məhəbbət və incəliyi ilə qucaqlayıb qoruyub. Hava qeyri-adi dərəcədə təmiz və şəffafdır və yumşaq parıldaayan mavi tonda boyanmış kimi görünür” [<https://viananmeri.livejournal.com>]. Bir sıra tədqiqatçılara görə, göl adını öz rəngindən almışdır. Azərbaycanda buna bənzər Göyçay adlı toponimlər də mövcuddur. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında da gölün adı Göyçə, “Gökcə”, “Gökçe” kimi qeyd edilib [Areqator.az/ <https://areqator.az> › medeni...]. Görünür ki, sonradan Göyçə gölün adını yarımada yerləşən monastır kompleksinin adına uyğunlaşdırıblar.

XIV–XVII əsr farsdilli qaynaqlarda da Göyçə gölü “Gögcə təngiz” – yəni Göyçə dənizi kimi qeyd edilmişdir [Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini, 1990, s.16, 18, 52]. İsgəndər bəy Münşi öz əsərində Göyçə dənizinin təbiəti haqqında yazır: “...Təbiətin paklıq və xürrəmilik vaxtı olan bahar günlərində əlhəzrət zilləlah şah [Şah Abbas.–R.Q.] havasının lətafəti, suyunun bolluğu, gül-çiçəyinin çoxluğu, çay və bulaqlarının göz oxşaması ilə göz oxşayan və cənnət gülzarına bənzəyən Göyçə dəniz yaylağında işrətlə məşğul olub ov edirdi” [Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. II Kitab, s.1204].

Göyçə adının göyçək xanımın şərəfinə söyləndiyi barədə də rəvayətlər var. Ancaq biz, göl adını öz rəngindən aldığı versiyanın üstündə dayanırıq. Elə minilliklər boyu burada formalaşmış tarixi Göyçə mahalı da öz adını Göyçə gölündən almışdır. Adından göründüyü kimi, bu mahal qədim türk tayfalarının yurdu olub. Tarix göstərir ki, Türk mənşəli, Kimmer, İskit, Sak tayfaları bu ərazilərdə min illər boyu yaşayıb. Bu barədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bəzi məlumatlara rast gəlinir. Dastanda konkret olaraq Göyçə mahalı Oğuz türklərinin vətəni kimi təsvir olunur və həmçinin burada Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Aygır bulağı kimi toponimlər qeyd olunur. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlarda qeyd olunur ki Göyçə gölü və mahalı zaman-zaman Türk mənşəli Saci, Salari və Rəvvadilərin, Səlcuq imperiyasının, Eldənizlər, Elxanilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu sülalələrinin idarə etdiyi dövlətlərin tərkibində olub. Səfəvilər dövründə Çuxursəd bəylərbəyliyi inqizibati ərazisi vahidi olub. Lakin Səfəvi-Osmanlı müharibəsi sonra İstanbul sülh müqaviləsinə əsasən Osmanlı imperiyasının tabeliyinə keçib.

XVIII əsrin birinci qərinasında Göyçə gölü və mahalı əvvəlcə İrəvan, Naxçıvan və Maku əyalətlərini əhatə edən Çuxursəd bəylərbəyliyi, sonra isə Əfşarlar imperiyasının və ümumilikdə Azərbaycan inqizibati vahidinin tərkibində olub. 1747-ci ildə Nadir Şahın ölümündən sonra İrəvan xanlığının tərkibinə daxil olan Göyçə mahalı həm ərazisinə və həm də əhalisinin sayına görə xanlığın şimal hissəsində yerləşən ən böyük mahal iri. Bunu 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycanın İrəvan xanlığı ərazisində “Erməni vilayəti” yaradıldıqdan sonra tərtib edilmiş siyahıdan da aydın görmək olar. Həmin siyahıda Göyçə mahalına məxsus 59 kəndin adı qeyd olunub (Başkənd, Dəlikdaş, Kəsəmən, Ağqıraq, Kosa Məmməd, Ardaniş, Yuxarı Adyaman, Bıqlı Hüseyin, Ağbulaq, Zeynalağalı, Toxluca, Aşağı Adyaman, Gölkəndi, Rəhmankənd, Ağqala, Qızılçiq (Əbülkənd), Qızılqala, Gözəldərə, Qışlaq, Kəvər, Qul-Əli, Basarkeçər, Paşakənd, Dəliqardaş, Alçalı, Əbdül Ağalı, Təzəkənd və s.). Bunu əsas götürən çar Rusiyası XIX əsrin ortalarında əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlı olan Göyçə gölünün ətraf ərazilərində Nor-Bayazıt (Yeni Bəyazid) adlı qəza yaratdı və inqizibati cəhətdən qəzanı Dərəçiçək, Göyçə, Gözəldərə və Məzrə adlı dörd nahiyyəyə böldü. Bu da Azərbaycan ərazilərini planlı şəkildə ermənilərə vermək üçün növbəti addımı idi. Çünki Qəza yaratmaqla Rusiya, Göyçə gölünü və onun sahiləni ərazilərinin şimal-şərq hissəsini cənub-qərbindən faktiki olaraq ayırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi torpaqların geri qaytarılması üçün çalışsa da, müsbət bir nəticə əldə edə bilmədi və əksinə Göyçə mahalının qərb hissəsi, İrəvan və Eçmiədzin qəzaları da Ermənistanə verildi. Gölün şərq hissəsi isə “Göyçə dairəsi” statusu ilə Cümhuriyyətin tərkibində qaldı. Nəticə etibarilə, Göyçə gölü bu günə kimi Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd rolunu oynayır.

Tarixi mənbələrə görə, Göyçə gölü ətrafında yerləşən və eləcə də yuxarıda adları çəkilən 59 kəndlərin hər birində qədim türk tayfalarına məxsus çoxsaylı tarix maddi-mədəniyyət və o cümlədən Alban memarlığına məxsus abidələr var idi. Onların əksəriyyəti azərbaycanlılar bu ərazilərdən deportasiya edildəndən sonra

orada məskunlaşan ermənilər tərəfindən qarət edildi və dağıldı. Belə maraqlı Alban monastır kompleksinin biri də Göycə gölündəki yarımada da yerləşir. Ancaq tarixən çəkilməmiş foto sənədlərdən də görmək olur ki, monastır yerləşən ərazi əvvəllər ada şəklində olmuşdur (Şəkil 2-3, 4). Fotolardan da aydın görünür ki, həm adanın özü və həm də Göycə gölünün ətrafı sıx meşəlik olub İndi isə gölün ətrafı çılpaq qayalıq ərazilərdir (Şəkil 5-6).

Görünür sonralar burada məskunlaşan ermənilər inşaat üçün memarlıq abidələrini sökdükləri kimi, buradakı meşə materialından da bolluca istifadə ediblər. Elə bu səbəbdən də göldə buxarlanma çoxalmış və suyun səviyyəsi enərək ada yarımadaya çevrilmişdi. İndi monastır yarımada da da.

Şəkil 2–3. Göycə adasında Alban monastr kompleksinin müxtəlif səmtdən görüntüləri. 1818 il

Şəkil 4. Göycə adasında Alban monastr kompleksi. 1869 il

Şəkil 5-6

Xatırladaq ki, Alban dövründə monastırların inşasına çox əhəmiyyət verilmişdi. Onlara knyazlar tərəfindən böyük torpaq sahələri və sərvətlər vəqf edilirdi. Beləliklə monastırlarda böyük vəsaitlərin toplanması sayəsində yeni çoxsaylı tikililərin inşası üçün zəmin yaranırdı. Çünki monastırlar ölkənin din, mədəniyyət, incəsənət və maarif mərkəzi olmaqla yanaşı ölkənin siyasi işlərində də mühüm rol oynayırdı.

Bütün bunlara əsasən deyə bilərik ki Göycə monastır kompleksinin inşası da Alban knyazları tərəfindən maliyyələşib.

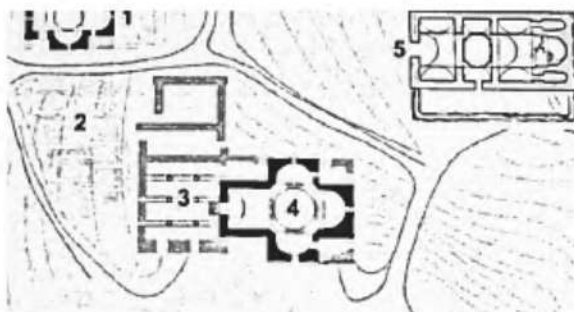
Rəvayətə görə, IV əsrdə Müqəddəs Qriqori burada bütperəst məbədi dağıtdı və onun yerində Müqəddəs Dirilmə kilsəsini və Vəftizçi Yəhyanın sovməə qurdu. X əsrdə zəlzələ zamanı onlar dağıdılmış və yerində sonradan eyni adlı üç apsisli günbəzli kilsə tikilmişdir.

Xatırladaq ki, Qarabağdakı bəzi monastır və kilsələr, hətta məscidlər belə (Bakının içəri şəhərindəki cümə məscidi) öncəki atəşpərəst, bütperəst və s. dini inanclar yerində inşa edilmişdi. Çünki belə yerlər müqəddəs sayılırdı. Göründüyü kimi albanlar da Göycə monastırında bu ənənəyə sadıq qalmışlar. Sonralar monastırın ətrafında tədricən yeni kilsələr və köməkçi binalar inşa edilmiş və hətta yadellilərdən müdafiə olunmaq üçün daxili və xarici qala divarları da hörülmüşdü. Bu cəhətinə görə Göycə monastırı Gədəbəydəki Mahrəza (XVII əsr), Qarabağdakı Gəncəsər (Kəlbəcər r-nu, XIII əsr), Xudavəng (Kəlbəcər r-nu, XII–XIII əsrlər), Müqəddəs Yelisey (Ağdərə, XIII əsr), Ağoğlu (Laçın r-nu, V–VI əsrlər) və s. monastırları xatırladır.

Monastır kompleksi Alban memarlıq üslubuna məxsus şəkildə yaxşı cilalanmış hamar tuf və xam bazalt daşları ilə inşa edilmişdi. Bu daşlar tünd rəngdə olduğuna görə monastır kompleksi də uzaqdan qara görünür. Elə bu səbəbdən də ermənilər bu qədim kompleksi “Qara monastır”, (erməni dilində “sev”- qara, “vank” – monastırdeməkdi) adlandırır.

IX əsrdə burada Müqəddəs Həvarilər kilsəsi və Müqəddəs Məryamın kilsəsi tikildi.

Baş plandan göründüyü kimi monastır kompleksində üç kilsə var (Şəkil 7). Kilsələrin ikisi xaçvari plana malik olub və bir neflidir. Digər və nisbətən iri ölçülərə malik olan kilsənin isə planı düzbucaqlı olub və üç neflidir. Kilsələrin zəng qülləsi ibadət zalının mərkəzindən qaldırılmış sütunlar üzərindəki çoxbucaqlı barabanın üstündə oturdulub və dam örtüyü piramida şəkillidir. Kilsənin ümumi dam örtüyü isə xaçvaridir. Zəng qülləsinin damda yerləşdirilməsini üçnefli kilsəyə də şamil etmək olar. Bu xüsusiyyətlərinə görə kilsələr, Şəkinin Zəyzid, Zaqatalanın Qəbizdəre və Qarabağdakı bir çox məbədləri xatırladır.

Şəkil 7. Göycə yarımadasında Alban monastır kompleksi:

1. Birnefli xaçvari kilsə. 2. Dini məktəbin qalıqları. 3. Kilsə eyvanının qalıqları

4. Xaçvari birnefli kilsə. 5. Üçnefli kilsə

5 nömrəli kilsədə eyvan binanın cənub tərəfində yerləşir. Bu istiqamətdə ibadət zalına qapı da açılır. 4 nömrəli kilsədə isə eyvan qərb tərəfdədir. Qaleraya tipli eyvanın damını 6 sütun saxlayırmış. Eyvanın şimal tərəfində planı kvadrat şəkilində olan sövmə də olmuşdur. Həm sövmənin və həm də eyvanın yalnız bünövrələri zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Xatırladaq ki, kilsələrdə altarın şərq tərəfdə olması bir qaydadır. Bu qayda Göycə monastır kompleksində də saxlanmışdır. Monastır kompleksində salamat qalan iki kilsə trikonxdur, yəni üç apsidalıdır. Bu cəhətinə görə iki kilsə bir birinə bənzəsə də birinci kilsədən fərqli olaraq ikinci kilsənin cənub tərəfə açılan qapısı və önündə kiçik eyvanı da var. Görünür bu eyvan və qapı xüsusi adamlar üçün nəzərdə tutulub. Vaxtı ilə buradan asılmış və üzəri oyma naxışlarla bəzədilmiş taxta qapı hazırda Ermənistan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır (Şəkil 9).

Maraqlıdır ki, erməni və rus dilli internet saitlərində, monastır kompleksinə məxsus bir çox maddi mədəniyyət nümunələri Sankt-Peterburqun Ermitaj muzeyində saxlanıldığı, erməni müəllifləri tərəfindən etiraf edilir (<https://overlandarmenia.com/ru/monastir-sevanavank>). Hətta 1931-ci ildə Göycə gölü ətrafındakı kilsələrin sökülərək onların daşları ilə Göycə (Sevan) şəhərində inşa edilən sanatoriya üçün istifadə olunduğu xüsusi qeyd edilir (Şəkil 8).

Şəkil 8

Şəkil 9

Ümumilikdə Göycə monastır Arran memarlığının üslub özəlliklərini özündə qoruyub saxlaya bilmişdir. Öncə qeyd edək ki, Göycə gölü indiki Ermənistan ərazisində qaldığı üçün Azərbaycanlı memar və arxeoloqlar bu ərazilərdə qazıntı işləri və memarlıq tədqiqatları apara bilməyib. Bundan məharətlə istifadə edən erməni “tədqiqatçıları” buradakı abidələri sökərək materialından inşaat işlərində istifadə edib, albanlara məxsus xaç daşlarının yerini dəyişdirib və yaxud üzərində dəyişikliklər edərək xarici muzeylərə satıb, kütləvi məzarlıqları isə dağıdaraq talan ediblər. Sözügedən Göycə monastır kompleksi də eyni dağıntılara və “yenidənqurma” işlərinə məruz qalmışdır (Şəkil 10, 11, 12, 13).

Şəkil 10

Şəkil 11

Ermənilərin bu ifadələri monastır kompleksində yerləşən kilsənin divar hörgüsünün fərqlində öz təsdiqini tapır (Şəkil 16).

Bundan əlavə, burada üçüncü bir kilsənin bünövrəsi zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Acınacaqlı haldır ki, bu kilsəsinin divarlarında olan xaç daşları və ətrafdakı Alban qəbir daşlarını, monastır hücrələrinə toplayıb onlar üzərində yenidənqurma işləri apararaq gələn turistlərə erməni abidələri kimi təqdim edirlər (Şəkil 14, 15, 16, 17).

Əlavə edək ki, həmin saitlərdə o da qeyd edilir ki, 1950-ci illərin ortalarında Göycə monastırındakı binalar tamamilə yenidən qurulmuş, tarixi qiymətli elementləri muzeylərə göndərilmiş və onların yerini bacarıqlı əllərlə hazırlanmış yeni nüsxələr tutmuşdur. Düşünürəm ki burada artıq şərhə ehtiyac qalmır. Çünki ermənilərin özləri Alban abidələrini necə söküb talan etdiklərini açıq-aydın açıb göstərirlər.

Bu yerdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sözlərini xatırlamaq yerinə düşər: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı

siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən—min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri dağıdılıb viran edilmişdir”.

Şəkil 12

Şəkil 13

Şəkil 14

Şəkil 15

Şəkil 16

Şəkil 17

Şəkil 18. Sağ və soldakı kilsələrin divar hörgülərinə diqqət yetirin!

ƏDƏBİYYAT:

1. Areqator.az. <https://areqator.az> › medeni...
2. <https://vienanmeri.livejournal.com>
3. <https://overlandarmenia.com/ru/monastir-sevanavank>
4. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. II Kitab, s.1204.
5. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide ("Seçilmiş tarixə əlavə") / Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1990, s. 16, 18, 52.

Əhmədova Aytən

*Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, elmi işlər üzrə direktor müavini,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru*

Rzayeva Səltənət

*Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, ictimai işlər üzrə baş əməkdaş,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-6919-3894>*

“QRIZ” XALÇASININ BƏDİİ TƏHLİLİ

Annotasiya. Bu məqalə Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin (inv. № 2621, 8186, 8521, 4699) və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin (inv. № 6670, 6724) kolleksiyalarında saxlanılan altı “Qrız” xalçasının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan xalçasının Quba-Şirvan tipinə aid olan “Qrız” xalçasının əsas tipoloji xüsusiyyətlərini bədii təhlil yolu ilə müəyyən etməkdən ibarətdir. Tədqiqat zamanı qızlıların xalçaçılıq sənətinə dair ədəbiyyat təhlil edilir. Bədii təhlil prosesində əsas diqqət “Qrız” xalçasının bədii komponentinə, onun kompozisiyasına və xüsusən də medalyona yönəldilir ki, məhz bunların sayəsində o atributivləşdirilir. Xalçaların bədii tərtibatının tədqiqi metodu kimi müqayisəli təhlildən istifadə edilir.

Açar sözlər: “Qrız” xalçası, bədii təhlil, Qafqaz Albaniyası, qızlılar, muzey

Keywords: “Gryz” carpet, artistic analysis, Caucasian Albania, Gryz people, museum

Əsrlər boyu Azərbaycan ərazisində formalaşmış bütün etnosların və müxtəlif dil ailələrinə mənsub subetnosların tarixi və folkloru mütəxəssislərin hər zaman marağını cəlb etmişdir. Qafqaz Albaniyasında mövcud olmuş və bu gün də ölkəmizdə yaşayan qədim alban tayfaları nəsillərinin (xınalıqlılar, ləzgilər, buduqlular, qızlılar, hapıtlılar, ceklilər, yergüclülər və s.) etnomədəni irsinin öyrənilməsi böyük maraq doğurur.

Arrian və Strabon kimi qədim müəlliflər 26 qohum dildə danışan alban tayfaları haqqında məlumat vermişlər. Yazılı mənbələrdən məlum olduğu kimi, alban etnonimi Albaniyanın aparıcı etnosu kimi bu ölkədə məskunlaşan tayfaların ümumi adı qismində işlənmişdir. Adı çəkilən tayfalar içərisində qızlar (ciqlər) hamı kimi Albaniyadakı siyasi hadisələrdə alban hökmdarlarının müttəfiqləri qismində iştirak edirdilər.

Hazırda qızlılar Quba rayonunun Cek, Əlik, Haput, Yergüc, eləcə də Qrız, Qrız-Dəhnə də daxil olmaqla, 30-a yaxın kəndində məskunlaşıblar [Cavadov, 2000, c.180; Azərbaycan toponimləri, 2007, c.69]. Qrız kəndi Quba rayonundan 35 kilometr cənub-qərbdə, Şahdağın yaxınlığında yerləşir [Керимов, 1961, c.18].

İ.V.Kotlyarevski 1886-cı ildə yazırdı: “50-60 il əvvəl bütün bu tayfalar ayrı-ayrılıqda müxtəlif rayonlarda yaşayırdılar, yəni: qızlılar və xınalıqlılar eyləy zonasında, ləzgilər orta zonada, türklər isə Müşkürdə yaşayırdılar. Onlar hazırda köçürülmə səbəbi ilə ...Müşkürdə yerli, qədim sakinlərin – türklərin kəndlərinin yaxınlığında yerləşiblər, ləzgilərin və qızların yeni salınmış kəndləri var; Bununla belə, qarışıq əhalisi olan kəndlər yoxdur və hər bir kənd müəyyən bir millətdən ibarətdir” [Котляревский, 1886, c.294-295].

Qrız xalçaçılığından bəhs edərkən onun yaranmasına, yayılmasına və inkişafına təsir göstərən müxtəlif səbəbləri müəyyən etmək məqsədilə XIX əsrdə bütün Quba qəzasında yaranmış vəziyyəti izah etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Məlum olduğu kimi, müəyyən təbii mühit eyni zamanda bu mühitdə yaşayan insanların ehtiyaclarını da formalaşdırır və bununla da təsərrüfat tipinə, məşğuliyyət növünə, əmək bölgüsünə, etnosların adət-

ənənələrinə, eləcə də bədii yaradıcılıq növünə, indiki halda xalçaçılıq növünə təsir göstərir. Qızlıların yaşadıqları təbii şərait onların həyat tərzinə birbaşa təsir göstərmişdir. Belə ki, İ.M.Kara Murza və L.P.Loyko qeyd edirlər: "Topoqrafik və iqlim şəraiti Quba qəzası sakinlərinin yarımköçəri həyatını müəyyən edir, yəni Qız kənd sakinlərinin əsas iqtisadi sferasını köçürmə maldarlıq (xüsusən də qoyunçuluq) və otlaq təsərrüfatı təşkil edir" [Kapa Мурза, Лойко, 1902, c.7]. "Onlar yayda mal-qaraları kəndlərin yaxınlığındakı dağ otlaqlarında otarırlar, payız aylarında isə mal-qara sürülərini götürərək ailələri ilə birlikdə Azərbaycanın aran ərazilərində yerləşən qışlaqlara köçürlər" [Народы Кавказа, 1962, c.200].

N.K.Zeydlits "Qafqaz diyarı üzrə Rusiya İmperiyasının yaşayış məskənlərinin siyahısı" (1870) nəşrində yazırdı: "A.P.Berjenin bizə çatdırdığı əlyazmanın müəllifi bu cəmiyyətlər haqqında deyir ki, ceklilər və qızlılar xınlıqlılar kimi *maldarlıqla* məşğul olurdular" [Зейдлиц, 1870, c.94].

İ.V.Kotlyarevski "Quba qəzasının şimal hissəsində yaşayan dövlət kəndlilərinin iqtisadi həyatı" əsərində göstərir ki, Qız və Cek yaşayış məntəqələrinin kəndlilərinin "taxıl əkmək üçün yararlı torpaqları məhdud miqdardadır, biçənəkləri çox azdır", "...eyləj zonasının kəndliləri geniş miqyasda maldarlıqla məşğul olurlar, çünki özləri üçün daha sərfəli olan başqa bir işlə məşğul ola bilmirlər..." [Котляревский, 1886, c.364].

Xalçaçılığın yaranma və yayılma səbəblərini nəzərdən keçirək. Qızlılar qoyunçuluqla məşğul olduqlarına görə müvafiq olaraq *maldarlıq məhsullarına, daha dəqiq desək, yuna* sahib idilər. İ.V.Kotlyarevskinin fikrincə, "yun yerli kəndlilin iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyətə malik idi" [Котляревский, 1886, c.364].

Burada qeyd etmək lazımdır ki, xalçaçılığın inkişafı üçün *məişətdə xalça məhsullarına və mövcud xammala ehtiyac* olmalıdır. Heyvandarlığın təşkilinin köçürmə-otlaq sistemi yarımköçəri həyat tərzinə gətirib çıxarmışdır ki, bunun nəticəsində xalçalarla təchiz olunmuş, sökülüb quraşdırılan portativ evlərdən – "alaçılardan" istifadə etmək zərurəti yaranmışdır, bu sistem həmçinin yunun əldə edilməsinə səbəb olmuşdur, beləliklə, bu amillərin hər ikisi formalaşmışdır. M.D.İsayev yazırdı ki, dağ yarımrəyonunun sakinləri, eyni zamanda qızlılar da xam yuna sahib idilər [Исаев, 1932, c.116].

Azərbaycanda yaşayan xalqlar qədim zamanlardan xalçaçılıqla məşğul olmuşlar. Quba qəzasında da xalça istehsalı uzun müddətdir ki, mövcuddur "və bu, qazanc əldə etmək istəyindən deyil, daha çox kəndlilin məişət ehtiyacından irəli gəlir. Məlumdur ki, müsəlmanların evlərində, demək olar ki, heç bir mebel¹ yoxdur. Həmin evlərdə bardaş qurub oturmaq adətdir. Məhz bu adət ən kasib evlərdə belə döşəmələrə xalça, palaz və keçələrin sərilməsinə zəruri edirdi" [Котляревский, 1886, c.365].

Beləliklə, görürük ki, qızlıların xammalla yanaşı, xalça məhsullarına da böyük ehtiyacı olmuşdur ki, bu da, şübhəsiz, xalçaçılığın yaranmasına deyil, həm də inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Müxtəlif yun məmulatlarının adı çəkilir, yəni: paltar, corab, xalça, palaz və sumax tikmək üçün işlədilən mahud həm şəxsi istifadə, həm də satış üçün hazırlana oluna bilərdi. Bundan başqa, onlar "hər yerdə və hər zaman satış üçün nəzərdə tutulanlarla müqayisədə özləri üçün daha keyfiyyətli və daha yaxşısını tikirlər" [Kapa Мурза, Лойко, 1902, c.32].

Bu məhsullar yalnız qadınlar tərəfindən digər ev işləri olmayan vaxtlarda hazırlanırdı [Котляревский, 1886, c.364-365; Kapa Мурза, Лойко, 1902, c.28, 33; Исаев, 1932, c.117; Cavadov, 2000, c.188; Мустафаев, 2009, c.23]. Qeyd edilir ki, "Xalça tikmək bütünlüklə müsəlman qadınların əlindədir... Qadının xalça toxuya bilməməsi Quba qəzasının yerli əhalisi arasında olduqca nadir hadisədir; belə qadına az dəyər verilir, onun tezliklə ərə getmək şansı da azdır" [Kapa Мурза, Лойко, 1902, c.28, 33]. Toxucu bir il ərzində maksimum "4 xalça və sumax" toxuya bilərdi [Котляревский, 1886, c.365]. Keçənin hazırlanması işi ilə isə kişilər məşğul olurdular [Cavadov, 2000, c.193].

İ.M.Kara Murza yazır: "...XIX əsrin ikinci yarısında tarixi şərait əhalini pul qazanmaq haqqında daha çox düşünməyə vadar edir... Pula olan tələbat xalça məhsullarına artan bazar (yerli Qafqaz və Avropa) tələbatı hesabına ödənilir və bütövlükdə yun məmulatlarının, xüsusən də xalçaların istehsalı, sözün əsl mənasında, peşə formasını alır; xalçalar getdikcə daha çox yalnız satış üçün hazırlanır" [Kapa Мурза, Лойко, 1902, c.28].

¹ "Otaqlarda nə masa var, nə stul, nə də çarpayı... Döşəmələrə xalça, keçə və palazlar sərilir" [Котляревский, 1886, c.377].

“Xalça və sumaxların qiyməti müxtəlifdir, xalçalar üçün 6-20 rubl, sumaxlar üçün isə 6-50 rubl arasında dəyişir” [Котляревский, 1886, c.365]. “Bundan başqa, Qrız kəndində, əsasən, rəngli saplardan toxunan uzun və ya qısaboğazlı ayaq geyimi hazırlanırdı” [Котляревский, 1886, s. 364]. O, ayaq geyimi dedikdə, çox güman ki, adətən, xalça ornamentli, “corab” adlanan müxtəlifrəngli yun ayaq geyimlərini nəzərdə tutur.

Tədqiqatçılar Quba qəzasında xalçaçılığın geniş yayıldığını dəfələrlə qeyd edirlər. İ.V.Kotlyarovski yazır: “Quba qəzasının bütün şimal hissəsində xalça, palaz və sumaxlar hazırlanır. Deyə bilərik ki, *elə bir kənd və tüstü¹ yoxdur ki, orada bu əşyaların istehsalı ilə məşğul olunmasın*” [Котляревский, 1886, c.364]. 1902-ci ildə İ.M.Kara Murza da bu barədə bəhs edir: “Xalçaçılıq sənəti Quba qəzasının digər kустar sənət növləri arasında, şübhəsiz olaraq, aparıcı yer tutur... *Qazada xalça məhsullarının heç hazırlanmadığı kənd çətin tapılar*. Bu istehsalat qeyd olunan rayonun dağlıq hissəsində, əsasən, *dağətəyi ərazilərdə* daha çox inkişaf etmişdir” [Капа Мурза, Лойко, 1902, c.27]. Yuxarıda gətirilən sitatlardan da göründüyü kimi, xalçaçılıqla hər yerdə, o cümlədən Qrız və Cek kəndlərində də məşğul olurdular [Народы Кавказа, 1962, c.200; Шахбазов, 1981, c.23].

Bundan başqa, əksər xalça mütəxəssislərinin fikrincə, Quba bölgəsində toxunan xalçalar ən yüksək bədii və texniki keyfiyyətə malikdir ki, bu da onlara böyük şöhrət qazandırmışdır. Maraqlıdır ki, tədqiqatçı, xalçaların qiymətindən asılı olmayaraq, həm yerli sakinlərin sabit iqtisadi vəziyyətini, həm də onların möhkəm və davamlı əşyalara sahib olmaq istəyini qeyd edir [Котляревский, 1886, c.373, 378]. Bu, şübhəsiz, onların yüksəkkeyfiyyətli xalça istehsal etmək istəyinə təsir göstərməyə bilməzdi. Beləcə sakinlər özlərini az-çox qiymətli əşyalarla, bu məqamda güman etmək olar ki, qiymətli xalçalarla da əhatə etməyə can atırdılar və bunu özlərinə eyib bilmirdilər [Котляревский, 1886, c.378]. “Xalça və sumaxların qiyməti müxtəlifdir, xalçalar üçün 6-20 rubl, sumaxlar üçün isə 6-50 rubl arasında dəyişir” [Котляревский, 1886, c.365].

Xalçaçılıq üzrə baş tədqiqatçılar istehsal olunan xalçaların keyfiyyətindən danışarkən yekdilliklə onların olduqca yüksək texnologiyaya malik olduğunu qeyd edirlər: “Qafqazın heç bir yerində xalça istehsalı üçün buradakı qədər nazik iplikdən istifadə etmirlər...”, xovu az qayçılanmış xalçaların möhkəmliyi, sıxlığı, qeyri-adi nazikliyi [Пиралов, 1918, c.56; Котляревский, 1886, c.365; Исаев, 1932, c.131; Керимов, 1983, c.191]. “Xalça və sumaxlar yalnız qayçılanmış və xovlu olur” [Котляревский, 1886, c.365]. L.Kərimova görə, “Qrız” xalçalarının düyün sıxlığı 50x50-dən 55x55-ə qədər (bir kvadratmetrdə 250.000-dən 300.000 düyünədək), xovların hündürlüyü isə 4-5 mm təşkil edir [Керимов, 1983, c.191].

Bu məqamda İ.M.Kara Murzanın aşağıdakı fikrinə etiraz etmək yerinə düşər: “Əvvəllər Quba qəzasında yalnız sumax və palaz tikirdilər, xovlu parça tikməyi bilmirdilər; təqribən 40-50 il əvvəl farslardan öyrənib xalça istehsal etməyə başladılar” [Капа Мурза, Лойко, 1902, c.30]. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində (müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisi nəzərdə tutulur) xovlu xalçalar “türkbaf” adlı simmetrik düyünlə toxunur, farslar isə asimmetrik “farsbaf” düyünlərindən istifadə edirlər. Əgər onlar farsların düyün vurma texnikasını mənimsəsəydilər, onda gərək onların düyün bağlama tərzini də götürərdilər. Burada xovlu xalçalar qədim zamanlardan toxunur, lakin XIX əsrin sonlarında onlara tələbat artdığı üçün daha çox istehsal edilərək satılmağa başlanır [Шахбазов, 1981, c.21].

İ.M.Qara Murza qeyd edir: “Xınalıq və Cek kəndlərinin yunu daha təmiz, tükləri daha uzundur, ondan daha çox sap çıxır” [Капа Мурза, Лойко, 1902, c.39]. O, Qrız yununun adını çəkməsə də, buranın da yüksək dağlıq bölgə olduğunu nəzərə alsaq, yunun keyfiyyətli olduğunu düşünmək yerinə düşər.

Xalçaçılıq sənətində həmçinin yunun boyanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yunu qismən özləri boyayır, qismən də boyamaq üçün Qubaya göndərirdilər [Котляревский, 1886, c.365]. “Onlar xalça və sumaxları çox qədim maşının dəzgahlarında toxuyurlar” [Котляревский, 1886, c.365].

¹ Ən qədim və geniş yayılmış vergilərdən biri tikililərdən tutulan vergi idi. Tüstü vergisi adı altında bu vergi növü XX əsrə qədər mövcud olmuşdur.

<https://taxes.gov.az/vn/child/vergitarixi.html>

Görkəmli xalçaşünas L.Kərimov "Azərbaycan xalçası" monoqrafiyasında da qeyd edir: "Qız xalçaları həm texniki, həm də bədii nöqteyi-nəzərdən Quba-Şirvan qrupunda əla növ xalçalar hesab olunur" [Керимов, 1983, c.191]. "Qız" xalçasının adı Qız kəndinin adını, daha dəqiq desək, rus tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatında qızlar kimi qeyd olunmuş xalqın adını daşıyır. Azərbaycan xalçaşünaslığında bu xalça ilk dəfə N.Abdullayevanın məqaləsində, sonra isə L.Kərimovun monoqrafiyasında "Qız" adlandırılmışdır [Абдуллаева, 1960, c.122-123; Керимов, 1961, c.18]. Buna görə biz də ilk -ı hərfini buraxaraq onu "Qız" adlandırırıq. Bu, sözügedən etnooykonimin Azərbaycan dilində "Qız" kimi yazılması ilə əlaqədardır [Azərbaycan toponimləri, 2007, c.69].

L.Kərimovun tərtib etdiyi təsnifata əsasən, "Qız" xalçası Quba-Şirvan tipli Quba qrupuna daxildir. Qız Quba qrupu dağ yarımrayonunun əsas kəndlərindən biri və ən məşhur xalçaçılıq kəndidir, burada, M.D.İsayevə görə, sənaye xalçaçılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir [Исаев, 1932, c.131, 116, 117]. Q.Cavadov və A.Mustafayev Qız kəndinin xalçaçılığı haqqında yazmışlar [Cavadov, 2000, c.188, 190-191; Мустафаев, 2009, c.23]. Sənətşünaslar onu həm də "Cek" adlandırırlar ki, bu da Qız kəndindən 5 km cənubda yerləşən kəndin adı ilə bağlıdır [Керимов, 1983, c.190]. Qeyd etmək lazımdır ki, L.Kərimov birbaşa "Cek" adı ilə keçən xalçanı da fərqləndirmişdir [Керимов, 1983, c.189]. Lakin o, L.Kərimovun qeyd etdiyi kimi, o, "Qız" xalçasından fərqli olaraq, daha sadə kompozisiyaya malikdir, ara sahənin fonu ilə ara haşiyə isə eyni rəngdədir.

"Qız" xalçası haqqında ilk məqalə 1960-cı ildə lazımi şəkildə bədii-tarixi təhlil aparmış N.Abdullayeva tərəfindən yazılmışdır [Абдуллаева, 1960, c.122-123]. L.Kərimov 1983-cü ildə çap olunmuş "Azərbaycan xalçası" kitabında sözügedən xalçanın bədii təhlilini və onun texniki xüsusiyyətləri haqqında qısa məlumat verir [Керимов, 1983, c.190-191]. Bu mətn Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və R.Tağıyeva tərəfindən tərtib edilərək "Azərbaycan xalçası" ensiklopediyasında göstərilmişdir [Tağıyeva, 2015, c.406].

L.Kərimovun tamamilə haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "Qız" xalçasının kompozisiyası, əsasən, mərkəzi şaquli oxda yerləşən bir neçə iri medalyondan ibarətdir [Керимов, 1983, c.190] (Şəkil 1). Nəzərdən keçirdiyimiz xalçalarda 2, 3 və hətta 4 medalyona rast gəlirik, onların sayından asılı olaraq xalçanın ümumi uzunluğu da dəyişir. Dörd "Qız" xalçasının üzərində ara sahənin əvvəlində, sonunda, ortasında və hər medalyonun dörd tərəfində bir neçə gülşəkilli bəzək ("səkkiz dırnaq") təsvir edilmişdir. Medalyonların yuxarısında, aşağısında və arasında bütün sahəni ikiye bölərək birdən üç cərgəyə qədər üfüqi istiqamətdə yerləşmiş buynuzşəkilli formalar təsvir edilmişdir ("salxım") (Şəkil 3), "cıraq" (Şəkil 4), "buynuz" (Şəkil 5), "sırğa".

Bu ornamentli formaların hər biri haqqında aşağıda daha ətraflı şəkildə bəhs edəcəyik.

Bütün altı xalçanın medalyonları səkkizguşəli formaya və xaçşəkilli struktura malikdir (Şəkil 2). Şaquli və üfüqi oxların hər iki tərəfində içəriyə burulmuş qarmaqvari çıxıntılar vardır. Bundan əlavə, dörd xalça üzərində hər iki tərəfdən üfüqi istiqamətdə uzadılmış ox buynuzşəkilli elementlərlə tamamlanır.

Medalyonun daxili sahəsi altıbucaq formalı mərkəzi fiqur¹ vasitəsilə təsvir edilmişdir. Bu fiqur xaç şəklində tamamlanmış səkkiz nazik şüa çıxıntısına malikdir. Onun yuxarısında və aşağısında ağacşəkilli (Şəkil 9), sağında və solunda isə "güllü yaylıq" adlanan rombşəkilli ornament vardır [Керимов, 1961, таб.36, p.9] (Şəkil 8). Rombun içərisində konsentrik romb vardır, onun bir tərəfində yarımziqzaq >, digər tərəfində isə nöqtəvari formalar vardır. Maraqlıdır ki, beş xalçanın üzərində olan ağacşəkilli forma üç eninə uzanmış budağa malikdir, bunun toxucu üçün müəyyən əhəmiyyət daşıdığını ehtimal etmək olar. Medalyonun küncələrində qarmaqvari elementlər təsvir edilmişdir.

Altıbucaqlı formanın daxili hissəsi eynən bu prinsiplə tərtib edilmişdir: onun mərkəzində düzbucaqlı, yuxarısında və aşağısında isə künclərdə kiçik rombları olan, adına "sırğa" deyilən, zərgərlik sənətində isə "aypara" adlanan üçkünc ornament göstərilmişdir [Керимов, 1961, таб.31, p.5, c.9] (Şəkil 11). Onun sağında

¹ Üfüqi və uzunsov formaya malik medalyonlar kətəbə adlanır.

və solunda “kəmə” adlanan “kətəbələr” təsvir edilmişdir (Şəkil 12), küncərdə isə səkkizləçəkli çiçəyi olan düzbucaqlılar vardır [Керимов, 1961, таб.30, p.2, c.24] (Şək. 10).

Sahəni ikiyə bölən, üfüqi istiqamətdə düzülmüş beş və ya daha çox birləşmiş buynuzabənzər formalar xalçanın əsas doldurucu elementlərini təşkil edir. L.Kərimov yazır: “Ara sahənin əvvəlində və sonunda üfüqi istiqamətdə yerləşən və xalq arasında “salxım” və ya “meşə gülü” (“kiçik salxım” və ya “meşə çiçəyi”) adlandırılan bu elementlər, zənnimizcə, ya qanqal ləçəyi, ya da ayıpəncəsidir... Göllərin sağında və solunda şaquli istiqamətdə yerləşdirilmiş və xalq arasında “çıraq” adlanan elementi təhlil olunan xalçanın əsas komponenti hesab etmək olar” [Керимов, 1961, таб. 57, p.5, таб. 58, p.3; Керимов, 1983, c.191]. Tədqiq olunan altı “Qrız” xalçası üzərində şaquli istiqamətdə yerləşdirilmiş oxşar təsvirə rast gəlinməmişdir. Bütün elementlər üfüqi istiqamətdə təsvir edilmişdir və həm “salxım”, həm də “çıraq” elementinə bənzəyir (Şəkil 5). Adların fərqli olmasına baxmayaraq, bunlar, zənnimizcə, “həyat ağacı”nın ən qədim simvolunun variasiyaları olan əlaqəli motivlərdir.

Sözgedən xalçaların üzərində üfüqi istiqamətdə uzadılmış, buynuzlarla tamamlanan motiv var. O, “buynuz” adlanır və üfüqi istiqamətdə təsvir edilmişdir (Şəkil 6). L.Kərimovun araşdırmasına görə, o, eyni zamanda “Qrız” xalçası üçün də xarakterikdir [Керимов, 1961, таб. 51, p.2].

“Səkkiz dırnaq” (Səkkizbarmaq¹), eləcə də “heyvan izi” adlanan ornament içərisində romb olan pilləli formadır [Керимов, 1961, таб.38, p.2, c.24] (Şəkil 7). Rombun küncələri uzadılmış və ucları haçalanmışdır, içərisinə isə səkkizguşəli ulduz yerləşdirilmişdir. Rombun ətrafında səkkiz yarpaqşəkilli forma vardır.

Bunlar “Qrız” xalçasının ara sahəsinin kompozisiyası və əsas ornamentləridir. Bu xalçanın haşiyələri ilə bağlı N.Abdullayeva yazır: “Orta haşiyə, əsasən, üç rəngdə işlənmiş “hörük-buruq” – “hörülmə” konstruksiyasından ibarətdir” [Абдуллаева, 1971, c.34] (Şəkil 13). Onun ardınca L.Kərimov “Qrız” xalçalarında bu haşiyədən istifadə edildiyini yazır. Altı “Qrız” xalçası ilə bağlı araşdırmamız göstərdi ki, onların üçünün üzərində “Hörük-buruq” (“Qıvrım hörüklər”) adlı orta haşiyədən istifadə edilir. O, bir qədər içəriyə burulmuş, qarmaqşəkilli qıvrımları olan iki cərgə bir-biri ilə hörülmüş üçbucaqlı formalardan ibarətdir.

Dörd xalçada “Alma” adlanan, rapportlu (təkrarlanan) səkkizləçəkli çiçəkdən ibarət kiçik haşiyə təsvir edilmişdir (Şəkil 14). Qeyd etmək lazımdır ki, səkkizləçəkli güllər ümumilikdə bütün Azərbaycan xalçaları üçün xarakterikdir. Hər iki haşiyə Quba-Şirvan tipli xalçalarda geniş yayılmışdır. Dörd xalça üzərində 3 haşiyə var, onlardan 2 kiçik haşiyə eynidir. İki xalça üzərində 4 haşiyə (birinin üzərində 4 haşiyənin hamısı fərqli, digərinin üzərində 2-si təkrar, 2-si isə fərqlidir) təsvir edilmişdir. 4 xalçanın ara sahəsinin fonu göy, 2 xalçanın ara sahəsinin fonu isə qırmızı rəngdədir. 3 xalça üzərində “Hörük-buruq”un ara haşiyəsi ağ fona malikdir. Yəni nəzərdən keçirilən xalçaların ən böyük sahəsinə əhatə edən əsas rənglər göy, qırmızı və ağ hesab edilə bilər.

Bunlar “Qrız” xalçasının kompozisiyasını təşkil edən, eyni zamanda onun əsas xarakterik xüsusiyyətləri hesab olunan əsas formalardır. Xalçanın süjetinin açılmasına gəlincə, N.Abdullayevanın fikrincə, xalçanın üzərində “toy təsvir edilir...” [Абдуллаева, 1971, c.33-34]. Zənnimizcə, “Qrız” xalçasının semantik mənasının açılması geniş folklor və digər materialların təhlili əsasında gələcək tədqiqat işlərinin aparılmasını tələb edən mürəkkəb məsələdir. Elmi ədəbiyyatda “Səlim ağacı” adlanan Qrız xalçasının rəsmi haqqında məlumat vardır [Şalbuzova, 2016, c.197, Paşayeva, 2018, c.28]. Təəssüf ki, N.Şalbuzova həmin rəsmi təsvirini, eləcə də bu məlumatın konkret mənbəyini dərc etməmişdir. M.Paşayeva L.Kərimovun [Керимов, 1983, таб.29] kitabından götürülmüş “Qrız” xalçasının şəklini dərc etdirdiyindən bu məsələ ilə bağlı heç bir məlumat verə bilmərik.

Yerinə yetirilmiş tədqiqat işinin nəticələrini yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, biz bu mərhələdə mövcud olan bütün ədəbiyyatı təhlil edərək Qrız xalçaçılığının yaranma və inkişaf mənbəyini tədqiq etdik. Xüsusilə vurğulamaq istəyirik ki, “Qrız” xalçaları da muzeylərimizdə saxlanılan digər eksponatlar

¹ L.Kərimovun kitabında “Səkkiz dırnaq” “səkkizbarmaq” kimi tərcümə olunur. Düzgün tərcümə “səkkiz dırnaqlı”dır, belə ki, Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümədə “dırnaq” sözü deməkdir [Керимов, 1961, c.24].

kimi qiymətli faktoloji materialdır. Bu xalçaları müqayisəli təhlil metodu ilə tədqiq edərək əvvəllər dərc olunmuş tədqiqatları nəzərə almaqla onların əsas tipoloji xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, "Qrız" xalçaları sirli olduğu qədər də gözəl, onları yaradan, uca dağlarda, demək olar ki, buludların altında yaşayan unikal və qədim xalqa layiq xalçalardır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan toponimləri. Bakı: "Şərg-Qərb", 2007.
2. Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müasirlik). Bakı: Elm, 2000.
3. Paşayeva M. Biz azərbaycanlıyıq: qısa etnoqrafik очерklər. Bakı: Costko Company, 2018.
4. Tağıyeva R. Azərbaycan xalçası ensiklopediyası. I cild. Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm Naz., Azərb. Xalça Muzeyi. 2015.
5. Şalbuzova N. Qrız etnosu haqqında / Труды института истории НАНА, 2016, том 60.
6. Абдуллаева Н.А. Орнаментальный ковер «Крыз» // Изв. АН Аз.ССР. Серия литературы, языка и искусства, 1960, 6, с.122-123.
7. Абдуллаева Н.А. Ковровое искусство Азербайджана. Баку: Элм, 1971.
8. Зейдлиц Н.К. «Списки населённых мест Российской империи. По Кавказскому краю» Бакинская губерния: по сведениям 1859 по 1864 год. Тифлис, 1870.
9. Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказья. Тифлис, 1932. VIII.
10. Кара Мурза И.М., Лойко Л.П. Ковровый промысел в Кубинском уезде Бакинской губернии. Кустарная промышленность на Кавказе. Вып.1. 1902.
11. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Баку-Ленинград, 1961.
12. Керимов Л. Азербайджанский ковёр. Том II. Баку: «Гянджлик», 1983.
13. Котляревский И.В. «Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда, Бакинской губернии». Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. 1885-1887. Т.2 (117). Тифлис: Тип. А.А.Михельсона, 1886.
14. Народы Кавказа. Т.2. Москва: «Академия Наук СССР», 1962.
15. Мустафаев А. Грызы – отголоски этнической истории Азербайджана // İRS №2, (38) 2009, с.20-24.
16. Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа//Кустарная промышленность России. Том II. СПб., 1913.
17. Шахбазов И. Материальная культура народов Шахдагской группы в XIX– начале XX в. (историко-этнографическое исследование). Автореф. канд. истор. наук, 1981.

Fərmanov Fərhad
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
"Etnoarxeologiya" şöbəsinin elmi işçisi, rəssam

QAFQAZ ALBANIYASI DÖVRÜNƏ AİD KERAMİKA ÜZƏRİNDƏ NAXIŞ ELEMENTLƏRİ

Annotasiya. Əsrlərlə zəngin, özünəməxsus ənənələri olan metal və metalışləmə, zərgərlik, dulusçuluq, şüşəisləmə, daşyonma, sümük və ağacısləmə, dəri sənəti və toxuculuq kimi sənətkarlıq Qafqaz Albaniyada inkişaf edilirdi. Qəbr abidələrindən əldə olunan müxtəlif dulus qabları, şüşə məmulatları, müxtəlif materiallardan hazırlanmış bəzək əşyaları ölkənin mədəni irsinin nə qədər zəngin olduğunun göstəricisidir. Aşkar edilmiş qablar içərisində zoomorf və antropomorf qablar da müəyyən yer tutur. Hər bir məmulatın yüksək keyfiyyətli olması əsas şərtlərdən biri olduğu kimi bədii və estetik görünüş də mühüm rol oynayırdı.

Açar sözlər: sənətkarlıq, toxuculuq, metalışləmə, zərgərlik, dulusçuluq

Keywords: craftsmanship, weaving, metalworking, jewelry making, pottery

Qədim zamanlardan zəngin təbiəti, əlverişli coğrafi şəraiti olan Albaniyada bəzi əsaslarla yanaşı təsərrüfatın və mədəniyyətin inkişafına zəmin yaranmış və bütün bunlar arxeoloji materiallarda öz əksini tapmışdır [Халилов, 1984, с.14]. Qafqaz Albaniyasının tarixi XIX əsrin axırlarından öyrənilməyə başlanmış müntəzəm şəkildə davam etmişdir. Bu dövrün öyrənilməsində bir çox tarixçi və arxeoloq çalışmışdır. Qafqaz Albaniyası dövrünün öyrənilməsi nəticəsində bir çox mədii-mədəniyyət abidələri aşkarlanmışdır. Bu abidələr içərisində qəbr abidələri xüsusi yer tutur. Onlar müxtəlif torpaq, küp, saxsı, təknə, daş qutu, katakomba, kurqan və xristian qəbrləri olmaqla bir-birindən fərqlənir [Халилов, 2009, с.22].

Qafqaz Albaniyasının arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi nəticəsində çox sayda və müxtəlif yerli istehsalə aid və kənardan gətirilmə materiallar aşkarlanıb. Əldə olunan materialları bir neçə kateqoriyaya ayırmaq, olar: keramika, şüşə əmək alətləri, silah bəzək əşyaları və s. bu əldə olunan arxeoloji materiallar içərisində məişət, təsərrüfat və bədii keramika habelə tikinti materialları kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir [Халилов, 1984, с.107].

Əsrlərlə zəngin, özünəməxsus ənənələri olan sənətkarlıq Albaniyada inkişaf edir. Şəhər təsərrüfatında sənətkarlıq sahələri əsas yerlərdən sayılırdı. Albaniya üçün beynəlxalq ticarət yolları üzərində yaranan şəhər tipləri xarakterik idi. Belə şəhərlər nəhəng administartiv və ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri hesab olunurdu [Мамедова, 1986, с.157]. Albaniyada metal və metalışləmə, zərgərlik, dulusçuluq, şüşəisləmə, daşyonma, sümük və ağacısləmə, dəri sənəti və toxuculuq kimi sənətkarlıq növləri inkişaf edilirdi [Халилов, 1984, с.107]. Qafqaz Albaniyasının inkişafı onun digər ölkələrlə əlaqələr yaratmağına şərait yaratdı. Bir çox ölkələrlə, o cümlədən Roma, Misir, Hindistan, Suriya, Parfiya, Gürcüstan və s. ölkələrlə əlaqələri sübut edən arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət materialları təsdiq edir. Bu materiallar içərisində gətirilmə məmulatlar xeyli miqdarda aşkarlanıb. Hər halda gətirilmə məmulatlar hansı yollarla Albaniyaya gəlməsindən asılı olmayaraq yerli əhalinin maddi mədəniyyətinin bir hissəsi olmuşdur [Ахундова, 2019, с.155]. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan müxtəlif tipli qabirlərdən çıxan maddi mədəniyyət nümunələri Qafqaz Albaniyasının tarixini, sosial-iqtisadi, mədəni, etnik və dini xüsusiyyətlərini öyrənməkdə əsas rol oynayır.

Qəbr abidələrindən əldə olunan müxtəlif dulus qabları, şüşə məmulatları, müxtəlif materiallardan – metal, sümük və s. hazırlanmış bəzək əşyaları Qafqaz Albaniyasının mədəni irsinin nə qədər zəngin

olduğunun göstəricisidir. Qafqaz Albaniyasının qəbr abidələrindən aşkar edilmiş qablar içərisində zoomorf və antropomorf qablar da müəyyən yer tutur. Zoomorf qablar iki tipdə – heyvan və quş təsvirləri ilə təmsil olunur [Əsədov, 2018, s.82-83].

Metal məmulatlar içərisində gümüş qablar da aşkarlanmışdır. Bundan başqa metaldan hazırlanan əşya və ya ləvazimatlar da tapılmışdır. Bunlara qılınç, bıçaq, oraq, qayçı, xəncər, nizə ucluqları, döyüş yabaları və s. daxildir. Metal bəzək əşyalarına qolbaq və bilərzikləri də aid etmək olar. Bəzək əşyaları içərisində müxtəlif materiallardan düzəldilmiş məmulatlara da rast gəlinir.

Müxtəlif tipli qəbrlərdən həmçinin şüşə qablar və möhürlər də aşkar edilmişdir. Albaniyada sənətkarlığın növlərindən biri də dulusçuluq istehsalı idi. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində çox miqdarda müxtəlif təyinatlı keramika məmulatları aşkarlanıb [Мамедова, 1986, c.156-157].

Hər bir məmulatın yüksək keyfiyyətli olması əsas şərtlərdən biri olduğu kimi bədii və estetik görünüş də mühüm rol oynayırdı. Hər bir məmulatın bəzədilməsində sənətkarlar xüsusi səy göstərirdilər. Sənətkarlar özlərindən əvvəlki ornamentlərdən və ya ayrı-ayrılıqda işlənən elementlərdən istifadə etməklə özləri də əlavələr edir, daha mükəmməl bəzəklərin yaranmasına səy göstərirdilər. Bəzən ənənəvi texniki üsullar saxlanılmaqla hazırlanma üsulları və alətləri, bədii forma və tərtibat təkmilləşirdi. Bəzi sahələrdə isə daha yeni, progressiv dəyişikliklər baş verirdi. Məsələn, alban dulusçularının hazırladığı məmulatlar zərif dəsti-xətti, yaxşı hazırlanmış gili, möhkəm və bərabər tərəfli yanma, həmçinin incə zəngin ornamentləri ilə fərqlənirdilər. Demək olar ki, bütün hallarda məmulatların çiyin, boğaz və qulp hissələri bəzədilirdi (Şəkil 1). Naxışlar qablar üzərinə müxtəlif – düz dalğalı, əyri xətlər, yanaki əyilmiş çərtmələr, kəsişərək üçbucaq əmələ gətirən xəttlər, cızma və dərin nöqtələr, dairələr və s. şəkildə həkk olunmuşdur (Şəkil 1). Qablarda yapma (düyməciklər, fiqurlar və aypara) ornamentlərindən də istifadə olunurdu. Həmçinin ornamentlər günbəzvari basma və s. şəkildə qab üzərinə işlənirdi (Şəkil 1-2) [Халилов, 1984, c.178-179].

Qafqaz Albaniyasında şəhər sənətkarları əsasən bazar üçün işləyirdilər. Onların məhsullarının alıcıları geniş kütlə əsasən şəhərlilər və kəndlilər idi [Халилов, 1984, c.183]. Qafqaz Albaniyasında istehsal olunan müxtəlif məmulatların kəmiyyəti ilə birlikdə keyfiyyətinə və həmçinin bədii forma və tərtibat məsələlərinə də diqqət yetirilirdi. Həm də istehsal olunan malların yeni çeşidlərinə və yeni forma və uyğun bəzək elementlərinə ehtiyac yaranırdı. Bununla belə o dövrün yüksək inkişaf etmiş mədəni mərkəzləri ilə, xüsusən də antik dövrün ölkələri ilə müxtəlif əlaqələri yerli mədəniyyəti zənginləşdirilmiş, yerli əhəlinin bütün həyat sahələrinə müsbət təsir göstərmişdir [Ахундова, 2019, c.154].

Qafqaz Albaniyasında istehsal olunan malların böyük əksəriyyəti qəbr abidələrindən aşkar olunmuşdur. Bu torpaq, küp, saxsı, təknə, daş qutu, katakomba, kurqan qəbr abidələrdən və xristian qəbrlərindən ibarətdir [Халилов, 2009, s.22]. Qəbr abidələrindən əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrini araşdırıldıqda əvvəlki dövrlərin bəzi texniki və texnoloji, bədii forma və tərtibat üsullarına rast gəlinməklə bərabər böyük dəyişikliklərdə nəzərə çarpır. Bu dəyişikliklər özünü demək olar bütün sahələrdə istehsal olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin bədii forma və bəzək (ornament və elementləri) nümunələrində bəhs edəcəyik. Düzəldilən hər bir əşya konkret istifadə yönümlüdür və mahiyyətə aid olduğu sahələri təmsil edir. Məs: əmək alətləri təsərrüfatı, məişət əşyaları isə sənətkarlığın səviyyəsini və cəmiyyətin, sosial tərkibini müəyyənləşdirir.

Buna görə də arxeoloji araşdırmalar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin müqayisəli təhlili göstərir ki, eyni dövrdə fəaliyyət göstərən bütün sahələrin biri-birinə böyük təsiri olub. Bu təsirlər özünü əldə olunan nəəliyyətlərdə və qarşılıqlı faydalanmasında özünü biruzə verir. Məsələn, yüksək tərkibli gil məmulatının hazırlanması saxsı qabın hazırlanmasına, bişirilməsinə, bəzək vurma üsulunun təkmilləşməsinə, bəzəklərin daha incə və zövqlə işlənməsinə, ümumilikdə hazır məhsulun yüksək keyfiyyətlə və alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bundan başqa yeni yaranan bəzi nümunələrinin bir neçə sahədə tətbiq olunduğunun da şahidi oluruq. Bu bəzək nümunələri işləndikdə tətbiq olunduğu sahənin material, alət və texnoloji üsullarına uyğun şəkildə hazırlanırdı. Eyni cür bəzək və ya hər hansı bir bəzək elementi daşyonmada, xalçaçılıqda, keramikada, zərgərlikdə, misgərlikdə və s. sahələrdə işləyə bilərdi.

Lakin qeyd etdiyimiz kimi bu bəzək və ya ayrı-ayrı, elementlər işləndikdə həmin sahələrin maddi xammal və texniki imkanları daxilində hazırlanırdı. Albaniya ərazisində qədim yerli ənənələr üzərində təşəkkül tapmış vahid və özünəməxsus mədəniyyət mövcud olmuşdur [Халилов, 1984, с.213].

IV əsrdə Albaniyada xristianlıq dövlət dini elan edildikdən sonra ölkə ərazisində xristian dəfn ayinləri yayılmağa başladı. Lakin qəbr abidələrinin öyrənilməsi göstərir ki, xristian dəfn adətləri zamanı icra edilən ayinlər bütpərəst dəfn ayinləri ilə qarışmış və bir müddət davam etmişdir [Xəlilov, 2009, s.89].

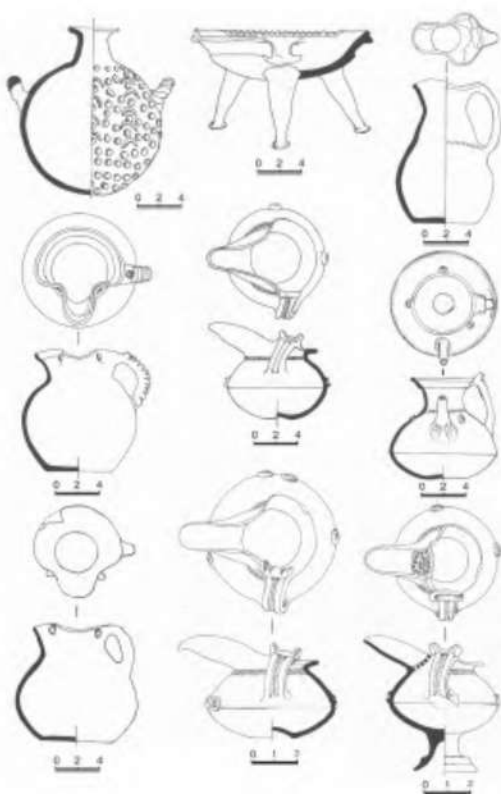
VII əsrdə islam dini xristianlığına görə bilmədiyi işin öhdəsindən gəldi. Albaniyada bütpərəst abidələr sıradan çıxarıldı. Bütpərəst albanlar arasında yayılmış bəzi qəbr tipləri isə IX–X əsrin sonuna kimi alban xristianları arasında öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilirdi. Albaniyada xristianlığın yayılması ilə dini-memarlıq abidələrinin də inşasına tələbat artırdı. Bura kilsələr, monastırlar və qəbr abidələrini daxil etmək olar. Bunun üçün də daş yonma və daş işləmə sahələrinə də tələbat artırdı. Ən önəmlisi daş üzərində bədii oyma sənətidir ki, bu da ən çətin və eyni zamanda böyük zəhmət tələb edir. Daşlar üzərində bədii oyma zamanı təsvir olunan ornamentlər və elementlər, müxtəlif bəzək motivləri və s. çox həssaslıqla işlənmiş, bədii-estetik, mükəmməl kompozisiya, orijinallıq və sənətkarlıq baxımından diqqətə layiqdir [Nəcəfov, Fərmanov, 2023, s.92-102]. Memarlıq və qəbr abidələrinin bədii tərtibatında Qafqaz Albaniyasında sənətkarlar tərəfindən istifadə edilən ornamentlər və elementlər. Xristianlığa qədərki və xristianlığın ilkin mərhələsindəki, hətta ilk və orta əsrlərdəki islam daşyonma sənətində istifadə olunan bəzək nümunələrindən də bəhrələnmişdir. Qafqaz Albaniyasının mədəni irsini öyrəndikdə burada mədəniyyətlərin mükəmməl sintezinin şahidi oluruq (Şəkil 1).

Qəbr abidələrində xaçdaşları üzərində təsvir olunan bəzək və motivlər öz estetik həllini kompozisiyaların mükəmməl tərtibində və simmetrik quruluşunda aydın göstərir [Nəcəfov, Fərmanov, 2023, s.92-102]. İstər qəbr abidələrində, istərsə də memarlıqda dekorativ ornament və elementlərdən məharətlə istifadə edilmişdir. Tərtibat tələb edən sahələr üçün ornamentlər və ya müxtəlif elementlər dəqiqləşdirilir və kompozisiyanın qurulmasında yeri və ölçüləri müəyyən edilirdi. Buna görə də müxtəlif (sadə və ya mürəkkəb) kompozisiyalara rast gəlmək olur. Saxsı qabların məişət bə bəzək əşyalarının, məbəd və ya qəbr daşlarının və s. bəzədilməsində bir və ya bir neçə elementlərdən istifadə olunurdu. Buradakı tərtibat işlərində ritmik təkrarı və arakəsmə elementlərlə uyğunlaşdırılması da kompozisiyanın quruluşuna xələt gətirmir, əksinə bütöv, vahid bir baxımlılıq yaradır. Baxımlılıq isə kompozisiyada əsas şərtlərdən biridir (Şəkil 1-2).

VIII əsrdən islam dininin Albaniya ərazilərində yayılması özündən əvvəlki dövrlərin ənənələrini özündə saxlamaqla bərabər islam mədəniyyətinin də ənənələrindən bəhrələnmişdir. Biz bunu ornamentlərin işlənməsində qarışıq elementlərdən istifadəni müşahidə etdiyimiz zaman görürük (Şəkil 1-2). Bu elementlərin sintezin ən çox həndəsi quruluşlu ornament və kompozisiyalarda tətbiq olunur. Azərbaycanda Albaniyanın maddi, tarixi-arxeoloji, siyasi-iqtisadi, coğrafi, ərazi, mədəni-mənəvi və s. irsinin öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir. Hər bir abidə və bu abidələrdən əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri ətraflı öyrənilərək düzgün nəticələr alınmalı, mədəni irsin ardıcıl və geniş təbliğinə səy göstərilməlidir.

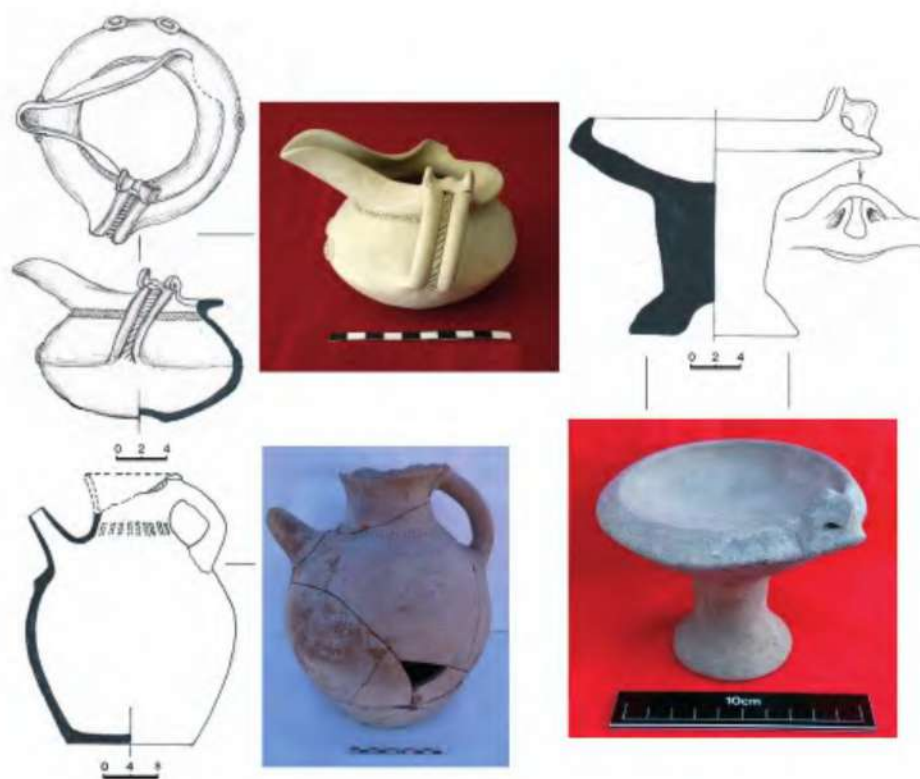
Şəkil 1

Şəkil 2

ƏDƏBİYYAT:

1. Əsədov V.A. Azərbaycanın küp qəbirləri. Bakı, 2018, 240 s.
2. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV–X əsrlər). Bakı: Nafta-Press, 2009, 180 s.
3. Nəcəfov Ş.N., Fərmanov F.S. Bir qrup alban xaçdaşları üzərindəki damğa, işarə və naxışlar haqqında (Qazax, Gədəbəy, Daşkəsən və Şəmkir rayonlarının materialları əsasında) // Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu), №4. "Qafqaz Albaniyası: dini və sosial həyatı". X Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 14 aprel 2023-cü il, s.92-102.
4. Ахундова Г.К. Связи Азербайджана в I–II вв. н.э. (на основе предметов украшений) / Azərbaycan arxeologiyasına dair tədqiqatlar. Q.Qoşqarlının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, s.141-158.
5. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.). Баку: Элм, 1986, 284 с.
6. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку: Элм, 1984, 236 с.

Şəkil 3

Yeji Lyubax

*Polşa Dövlət Televiziyası (TVP),
Rejissor, yazıçı, magistr (POLŞA)*

LEXİSTANDA AZƏRBAYCAN HAQQINDA

Qədim dövrlərdən başlayaraq ta orta əsrlərə qədər kartoqraflar öz xəritələri üzərində onlara məlum olan dünyanın ucqar nöqtələrində müxtəlif ekzotik ölkələr yerləşdirirdilər. Onlar, ilk növbədə, dünyanın hər yerinə ayaq basan tacirlərin danışdıqları hekayələrə əsaslanırdılar. Lakin xəritə mütəxəssisləri heç bir məlumata sahib olmadıqları ərazilərdə, sadəcə, böyük hərflərlə *"Hic sunt dracones"* ("orada əjdahalar yaşayır") sözlərini yazmaqla, bəzən isə adıçəkilən heyvanın müvafiq şəklini çəkməklə və bu kimi "məlumatlar" verməklə kifayətlənirdilər.

*"Əjdahaların yaşadığı" ölkənin əks olunduğu qədim xəritə və
"İtirilmiş krallıq"ın – Qafqaz Albaniyasının axtarışı*

Sürrealizmin fransız protoplastı Alfred Jarri 1896-cı ildə "absurd teatrının" başlanğıcı hesab olunan "Kral Ubyu" komediyasını qələmə aldı. Müəllifin sözlərinə görə, əsərdə hadisələr *"Polşada, yəni heç yerdə"* cərəyan edir. Təəssüf hissi ilə etiraf etməliyəm ki, Azərbaycan XXI əsrdə əksər polyaklar üçün naməlum torpaq – *terra incognita* – həmin mifik ucqar diyar olaraq qalır. Buna görə də Qafqaz Albaniyası haqqında lentə aldığım filmə *"Unudulmuş krallıq"* adını vermişəm, hərçənd Qafqaz Albaniyasının tarixinə yaxşı bələd olan, uzun illər Azərbaycanda yaşamış polşalı alim Mark Lexin əvəzsiz köməyi sayəsində xəritədə bu qədim dövləti tapmaq şəxsən mənim üçün çətinlik törətmədi.

Bir vaxtlar Avropada qüdrəti ilə tanınan Polşa Krallığı hətta çox uzaq ölkələrlə də əlaqələr saxlayırdı. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci ildə Polşaya ilk səfəri zamanı da bu barədə qeyd etmişdi:

"Bu, Azərbaycan Prezidentinin Polşaya ilk səfəridir və bu, tarixi hadisədir! Lakin xalqlarımız uzun əsrlər boyu qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Artıq 1472-ci ildə Reç Pospolita ilə Ağqoyunlu dövlətləri arasında siyasi və ticarət əlaqələri möhkəmlənmişdi".

XVI əsrin ortalarında Qafqaz adı *Lexistan* kralı Sigizmund Avqust üçün mücərrəd səslənirdi. Türk xalqları Polşanı onun əsasını qoymuş əfsanəvi Lexin adı ilə adlandırırdılar. Bunu kral sifarişi də sübut edirdi: Krakovda özünün məşhur və nəhəng Vavel qəsrinin divarlarını iri xalçalarla bəzəmək istəyən kral xalçaları

ilə tanınan məşhur fələməng şəhəri Arrasla (Polşada belə xalçalar şəhərin adına uyğun olaraq bu gün də “arraslar” adlandırılır) yanaşı, Qarabağ, Şirvan və Bakıda yerləşən məşhur toxuculuq emalatxanalarına da müraciət etmişdi. XVIII əsrdə Polşanın bölünməsinə dünyada tanımayan yeganə ölkə Türkiyə olmuşdur və xarici diplomatların illik qəbulu zamanı sultanın carçısı “*Lexistandan olan səfir*” kimi elan edirdi.

Vavel qəsrinin kral otaqlarında arraslar

Təəssüf ki, indi bütün bunlar barədə, o cümlədən dahi polşalı mühəndis Vitold Zqlenitskinin təşəbbüsü ilə Xəzər dənizinin şelfində neftin kəşf olunması, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakının sürətli inkişafında polşalı memarların böyük rolu və ya 1918-ci ildə yenidən dirçəlmiş Polşa ilə Azərbaycan arasında siyasi-hərbi ittifaqın bağlanması üçün cəsarətli addımın atılması haqqında, tarixçi-mütəxəssislərdən başqa, çox az adam məlumata sahibdir. Sovet İttifaqı dövründə Polşanın bu regionla yaxın əlaqələri azalmışdı. Yalnız Lex Kaçinski 2005-ci ildə Polşa Prezidenti seçildikdən sonra Rəç Pospolitanı Qafqaz nefti və qazı ilə təmin etmək, həmçinin Prezident İlham Əliyevlə şəxsi, dostluq münasibətləri yaratmaq məqsədilə Azərbaycanla güclü siyasi və iqtisadi əlaqələr qurdu.

Prezident Lex Kaçinski və Prezident İlham Əliyev

Prezident Lex Kaçinskinin ölümündən sonra Polşada Azərbaycana yaranan maraq azaldı. Bu marağın azalmasında onilliklər boyu Polşanın, əsasən, katolik əhalisini qaniçən azərbaycanlı islamçıların guya 100 il əvvəl türklərin – azərbaycanlıların qan və din qardaşları tərəfindən törədilmiş holokostu günahsız erməni

xristianlara qarşı təkrarlayacaqlarına inandırmağa çalışan güclü erməni lobbisinin rolunu da qeyd etmək lazımdır. 2002-ci ildə Roma Papası II İohann Pavelin Azərbaycana səfərindən sonra vəziyyət yaxşılaşdı. Polyaklar xalq izdihamının – müsəlmanların 95 %-nin onu necə səmimi qarşıladığını öz gözləri ilə gördülər. Məhz həmin vaxt polyaklar Papanın bu uzaq ölkəyə gəlməsi ilə bağlı göstərilən televiziya reportajlarından təəccüblə udinlərin dünyanın ilk xristian ölkələrindən birinin – sirli Qafqaz Albaniyasının canlı varisləri olduğunu öyrəndilər!

Mən özüm bir neçə dəfə Azərbaycanda olduqdan sonra həm hakimiyyət orqanlarının, həm də sadə insanların xristianlığa qarşı qeyri-adi tolerantlığına şəxsən əmin oldum və ilk baxışdan paradoks görünən vəziyyətdən xəbərdar oldum: Albaniyanın xristian irsi müsəlman ölkəsində qorunub saxlanılır və bərpa olunur, lakin guya xristian Ermənistanda məhv edilir. Mən növbəti filmimi bu mövzuya həsr etmək qərarına gəldim. Əslində, 2013-cü ildə Azərbaycanda yaşayan xristianların: pravoslavların, katoliklərin və protestantların hazırkı vəziyyətindən bəhs edən 3 film çəkmişəm. Amma mənim əsas mövzum Qafqaz Albaniyası idi, ona görə də mən kameramla qədim dövrün bütün məşhur abidələrinin yanından ötüb-keçdim və bu sahədə dünya nüfuzlu professor Fəridə Məmmədovanı lentə ala bildim. Təəssüf ki, o vaxt işğal altında olan, ermənilərin məni buraxmadığı Qarabağ ərazisində yerləşən alban patriarxlığının qəlbini – Gəncəsər monastırını tamaşaçılara göstərə bilmədim.

*Rejissor Y.Lyubax və professor Fəridə Məmmədova,
udin Zaur Qumburaşvili ilə Alban kilsəsinin yaxınlığında*

Bütün bu filmlər dövlət televiziyasında dəfələrlə nümayiş etdirilmiş və Qafqaz Albaniyası haqqında filmin xüsusilə uğur qazandığı "YouTube" platformasında yerləşdirilmişdir. Mən eyni zamanda məşhur "Gazeta Polska" nəşrinin siyasi müşahidəçisi olduğum üçün orada da tez-tez Azərbaycan haqqında yazıram, çünki həmişə yalançı erməni təbliğatını ifşa etmək lazım gəlir. Bu təbliğat 30 ilə yaxın işğal altında olan Qarabağ uğrunda gedən azadlıq mübarizəsi zamanı xüsusilə kəskinləşmişdi. Tamaşaçılarımın və oxucularımın gələn reaksiyalar çox müsbətdir və Azərbaycanın Polşadakı keçmiş fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri, tarix və incəsənət, eləcə də ədəbi klassiklər haqqında bir çox kitabların Polşada nəşrinə töhfə verən Həsən Həsənovun fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan mədəniyyətinə maraq xeyli artmışdır. Mən şəxsən məşhur "Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarını polyak dilinə tərcümə etmək şərəfinə nail olmuşam. Həmin dastanları Polşanın hər bir universitet kitabxanasında tapmaq olar.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qarabağın Ermənistan tərəfindən qanunsuz işğalını pisləyən 4 qərarı da mənim tərcüməmdə dərc olunmuşdur. Bütün bunlar 2020-ci ildə Qarabağın işğaldan azad edilməsi zamanı Polşa dövlət televiziyası oradan açıq-aşkar şəkildə erməni təbliğatının təsiri altında hazırlanmış reportajlar yayımlamağa başlayanda işə yaradı. Tamaşaçıların etirazı və Azərbaycanın Polşadakı fəvqəladə və səlahiyyətli

səfiri Nərgiz Qurbanovanın vaxtında gördüyü tədbirlər televiziyanı üzr istəməyə və artıq hadisələri obyektiv şəkildə işıqlandıran yeni çəkiliş qrupunu ora göndərməyə məcbur etdi.

Polşa ilə bağlı da xeyli mövzu var və mən sənədli film rejissoru kimi Qafqaz Albaniyasının dünya xristian irsinə verdiyi böyük mədəni töhfə haqqında Polşada bilikləri dərinləşdirmək məqsədilə öz kameramla sizin gözəl və qonaqpərvər ölkənizə hələ çox səfər edəcəyimə ümid edirəm. 1918-ci ildə müstəqil Azərbaycan ordusunun qurucusu, 1920-ci ildə rus bolşevikləri tərəfindən güllələnən polşalı tatar general Matsey Sulkeviç və Sovet İttifaqı Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Polşada ikinci vətəninə tapmış və İkinci Dünya müharibəsi zamanı onu qəhrəmancasına müdafiə edən Polşa Ordusunun polkovniki Vəli bəy Yedigər kimi ortaq qəhrəmanlarımızdan da danışmalıyıq. Onların hər ikisinin şərəfinə Varşavada abidə ucaldılmışdır.

Bir sözlə, çalışıram ki, polyaklar dünyanın müasir xəritəsində asanlıqla və təəccüblənmədən avropalı qonşusu Azərbaycanı, hətta Qafqaz Albaniyasını tapsınlar, "əjdahaların yaşadığı" ərazilər isə bizim ölkələrdən mümkün qədər uzaq olsun.

Polkovnik Vəli bəy Yedigər və general Matsey Sulkeviçin şərəfinə Varşavada ucaldılmış abidələrinin açılışı

Çapa imzalanmışdır: 12.02.2025
Fiziki çap vərəqi: 70x100 1/34. Ölçü: 235x300 mm.
İstifadə olunan şriftlər: Arial, Calibri, MinionPro.
Şriftin ölçüsü: 10-12pt. Səhifə sayı: 272. Ofset çapı.
Sifariş №. 10051. Tiraj 200.

AZ1141, Bakı, Ş.Mehdiyev küç., 133
Tel.: (+994 12) 596 17 12 / 13 / 14
Mob.: (+994 50) 532 12 22 / (+994 55) 213 22 73
E-mail: info@indigo.az